Вітчизна

11

70 шляхами жовтневої ери

1987

ISSN 0131-256

11'87

О. Белянський. Ленін в Лондоні

ВІТЧИЗНА 11

листопад 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

Триває моя Революція

Вірші поетів братніх республік у перекладах Захара Гончарука, Віктора Кочевського, Павла Мовчана, Степана Пінчука та Наталки Білоцерківець

ОЯР ВАЦІЄТІС

ПАРТІЙНІСТЬ

Понад усе
я боюсь бути безпартійним —
понад найтяжчу хворобу,
понад саму навіть смерть.

Я просто не зміг би жити
позапартійним.

Тому що
триває моя Революція,
летить на широких крилах вогненних.

В. Василенко. Диптих «Поети революції»

Тому що
в червоній личині
навіть редиска пнеться в революціонери.
Тому що
позицій ще не відвойовано
у ворогів різних класів і різних марок.

Я хочу,
щоб потом і кров'ю
червоність мого партквитка налилася.

Потом і кров'ю —
щоб щезли хвилини моїх розслаблень,
сумнів останній
і жест дешевий.
Я хочу, вмираючи, знати:
квиток мій не був
рожевий.

Триває моя революція

БОРИС СЛУЦЬКИЙ

Нас країна читає знову,
А не просто горта перед сном.
Знову погляди ловить спідлоба,
Ловить натяки, темні часом.

Вже співали тихенько лазаря —
А тепер все гучніш з глибини
Горе госпіталю, горе табору,
Неосмислене горе війни.

І поволі — неначе гойдається
Світло зір в небесах потрясінь —
Все ж довіра до нас прокидається,
Слух народний чека голосів.

ГЕВОРГ ЕМІН

БЕЗСОННЯ

Не можу заснути...
Дощ хлющить, протікає крізь дах
Не в цебро, що іржею запнуте,—
В мозок мій,
В мої груди...
Бачу житла убогі,
Де людські причаїлись тривоги
Й горе в темряві горбиться люте...

Не можу заснути...

Ця злива весіння
Смертоносної сповнена трути
Не лише в далечизні,
В горьовій Хіросімі,
А й отут, в запашному росінні
Квітників за стіною горожі...

Заснути не можу...

Сон підходить до віч моїх скраю,
Та, вколовшись об вії, тікає
В ніч, де нові ракети
Мчать до Місяця й Марса,
Щоби їх обігнути...
Хіба тут заснути?..
Скільки серць рветься в грудях,
Німотою закутих!
Скільки віч з моїм зором
В темінь втуплено болем!

Вони криком безмовним кричать:
— Що ти чиниш, людино?..
Вже ракетна вогненна печать

Дня чоло обпіка безупинно.
Ти куди поспішаєш, скажи?
На які світлові рубежі?
Нащо трасами смерті прошив
Занебесні бездонні глибини?
Адже кожен відкритий той шлях
Найновіших ракетних звитяг
До печер нас спроможний вернути...

Не можу заснути...

Підіймаються з тліну
Ті, хто в лапах гестапо сконав;
Устають з-під кривавих заграв,
З многоликих розстріляних лав,
Із могильної ночі,
Щоб своїх розшукать поторочів...
Та даремно...
Катів не знайти...
Хитрий прихисток мають кати,
Зрять себе у вінці правоти
В темнім світі, де царствує злочин
І ще тяжчу виношує ношу...

Заснути не можу...

І тому свій папір я тривожу,
І тому ці тривожні слова
Моє серце на нім вилива.
А чи зможуть їх люди збагнути?..

Не можу заснути...

Гей, чуєте, люди?
І ти, моя люба,
Мій товаришу, друже,
Ти, мій віче, жахний і недужий!
Я благаю: мене ви приспіть
Або тих юродивих збудіть,
Щоб забули грозу лихоліть,
Збайдужіли до зла самохіть,
Котрі злочин прощають ворожий...

Заснути не можу...

АНДРІЙ ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ

ГОЙЯ

Я — Гойя!
Очниці вирв мені виклював ворог,
на поле злетівши голе.

Я — горе!

Я — голос
війни на згарищах міст
сорок першого чорних.

Я — голод.
Я — горло
у зашморгу жінки, що тілом, як дзвін,
била над майданом голим...

Я — Гойя!

О, грона
помсти! Залпом зметнувся на Захід —
я попіл незваного гостя!

І в небо меморіальне вбив зорі
з розмаху —
мов цвяхи.

Я — Гойя!

КАМОЛ

О ВЕРХОВИНЦЮ!..

О верховинцю,
стережи джерела,
гірські джерела чисті та зцілющі,
аби їх струмування не завмерло,
сумління не замкнулось в шкаралущі.

Джерела чисті і сумління чисте,
лункі краплини нижуться в намисто,
та якщо в горах щезне джерело,
то заніміє в падолі зело.

У верховинця серце мов сльозина,
джерельна його живить крапелина...
Земля таджицька чиста, джереласта,
скрізь ручаї струмують рукавчасті.

Якщо ж зміліють голосні джерела,
зчорніють наші душі невеселі.

О верховинцю, бережи ключі —
то очі пращурів, що кажуть шлях вночі,
і дзюркотять, виблискуючи сльози,
аби ми не пристали у дорозі.

О верховинцю, щоб джерела бистрі
ніхто не скаламутив, серцем чистим
люби краплину кожну й борони,
бо кожна крапля рине з глибини.

ПАУЛЬ-ЕРІК РУММО

Хіба ми знаємо кружіння жолудів,
кленових крилець лет гвинтоподібний,
шляхи насіння, що летить за вітром?
Шалений подмух їх жбурляє в безвість —
то у болото, то в пісок на виспі,
то в хащу темну, то у розщеп скелі...

Жбурляю камінець я і дивлюся,
як кола по воді рознизуються стрімко —
все ширше, ширше, неймовірно... майже...
По них заглада. Все. Порожня рівність.

... Та ось уже коріння буравить кам'яну підошву,
скрипить пісок в долонях. І виникають кола,
і, рознизавшись, розбігаються навсібіч
від невідомого самопосталого початку.
Ось дерево уже стоїть переді мною
й питає:
«А ти? Які ти кола сотворив
довкола серця?..»

РАВІЛЬ ФАЙЗУЛІН

ПОВНОЛІТТЯ

Вже уникаю і я метушні,
вже не тривожать дрібні заклопоти,
кров уповільнює обіг в мені,
зменшилось сміху й скорботи.

Вищими стали мої небеса,
в днях проминулих майбутнє присутнє,
обрії часу розсовую сам
і, озирнувшись, бачу майбутнє.

Хліб став добрішим, солодким — гірке,
мова — лункішою, слух став глибоким.
Перш ніж промовити слово яке,
сам себе слухаю збоку.

МАМЕД АРАЗ

ТІНЬ

За обрієм земля не має й крихти тіні,—
всі тіні на собі вона несе сама.
Тінь генія — осонь, жадана, світлосійна,
тирана тінь завжди — катівня та тюрма.

Земля на всіх одна, вона одна оселя,
на ній є щастя тінь і лиха тінь густа;

захисники землі під ноги світло стелять,
загарбники ж несуть лиш попіл на стопах.

Двосутня тінь завжди підступно небезпечна;
в один і той же час зло чиниться й добро,
поволі в надрах дня народжується вечір,
а світло з темряви свій починає крок.

І різний в тіней вік: тривалий, швидкотанний,
лягає тінь на мить на сонячне чоло;
ось шлях перетина висока тінь кургану,
тінь дерева дзвенить, неначе джерело.

Жаску, сувору тінь народжують накази;
хаплива метушня дрібнющу сіє тінь.
Йде розум — світло скрізь. За ним,
неначе блазень,
безглуздя навісне повзе на животі.

Дворізні тіні — так. В них велич є і ницість.
І що є в чому — ти повинен розпізнать,
щоб, виявивши суть, ти визначив різницю,
аби підступну тьму промінням таврувать.

Якщо тебе, бува, колись печаль огорне
чи радість захмелить, ти твердо пам'ятай,
що тінню той стає, хто має душу чорну
і хто сумління власне, мов тінь ту, оберта.

НІКОЛАЄ ПОПА

ДАВНЯ ВІЙНА

І замислились вершники й коні:
в поле бою ступили вони,
де по гніздах куріпки сиділи.
І розпечене тануло літо.
А стрільці поховали рушниці,
утопивши коліна в траву,
і замислились:
в цю ось хвилину
годувала зайчиха зайчат.
Відкладалася битва на потім.
І повільно прийшли піхотинці,
долілиць вони падали строєм,
припадали на серце, на очі
і замислились всі як один —
через те що в розпеченім полі
ящірки вигрівались на сонці
і в'язавсь тихо жайвір у небі...
І війна відкладалась на потім.
Бо тривати бої вогнепальні
лише в паузах, в проміжках світлих
між годівлею сірих зайчаток,
поміж вимахом крил жайворонових
не змогли б,
бо вони б захлинулись.

Через те не дивуйтесь подосі,
що столітніми війни бували.

ОТАР ЧІЛАДЗЕ

Знаю одно у купе опівнічнім:
Щось я знаходжу, щось я втрачаю...
Ні, ще одно! Цю хвилину невічну
Я коли-небудь тихо згадаю.

Доки із власним запахом тоскним
Раптом не вийде вокзал із тунелю —
Книгу гортай, розганяючи втому,
Лізь на полицю, ніби під стелю.

Дим з паротяга промчить невагомий,
Тіні тремтячі блимнуть з-за диму...
Славно побуть між людей незнайомих,
Котрі в тобі бачать просто людину!

Байдуже їм, чи писав я що-небудь,
Чи тільки в борг брав життя неповторне:
Вийшли раптово з ранкового неба,
Підуть безболісно в сонне і чорне...

Знаю лише: ця хвилина не схожа
Ні на буденне буття, ні на вічне.
Тому й однаково, що я знаходжу,
Що я втрачаю — в купе опівнічнім.

МАКСИМ ТАНК

На зорі нашого крилатого віку,
Коли самольоти іще літали
Зі швидкістю свійської курки,
А з висоти можна було бачить,
Як тітка Авдодя іде по воду,
Як блищать повішені на плоті макітри,
Як дід Архип смалить свою люльку;
І про кожний рейс писали газети,
А пілотів і пасажирів,
Як романтичних героїв,
Показували в кіно,
І після кожного перельоту
Можна було щось там написати
Про свої враження,—
Цікаво було літать.
Тепер же, як з космічної висоти
Нічого не розгледиш, окрім зір,
До яких мільйони світлових років,
Я все більш і більш
Люблю ходити пішки.

НЕ ЖИТА МАЛО, А ЖИТТЯ...

■

Природи геніальні пензлі
Мені малюють Ворсклу, гай,
Лугів просторих руна теплі —
Дитинства неповторний край.

І ця картина залишиться
Лише у пам'яті, в душі...
Повійка в лозах буде виться
І хвилювати комиші,

Та бунчуки чорняво-бурі
Нестимуть лави рогози...
Ти не шукай їх у натурі —
Ані повійки, ні лози,

Ні верб крислатих, що вінчали
Горба Ковальського вали,
Ні журавлів, які ключами
Понад Журавним пропливли.

Ковальський горб...
Стою в городі,
Дивлюсь на Ворсклу крадькома...
Я бачу те, чого в природі
Уже давним-давно нема.

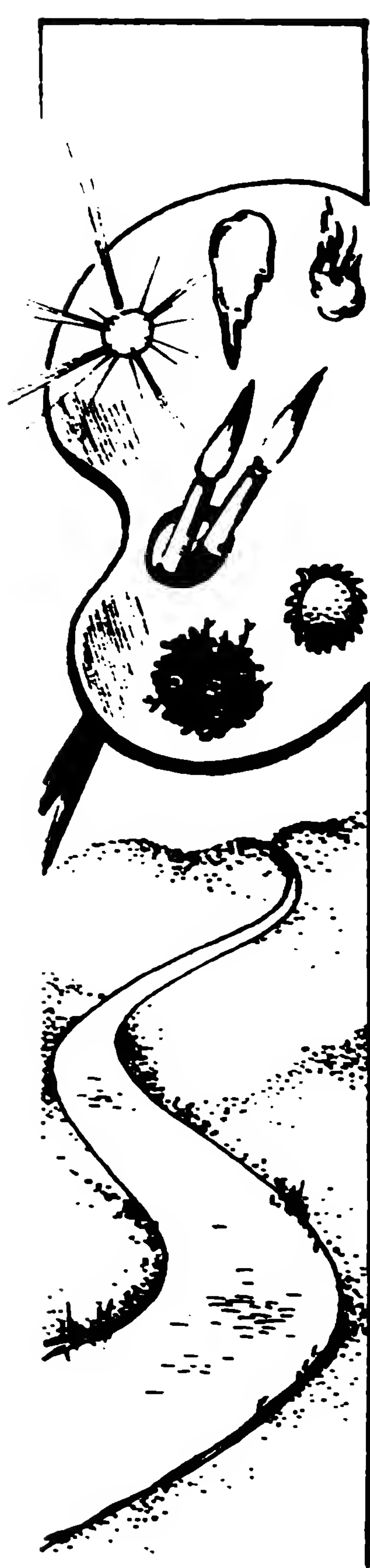

■

Вже скошені жита, привезено снопи,
І молотьба завершена успішно.
Чому ж на серці хмарно і невтішно?
Врожаю не добрав на півкопи?
Та ні.
Не жита мало, а життя.
В зерні багато куколю, сміття,
Не вивіяні потерть і полова.
А зе́рно чисте має буть,
Як слово.

■

Пливе вечірнє сонце на байдарці,
Проміння весел тане у воді,
І запливло за обрій —
Лиш на хмарці
Його прощальні відгуки руді.
І день за сонцем утопився в морі,
І став, на жаль, уже вчорашнім днем.
Хмарина зникла геть.
На косогорі
Маяк запульсував тонесеньким вогнем.
Він не змагався із недавнім сонцем,
Лише виблимував:
— Тут скелі!..
Материк! —
Але в імлі далеким морехідцям
В краплинах світла чувсь тривожний крик.

Пульсуйте ви, слова мого рядка,
Мов світляки морського маяка.

■

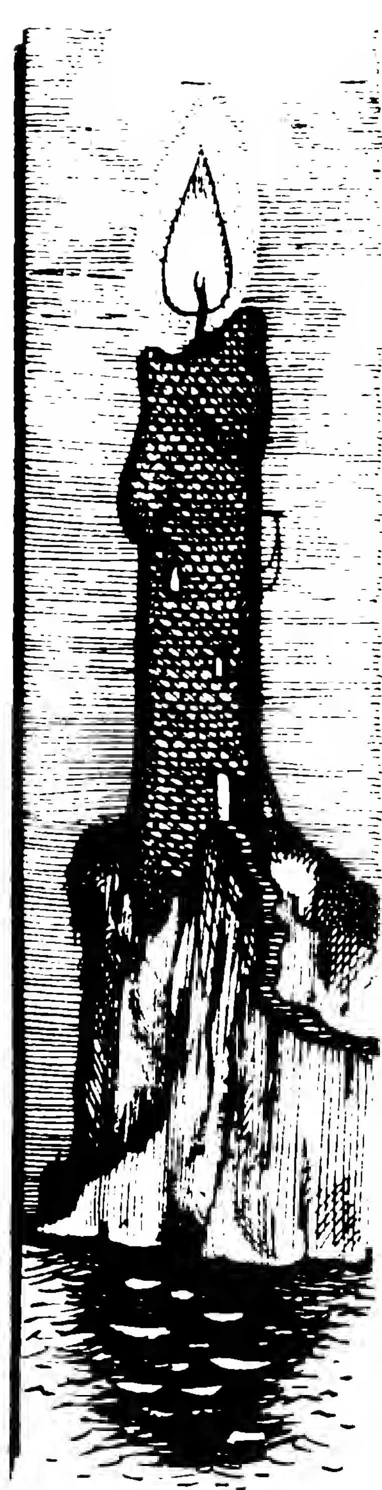

Перед картиною Васильківського
«Залишки вікового лісу»

...Залишки од вікового лісу,
Струмочок од колишньої ріки...
Це Васильківський.
Пилову завісу
До неба підняли вітри-степовики.
Як виписав тяжку брунатну хмару
Поет небес!
Немов перестеріг:
Хто винищить ліси —
Нестиме вічну кару
Перед нащадками.
То непростимий гріх!
А хмара сунеться задушлива, гаряча,
Звивається у стовбур вихровий,
Порошить очі...
Я стою і плачу,
Мов сам рубав той праліс віковий.

■

Засніжена Мертва дорога
Десь є на північній землі.
На ній череда кущорога
Іржаві товче костилі.

Там рейки колісьми не стерті,
Мов епосу вічні рядки,
В своїм захололім безсмерті
Все ждуть ренесансу роки.

Не був я на Мертвій дорозі,
Побачить не хочу її.
В бентежній старечій тривозі
Дивлюся на твори свої,

Засніжені понадсумлінням
Чи, може, співавтором тим,
Що в мене сидів на коліні
З фломастером гострим, товстим.

■

Сниться бій.
Знову наступ і відступ.
«Жить», «Не жить» — порядкує судьба.
Вся долина, немов після віспи,
Од ста тисяч снарядів ряба.
За якісь неймовірні заслуги
Я один витяг бирочку: «Жить».
Мучить спрага.
На днищі яруги
Темна річка кривава біжить.
— Ти один на Землі! — голос тане.
— Ти живий!
Уклонися судьбі! —

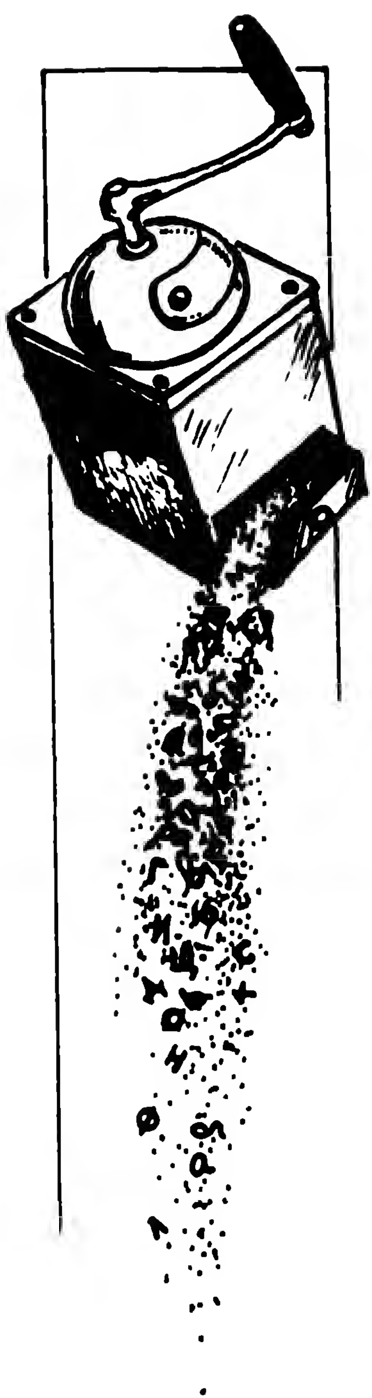

З кобури витягаю нагана,
Притискаю до скроні собі.
Прокидаюсь.
Бульвар стоголосий
В велелюдний зливається плин.
Вибігаю на вулицю босий
І гукаю до всіх:
— Не один!

■

Все перемелеться —
буде мука.
Народна приказка

«Все перемелеться — буде мука».
Легка поговірка, та правда тяжка.
На борошно молоте стерлось на пил.
О, скільки даремно розтрачено сил!
Чи, може, десь греблю прорвала ріка?
Чи повінь підмила рештак лотока?
Чи в мельника п'яна була голова?..
Не жито, пшеницю...
Мололи слова.

■

Печаль — не смуток, не журба,
Та вже, либонь, сама судьба.
Взяла за руку й повела
Туди, де сива ковила,
Де осінь на стонадцять літ
І до могили кожен слід.
І що надгробок — то скрижаль,
В глибоких карбах — вічний жаль.
За чим жалоба?
А за тим,
Що Білий Світ пірнув у дим.
Кохана усмішка цвіла
За крок —
Її війна змела.
За крок був папороті цвіт —
І він зів'яв, як Білий Світ.

■

Пора б весні всміхнутись березолем,
А на землі зима, і небо сіє сніг.
По шурханах іду з моїм нестерпним болем,
Який ось-ось мене повалить з ніг.
— Терпи, козаче, будеш отаманом! —
Рипить мороз у настовій броні.
Він так рипів, як був я партизаном,
Як біль цей з кулями вселився у мені.
І я терплю та все весни чекаю,
Стежини теплої, де рута аж кипить.
І мати сина вбитого гукає:
— Прийди, ріднесенький, додому хоч на мить!..
Весна таки всміхнеться серед піль...
А біль війни —
Глобальний вічний біль.

МИТЬ ПАЛАННЯ

«АВРОРА». 1917

Ще ні одна гармата не ударила...
... Та стрілася вже форма величава
З могутнім змістом — в надрах їх відлунює:
— Хвала тобі, о Революціє, і слава!

В тремтінні вод гроза кристалізується,
Розм'якшує кайдани болю лава,
В твердих крижинах полум'ям спалахує:
— Хвала тобі, о Революціє, і слава!!

Спалило сонце грати. Тюрми знищено.
Встає новонароджена держава,
Червоний стяг здійнявши над планетою:
— Хвала тобі, о Революціє, і слава!!!

МИТЬ ПАЛАННЯ

Край світла свічки — мов за муром вежі —
Любов, надія, втрачені колись,
Між лих і бід за руки узялись,
Проходячи залиті кров'ю межі.

А в сяйво свічки, як в нитки мережі,
Метелики впіймались, заплелись —
Вже в багатьох і крильця зайнялись,
Горять!.. Та мить палання їм належить.

Подай мені, любове, сил пройти
Заховані у темряві світи
Й торкнути полум'я судьби священне:

Здолаю ніч і рев отруйних рік,
Аби лиш знать — мене пойме навік
Живої творчості крило вогненне.

НІЧ З ТОБОЮ

спочатку тиша
мовчання зніжене до раювання
а далі звук
лякливий шемріт
тремтливий клапоть вірша
він огортає ненастанно ніч
втулює в раму прóстір
картографує кімнату
всі речі розставляє по місцях
спочатку шемріт
слова із вірша наче пух злітають
а далі шепіт мій
скотився аж до тебе
воркуючи тобі пробудження
ти починаєш відчувати своє тіло
вже руки твої жадають обіймати
і розкриваєшся
троянде ночі що тайнами цвіте
спочатку шепіт мій
слова і їх продовження — цілунки

а далі зніжений твій стогін
розгарячілі подихи твої
і кучерів п'янливе коливання
лелійний лад лавин
любов люблю любове
а біля ніг наших налякано лежить
заплакана од щастя тиша

*ТИ ВІРШІ РАДНОТІ * ДЕКЛАМУВАЛА*

Ти вірші Радноті декламувала,
і в кімнаті, подихами нашими зігрітій,
холоднаві папороті мрії
навшпиньки піднімалися між нами.

Горизонтальні тіні на стіні
перетворювались у дроти колючі,
і поворотна тінь озброєного вартового
вривалася до нашої кімнати.

Диван мій враз перетворювався в нари,
вино тверділо й полонила горло спрага,
а ледь чутне дзижчання гітари
нагадувало шум стихаючої мушви.

Ти вірші Радноті декламувала —
слова, даровані паперові в пітьмі,
рядки, приладжені один до одного навпомацки.
Табір невільників промовляв твоїми вустами.

В повітрі плавали слова, мов згустки болю.
І знав я — це сон. Так все було. Й тепер,
як можу бути врівноваженим, мов два по два,—
той світ поезій Радноті переживаю.

ПАЛЬМА

Тендітній пальмі любо хизуватись
Розкішним листям. Тільки справжню суть
Приховує — у кореняx течуть
Тонкі, отрутограйні хімікати.

Кому б не довелося приблукати —
Комасі, черв'якові — лиш поп'ють
З кори отрути, тут же жахно мруть.
Дарма над ними листю побиватись.

Ти на піску розніжено зомлів:
Тебе тримає тисяча вузлів —
Сплелось проміння сонця й дух отрут.

І тільки в серці б'ється здогад давній,
Що пальма чиста і невинна тут...
... Спокійне море, тільки глиб невгавний.

Ужгород

З угорської.
Переклав Іван Петровцій

** Міклош РАДНОТІ (1909 — 1944) — класик угорської літератури, поет, антифашист, замучений у фашистському концтаборі.*

ГЕННАДІЙ МОРОЗ

ЛЮБОВ У ЧЕРВОНОМУ І ГОЛУБІМ

ЛЕНІН У ШУШЕНСЬКОМУ

Мабуть, вимерло все до ноги, до нудьги,
Мабуть, вітер забув перших яблук оскому.
Йшли учора сніги, і сьогодні — сніги,
Мов між ними заклад — йти отак аж до скону.

Запеклася сльозою негода людська —
На сніги,
На морозів неголені щоки...
Та правиця міцніше перо затиска,
І злітають думки, мов знамена на щогли.

КУБИК РУБИКА

Вичавлює час, наче пасту із тюбика,
Хвилини, хвилини, хвилини... Стривай —
Свою композицію кубика Рубика
Червоний з натуги двигоче трамвай.

Найперша зупинка. При мамі, при клені.
Ідуть до вагона під сплеск голубів
Розлука у жовтім, надія в зеленім,
Любов у червоному і голубім.

Рушає дорога. Та в згадці не тане
Сопілка берези і клена фагот,
Зелені дахи і зелені фонтани,
Розкішного цирку зелений фургон!

Угледів попереду постать знайому —
Троянда в червонім цілує тебе...
І кубики свіжого мікрорайону
Квадратами вікон — усі — в голубе!

А потім білизна лопоче надворі...
Десь кле́нове: «Сину, за мене світи...»
І осінь, і вечір, і жовтих кольо́рів
У долі все більшає, як не крути...

НА БЕРЕЗІ РІЧКИ ЗА СТО КРОКІВ ОД МОРЯ

Вірші пишу. У примули питаю погоди.
Грушу осінню цілую за те, що в соку.
Бачу, як вітер, веселий підпасок-погонич,
Попасом листя кленове зганяє в ріку.

Гиля, листочку, так легко поранити лапку...
(Гірко холоне у жовтому жовтні вода).
А пощастить, то бодай знадобиться на латку
Діду-човнові, що в річку уткнувсь і чита.

Скільки новин! Десь упала із мосту солома,
Чийсь гаманець непутящий, а з ним і літа...
Вже недалеко чатує рахуба солона,
Вже недалеко зітхає велика вода.

Терпкий макет усепланетний
Той сад — ліворуч промайне...
І, мов дзвінок велосипедний,
На гілці яблуко одне.

Воно в осінньому зеніті
Горить,
Не важиться на брук.
Дівча, не квапся подзвонити,—
Такий закон їзди без рук.

Дорога, крила розпростерши,
Іще не зна, де враг, де друг,
Іще любов твоя найперша —
Лише їзда, їзда без рук.

І є причина порадіти
Судьбі, що яблуко трима...
О, виклик юний Афродіти —
Не нахилятись до керма!

Хмарина спокійно диха,
Так схожа на білу мальву.
А сонце сідає тихо
За станцію рятувальну.

Заходять у воду люди.
Все глибша і глибша річка.
Останній промінь на груди
Ляга, наче фінішна стрічка.

ОЛЕКСІЙ КОЛОМІЄЦЬ

ДВОЄ ДИВЛЯТЬСЯ КІНО

П'ЄСА-РОЗДУМ

ДІЙОВІ ОСОБИ

УЛЯНА ОХТИСІВНА
УЛЯНА ОХТИСІВНА ЗАМОЛОДУ
ІВАН — чоловік Уляни Охтисівни
МАКСИМ — їхній син.
СТЕФАНІЯ — Максимова дружина.
КАТЕРИНА — їхня дочка.
ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ — Катеринин чоловік.
БОРИС } — їхні діти.
ОЛЬГА }
ПІП
ТАСЯ
КІМ
ПЕТРО
ХОЛОД
ТИП ПЕРШИЙ
ТИП ДРУГИЙ
ТИП ТРЕТІЙ
ПЕРША ПЕРСОНА
ДРУГА ПЕРСОНА
ТРЕТЯ ПЕРСОНА

Дія перша

Картина перша

Травень. Ранок. Велика, чепурна, обжита кімната. Меблі прості і, видно, вже давненько служать людям. У м'якому кріслі Уляна Охтисівна. З протилежного боку на дивані Оля. Вона тримає моток зеленої пряжі, Уляна Охтисівна дуже повільно намотує її в клубок. Протягом вистави через усю кімнату пролягає нитка пряжі. Час від часу чути, як у сусідній кімнаті б'є годинник. Пауза.

ОЛЯ. Ще один день прийшов до нас. На один день продовжилося наше життя. А може, скоротилося на один день? Як гадаєш, бабуню? *(Пауза)*. В тебе болять кістки сьогодні? Ні! Виходить, не зміниться погода. Не піде дощ. А я так люблю дощі. А ще весняні, теплі. Пам'ятаєш, було, ти казала: «Під теплими дощами дітки краще ростуть». І виганяла мене на вулицю. Пам'ятаєш? Шкода, що в метриках не записують, у яку погоду народилася людина. Може, фактор погоди впливає на її характер. Погода, як і люди: і лагідна, і сердита, і холодна, і колюча, і мінлива, і зла, і ласкава... Ми з тобою, бабуню, в один день народилися, тож, мабуть, і характер у нас однаковий *(Довга пауза)*. Сьогодні в нас день народження! Але широко його не відзначатимуть. По телебаченню не передаватимуть, телеграм не буде. Нагород не буде. А чому? Бо ми дуже маленька частина маси... Я так не люблю цього слова — маса. В ньому є щось образливе для людини. Якщо навіть і в поєднані зі словом трудящі — «трудящі маси». Є ще таке ж образливе — «робоча сила». «Маса», «робоча сила» — і людина зникає. *(Пауза)*. Не буде вітань — переживемо! І потім у нас же дати не ювілейні. Тобі — вісімдесят, а мені — дев'ятнадцять. Це нічого, що я тебе не прабабусею, як воно треба називати, а просто бабусею зву! Навіщо те «пра»! Ти мені рідна-рідна, бабуню... Ти не можеш ходити,

не можеш говорити... Проклята хвороба! А мені здається — я чую, що ти мені кажеш... По очах бачу, що ти думаєш... *(Пауза).* Я так люблю з тобою розмовляти, або мовчки сидіти і думати, або дивитися фільм. Ти документальний, а я — художній. Ти — як жила, а я — як житиму. *(Пауза).* Дощу не буде, подарунків не буде. А що буде? Пироги! Мама пирогів напекла. Все ж таки день не зовсім сірий-рябенький. *(Пауза).*

Вбігає Борис у спортивному костюмі. Він наче продовжує біг підтюпцем, поцілував Уляну Охтисівну і Олю.

БОРИС. Хай вам здоровиться і добре живеться!

ОЛЯ. Зупинись, прибери належного вигляду і привітай як слід свою рідну прабабусю і рідну сестру.

БОРИС. Живіть довго! Живіть щасливо! Будьте при здоров'ї!

ОЛЯ. Інтелігент, учений, а яка убогість мислі й слова!

БОРИС. Тріада.

ОЛЯ. А зміст?

БОРИС. Жити — доки не обридне. Щастя — це так жити, щоб весь час хотілося сміятись. При здоров'ї — бігать, бігать, доки не звалишся. Тобі, сестричко, ще побажаю бути занесеною до Книги трудової слави.

ОЛЯ. А ти хочеш, щоб тебе в ту Книгу...

БОРИС. Мрію!

ОЛЯ. Трудися! Сьогодні йтимеш з роботи, забіжи в майстерню, забери з ремонту свої і мої черевики. Купи пасту. Завтра натиратимемо паркет. Це мамин наказ!

БОРИС. Це, Олюню, спокійнісінько зробиш і сама.

ОЛЯ. Я іменинниця.

БОРИС. Тож і покажи себе з кращого боку.

ОЛЯ. Сьогодні я займатимусь тільки самоаналізом.

Борис іде в другу кімнату, звідти продовжує розмову.

Борис: «Ти зовсім зледащіла, навіть зарядку не робиш».

А навіщо?

Борис: «В здоровому тілі — здоровий дух!»

Здорове тіло і в бегемота. Я робитиму зарядку душі! Щоранку зустрічатиму сонце і дивитимуся йому очі в очі. Це, кажуть, дає спокій душі, відчуття єдності з навколишнім світом, звеличує дух!

Борис: «Звеличуй, але сьогодні погосподарюй. У мене день клопітливий. Збори».

Соцзобов'язання?

Борис: «З Володі зніматимуть шкуру».

Вусатого? Він же хороший хлопець.

Борис: «Я ж розповідав: в інституті неприємності з тим проектом».

Володя винуватий?

Борис: «Не більше, ніж ми всі. Але ж у таких ситуаціях завжди когось кидають у топку. Директор зупинив свій вибір на Володі».

Треба захистити людину!

Борис: «Вже є думка трикутника. Він фактично знятий, а збори так, навздогін».

Ти авторитетний учений. Молодий, справедливий. От і виступи, захисти товариша.

Борис: «Що таке один голос? Збори підготовлені і мають одностайно підтримати думку трикутника».

Любиш народ?

Борис: «Люблю».

Віддав би життя за нього?

Борис: «Віддав би».

За народ усі клянуться, а за одну людину — атом народу — кишка тонка.

Борис: «Не спрощуй... Де мої коричневі черевики?»

В майстерні! Ти думав, що подаруєш бабусі? Мені не треба, я не прошу. Тебе й не допросишся! Я звикла до іменин без подарунків. Мені не треба, а бабуні. Чуєш?

З'являється Борис, уже в костюмі.

БОРИС. Чую, атом народу!

ОЛЯ. Як вирядився! Свято ж... З колеги шкуру зніматимуть!

БОРИС. Побачимо!

ОЛЯ. Перед тобою докторантура. Відрядження за кордон... А скоро, може, й завлабом зроблять... І це все втрачати? Ваш директор — як носорог: напролом. Хто на його дорозі — розтопче. І ніколи в світі ти проти нього не підеш. Та й генетичний код у нас з тобою не ідеальний.

БОРИС. Характеристика! Якщо вже до генетичного коду дійшла, жени далі.

ОЛЯ. З мораллю слабенько.

БОРИС. Навіть?

ОЛЯ. Навіть.

БОРИС. ...Генетичний код. Смішно.

ОЛЯ. Мені, як медику, не смішно.

БОРИС. До медика тобі сто кілометрів.

ОЛЯ. Два з половиною роки до диплома.

Борис виходить в другу кімнату і повертається з тарілкою.

БОРИС. Так звик до «геркулеса»! Все життя на «геркулесі». *(Пауза).* Годинник вибив четверту. І до нашого годинника, який відбиває години, скільки йому заманеться. Чуєш чотири, а перед цим вибив одинадцять.

ОЛЯ. Борю! У мене ідея! Давай нашого сьогоднішнього гостя уб'ємо!.. Уб'ємо, викинемо у вікно і скажемо: «Сам випав!» Гарна ідея? *(Пауза).* Не підходить? *(Пауза).* Тоді інший варіант. Накриємо для нього стіл з шампанським. Радістю вимажемо обличчя, сльозами забризкаємо підлогу!.. Підходить? Також ні!

З'являється з сумкою в руках Катерина Максимівна.

КАТЕРИНА. Ти ще не одягнена, Олю? Борю, ти вже поснідав?

БОРИС. «Геркулесом».

ОЛЯ. А твоїх вихованчиків-коханчиків манюпусіньких уже ведуть, несуть, везуть. І чого так рано? Вони, бідолашненькі, ще й із сну не вийшли.

КАТЕРИНА. Матерям на роботу треба встигнути!

ОЛЯ. Дитячі ясла, садки забрали в тебе життя. Крім них, ти нічого не знала. Мені шкода тебе.

КАТЕРИНА. Добре, що ти така жаліслива, пожалій і сьогодні. Прийдеш з інституту — я тут усе купила — приготуй обід. *(Посміхнулася).* Наш обід о сьомій вечора!

ОЛЯ. Сьогодні в інститут не піду. Мамо, ти мене знаєш... Не треба кричати, повчати — не піду! Але й обід не готуватиму. Ми з прабабулькою сьогодні — як цариці. Сидітимемо склавши руки і управлятимемо своїм народом!

КАТЕРИНА. Яким?

ОЛЯ. Тобою і Борисом. Як цариці!

КАТЕРИНА. То сидітимете голодні.

ОЛЯ. Народ нас нагодує!

КАТЕРИНА. Хоч картоплю почисть. Я в обід забіжу...

ОЛЯ. Іду на компроміс.

КАТЕРИНА. Борю, чого це ти костюм новий одягнув? *(Виходить у другу кімнату).*

ОЛЯ. Аякже, сьогодні в них свято. Колегу добиватимуть.
КАТЕРИНА. Володю таки знімають?
БОРИС. Знімають.
КАТЕРИНА. Хіба він найбільш винний? Де ж правда?
ОЛЯ. Правді ніколи втручатися в такі дрібниці. Вона зараз загордилася! Де ж там! Про неї всі заговорили. Брехуни від роду — і ті встають і лягають спати з молитвою «Слава правді!» Тепер усі носять її як кокарду. Щоб глянув і зразу прочитав: людина правдива! А вона може бути і правдива, і брехлива.
БОРИС. І правдива, і брехлива... Такого не буває.
ОЛЯ. Чому? Все буває! Ось ти жонатий і нежонатий: і так, і так — правда. З другого боку підійдеш: і так, і так — брехня!
КАТЕРИНА. Олю, менше патякай!
БОРИС. Дітям усе дозволено.
КАТЕРИНА. Хочеш, Борю, я твій гонор ученого маслом помащу?
БОРИС. Давай!
ОЛЯ. Мамо, нашого Борю згадано в англійському науковому журналі.
КАТЕРИНА. Він мені вже казав.
ОЛЯ. А я гадала, що промовчить. Він же в нас скромний.
КАТЕРИНА. Причепилась, як реп'ях, до хлопця.
ОЛЯ. Він у нас скромний, вродливий, здоровий тілом!
БОРИС. І духом! Ну, я пішов...
КАТЕРИНА. Приходь додому обідати. Оля приготує. *(Виходить у другу кімнату).*
ОЛЯ. На мене не розраховуйте!
БОРИС. Подивлюся, може, й забіжу.
ОЛЯ. Борю, я від тебе і не чекала подарунка. Знала, скажеш: «забув», «пізніше», «вибач, сестричко». Все знаю наперед! Вчинки людини можна вирахувати.
БОРЯ. Все можна вирахувати, крім вчинків людини. Бо вона часто сама не може їх передбачити.
ОЛЯ. Наприклад?
БОРИС. Будь ласка! *(Подає їй подарунок, а сам виходить).*
ОЛЯ *(розгортає пакет — там халат. Роздивляється, приміряє).* Мамо, поглянь!

З'являється К а т е р и н а.

КАТЕРИНА. Звідки?
ОЛЯ. Подарунок від брата. Халат у стилі кімоно... Та в ньому і в театр можна йти!
КАТЕРИНА. Мабуть, півзарплати пропало.
ОЛЯ. Хіба це називається «пропало»? Що таке гроші... Їх не треба тримати. Як тільки вони з'явилися, негайно, як тарганів...
КАТЕРИНА. Зароблятимеш — побачу, як нищитимеш.
ОЛЯ. Боря — це людина!.. Я знала: він щось придумає! А бабуся без подарунка.
КАТЕРИНА. Що ж їй купити? Ну, що? Думала-думала, не знаю.
ОЛЯ. Не турбуйся, мамо. Я подарую бабусі таке, чого ніхто їй не подарує, крім мене!
КАТЕРИНА. Щось купила?
ОЛЯ. Секрет фірми... *(Раптом помітила, що мати в новому платті).* Мамо, я іменинниця, у Бориса збори — катуватимуть людину, теж причина. А ти чого вирядилася?
КАТЕРИНА. Я... я так.
ОЛЯ. Скинь це плаття! Воно в тебе святкове. А сьогодні аж ніякісінького свята для тебе.
КАТЕРИНА. Повна хата іменинників.

ОЛЯ. Не для іменинників ти одяглася! Зніми зараз же! Чуєш? Я тобі сказала?

КАТЕРИНА. Чого ти сьогодні до всіх чіпляєшся?

ОЛЯ. Ти ображаєш себе і нас. Свято знайшла!.. Іди одягнись, як завжди.

КАТЕРИНА. Я запізнююсь.

ОЛЯ. Це недовго. Мамо... А може, я тебе не розумію?..

Довга пауза.
Зміна світла.
Уляна Охтисівна і Оля перемотують пряжу. Чути тринадцять ударів годинника.

Може, не годинник, а час збожеволів? Заблудився, не знає, куди йти. Вперед чи назад. *(Пауза).* Дев'ятнадцять років — це вже багато! Це вже дівчата заміж виходять! І ти, бабуню, вже в такі роки заміж вийшла? Заміж. А що таке заміж? Це знайти чоловіка! Саме знайти, щоб віз життя тягти удвох. А знаєш, бабуню, я загадала: вийду заміж за того хлопця, який привітає мене сьогодні з днем народження. А якщо ніхто? Залишуся незаміжньою. Таких у світі дедалі більшає... Свобода! Що ти кажеш, бабуню? Мені іноді здається, що ти не тільки чуєш мої слова, а й думки мої читаєш. *(Пауза).* У Борі, мабуть, збори вже почалися. Мама в дитсадку, вже нагодувала свій маленький народ. А народ кричить, плаче, рветься на горщик, сміється, співає — маленький народ живе...

Дзвінок. З'являється Петро.

ПЕТРО *(вклонився Уляні Охтисівні).* Вітаю вас, Уляно Охтисівно, з днем народження. Бажаю здоров'я. Вам пляшка виноградного соку перший сорт. *(Ставить на стіл. До Олі).* І тебе вітаю... *(Подає згорток).*

ОЛЯ *(розгортає).* Що це?

ПЕТРО. Не бачиш? Ворона!

ОЛЯ. Мені в подарунок ворону?

ПЕТРО. Символ мудрості й довголіття.

ОЛЯ. На твої іменини я подарую тобі вепра! Але добре, що не забув.

ПЕТРО. Рік чекав цього дня.

ОЛЯ. Як знав, що я не прийду на лекції?

ПЕТРО. Вивчив твій характер. Я теж першу пару пропущу.

ОЛЯ. Через мене?

ПЕТРО. Солідарність.

ОЛЯ. Петре, знаєш, хто ти?

ПЕТРО. Я? Студент-хорошист.

ОЛЯ. Ти мій чоловік!

ПЕТРО. Несподіваний подарунок! Коли так, ходи сюди. *(Хоче обняти).*

ОЛЯ. Не спіши! Я просто загадала: хто з хлопців перший привітає мене сьогодні, той буде моїм чоловіком. От бач, яка я нещасна: ти привітав перший.

ПЕТРО. А може, це твоя доля, твоє щастя. З мене муж — ого-го! В житті надаватиму перевагу духовному началу.

ОЛЯ. Грошей зароблятимеш мало?

ПЕТРО. Слухай далі. Повна взаємонезалежність. А щодо праці — тут виконаємо і перевиконаємо!..

ОЛЯ. А як з коханням?

ПЕТРО. Воно тобі потрібне?

Дзвінок. З'являється Кім.

КІМ. Доброго ранку! *(Пауза. Оглянув присутніх).* Дорога Ольго Гаврилівно Житник! Вітаю тебе з дев'ятнадцятиліттям...

ОЛЯ. Зупинися! Петре, ти не знаєш, хто мене вітає?

ПЕТРО. Серед землян такого не зустрічав. Прошу відрекомендуватися.

КІМ. Взаємно.

ПЕТРО. Петро.

КІМ. Кого ви представляєте в цій оселі?

ПЕТРО. Олин чоловік.

КІМ. І давно?

ПЕТРО. П'ять хвилин.

КІМ. Пора розлучатися. *(Вклонився).* Кім за паспортом. Оскільки це ім'я не лягає мені на душу, то прошу називати мене Якимом.

ОЛЯ. Яким... а далі?

КІМ. Студент.

ОЛЯ. Інститут?

КІМ. Не має значення. Моє покликання — соціолог, і я ним стану.

ОЛЯ. Цікава професія.

КІМ. Гадаю, закінчено вивчення, хто є хто? Повертаюся, як кажуть оратори, до попередньої думки. Зичу тобі, Олю, здоров'я і довгих років життя.

ОЛЯ. Навіщо довгих і для чого людина живе?

КІМ. Для чого живе? Над цим питанням людство б'ється тисячоліття, а ти хочеш, щоб я відповів тобі ось зараз.

ОЛЯ. Хочу.

КІМ. У порядку гіпотези?

ПЕТРО. Дерзай, соціолог.

КІМ. Людина народилась і живе для того, щоб мати свою думку і щоб висловити її.

ПЕТРО. А коли я не хочу мати своєї думки і вважаю за краще приєднатися до чужої?

КІМ. Філософія пристосуванця! Я все ж таки прийшов не вести дискусію, а привітати тебе, Ольго, з днем народження і вручити подарунок. *(Подає пакунок).* Богиня справедливості...

ОЛЯ. Я не збираюся бути суддею.

КІМ. Кожна людина суддя. Ціле життя судить свої і чужі вчинки.

ОЛЯ. Бачу, хочеш показати себе дуже розумним. Але мене цікавить не твоя ерудиція, а звідки ти мене знаєш.

КІМ. Це вже деталі, дрібниці.

ОЛЯ. А все ж?

КІМ. Уперше побачив тебе в басейні.

ПЕТРО. На поверхні чи під водою?

КІМ. Жарти тобі протипоказані... а потім...

ОЛЯ. Дякую за привітання.

ПЕТРО. Дозволь і мені приєднатися. Дякую, товаришу Кім, тобто Яким. Щастя вам. До побачення! Радий був познайомитися.

КІМ. Я теж. Ви справляли приємне враження, коли не намагалися жартувати.

ОЛЯ. Соціологія — цікава наука?

КІМ. Вона якоюсь мірою допомагає глянути на суспільство майбутнього.

ОЛЯ. Зараз це всіх цікавить. Навіть у нас, медиків, є клуб: називається рок-клуб завтрашнього дня.

КІМ. Чув, він навіть по телевізору згадувався.

ОЛЯ. Яке ж, по-твоєму, буде суспільство?

КІМ. Це великою мірою залежатиме від мене і від тебе, ну й певною мірою від Петра.

ПЕТРО. Дякую, що й мене притулив до будівників майбутнього. Послухай, Кіме-Якиме, яке в тебе хобі?

ОЛЯ. Тільки не жартома відповідай, серйозно!

КІМ. Я збираю... Записую пісеньки, які викликають у мене відразу, яких я і чути не можу.

ОЛЯ. Навіщо ж їх записувати?

КІМ. Хочу з'ясувати, як вони могли народитися і вижити.

ОЛЯ. Дякую, що завітали... Бувайте здорові, хлопчики.

ПЕТРО. Заскочу ввечері.

КІМ. Я скакати не буду — просто зайду!

ОЛЯ. На жаль, прийняти вас не зможу. У нас сьогодні велике сімейне свято. За традицією будуть тільки рідні. А завтра — прошу!

КІМ. До завтра. Ходімо, муже.

ПЕТРО. Ходімо, Кіме дефіс Якиме.

Виходять. Пауза.

ОЛЯ. Бачила, бабуню, які хлопці? Я загадала: вийду заміж за того, хто привітає, а їх аж два з'явилося. Обидва хороші. Кім — оригінал. Треба його в наш клуб прийняти. В нас, бабуню, є свій клуб. Ми називаємо його «Клуб завтрашнього дня»... Заглядаємо у завтра. Яке воно буде? Що нам зробити, аби життя було краще? Тобі, бабуню, в мої роки важко було — пекуча бідність. Зате все решта — просте й зрозуміле. Навіть мрії були вичерпно прості. Ти розповідала. Ваш ідеал тоді — кілька десятин землі, свій кінь, своя корова... Ворогів своїх ви бачили чітко: цар, поміщик, капіталіст. Вам легше було, бабуню... А нам ось ще важче... Цар — нема його. Капіталіст — немає. Поміщик — теж немає. А хто нам заважає краще жити? Свої ж! Походять вони з робітничого класу, із селян-біднячків, із трудової інтелігенції. Чваньки, хапуги, підлизи, черстводухі, ледацюги... Щоб жити краще, треба їх позбутися. А як? У нашому клубі висловлюють пропозиції найнесподіваніші. Наш клуб як тільки не називають: і «Клуб голубих мрійників», і «Клуб утопістів», і «Клуб ультралівих» — по-всякому. *(Пауза).*

Б'є годинник.

Бабуню, а ти яка була молодою? Мабуть, гарна, мабуть, краща за мене? І фото немає. Якою ж ти була в дев'ятнадцять років? *(Виходить у другу кімнату, повертається з одягом Уляни Охтисівни).* Аж не віриться, що цьому одягові сімдесят років! Він і запах має особливий, запах часу. Ти, мабуть, і одягала його рідко! *(Розгортає корсет, спідницю, вишиту сорочку, приміряє).* І ростом, як я. А корсет який вишитий-розвишитий... *(Все складає біля Уляни Охтисівни).*

Знову перемотують пряжу.

Бабуню, ти ж була молодою? Ну, яка ти була молодою?

Довга пауза. Б'є годинник.
Зміна світла.

Кадр 1-й з документального фільму

Уляна Охтисівна — молода дівчина, одягнута в такий самий одяг, який розглядала Оля. Біля неї Іван.

УЛЯНА. Горілим пахне.

ІВАН. Від мене. Сам гасив свою хату. Люди побоялися прийти. Біляки стріляють просто по людях...

УЛЯНА. Все згоріло?

ІВАН. Там і горіти не було чому. Хата, хлівець. Спалили.

УЛЯНА. За віщо?

ІВАН. За те, що ми бідні. За те, що бояться нас.

УЛЯНА. Де ж ти тепер?

ІВАН. Ніде... Сьогодні в тебе заночую.

УЛЯНА. Що люди скажуть?

ІВАН. Хай кажуть...

УЛЯНА. І не думай, і не гадай!

ІВАН. Та й знати не будуть.

УЛЯНА. Не можна, гріх і сором.

ІВАН. Я перед світом піду. У великому лісі збираємося... до червоних проберемося. За нашу владу воюватимемо... Ось дивися. *(Показує наган).*

УЛЯНА. Де ти взяв?

ІВАН. Де треба, там і взяв! Вони бояться нас, тому й палять...

УЛЯНА. Вже пізно, Іване, йди...

ІВАН. Куди? В тебе залишусь, Уляночко. Все село знає, що ми любимося. Ти мені дружиною будь.

УЛЯНА. Як-то дружиною? Невінчана... Не можна...

ІВАН. Кажуть, буде колись — не вінчатимуть.

УЛЯНА. Ніколи такого не буде. Без благословення? Не буде.

ІВАН. Я ж іду, Уляно, на війну... Все може бути.

УЛЯНА. Повернешся — повінчаємося. Без вінця і не думай.

Пауза.

ІВАН. У селі піп об'явився, молодий такий. У парафію свою пробирається, кажуть. Я приведу його.

УЛЯНА. Проти ночі?

ІВАН. Бог ніколи не спить...

УЛЯНА. Отямся!

ІВАН. Зачекай!

Спалах світла. Вже Іван, Уляна, Піп — молодий, мало схожий на попа, хіба що волосся аж до плечей.

Вінчайте, батюшко.

ПІП. Тебе як звати?

ІВАН. Іван.

ПІП. А тебе, дівчино?

УЛЯНА. Уляна.

ПІП. Батьки ваші не проти?

ІВАН. Моїх немає вже.

УЛЯНА. Мама давно померли, а тато прийшли з війни поранені, нездужали, нездужали — і померли.

ІВАН. Повінчайте.

УЛЯНА. А нічого, що не в церкві, без дружок?

ПІП. Бог милостивий.

УЛЯНА. У хату підемо?

ПІП. Можна й тут.

УЛЯНА. А свідки?

ІВАН. Біляків у свідки?

ПІП. Обійдемося... *(Показує на небо).* Скільки свідків... зорі... *(Урочисто).* Іване і Уляно, перед богом і людьми нарікаю вас мужем і жоною. Віднині і аж до кінця дороги вашої і хліб, і горе, і радість діліть порівну. Вірність хай живе в серцях ваших вічно, аж поки битимуться. *(Осінив хрестом).*

УЛЯНА. Ми хрест не цілували.

ПІП. Я вас благословив хрестом.

УЛЯНА. Ось візьміть.

ПІП. Що це?

УЛЯНА. Георгіївський хрест... Батьків... З війни...

ПІП. Залиште собі, то ж пам'ять...

УЛЯНА. Заплатити нічим.

ПІП. Будьте щасливі. *(Виходить).*

УЛЯНА. Іване, Іване, що ми наробили! Це ж був не піп. Це студент... Це, кажуть, баламут, заколотник. Він у крамаря переховується. Баламут. З города. Від жандармів тікає.

ІВАН. Піп, Улянко, піп... Бачила, як благословив хрестом?

Зміна світла.

Кадр 2-й з документального фільму

Уляна з немовлям на руках і Тип перший у формі офіцера.

ТИП ПЕРШИЙ *(наче апелює до публіки. Сміється, аж заливається. Жест у бік Уляни).* Вони, ось такі, захотіли влади? Що ви робитимете з тією владою? У вас же порода не та! Ви дворняги! Дворняги!!! А скільки дворнягу не годуй, вона ніколи не стане сенбернаром чи

догом. Дворняги! І нам доводиться з ними воювати. *(До публіки вже іншим, довірливим тоном).* Якось пан ішов на полювання зі зграєю хортів. Ударив одного пса, і той загарчав, кинувся до нього. Пан ударив другого, третього — вся зграя почала огризатися. Вся зграя! І тоді він перестав їх бити, а крикнув: «Місце!». І вони, звиклі до команди, підібгали хвости й затихли. Миколі треба було крикнути на дворняг! Крикнути! А він почав Думу збирати — в демократію гратися, дурень. Поки самого під великодержавну сідницю... Наробив, боягуз! А нам тепер приборкувати комісарівську зграю! Дворняг! «Управлять...» Влади їм захотілося своєї... *(Сміється).* Як звуть твоє цуценя?..

УЛЯНА. Синок, Максим.

ТИП ПЕРШИЙ. Виросте Максим і ким стане? Хам! Плебей! Дворняга!.. *(Аж дух перехопило).* Чоловік твій у червоних! Червона солдатка! Гніздо спалить! Її шомполами, поки почервоніє! Червона солдатка!.. *(Сміється, зі злістю).* Червона солдатка!

Кадр 3-й з документального фільму

Молода Уляна Охтисівна крутить жорна. Біля неї стоїть Іван. Чути жіночі голоси:

— По три картоплини дали в колгоспі, не дуже гнилі, і макухи...
— Листя нарви липового! Натри і печи, як млинці...
— Ванько зовсім охляв, і ніжки попухли...
— Недовго вже голодувати — виживемо.
— Колоски вже почали наливатися...

УЛЯНА ОХТИСІВНА. Тільки Максимкові... Тільки Максимкові... аби хлоп'я, дитятко наше...

ІВАН. Виживемо... У колгоспі завтра видаватимуть по кілограму борошна на сім'ю.

Кадр 4-й з документального фільму

Уляна нашвидку одягнена. Іван ще тільки одягається. Син Максим занімів од страху... Тип другий, у цивільному, впивається почуттям володаря долі цих зляканих людей.

ТИП ДРУГИЙ *(до глядача).* Домище збудував... Хо-хо-хо-о!.. Віконнички у колір голубий... Скриня добром набита! І Микола-чудотворець на покуті. Хо-хо-хо-о... Активіст! Синка на інженера вчить. Ми тебе навчимо! Навчимо!.. Орденок має! Як ти його добув? У тебе і царський георгіївський є. Царя захищав!.. Імператора!.. Герой!..

УЛЯНА. Батьків... Хіба тільки царя? Всіх.

ТИП ДРУГИЙ. Грамотна-грамотна... *(До Івана).* Чого очі ховаєш? Очі! Очі!.. Від нас не сховаєш!

Б'є годинник дванадцять ударів.

Викорчуємо! Викорчуємо!!!

Іван хотів попрощатися з дружиною, з сином. (Штовхнув його до дверей).

УЛЯНА. За що? За що?!

ТИП ДРУГИЙ. Ворог народу!

Світло то пригасає, то яснішає.
А голос лунає: «Ворог народу! Ворог народу!» «Ворог народу-у-у!..»

Картина друга

Уляна Охтисівна і Оля.

ОЛЯ. Бабулю, чому очі заплющила? Дрімаєш чи так зручніше документальний переглядати? В твоєму фільмі більше кадрів радісних чи сумних? Кольорових чи чорно-білих? У мене фільм тільки в кольорі. *(Пауза).* Бабуню, тобі можна безбоязно згадувати, воно вже мину-

ле, тінь... А ось мені. Яке воно буде?.. І все ж хочеться дивитися далеко-далеко... Старим більше подобається написане вчора, бо там і їхні фотографії... Пережите — все-таки воно забуте... Воно минуле... Хоч як би талановито намалювати море, а в ньому скупатися не можна. Отак, бабуню, й твоє минуле: уявляю, яке воно було важке. Але серця біль не торкається. Інколи від уяви аж сльози набігають. Якось уявила себе старою і заплакала. Бабуню, тобі зле? Дати водички? Я піду до сусідів, візьму боржом. Я миттю. *(Виходить).*

З'являється Т а с я, вродлива жінка, одягнена вишукано, за останньою модою. Їй можна дати і тридцять, і вісімнадцять. Так вона вміє перевтілюватися.

ТАСЯ *(кинула на диван валізку, підійшла до дзеркала, поправила зачіску, підфарбувала губи).* Я сьогодні не подобаюся собі... Чому? *(Помітила букет).* Які квіти! Дорогі для цієї сімейки! Тут люди ощадливі! А може: «Вдячні батьки прекрасній директрисі дитячого садочка!!!» Щоб їхнім Вовочкам, Едикам невтомне око. *(Йде в другу кімнату).* А порядочок скрізь! Все — як і тоді... *(Вийшла і ніби тільки зараз побачила Уляну Охтисівну).* А ти, бабо, все тримаєшся за цей світ, хоч він тобі вже ні до чого! Яке вже тобі діло, що робиться на цьому світі? Він, мабуть, тобі як сон: то зникає, то з'являється... *(Ніби придивляється до Уляни Охтисівни).* А в очах твоїх ще жевріє... Не радість, що побачила мене, ні... Бач, ще й лють у них живе... Та дарма! Що ти думаєш, що ти почуваєш, вже на навколишній світ ніякого впливу не має. Тільки квартира, поки ти сидиш, здається замалою. Це факт. *(Іде в другу кімнату).*

З'являється О л я.

ОЛЯ *(наливає воду, подає Уляні Охтисівні).* Що таке, бабулю, чого розхвилювалася? *(Побачила Тасині речі).* Зрозуміло! *(Валізку приймає з дивана, ставить біля дверей).*

Т а с я з другої кімнати: «Олю, привіт! Я готую собі каву, тобі теж?»

Готуй.

Т а с я: «Канікули?»

Канікули.

Т а с я: «Ваш холодильник бідний».

Талію бережемо.

Т а с я: «Боря в інституті?»

Трудиться.

Т а с я: «Зателефонуй йому, що я тут».

Навіщо?

Т а с я: «Прибіжить».

(Набирає номер телефону). Борю можна? *(Пауза).* Товариш Житник?.. Чому офіційно? Тому що передаю офіційне повідомлення... Сьогодні, такого-то числа, в першій половині дня прибула Тася... До нас! Знову чарувати тебе, боже теля!

З'являється Т а с я.

ТАСЯ *(підійшла до телефону).* Дозволь...

ОЛЯ *(кладе трубку).* Встигнеш, у нього зараз збори.

ТАСЯ. А ти з кожним днем гарнішаєш, з'являється жіночність. Це, Ольго, наводить на думку, що скоро знайдеш друга... Боря приходить на обід завжди?

ОЛЯ. Інколи.

ТАСЯ. А сьогодні?

ОЛЯ. Сьогодні не знаю...

ТАСЯ. А я знаю — прийде. А яке в тебе плаття чи халат, наче кімоно. Фірма! Ні, це наше, вчаться потроху. *(П'є каву).* Я так багато п'ю кави... Я так утомилася, так утомилася.

ОЛЯ. Розпуста — важка робота!

ТАСЯ. Навіщо ці солдатські дотепи? Тобі вже дев'ятнадцять, повинна все розуміти, жіночу душу розуміти!

ОЛЯ. Я тупа.

ТАСЯ. У тебе просто примітивне мислення. Я кинула Борю і втекла до іншого — так гадаєш? Ні, я Борі не кидала! І не думала цього робити. Ти ж знаєш, після одруження ми майже рік прожили ідеально. Хоч по телеку передавай. А потім... Боря весь у своїх науках, приділити мені належну увагу, мабуть, йому просто не вистачало часу... і ще я відчула, що не рівня йому. Розумієш? Це мене десь трохи ображало. А тут підгорнувся Котя. Він здавався мені веселим, дотепним, сучасним... Мені з ним було легко. Мені хотілося бути з ним. Я не могла, як це роблять інші... ховатися, грішити, виправдовуватися... І я сказала Борі: іду до Коті, а там побачимо! Боря — ти ж знаєш свого брата — змовчав. *(Пауза).* Я, бачиш, і ключі від квартири зберегла.

ОЛЯ. Пішла до Коті і повернулася. Справді, не грішно...

ТАСЯ. Спочатку нам було добре, а потім Котя виявився пустодзвоном, примітивом, обмеженим базікою... Краще з розумним бути применшеною, ніж з дурнем нарівні.

ОЛЯ. А кохання?

ТАСЯ. Кохання? Воно як головний біль. З'являється і проходить. Я ось що тобі скажу. Правда, це не моє дослідження, але послухай. Кохання, виявляється, як і все живе, має свій вік: дитинство, юність, зрілість і старість.

ОЛЯ. Цікава версія.

ТАСЯ. Не версія — істина. Воно недовго живе. Шість місяців — це вже його юність. Рік — це зрілість, а потім починає старіти. Кохання не довгожитель! Три роки — вже воно на ладан дихає...

ОЛЯ. Тільки три роки?

ТАСЯ. Буває, й більше протягне. Але тоді за ним треба, як за немічною старою людиною, ходити... Одягати, годувати з ложечки, давати ліки.

ОЛЯ. Які ж ліки для старого кохання?

ТАСЯ. В основному безглузді твердження: «Наше кохання не таке, як у інших», «наше — вічне» і тому подібне. *(Йде повз Уляну Охтисівну).*

У цей час та штовхає її палицею.

Ти що, бабо, зовсім?.. Як ти, Олю, терпиш цю потойбічну істоту?

ОЛЯ. Тасю, дам по писку.

ТАСЯ. Відпочити чи в перукарню? Проблема. Відпочити — обличчя помолодити, але й зачіска...

ОЛЯ. Що не роби, Боря тебе вижене з дому... Як сатану з церкви.

ТАСЯ. Дурненька, ти ще не знаєш, що таке мужська залюбленість. Все прощає. Крім того, ти чула, в якій тепер пошані правда? А я правдива до краю. За що ж мене проганяти? Ти теж шукай мужа. Шукай з квартирою, бо нам з Борисом тісно... Борю вже призначили завлабораторією? Ні? Він же талант! Що їм треба? *(Пауза).* Піду в перукарню, щоб Боря побачив мене гарною-гарною. *(Виходить).*

Пауза. Б'є годинник.

ОЛЯ. Вже сьогодні є одна радість, бабуню: невісточка повернулася! «Свобода особи»... Яка особа — така й свобода! Котя!.. Любов на рівні немитого посуду. Бабуню, невже Боря сліпий — таку вибрати... Мама йому казала — не послухав мами...

Оля і Уляна Охтисівна продовжують перемотувати пряжу. Годинник вибиває четверту.

Кадр 5-й з документального фільму

Ще молода Уляна Охтисівна і Максим.

УЛЯНА. Коли ти приїжджаєш, здається, дні не йдуть — летять... і знову сама...

МАКСИМ. Наступного року вже одержу диплом інженера, попрошу призначення на цукровий завод. Тут же, поруч. Щодня зможу приїздити. Заживемо, мамо.

УЛЯНА. Інженер. Хто б подумав? У Житників... син — інженер... Батьки розписатися не вміли, а син інженер... Якби це батько... хоч раз глянув на тебе!

МАКСИМ. Може, тато живі повернуться.

УЛЯНА. Винуватих швидше випускають, а безневинних... бояться... *(Пауза).* Максимчику, чого це ти портфельчика наготував,— кудись їдеш?

МАКСИМ. Я, мамо, поїду.

УЛЯНА. Куди?

МАКСИМ. У Львівську область.

УЛЯНА. Чого б це серед літа... І куди тебе понесе?

МАКСИМ. Поїду женитися... Там моя Стефанія.

УЛЯНА. Твоя?

МАКСИМ. Моя... Ми листуємося.

УЛЯНА. Де ж ти її встрів, сину?

МАКСИМ. Коли їздили з самодіяльністю, там і познайомилися. Теж співає... Голос у неї, мамо! Такий голос... І так схожий на твій... А коса в неї!

УЛЯНА. Голос голосом, а мені треба побачити її, сину.

МАКСИМ. То я її привезу — подивитеся, мамо. А коса в неї!..

УЛЯНА. Батько так і не дочекався невістки... Може, вже й живого немає... В'язниця...

Зміна світла

Їх уже троє: Уляна, Максим і Стефанія — молода, вродлива дівчина. Впадає в очі її довга, товста, золотиста коса.

МАКСИМ. Тільки розписалися, вітає голова сільради, а хтось як закричить на вулиці не своїм голосом: «Війна-а-а!!»

Довга пауза.

СТЕФАНІЯ. Додому треба поїхати.

МАКСИМ. Закінчиться війна, поїдеш.

СТЕФАНІЯ. Коли вона закінчиться?

МАКСИМ. Через три дні в Берліні будемо. Сталін казав: «На чужій території...» Мамо, не журіться! Мамо!.. Поїду в військкомат, хай беруть, а то війна кінчиться без мене.

УЛЯНА. Ой, синку, синку, встигнеш... Усі встигнуть горя набратися. Ой боже, що ж воно буде?.. Що буде, синку?

МАКСИМ. Мамо, не плачте.

Міняється світло в кадрі.

Уляна, вагітна Стефанія и Тип третій у формі гітлерівського офіцера. Розглядає Стефанію з усіх боків. Бере в руки її косу. Пісня без слів переривається сміхом.

Кадр 6-й з документального фільму.

Зміна світла.

ТИП ТРЕТІЙ *(з косою Стефанії в руках).* Аж переливається — дивовижний шовк... аж відсвічує. Відсвічує *(оглядає).* А коли б відрізав вже по тому, як совєтка пішла в світ вічний... Уже б пригасла, не відсвічувала. Стала б теж наче мертва, обм'якла... а так... кінчиться війна... перукарню, салон відкрию... Перуки — перший сорт. Перед смертю совєтка народила маля. Може, дівчинку? В неї теж виросте така коса, і вже мій син остриже її... А чому б і ні? Життя іде по колу... *(Співає німецькою мовою легку німецьку пісеньку, пританцьовує, милується косою).*

Зміна світла.

Уляна Охтисівна і Оля перемотують пряжу. Б'є годинник. Зупиняється, знову

б'є. Десь, ніби здалеку, долинає голос: «Ваш син, старший лейтенант, загинув смертю хоробрих... смертю хоробрих... смертю хоробрих...»

ОЛЯ *(по довгій паузі)*. Спокій... Де він візьметься, той спокій. Повернулася. Чиста, невинна, вродлива, вільна... І ще каже — любила! Борю, Борю, чи ти зрадієш, чи виженеш?.. Бабуню, що Боря робитиме? Цілуватиме чи битиме свою гулящу жінку? Як гадаєш, бабуню? Бабуню, чому в тебе такі смутні очі... Бабуню *(підійшла, поцілувала)*, ми сьогодні іменинниці, не будемо сумувати.

З'являється Борис.

БОРИС *(подає Уляні Охтисівні троянду, цілує)*. Для вас, бабуню, найкраща троянда розцвіла.

ОЛЯ. Що з вашим Володькою?.. Зняли шкуру, і тю-тю...

БОРИС. Таке заварилося... Збори не закінчились, ідуть. Зараз перерва.

ОЛЯ. Це що, перебудова? Цілий день збори.

БОРИС. Віце-президент завітав. Таке зчинилося... Один дурень виступив і, знаєш, з чого почав? Вигнати, зняти Володьку — це нічого не змінить в інституті. Треба, каже, і директора. Він за своїми здібностями — і як науковець, і як керівник — не відповідає, мовляв, цій посаді. І навів ще багато переконливих аргументів.

ОЛЯ. Значить, і у вас в інституті є люди.

БОРИС. Аудиторія притихла... Особливо «болото» затаїлося. І подобаються сміливі виступи, і бояться за свою шкуру... Чекає, чия візьме. А цей оратор далі, знаєш, що утнув... Запропонував свою кандидатуру на посаду директора інституту.

ОЛЯ. Так і сказав? Мовляв, я буду кращий?

БОРИС. Так. І теж аргументовано. Мовляв, у нього є ідеї, як перебудувати роботу, як оновити колектив, як створити творчу атмосферу.

ОЛЯ. Чим же закінчилося?

БОРИС. Збори тривають.

ОЛЯ. То вже занадто — себе запропонувати. А він таки справді розумний?..

БОРИС. Більш-менш. У нього є ідеї... Він сучасна людина.

ОЛЯ. Іди на кухню, там пироги, вершки...

БОРИС. Не хочу. Кави напився.

ОЛЯ. Як же з Володькою?

БОРИС. Після виступу того дивака про Володю забули... про нього ніхто вже й не згадував.

ОЛЯ. Хто ж той дивак?

БОРИС. Я...

З'являється Тася.

ТАСЯ. Боря прийшов — мій хороший Боря. *(Обіймає, цілує)*. А я це, бачиш, спеціально для тебе зробила... Подобається? *(Знімає пальто, подає Борисові. До Ольги)*. Ну як, молода відьмочко, наговорила вже Борі...

ОЛЯ. На жаль, не встигла, бувала відьмочко.

ТАСЯ. Я тебе люблю... Учись жити.

ОЛЯ. У тебе вчитися?

ТАСЯ. І в мене.

ОЛЯ. Бабулю, ми тобі не заважаємо? Може, нам вийти в другу кімнату?

ТАСЯ. Яка ж ти делікатна. Борю, приготувати каву?

БОРЯ. Приготуй.

ТАСЯ. Я п'ю кави так багато, так багато... *(Крутиться перед дзеркалом)*.

Боря мовчки дивиться у вікно... Оля і баба мотають пряжу. З'являється Катерина.

КАТЕРИНА *(побачила Тасю)*. Ти?..

ТАСЯ. Я... знаєте, як у біблії: блудний син повертається.
ОЛЯ. Блудила, блудила і повернулася...
ТАСЯ. У тебе теж усе попереду...

Б'є годинник. Дитяча пісня.
Завіса.

Дія друга

Картина третя

Уляна Охтисівна і Оля закінчують перемотувати пряжу.

ОЛЯ *(підходить до Уляни Охтисівни, бере клубок, розглядає).* Бабулю, клубок слабенький, він може розмотатися. Давай перемотаємо — тугіший зробимо. Ти тепер тримай, а я намотуватиму. *(Залишає клубок на колінах Уляни Охтисівни, а сама бере нитку, сідає на своє місце, намотує пряжу).* Боря воює... Бабулю, як гадаєш, Боря переможе носорога? Думаю, що ні... А може, після зустрічі зі своєю Тасею в нього і охота до війни з носорогом пропала... Мама зі своїм маленьким народом... У новій сукні. День — гіршого не придумаєш... Невістка прийшла — радість принесла в хату. А що гість наш дорогий нам принесе? Бабулю, а чому в нас так багато недобрих людей? Чому? *(Пауза).* Ти думаєш, бабулю, що тільки в тебе було героїчне, були вороги, були мрії, за які й життя віддавали. І в мене, і в нас, таких як я, є і мрії, і надії, і острах... Ти, бабулю, гадаєш, що ми — це тільки танцюльки, кава, цигарки, секс, фірмá... В нас є, бабулю, голова, є розум, і ми хочемо не гортати книгу життя, а читати... уважно читати і дописувати... Чуєш, і дописувати, а не тільки заучувати написане.

Б'є годинник. Пауза. Притишена пісня дитячого хору...

(Дедалі повільніше намотує клубок, приколисана уявою).

Зміна світла.

Кадр 1-й з художнього фільму

Оля відкладає пряжу. Іде до столу. Надіває окуляри. Гортає папери. З'являються Петро і Кім. Це вже не студенти, а молоді поважні вчені. Сідають за стіл. Розкривають течки.

КІМ. Ти сьогодні, Олю...

ОЛЯ. Краща, ніж учора.

ПЕТРО. А завтра будеш краща, ніж сьогодні.

КІМ. Бачив твоє фото на обкладинці журналу. Вітаю. Слава!

ОЛЯ. Навіщо мені слава? То актриси фотографуються для слави, а я науковець.

ПЕТРО. «А слава — заповідь моя»,— сказав один поет.

ОЛЯ. Не будемо відволікатися. В нас чимало роботи. *(Пауза. Інтонаційно підкреслює слова).* Так, хлопчики, скінчилася наша гра в «Клуб завтрашнього дня». Завтрашній день настав... *(Пауза).* І ми від ігор переходимо до діла. *(Пауза).* До речі, давайте уточнимо назву нашої установи.

КІМ. Інститут дослідження і лікування соціальних хвороб.

ОЛЯ. Але ж наше завдання не тільки досліджувати і лікувати, а й запобігати захворюванням. То, може, назву дамо згодом... Ввійдемо в роботу, потім уже і нам ясніше стане, як точніше назвати наш заклад. Немає заперечень?

КІМ. Згода.

ОЛЯ. І ще таке. Під час наших засідань і прийомів хворих завжди буде присутній ще один товариш, завдання якого,— не дивуйтеся,— заперечувати, або, точніше, брати під сумнів наші рішення й пропозиції.

ПЕТРО. Він заважатиме в роботі...

ОЛЯ. Ні! Його голос дорадчий. Це додасть більше об'єктивності нашим діям, нашим рішенням.

КІМ. Як же його назвати? Нашим цензором чи адвокатом хворих?

ОЛЯ. Як кому до вподоби. Він уже йде...

З'являється Холод — втілення поважності, обережності й неприхованої іронії. На обличчі таких людей наче написано: «Я все знаю, але не все кажу!»

ХОЛОД. Добрий день!

ОЛЯ. Ми вас чекали. Знайомтеся, кандидати наук.

КІМ *(підводиться)*. Яким.

ПЕТРО. Петро!

ХОЛОД. Дуже приємно. Холод! Не кандидат наук — практик!

ОЛЯ. Прошу коротко викласти суть справи для товариша Холода. Щодо першого питання...

ХОЛОД. Мені коротко, контурно, я вловлю.

ПЕТРО. Даю контурно. Висока мораль... саме вона має визначити переваги нашого соціалістичного суспільства над капіталістичним. Без високої моралі немислимий і справжній патріотизм. Без високої моралі немислиме, неможливе і щастя людини, навіть при повному матеріальному забезпеченні. Тож доброта, людинолюбство, совість, честь, гідність мають домінувати в характері, в душі радянської людини. Саме на це і повинна бути спрямована вся виховна робота.

ХОЛОД. Вловлюю.

ПЕТРО. Тепер переходжу до питання, яке мені доручено підготувати. Дитячі ясла і дитячі садки.

ХОЛОД. Перепрошую... Не вловив.

ПЕТРО. Якщо дозволите, теж контурно... Людина — продукт виховання. Наукою доведено, що риси характеру, нахили, уподобання, усі барви душі формуються в перші п'ять-шість років життя людини.

ОЛЯ. Якось одна мати написала Макаренку: «Я народила дитя, йому вже два тижні, скажіть, коли його можна починати виховувати?» І Макаренко відповів: «Ви вже спізнилися на два тижні».

ХОЛОД. Вловив!

ПЕТРО. А де виховується більшість наших дітей цього віку? В дитячих садках і яслах.

ХОЛОД. Вловлюю.

ПЕТРО. Здавалося б, нам слід повсякденно, повсякчасно піклуватися про дитячі ясла, дитячі садки. А в якому стані ці заклади? Прямо скажу: в незадовільному.

КІМ *(обурено)*. Петре, ну що ти якісь там слівця добираєш, наче читаєш передову з поганої стінгазети. Треба прямо і точно. Приміщення занедбані, незатишні, забруднені, тісні!.. Де тільки ті дітки не туляться, аж до напівпідвалів.

ХОЛОД. А я бачив по телевізору...

КІМ. Країна велика, для телевізора можна знайти і хороші.

ПЕТРО. Крім того, ясел-садків просто не вистачає. Тільки подумайте, щоб віддати дитину в садок, треба записатися знову ж таки в оту богом і людьми прокляту чергу. А черги які?..

КІМ. Буває, з черги — одразу в армію.

ОЛЯ. Без жартів.

ПЕТРО. Для дорослих будуємо басейни, стадіони, клуби, театри, палаци: дивіться, які ми багаті! А маленьких можна по закутках. Для маленьких коштів не вистачає. Чуєте, для маленьких не вистачає!

КІМ. Бо цей маленький безсловесний народ не поскаржиться в «Правду», в ЦК!

ОЛЯ. Доброта, чесність, людяність, про які ми так багато говоримо, пишемо, кричимо,— це має бути в дитячих душах посіяне. Виховують змалечку...

КІМ. Про яке виховання можна говорити, якщо на одну вихова-

тельку припадає тридцятеро дітей... Коли виховувати? Вона не встигає їх на горщик посадити, застебнути, сяк-так нагодувати. Її можна скоріше назвати наглядачкою над тридцятьма малолітніми в'язнями.

ПЕТРО. По тридцятеро дітей на виховательку — кажуть, штатний розклад.

КІМ. Штати. А скільки по країні штатних одиниць, від яких користі як з цапа молока!

ПЕТРО. Через недогляд десятки тисяч дітей хворіють. Десятки тисяч матерів перебувають на лікарняних. Матеріальні збитки незчисленні. А моральний фактор? Як його підрахувати?

КІМ. А коли ж людині прищеплювати оту високу мораль, про яку ми теревенимо? Коли вона вже наркоман, п'яниця, злодій, кар'єрист, брехун?

ОЛЯ. А вони — штати...

КІМ. Хто не дозволяє? Хоч би він об'явився! Хоч би побачити його фотокартку — цього недозволителя.

ПЕТРО. Ми соціалістичне суспільство, а це передусім ставлення до маленьких громадян. Хай би їздили до нас дивитись і дивуватися не тільки містечком космонавтів, «Лебединим озером», а й тим, у якому світі живуть малята.

КІМ. У постановах, рішеннях навіть найвищих інстанцій тваринницькі ферми згадуються раз у раз, і утеплення, і кормова база, і приміщення — все, а про дитячі заклади — мовчання. Ви чули, щоб відбувся хоч один пленум з цього питання? Хоч одного керівника області зняли з роботи за незадовільний стан дитсадків? Хоч всім відомо: сьогодні діти, а завтра — народ!

ОЛЯ. Наші пропозиції мають бути конкретними.

ПЕТРО *(підводиться)*. Рекомендуємо обговорити питання про стан дитячих ясел і садків на найвищих рівнях — у ЦК, в уряді, на засіданнях Верховних Рад з тим, щоб, не гаючи часу і не відкладаючи справи, виправити становище. Діти чекають! Діти ростуть!

ОЛЯ. Товаришу Холод, бажаєте висловитись?

ХОЛОД. Мій обов'язок висловити свою думку! *(Поважно, з прокурорськими інтонаціями)*. Товариші! По-перше, мене здивувало і, прямо скажу, обурило те, якими чорними фарбами ви малюєте стан наших дошкільних закладів. Чомусь ви не бачите чи не хочете бачити досягнень у діяльності як дитячих ясел, так і дитячих садків, як збільшилася їхня мережа за останні п'ятирічки. *(Іншим, потаємним, дошкульним тоном)*. По-друге, ви тут розмалювали, так розмалювали!.. А що, коли б вас почули *(багатозначно)* там, за горбом? Їм тільки подавай! *(Довга пауза)*. По-третє, згодний, треба будувати, може, збільшувати штат... А де брати гроші? Нам потрібні в першу чергу заводи, фабрики, електростанції, дороги і ферми! *(Підкреслена пауза)*. І оборону, оборону кріпити!..

КІМ. Виховання зміни — і є перша лінія нашої оборони! Перша лінія. Люди — перша лінія оборони, товаришу Холод.

ОЛЯ. Давайте дослухаємо товариша Холода.

ХОЛОД. Буду лаконічний! Дорогі товариші, навіщо вам вносити в уряд свої пропозиції? Навіщо? Там знають, що робити, й без вас!.. Без! *(Пауза)*. Дякую за увагу... Без вас!

Пауза.

ПЕТРО. Було «без вас!», а тепер буде «з нами!»

ХОЛОД. І ви гадаєте, на ваші так звані пропозиції звернуть увагу?

ПЕТРО. Певні.

ХОЛОД. Наївність... свята наївність!

ОЛЯ. Продовжуйте, товаришу Холод.

ХОЛОД. Я висловився. Це репліка по ходу. Репліка!..

КІМ. Пропозиції в уряд... З опублікуванням у пресі.

ХОЛОД. Опублікують у пресі!.. Це вже смішно. Хто опублікує? Хто?!

ОЛЯ. Наша радянська преса!

КІМ. Я ще хотів би сказати кілька слів про школу. Це знову ж таки про виховання. Школа дає учням, згідно з програмою, певну суму знань з математики, фізики, хімії та інших дисциплін. І оцінюють їх по тому, як вони засвоїли ці предмети, і зовсім не враховуються совість, чесність, правдивість, доброта, любов до людини, повага до батьків. Треба поміркувати, може, тим випускникам школи, які не засвоїли законів високої моралі, не видавати свідоцтва про середню освіту, а тільки довідку про здобуття середньої освіти. Свідоцтво — це документ про те, що людина всебічно підготовлена до активного життя в суспільстві. А тим, хто заслужив право на свідоцтво про середню освіту, надавати перевагу при вступі у вищий навчальний заклад!

ХОЛОД *(розсміявся)*. Прожектерство! А коли відміннику не видамо свідоцтва і, може, саме через це втратимо видатного вченого?

КІМ. Видатний учений, у якого в душі немає великої, домінуючої над усім любові до людини, може завдати великого горя, виправдуючись цинічним висловом: «Наука вимагає жертв!» — як сказав один про чорнобильську трагедію.

ХОЛОД. І я за правдивість, совісність, чесність людей... Але — і я вже звертаюсь до цього «але» — не так легко перебудувати психологію.

ОЛЯ. Нелегко, згодна. Особливо коли діяти старими методами. Той, хто перевиконує норму на заводі чи фабриці, хто виростив високий урожай буряків, хто надоїв багато молока, хто співає, танцює, одержують ордени і навіть Героя... А мати, яка виховала двійко-трійко добрих, роботящих, чесних, совісних дітей, може навіть пенсії не отримати, якщо стажу роботи не вистачає. Бо виховання дітей не вважається за роботу. Або візьміть таке: комусь, підкреслюю, заслужено дають орден один, другий, третій... А чому б не дати хоч одного ордена його матері. Це ж вона посіяла перші зерна добра в його душу.

КІМ. Олю, я на сто відсотків згодний з тобою. Або ще: у нашій державі встановлено День працівників торгівлі, День міліції, День рибалки — десятки днів... А Дня матері немає. Ну, чому б не встановити найсвятіше свято — День матері?!

ОЛЯ. Є пропозиція — питання про свідоцтво, про встановлення Дня матері вписати до наших рекомендацій...

ХОЛОД. Тільки попрошу вас: менше прожектерства, менше прожектерства, менше прожектерства. Закликаю вас для вашого ж благополуччя.

Довга пауза.

ОЛЯ. Перейдемо до наступного питання. Ми викликали трьох старовірів.

ХОЛОД. Прошу пояснити: хто такі «старовіри»?

ОЛЯ. Це ми для зручності, для себе називаємо старовірами тих, які, незважаючи на переміни, на демократизацію нашого суспільства, на заклики і постанови партії і уряду, залишаються при своїх старих переконаннях, при старих методах керівництва. Оце і є старовіри! Доки вони існують, наше суспільство не можна назвати високоморальним. І біда не лише в тому, що ці люди самі хворі. Вони ще й поширювачі інфекції... джерело зарази...

ХОЛОД. Які хвороби маєте на увазі?

КІМ. У процесі бесіди ви зрозумієте.

ОЛЯ. Ми хочемо поговорити з ними, щоб глибше збагнути філософію старовірів. Серед них є й такі, котрі й до цього часу обіймають високі посади.

КІМ. Почнемо з найогиднішої хвороби, яка останнім часом пішла на спад, але може, як грип, спалахнути.

ОЛЯ. Увага! Запрошую.

Із залу для глядачів входить Персона перша. З усього видно: звик до вищості, значності своєї особи. Довга пауза.

ПЕРША ПЕРСОНА *(розглядає присутніх, багатозначно дивиться на годинник, потім на вчених).* Молоді вчені!.. Молодим скрізь у нас дорога, як сказав якийсь поет! *(Без запрошення сідає).*

ОЛЯ. Добрий день! *(Не дочекалась відповіді).* Ми довго вас не затримаємо. Трохи поговоримо.

ПЕРША ПЕРСОНА. Тема?

ОЛЯ. Ваше здоров'я.

ПЕРША ПЕРСОНА. Наша поліклініка зробила мені диспансеризацію. Практично *(засміявся)* і теоретично я здоровий.

ОЛЯ. Диспансеризація — добре, але й ми...

ПЕРША ПЕРСОНА. Роздягтися до пояса?

ОЛЯ. Обмежимося розмовою.

ПЕРША ПЕРСОНА. Для розмови могли б приїхати до мене самі.

ОЛЯ. Як почуваєтесь, чи не втомлюєтесь на роботі?

ПЕРША ПЕРСОНА. Перебудова — то й перевтома! *(Засміявся зі свого дотепу).* Збори, активи, наради. В принципі нелегко працювати з народом. Він лінивий, неповороткий, недисциплінований. Народ є народ! Йому тільки давай, і все мало!

ОЛЯ. Давно на керівній роботі?

ПЕРША ПЕРСОНА. Кадровий...

ОЛЯ. Вже звикли з людьми працювати?

ПЕРША ПЕРСОНА. Народ вивчив досконало.

ОЛЯ. А що головне, на вашу думку, в роботі з людьми?

ПЕРША ПЕРСОНА. Не попускати віжок! Тільки попустиш — уже він управо, вліво...

КІМ. Люди вас люблять?

ПЕРША ПЕРСОНА. Не цікавився. Але, думаю, люблять! Коли виступаю, в кінці промови завжди оплески! А інколи переходять у бурхливі... Народ любить, щоб з ним суворіше!

ОЛЯ. А може, добріше?

ПЕРША ПЕРСОНА. Солодким будеш — злижуть!

ОЛЯ. А гірким — виплюнуть.

ПЕРША ПЕРСОНА. Хай спробують. Хо-хо-хо-о... Хай спробує! Коли я вже плюну — біда йому.

ОЛЯ. А ви не забуваєте, що люди вас обирали?

ПЕРША ПЕРСОНА. Вони обирали? Давайте говорити відверто. Хто мене обрав?

КІМ. Люди...

ПЕРША ПЕРСОНА. Які люди? Спочатку мене там *(жест вгору)* обдивлялися, обмірковували, вивчали, потім рекомендували, а там *(жест униз)* формальність. То хто мене обрав, я вас запитую? Хто? Хто від кого залежить?

КІМ. Схоже на те, ніби Місяць подумав, що не він обертається навколо Землі, а Земля навколо нього.

ПЕТРО. І треба не тільки керувати, як ви кажете, народом, а й прислухатися до нього.

ПЕРША ПЕРСОНА. Помовч, молодику! Я краще знаю, до кого і до чого треба прислухатися. Керівник мусить завжди пам'ятати, на якому місці він перебуває!

ОЛЯ. Цікаво!

ПЕРША ПЕРСОНА. Уявіть: стоїть він, керівник, а перед ним люди! І вони завжди розділені надвоє. Ліворуч ті, якими він керує, праворуч — ті, які ним керують. І коли нормально складається життя керівника і він росте, то людей, що ліворуч від нього, стає більше й більше, а праворуч — менше й менше.

ОЛЯ. Ще раз поверніться до ваших взаємин з тими, хто праворуч, і з тими, хто ліворуч...

ПЕРША ПЕРСОНА. Ліворуч — народ. Тут потрібна твердість, вимогливість. Кажу. «Слухай!» Хай слухає. «Давай план!» Хай дає!

ОЛЯ. А праворуч?

ПЕРША ПЕРСОНА. Тут уже я стаю, так би мовити, народом щодо них. Кажуть: «Прямо!» Я — прямо. Кажуть: «Кругом!» Я — кругом. Кажуть: «Піднімай!» Піднімаю. Все просто і ясно!

ОЛЯ. А як ви розумієте заклик партії жити в умовах демократії?

ПЕРША ПЕРСОНА. Раз кажуть, сам закликаю. Вчора виступив перед народом на цю тему.

КІМ. А ось ще таке... Нас закликають до соціальної справедливості. Усі громадяни рівні перед законом.

ПЕРША ПЕРСОНА. В якому розумінні?

ОЛЯ. В прямому.

ПЕРША ПЕРСОНА. Я не розумію цих казок!

КІМ. Пояснюю. У вас відповідальна робота і, звичайно, по праву висока зарплата. А в усьому іншому ті самі умови, що й у всіх рядових громадян.

ПЕРША ПЕРСОНА *(засміявся)*. Уявляю собі цей театр. Навіщо він?

КІМ. Щоб відчути всі труднощі, які зустрічаються в житті людей.

ПЕРША ПЕРСОНА. Я й так їх знаю.

КІМ. Знати мало — треба відчути!

ПЕТРО. Для ясності приклад. В історії медицини відомі такі факти: щоб вивчити ту чи іншу хворобу, вчені медики прищеплювали її собі. Хворіли на неї, спостерігали, як вона проходить, як впливає на організм. На собі випробовували ліки і знаходили найсильніші в боротьбі з недугою.

КІМ. І квартирні умови, і черги, і дефіцит, і нестачу того чи іншого — все відчути на собі.

ПЕРША ПЕРСОНА. Мені вже смішно слухати вас. *(Засміявся щиро, весело)*. Оце б я прийшов додому і сказав: «Маріє Іванівно, біжи в чергу!» Вона б мене послала знаєте куди? Вона вже двадцять п'ять років у черзі не стояла... Може, й мені взяти сітку — і в чергу?..

ОЛЯ. Доки люди з сітками — і вам теж з сітками...

ПЕРША ПЕРСОНА. Вас далеко, далеко заносить. Не думаєте, що говорите... Рівність, хвороби, лікування... А в корінь не дивитесь. Я не добираюся на роботу пішки, трамваєм, метро, автобусом!.. *(Підкреслено)*. Мені подають машину! Я живу *(підкреслено)* не в тому будинку, де двірник раз на місяць підмітає! Я не бігаю по м'ясо, капусту, картоплю — мені завозять! Я маю дачу *(пауза)* і ще деякі елементи спецобслуговування!.. Я їх сам узяв? *(Підкреслено. Пауза)*. Скажіть, сам? Чого мовчите? Заціпило? Я сам їх не брав! Мені дала держава! Розумієте — держава! Виходить, так треба! І який дурень від цього відмовиться?!

КІМ. Схоже — держава дає хабара!

ПЕРША ПЕРСОНА. Говори, та не заговорюйся, бо може язик задерев'яніти! Це називається не хабар, а привілеї. Так є і так буде! *(Пауза)*. Можна ще сказати — не привілеї, а надплата за відповідальність.

ОЛЯ. Вам дають, а ті, хто нижче, дивляться, та й собі вже самі беруть. Самі собі визначають привілеї — і мало не узаконюють їх. Люди це бачать... Звідки ж візьметься повага до таких керівників?

ПЕРША ПЕРСОНА. Досить, наслухався. В мене ще нарада. Коли будуть ще питання, прошу через помічника. *(Іде в зал і вже звідти)*. Прожектери! Моя вам порада: не займайте гір! Хай вони стоять, де стояли!..

Пауза.

ОЛЯ. Типова хвороба. Чванство, самозакоханість, непорушна впевненість у собі. Зверхність у ставленні до людей.

КІМ. У нього на грунті чванства змінилися і характер, і світосприймання...

ХОЛОД. Ви дозволите сказати кілька слів? Дорогі товариші, не бачу даних, які б свідчили, що товариш, якого ми зараз мали нагоду вислуховувати, підлягає якомусь громадському осуду. Він просто не зміг, не зумів м'якше висловити свої погляди на структуру управління. Навпаки — загострив! Ви робите наголос: народ, народ. Так, народ усьому голова. Народ треба любити, народ треба шанувати, але не зливатися з народом! Зверніть увагу. Любить, але не зливаться! Народом треба керувати, вимагати!.. Хай і побоюється — це не зашкодить. Щодо машин, дач, спецобслуговування... Ну, вибачте, це вже міщанська заздрість з вашого боку. Хай там якийсь мільйон машин, мільйон шоферів, якийсь мільйон обслуги... Але товариш дав точну відповідь. Держава знає, що робить! Знає без вас!

Пауза.

ОЛЯ. Які будуть пропозиції?

ПЕТРО. Вважаємо, що чванство — це хвороба. Крім того, ця хвороба інфекційна, передається іншим. За цієї хвороби керівна робота протипоказана.

ОЛЯ. Запрошую ще одного старовіра.

Із зали на сцену виходить Друга персона. Звично, як надівають окуляри, кладе на обличчя широку догідливу усмішку.

ДРУГА ПЕРСОНА. Дозвольте подякувати за запрошення, радий з вами познайомитися. Такі молоді, вродливі, вчені. Про вас слава, як кажуть, попливла широкою рікою до людей. Я вже мав нагоду бесідувати з вашим товаришем. *(Показує на Петра)*. Розмова була цікава. Відчувається, товариш обізнаний з життям!..

ОЛЯ. Будемо заощаджувати час.

ДРУГА ПЕРСОНА. Я весь до ваших послуг! Для вас у мене час не обмежений. Вибачте, то ваше фото було на обкладинці журналу?

ОЛЯ. Моє.

ДРУГА ПЕРСОНА. Знаєте, чому я запам'ятав? Краса справжня, як кажуть, божа краса, вона має щось спільне з чарами...

ОЛЯ. Дякую за комплімент, перейдемо до діла.

ДРУГА ПЕРСОНА. Весь увага!

ОЛЯ. Нас цікавить ваше життя, ваша робота.

ДРУГА ПЕРСОНА. Моя робота — це моє життя! Я апаратчик! Починав з первинної ланки державного апарату і зараз дійшов ви знаєте куди... Може, в чомусь мене звинувачують?.. Тепер, прошу пробачення, до вас це не стосується, мода — звинувачувати! Можна сказати — мода звинувачувати середні ешелони влади. Але до мене претензій бути не може. З роботою справляюсь! Мене, де б я не був, відзначають як приклад сумлінності. Кар'єрист? Ні. Я не деруся по службовій драбині. Мене піднімали, це зафіксовано в документах! Вас щось не влаштовує в моєму характерові, в моїй особі чи у виконанні службових обов'язків? Давайте відверто — я трохи знаю профіль вашої установи.

КІМ. Не будемо приховувати, підозрюємо в догідливості, підлабузництві, підлещуванні.

ДРУГА ПЕРСОНА. Вибачте, але це мене дивує. Я апаратчик, я деталь однієї великої машини. Деталь... І мої принципи не виходили за рамки моїх обов'язків. Точно, швидко, без заперечень виконувати вказівки свого керівника. Може, це ви називаєте підлабузництвом? Чи, може, у вас викликають подив мої добрі взаємини з керівництвом?

ОЛЯ. Ви прекрасно розумієте різницю між службовими обов'язками і підлабузництвом: намагання догодити за всяку ціну.

ДРУГА ПЕРСОНА. Дозвольте заперечити. Догодити, я так розу-

мію,— це означає вловити бажання керівництва, навіть невисловлене. І виконати. Ну то й що?

КІМ. Але все-таки бувають розпорядження, в яких трапляються недоречності, глупство...

ДРУГА ПЕРСОНА. Трапляються! Людина не бог. Помилитися може кожний, у якому б кріслі не сидів.

ОЛЯ. Саме про це і йдеться. Не дивитися на посаду, коли щось не так...

ДРУГА ПЕРСОНА. А внутрішній голос?

ОЛЯ. Не зрозуміла.

ДРУГА ПЕРСОНА. Він контролює мої слова, мої діла. Тільки проти щось хочеш сказати, а внутрішній голос: «Ану, замовкни! Ану, не лізь, коли хочеш їсти хліб з маслом». *(Улесливо засміявся).* Вибачте, люблю гумор.

ОЛЯ. А коли серйозно?

ДРУГА ПЕРСОНА *(зникає усмішка. По довгій паузі).* Коли серйозно, моя доля, а значить, і доля моєї сім'ї залежить від мого безпосереднього керівника. І, звичайно, я зробив усе, щоб заслужити його прихильність. Виконувати, погоджуватися, прислухатися, вгадувати його бажання — ось засади моїх стосунків із начальством.

КІМ. А коли йому, начальству, треба підказати, порадити, а може, покритикувати, так би мовити, знизу?

ДРУГА ПЕРСОНА. Хай ті, котрі над ним, його критикують, а нам жити треба. *(Посміхнувся).* Критика згори каменюкою падає, а знизу пір'їною піднімається. Ви думаєте, легко нам живеться? Доводиться досконало вивчати всі нахили свого начальства, всі струни його характеру. За довгі роки моєї роботи довелося всього скуштувати. Він любить футбол — люби й ти. Любить рибалити — вчись і ти рибалити. Це не підлещування. Не люблю цього слова — підлещування.

КІМ. У народі ще є слово, яким підлабузника називають — підчихвіст.

ДРУГА ПЕРСОНА. Краще вже хай підлабузник. Підчихвіст — наче під хвостом... Будемо відвертими. Підлабузників ганьблять усі, і всі їх терплять і люблять. Я вам розкажу такий випадок... У нашу організацію призначили людину, яка справді хотіла бути об'єктивною. Не любив підлиз — жах! Так і заявив на перших зборах: «Підлиз виганятиму!» І що ви думаєте? Я знайшов до нього ключ. Спочатку позаочі говорив, що він ненавидить підлиз, а потім прямо у вічі хвалив за це, за його розум, принциповість. І крига скресла! Я одержав підвищення!

КІМ. А не пробували, щоб нарівні...

ДРУГА ПЕРСОНА. Відверто? Пробував! Я теж людина... *(Пауза).* Іду до начальства, думаю: «Ну, цього разу все, буду нарівні. Свої думки тримаю в кишені... Зайду і викладу їх на стіл. Скажу прямо й рішуче...» Заходжу в приймальню, а внутрішній голос починає кричати: «Дорогий Іване Івановичу, радий вас бачити, радий вас чути... ви вгадали, ви передбачили...» Заходжу і озвучую всю цю гидоту.

КІМ. А де ж власні думки поділися?

ДРУГА ПЕРСОНА. Здохли, грубо кажучи...

ПЕТРО. Беріть приклад зі свого керівника. Він, мабуть, у вас самостійна, принципова людина.

ДРУГА ПЕРСОНА. Я гадаю, до нього не дійде, то скажу правду.

КІМ. Не дійде.

ДРУГА ПЕРСОНА *(зі смішком).* Принциповий. Усі виступи починає й кінчає: «Як сказав... як сказав той...» Від себе слово боїться мовити. І живе добре-добре! А якби своє говорив, то, мабуть, жив би погано-погано!..

ОЛЯ. А як у вас у сім'ї, як діти?

ДРУГА ПЕРСОНА. Молодший весь у мене вдався... Вчителі його люблять, грамоти приносить...

ОЛЯ. А старший?

ДРУГА ПЕРСОНА. Чорт його знає, в кого він удався. Все йому не так. Все не так! Кричить. А хліб їсть мій...

КІМ. Проте доведеться вилізати з шкури підчихвіста...

ДРУГА ПЕРСОНА. Вилізти з цієї шкури? *(Засміявся).* Я вас люблю, молоді вчені... І скажу відверто: ні я, ні інший на моєму місці з цієї шкури не вилізе... Вона приросла за довгі роки... І, правду кажучи, гріє... гріє...

ОЛЯ. Підлабузництво перетворилося на хворобу, підлабузників будуть гнати... Як небезпечно хворих...

ДРУГА ПЕРСОНА. Так можна всю номенклатуру розігнати.

КІМ. Народ має свою номенклатуру, вистачить.

ДРУГА ПЕРСОНА. Будьте здорові, прожектери. Під сучасний момент підробляєтесь. *(Іде в зал).* Вискочки!

КІМ. Виявляється, і у вас є зуби, можете їх показати...

ДРУГА ПЕРСОНА *(переорієнтовується, переборює себе).* Вибачте, погарячився, може, щось не так сказав. Розмова була приємна... і ще приємніше було ближче познайомитися з вами, справжніми вченими! Бажаю вам успіху. Ще раз прошу, може, я не так десь висловився. *(Засміявся. Вже до залу, грайливо).* Ми живучі, ми виживемо!

Пауза.

ОЛЯ. Ну як?

КІМ. Типовий підлабузник зі стажем і переконанням.

ХОЛОД. Забуваєте про мене. А я хочу висловитися.

ОЛЯ. Вибачте, будь ласка.

ХОЛОД. Почну з того, що я не адвокат і не маю наміру захищати, а хочу лише внести деяку ясність. Ви люди ще молоді і не зовсім уявляєте структуру тої чи іншої інстанції, установи, організації, управління і т. д. Ми тільки-но вислухали товариша... До речі, він був щирий, відвертий — це, якщо хочете, теж мужність. Іду далі. Вам не подобається, що він догоджає, занадто вже запобігає перед керівництвом? Ми часто нагадуємо про людський фактор, але забуваємо, що керівник також людина — також фактор, і який фактор! Отже, й про атмосферу, в якій він працює, теж треба думати. Уявімо, що в якомусь тресті всі активні, всі мають, підкреслюю, свою думку. То яка ж там робота? В хорошому домі один хазяїн! Де немає твердості, там анархія. І взагалі: має чи не має апарат вплив на керівництво? Зі всією відповідальністю скажу: має. Навіть якщо там усі такі запобігливі, як оцей товариш...

Пауза.

ПЕТРО. Цікаво, який же вплив?

ХОЛОД. Відповім. Виступає енний керівник з доповіддю. Хто йому допомагає? Апарат! Готується доповідна нагору. Хто її складає? Апарат! Виступ у пресі. Хто його пише? Апарат! Хіба це не участь, не творча участь? Дякую за увагу!

ОЛЯ. А вам дякуємо за відвертість. І запрошуємо третього старовіра.

КІМ. На третього старовіра є характеристика вищої інстанції.

ОЛЯ. Зачитуй.

КІМ *(бере аркуш. Сам собі читає).* Де народився, коли, де працював — все це можна опустити. Походження — з селян-бідняків... Які бідняки, коли вже були колгоспи? Освіта вища. Так, увага! *(Підкреслено).* На роботі показав себе ініціативним організатором — активно бореться за виконання поставлених завдань! Морально витриманий. Постійно працює над підвищенням свого ідейно-політичного рівня. Вже неодноразово обирався в керівні органи. Нагороджений орденами, медалями. Відданий справі будівництва комунізму. Підпис, печатка.

ОЛЯ. Досить. Я запрошую.

Із зали виходить Т р е т я п е р с о н а. Зразу видно, людина діла. Вітається, сідає, завченим жестом кладе на стіл записник, надіває окуляри. Приготувався і відповідати, і занотувати вказівки.

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. Не запізнився?

ОЛЯ. Ви на диво точні.

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. Точність — це вже ввійшло в мій характер. З якого приводу зустріч? Правда, ваша установа не на моїй території, тому я не зовсім уявляю її профіль. Але є вказівка — і я на ваш виклик з'явився.

ОЛЯ. Ми б хотіли...

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. Зачекайте, може, здогадаюсь... Вас цікавить план другого кварталу? Але ні: до кінця кварталу далеченько, місяць. Соцкультпобут? Проте мене вже слухали з цього питання. Приїзд високих гостей? Не чув. Торговельні точки? Уже слухали. Стан комунобслуговування? Слухали. До речі, мене про все і всі слухали... Звітував, можна сказати *(жест)*, кругом... Ну, ми серед інших на перших місцях з усіх показників. Перехідний буде знову наш. Може, вам довідку? Я завжди маю при собі. *(Засміявся)*. Не бійтеся, я не буду паперами сліпити вам очі. В мене все тут... у пам'яті. Тож я слухаю.

ОЛЯ. Ми...

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. Коли можна, всі запитання відразу, я занотую, а потім відповім. *(Приготувався записувати)*.

ОЛЯ. Якого кольору очі вашої мами?

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. ???

ОЛЯ. Записуйте. Який у неї зимовий одяг? Записали? Скільки хворих дітей у дитячих садках і яслах у вашому місті? Скільки людей треба влаштувати в будинки для старих? Скільки сімей на грані бідності?

КІМ. У мене ще є запитання. Який спектакль найбільше припав вам до душі? Який літературний твір останнім часом вас найбільше схвилював?

ПЕТРО. Яке ваше хобі?

ОЛЯ. Можете відповісти?

ТРЕТЯ ПЕРСОНА *(перестав записувати, ошелешено)*. Ви серйозно?

ОЛЯ. Більш ніж серйозно.

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. І вам дано право ставити мені... мені запитання такого характеру?

ОЛЯ. Ви ж знаєте. Дано.

ТРЕТЯ ПЕРСОНА *(врешті опанував себе, посміхається)*. Перебудовуємося! Може, й це включити в зведення? *(Дивиться в блокнот)*. Які очі в матері?.. Якого кольору? *(Пауза. Пригадує)*. А... не пам'ятаю... не пам'ятаю!.. Який у неї зимовий одяг?.. Мабуть, як у всіх, теплий. Такий, який носять у селі. *(Пауза)*. Я, товариші, майже дві п'ятирічки дома не був. Все робота! Робота! Робота! А ви мені очі матері... Запитання друге. Скільки хворих? Дозвольте зв'язатися з міськздороввідділом.

ОЛЯ. Не треба.

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. Питання, які вас цікавлять, не включені в оперативні звіти. Скільки людей треба влаштувати в будинки для старих? Діло соцзабезу. Хоча сумніваюся, що в них є такі дані. Це питання теж не включено в оперативні зведення. Скільки сімей на грані бідності? Дозвольте, дозвольте... В принципі це питання провокаційне. Хіба може бути бідність у нашому соціалістичному суспільстві? Я взагалі цього запитання не визнаю і відповідати, зрозуміло, не буду! Далі, який спектакль мені сподобався. Відверто — ніякий. Я, відверто, не люблю театр. І часу немає ходити туди. В театр! Я навіть на футбол вириваюся зрідка... Роботи по зав'язку, а ви мені театр. І тут же друге запитаннячко — літературний твір. Коли читати? Коли? Я рішень, директив, зведень не встигаю перечитувати...

ПЕТРО. А Ленін у революцію знаходив час читати?

ТРЕТЯ ПЕРСОНА. То революція. А наш час мирний. Ви наче з Місяця звалилися! Хіба вам невідомо, скільки в мене роботи? І тепер найостанніше — хобі. Моє хобі? *(Сердито).* Хобі! Тут хоч би поспати! Оце хобі... Хай вам чорт з вашими запитаннями... В чім річ? Я не люблю розгадувати ребуси. В мене обмаль часу. Будьте здорові. *(Швидко виходить. Вже з залу).* Я й без вашого театру, і без творів усе знаю! Який колір очей у матері? Штукарі!..

ОЛЯ. А вам відомі такі слова, як людинолюбство, доброчесність, милосердя, співчуття, жалісливість, сердечність, душевність?

ТРЕТЯ ПЕРСОНА *(із залу).* А вам відомі такі слова, як план, надплан, виконання, перевиконання, звіт, догана, сувора догана... з останнім попередженням. Шту-ка-рі... Який колір очей у матері? Державне питання? Штукарі!..

КІМ. Яскраво виявлена хвороба — черствість і байдужість. Відсутність елементарної культури. Якщо про свою матір забув, як він може дбати про людей?

ХОЛОД. І його в кондуїт до тих, хто не має права працювати з людьми? Довіку?

КІМ. У кондуїт. Жирним шрифтом. Довіку!

ХОЛОД. Тут я можу більше сказати: знаю цього товариша не по тому, як він відповідав на ваші запитання. Я кілька років його знаю. На якій би ділянці він не працював, скрізь ходив у передових. Він має, якщо не помиляюся, два ордени. А подивіться зараз... Пройдіть його містом... Найкраще поставлена наочна агітація. Чистота, порядок, скільки він підняв ініціатив...

Дзвінок, один, другий... Зміна світла.
Уляна Охтисівна і Оля в тій самій позі, що й на початку дії

ОЛЯ *(прокинулася від думок).* Хто б це? *(Іде відчиняти двері).*

З'являється Борис.

БОРИС. Забув ключі.

ОЛЯ. Чому так рано? Сачконув?

БОРИС. Просто прийшов додому.

ОЛЯ. Як з Володькою?.. Добили?

БОРИС. Не Володьку зняли, а мене.

ОЛЯ. Тебе?..

БОРИС. Я ж казав, що після мого виступу носорог звинуватить мене в демагогії. Так і сталося... в ході подальших виступів носорог довів, що в хибах проекту винен насамперед я. Про Володьку вже ніхто й не згадував.

ОЛЯ. А люди, колеги твої, вони що?

БОРИС. В інституті має бути велике скорочення штату, і колеги думали про себе... Тому носорог переміг... *(Засміявся).* Найтрагічніше і найсмішніше!.. Проти мене голосував і Володька. Уявляєш? А потім підійшов жалюгідний такий... «Вибач, Борю... ти талант... ти мужній, ти собі знайдеш роботу. А я недавно одружився...»

ОЛЯ. Не розумію, тебе зняли?

БОРИС. Оголосили догану... А це означає, що я перший кандидат на скорочення. *(Глянув на Уляну Охтисівну).* Бабулю, ви чому засмутилися? Я не пропаду, ви мене знаєте... Я такий же впертий, як і ви... Своє діло я знаю і люблю. Мене давно запрошують на підприємство... Ми ще так заживемо!.. *(Поцілував її).*

ОЛЯ. Що ж у вас за колектив?

БОРИС. Є такі люди, на жаль, є такі і колективи!.. Олю, мамі не будемо говорити, поки я не влаштуюся на іншу роботу.

ОЛЯ. Наша мама розумніша за нас у сто разів. Їй можна говорити все...

БОРИС. Знаєш, що сказав носорог? «Прискорення, перебудова не терплять таких, як ти». Чула? Такі люди отруюють атмосферу, в якій

живемо... Чорнобильська трагедія страшна тим, що породила радіацію, невидиму смертельну отруту, а тупість, черствість, чванство, бюрократизм щоденно роблять невидимі викиди отрути, теж страшної, і ми нею дихаємо, задихаємося!..

З'являється Т а с я з чемоданом. Кидає чемодан, підходить до дзеркала, розглядає себе.

ТАСЯ. Такий жлобище таксист: прошу піднести чемодан до ліфта, а він: «Не моя функція». А я ж йому дала на п'ятдесят копійок більше, ніж нацокало. Борю, ти вдома, прекрасно! Поїдемо, допоможеш ще деякі речі перевезти... Скільки тих ганчірок, коли перевозити, а коли одягнутися — нічого. Борю, я так утомилася, так утомилася. Треба цього літа поїхати кудись у таке глухе місце, ну, наприклад, у Карлові Вари. Там усе-таки небагато людей. А в Криму продавщиці і доярки, шахтарі і ті — в Криму. Чому ти мовчиш?

БОРИС. Думаю, куди їхати...

ТАСЯ. Ти не чекав мене?.. Чекав, знав і вірив: твоя Тася повернеться! В якомусь фільмі показано, як чоловік не любив дружину, а коли вона пішла від нього, полюбив... І зажили щасливо. І в нас буде щастя, Борю! Які перспективи з квартирою? Скрізь пишуть: молодим спеціалістам у першу чергу. А тобі?..

БОРИС. У мене є квартира.

ТАСЯ. Хіба це квартира? Напиши, що нас тут четверо, а крім того, прабаба... як сова.

ОЛЯ. Тасю, сьогодні я таки прикладуся до твого підрум'яненого писка.

ТАСЯ. Напиши, що сестра доросла. Вже бунтує, їй хочеться заміж... Тобі ж хочеться, Олю, заміж? Добре було б і зараз поїхати під травневе сонце. Але... Як нам далеко до Європи! Там, кажуть, учений ходить собі, якусь ідею виношує — потім здасть її у фірму, і знову вільний. Чим хоче, тим і займається. А ти, Борю, ідеї виношуєш, я це знаю, і на роботі щодня.

ОЛЯ. Він на роботу вже не ходитиме, його зняли. Скоротили.

ТАСЯ. Що вона верзе?

БОРИС. Скоротили.

ТАСЯ. Не зжився з начальством? Анонімка? Не вірю... Ти такий... такий спеціаліст. Що ж буде? Як же це так? Борю, це жарт. Ти ж уже напівдоктор... Скоротили. Я піду їм очі повидираю. Ти ж розумний, роботящий, я знаю. Борю, а що, коли я заплачу?

Дзвінок. З'являється Г а в р и л о Г а в р и л о в и ч.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Я туди потрапив? Тут живе Житник Катерина?.. *(Помітив Уляну Охтисівну).* Тут... Упізнаю вас, Уляно Охтисівно, упізнаю. *(Підходить до крісла).* Здрастуйте. А я вже думав, Уляно Охтисівно... Що ж таке? Інсультик? Нічого не зробиш — старість... І говорити не можете... *(До Бориса).* Ти, Борисе? Борю! Здоров, не пізнаєш? А я, бач, пізнав тебе. А бачив востаннє, коли тобі було... під стіл ходив... *(До Тасі).* А це ти, маленька, так виросла. Яка гарна! Яка викохана! Ану, підніми голову. *(Торкається рукою підборіддя).* Гарна, гарна... Не впізнала. Ти й не можеш пізнати... Повиростали! Повиростали! Так... Так...

ТАСЯ. Я вас не знаю.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Мале було, не запам'ятало. Я твій батько!

ТАСЯ. Я маю свого батька, а ви... Може, вона?

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ *(глянув на Олю).* Може! *(До Олі).* Тебе як звати? Оля... Ольга, здається, Ольга! Помилочка вийшла. Ольга теж гарна — аж не віриться. Де ж мати?

БОРИС. На роботі. Буде після шостої.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Шкода... Що ж робити? В мене час обмежений і квиток назад є, о сьомій відлітаю. Я спеціально прилетів...

Річ ось у чому: я маю їхати в капкраїну. А для цього, ви знаєте, які анкети треба заповнювати про рідних, родичів, і живих, і мертвих. А я, так сталося, не будемо про це, не мав зв'язку. Написав листа вашій матері — відповіді не дістав. Довелося самому приїхати. Так, так, так!.. *(Ходить по кімнаті).* Так, так... Не будемо чекати. *(Виймає блокнота).* Запишу дані. Так от... У тебе прізвище материне... Пишемо — Житник Ольга Гаврилівна... рік народження... учишся...

ОЛЯ. Вчуся.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Де вчишся?

ОЛЯ. В медінституті.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Курс?

ОЛЯ. Четвертий.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Четвертий. *(Записує).* Житник Борис Гаврилович... Рік народження... Де працюєш?

Борис подає посвідчення.

(Читає). Здорово, кандидат наук. Здорово. Молодець! Весь у мене. Правда, тобі далеченько до мене.

БОРИС. Ви науковець?

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Бери вище!

БОРИС. Номенклатура?

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Угадав. *(До Тасі).* А ви, може, теж маєте відношення до Житників?

ТАСЯ. Борисова дружина.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Про всяк випадок і ваші дані. Де працюєте?

ТАСЯ. Вільний художник. Демонструю жіночу красу.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Ательє вже з'явилися такі? Не знав, не знав. Так, так! А мати в дитсадку?

БОРИС. В дитсадку.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Так і не вибилася в люди. Не було в неї заряду.

ОЛЯ. Їй пропонували міністром дитячих садків, але вона відмовилася.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Смішно, смішно. Так, так. Ну що ж...

ОЛЯ. Може, пообідаєте в нас? Ми ж чекали, чекали вас, гостя дорогого.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Ні, дякую. Я ж казав... Справи, і о сьомій я уже в повітрі...

ОЛЯ. Може, хоч склянку води в нас вип'єте? Нарзанчику дам. *(Іде в другу кімнату).*

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Нарзанчику можна. А ви живете нічого. Науковець, студентка...

З'являється Оля зі склянкою води.

ОЛЯ *(подає склянку з водою Гаврилові Гавриловичу).* Татусю, знаєте, на чому я спеціалізуюсь як медик?

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Цікаво...

ОЛЯ. На отрутах. І вода в склянці, яку ви тримаєте, отруєна. Не лякайтеся, таточку, отрута сильна-сильна — не встигнете передихнути, як уже будете на тому світі. А навіщо вам жити? У вас нічого людського не залишилося. Серед людей вам жити не можна. Краще ідіть, таточку, у вічність!

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ. Божевільна!..

ОЛЯ. Навпаки, прозріла.

ГАВРИЛО ГАВРИЛОВИЧ *(кидає склянку).* Божевільна!.. *(Вибігає).*

Пауза. Тася набирає номер телефону.

ОЛЯ *(до Тасі).* А тобі подати води?

ТАСЯ. Немезіда знайшлася. Може, колись і вип'ю...

З'являється Катерина.

ОЛЯ. Мамо, уже можеш переодягтися в старе плаття. Свято не відбулося. А люди завжди чекають свята!..

Б'є годинник. Дитяча пісня.

Картина четверта

Уляна Охтисівна і Оля перемотують пряжу.
Годинник вибив п'яту годину.

ОЛЯ. Уперше годинник правду сказав. Вже п'ята година. Скоро закінчиться наш день... наше свято, бабуню... *(Пауза).* Я тобі обіцяла подарунок на іменини, не забула. Бабуню, в нас є лист, написаний тобі давно-давно... А дістали тільки торік... Мама не дозволяла тобі прочитати, щоб не хвилювати, а я думаю: чого там хвилюватися? Воно ж минуле... І потім твій документальний фільм буде правдивішим... Читати, бабуню? Тільки не хвилюйся,— це ж давнє, його немає, воно минуле... Я так часто читаю цього листа... Вже майже напам'ять знаю. Хоч деякі рядки розібрати не можна. Олівцем писано, від часу стерлося... *(Читає листа).*

«Дорога Уляно, дружино моя рідна, дорогий, рідний синочку Максимчику! Чи живі ви, чи здорові? В думках писав вам тисячі листів. З тої проклятої ночі минуло небагато років, а я немов прожив ціле чорне життя. Колючок з серця не міг вийняти... бо ті типи й попрощатися не дозволили. Жив, а наді мною хмара: «Ворог народу!» Тайга... втік... під чужим прізвищем жив — боявся й звістку подати... Почалося з війни — пробирався до вас, у Білорусії під німцем опинився... воюю в партизанах. Не задушити фашистам нашого народу, держави нашої...

...Мене посилають на завдання важливе. Надіються на мене, а душу обпекло: а що, як загину під чужим прізвищем?.. Командирові і комісарові, як на сповіді, все розказав, наче через вогонь пройшов: «ворог народу»... тайга... втеча... чуже прізвище — і чекаю, може, довірять... А коли сказали: «Товаришу Житник!..» — після вічності моє прізвище вголос!.. Сльози здушили мене, слова не вимовлю... Наче знову на світ народився. Фашист уже задкує, скоро побіжить... Війна людей зріднила, очистила. Після війни однією сім'єю будемо жити. Не буде всяких наклепників, шкуродерів, кар'єристів, які ходять чобітьми по людських душах...»

Щось не можна прочитати...

«Вже до півночі іде... Кличуть, повернуся — допишу...»

Це з архіву партизанського, якась добра душа... Розшукали, надіслали. *(Пауза).*

І мені цей лист дорогий, бабулю. Мій прадід не ворог народу... Я так і думала, ще коли й листа не було. Не ворог? Важко тобі, бабуню, переглядати свій документальний фільм... Тяжкий він... *(Не помітила, що із змертвілих рук Уляни Охтисівни випав клубок, покотився).* Мій теж нелегкий, і його ще треба малювати, малювати, малювати...

Дитяча пісня. Повільно гасне світло.
Завіса

РОСТИСЛАВ САМБУК

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ

РОМАН

1.

Солодко пахло каштановим цвітом. Микола Прокопович постояв на балконі, жадібно вдихаючи вранішнє свіже повітря, зримо уявив, як течуть каштанові пахощі вниз по Тарасівській, заплющив очі й підставив обличчя теплим сонячним променям. Зрештою, як мало потрібно людині — квітучі дерева й небесна блакить...

Микола Прокопович зітхнув і повернувся до кімнати, де Марія Данилівна вже накрила стіл. Як завжди, білосніжна скатертина й три прибори — тарілки й чашки тонкого фарфору, їсти й пити — сама насолода, навіть коли сніданок був суто символічний: скибка чорного хліба з повидлом і морквяний чай.

Але часи невлаштованості й нестатків, здається, минули, сьогодні на сніданок свіжі булочки, теплі, зварені некруто яйця та вівсяна каша на молоці. Микола Прокопович із вдячністю попестив дружину по щоці. Диво, а не дружина. Під п'ятдесят, а ще зберегла молодість, сині очі не зблякли, лише тонке й ледь помітне павутиння зморщок пролягло між куточками очей та скронями і зрадливо натякає на справжній вік; ледь торкаючись пучками, Микола Прокопович розгладив це павутиння, і дружина вдячно притиснулася щокою до його долоні.

Масивний настінний годинник почав вибивати дев'яту годину, рипнули двері, Микола Прокопович не озирнувся: по Олегові можна перевіряти час — сама пунктуальність.

— Їжте, я зараз... — Марія Данилівна розправила бганку на скатертині й подалася на кухню, а Микола Прокопович подумав, що тепер нарешті треба підшукати служницю — кохана дружина не створена для кухні, ціле життя вони тримали куховарку й покоївку, нині доведеться обмежитися однією покоївкою, тим паче що просторну шестикімнатну квартиру на Великій Володимирській довелося поміняти на значно скромнішу, трикімнатну — боже мій, до чого довели цю нещасну країну більшовики!

Микола Прокопович поправив краватку й присунув до себе тарілку з яйцями. Підвів очі на Олега й нарешті усміхнувся йому. Не можна сказати, що він погано ставився до брата дружини — все ж та-

ки родич, до того ж людина вихована й чемна, не набридає зайвими розмовами й не лізе в душу, за три роки спільного життя вони ні разу не посварилися, проте Микола Прокопович останнім часом ніяк не міг подолати якоїсь підсвідомої неприязні до Олега. Так само привітно посміхався йому й за вечірнім чаєм намагався підтримувати легкі розмови, але відчував при цьому якщо не роздратування, то внутрішній супротив. Як людина інтелігентна, нічим не виказував цього, проте іноді щось прохоплювалося, чи різка фраза, чи зайва запальність у суперечці — Микола Прокопович ловив здивований погляд дружини, і в нього завжди вистачало такту, аби відразу погасити напруженість, перевести все на жарт або з гідністю відступити.

Олег — бездоганно поголений, у білосніжній сорочці (полковник царської армії, а прав сорочки сам, і Микола Прокопович на превелике своє здивування колись відзначив, що це аж ніяк не принижувало його гідності) — акуратно відкраяв собі шматок булки, розбив яйце з тупого боку. Микола Прокопович вкотре вже спостерігав цю жахливу звичку — вихована людина починає їсти яйце з гострого боку, трохи очистивши його і вибираючи ложечкою. Певне, Олег не знає цього: очистив яйце мало не зовсім і відкусив одразу мало не половину, так їдять круті яйця селяни чи комісари, однак тим сам бог звелів, у кого могли навчитися вишуканих манер, ще вчора мало не личаками щі хлебтали, а тепер наркоми й навіть по закордонах роз'їжджають... Дивно, але сама тільки думка про народних комісарів, котрі узурпували владу й вільно їздять на різні Генуезькі конференції і навіть у Париж, примирила Миколу Прокоповича з Олегом і пригасила роздратування, біс з ним, нехай б'є яйця з тупого боку чи навіть ковтає їх із шкаралупою, однаково — своя людина, яка і зрозуміє тебе, й підтримає у важку хвилину.

Наче вгадавши його потаємні думки, Олег запитав:

— Чимось стривожені? Неприємності?

Микола Прокопович хотів відповісти, що тепер усе життя — суцільна неприємність, але утримався, бо Марія Данилівна принесла паруючу запашну кашу, та й хіба можна гудити життя, коли дружина усміхається тобі, а на вулицях цвітуть каштани? Проте не міг уникнути ущипливої репліки:

— Які можуть бути неприємності? Просуваємося під керівництвом совдепів до світлого комуністичного майбуття і невдовзі запалимо вогонь світової революції.

Олег Данилович повільно помішав кашу мельхіоровою ложкою, надібрав скраю, де остигла, підважив ложку, наче виловив найцінніший скарб, і одказав цілком серйозно:

— А таки просуваються, це важко заперечити.

— Через неп,— поблажливо посміхнувся Микола Прокопович,— ось що таке приватна ініціатива, людина й чорта за роги візьме, коли їй це вигідно й потрібно. Більшовики породили неп, і він їх уб'є, знищить, як величезна морська хвиля, що трощить усе, навіть скелі.

— Ви справді вірите в це? — запитав Олег Данилович. — Помоєму, більшовики прийшли надовго, якщо не назавжди.

— Що? — Микола Прокопович гнівно відсунув тарілку. Слова Олега не лише здивували його, а й глибоко вразили. — Кепські жарти, полковнику!

— Облиште, який я полковник... Усе минулося...

— Це кажете ви — дворянин і офіцер?! Ну, добре, я з різночинців, начебто одного поля ягода з комісарами, й то не примирився з ними.

— Але ж і втратили багато: бути товаришем міністра Тимчасового уряду, потім міністром у Скоропадського — хто тоді не знав професора Василенка!

— А тепер рядовий викладач цього... як він називається, не можу запам'ятати ті абревіатури, здається, КІНГу?

— Київський інститут народного господарства,— докинула Марія

Данилівна. — Все ж якесь певне й солідне становище, і дай боже, аби комісари забули, що Коля був колись міністром.

— Він сам ніколи цього не забуде,— заперечив Олег,— і уколи честолюбства дошкулятимуть ціле життя.

Микола Прокопович поблажливо викривив губи: невже не ясно, що вся ця система, насильно утверджена більшовиками, неодмінно колись полетить шкереберть, а кого тоді покличуть керувати державою? Як не міг обійтися без нього сам Олександр Федорович Керенський, так не обійдуться і прийдешні — хто б не взяв влади, кадети чи народні соціалісти, зрештою, все одно, хай навіть петлюрівці, професор Василенко знадобиться всім. Але не сказав цього, поплямкав губами, надав обличчю багатозначного виразу, немов в аудиторії перед студентами, очі в нього потемнішали, він глянув на полковника згори вниз, як на надокучливого прохача в колишній міністерській приймальні.

— Ніхто не знає, що чекає нас попереду,— мовив пророче й з притиском, наче справді відкривав Америку. — Чи можемо ми зазирнути хоча б у завтрашній день?

— Я можу,— несподівано легко сказав Олег. — Завтра чи, може, сьогодні я піду до губчека, чи ДПУ по-нинішньому, й здамся їм.

Марія Данилівна сплеснула руками й зазирнула братові у вічі, намагаючись збагнути, чи не жартує, а Микола Прокопович запитав саркастично:

— І довго ви виношували цю геніальну ідею?

— Досить тривалий час,— одповів Олег Данилович спокійно й навіть сухо. — Невже ви гадаєте, що я змирився з роллю вашого нахлібника?

— Що ти кажеш, Олежко! — вигукнула Марія Данилівна розпачливо.

— Хіба ж це не правда?

Микола Прокопович витер серветкою сухі губи.

— Вельмишановний Олегу Даниловичу,— почав мало не патетично,— ви ображаєте нас з дружиною, і я б попросив...

— Облиште,— заперечив полковник,— у вас нема маєтку і ви не купець першої гільдії, або по-нинішньому непман. Навіть на професорську зарплату зараз не дуже розженешся, хіба я не бачу, як Машуня ледь зводить кінці з кінцями?

Марія Данилівна заперечливо замахала руками, та полковник вів далі твердо:

— Ми дорослі люди й маємо дивитись правді у вічі. Поки в мене були кошти, якось не зазирав уперед, а бути дармоїдом для мене нестерпно.

— Однак ви не зареєструвались, як колишній офіцер!

— Відсиджу, скільки належить. Багато не дадуть: у білій армії не служив і в заколотах участі не брав.

— Так вони й розбиратимуться...

— Чи пан, чи пропав — двічі не вмирати.

— Не пущу! — схопила брата за руку Марія Данилівна, однак той легко вивільнився і підвівся. Обвів рукою простору й гарно вмебльовану вітальню.

— Парадокс, та я почав пліснявіти в цій сонячній оселі.

Микола Прокопович гнівно насупився і зауважив:

— Не гарячкуйте, мій дорогий, дослужилися до полковника, а офіцерської витримки так і не набули.

— Який я офіцер — інженер в полковницькому мундирі.

— Сподіваєтесь, більшовики оцінять ваші інженерні таланти? Та в них розруха, заводи стоять, і це один з вирішальних наших козирів. Повірте, Совдепія доживає останні місяці, моє політичне чуття підказує це.

— На що ж ви розраховуєте? Генерал Врангель навряд чи знову

зважиться на інтервенцію, а іншої реальної сили, здатної повалити більшовиків, я не бачу.

— Революція! — вигукнув Василенко. — Вона назріває всередині, хіба не відчуваєте? Більшовики чіпляються за владу з останніх сил, вигадують різні непи, аби хоч трохи відстрочити свій кінець, але антибільшовицький переворот неминучий, і тоді знадобляться такі люди, як ви, полковнику. Не петлюрівці з їхніми абсурдними гаслами незалежності, й не денікінці, у яких руки в крові, а поміркованi військові й політики, котрі дадуть народові давно очікувану демократію.

— Дивуюсь я вам, Миколо Прокоповичу,— заперечив Олег Данилович,— ви шукаєте підтримки у мене, царського полковника, але ж до революції вас самого піддавали остракізму, навіть заарештовували з братом, хоч і належали ви з ним до діаметрально протилежних за переконаннями партій. Ви, здається, до кадетів, а Костянтин Прокопович був соціал-демократ...

— Меншовик,— уточнив Василенко.

— Я погано розуміюся на політичних відтінках партій.

— Однак більшовиків уже встигли розкусити?

— Принаймні збагнув, чого вони прагнуть.

— Чого ж?

— Сильної і безкомпромісної влади пролетаріату.

— Вас це влаштовує?

— Ще не дозрів до категоричної відповіді.

— Нічого, візьмуть за барки — швидко дозрієте. А нас ця влада не влаштовує, як не влаштовує і кінцева мета більшовизму. Насмілюсь твердити, не тільки мою партію, а всі партії Росії. Розумієте, всі, починаючи від октябристів і кінчаючи меншовиками й навіть лівими есерами, всі ми зараз в одному блоці. На жаль, знадобився час, аби збагнути це. Якби Керенський мав більше кебети в голові й міг ударити кулаком по столу, все було б зовсім по-іншому, ми прийшли б до демократії без бунтів і громадянської війни, наслідки яких ще й досі терзають багатостраждальну Росію.

Олег Данилович подивився на Василенка з цікавістю і подумав: професорський пафос, якого набув з роками, незнищенний і виявляється у всьому. Певно, на кафедрі Микола Прокопович неповторний: у міру розкуйовджений, із зсунутою краваткою й палаючими очима... А вдуматися: проголошує банальні істини, заялозені ідеї — він інтерпретатор, можливо, інтерпретатор здібний, але ж ніколи не мав власних оригінальних думок та ідей, що, зрештою, і відрізняє його від справжнього вченого.

— На минулому тижні я зустрів на Хрещатику Василя Семеновича Левицького,— сказав Олег Данилович. — Мусите знати його: служив у департаменті освіти. Був він у Москві й бачився з давніми приятелями. Розповідають: граф Бобринський працює в Парижі таксистом, а генерал Воронов, мій колишній командир дивізії, став кравцем. Пішов у офіціанти, а потім вивчився на кравця, кажуть, непоганий майстер і заробляє добре. Йому б і раніше годилося бути кравцем, а він — стовбовий дворянин, закінчив Пажеський корпус та й ще у Петербурзі руку мав, у генерали за вуха втягли, дивізію дали, а він половину її поклав у пінських болотах.

— Іронія долі,— стримано докинув Микола Прокопович.

— Яка там іронія! — спалахнув Олег Данилович. — Просто дорвалися до корита, пхалися один поперед одного — звання й чини, голуба кров! Хіба ви самі не виступали проти цього в думі?

— Граф Бобринський — простий шофер! — округлила очі Марія Данилівна. — Жахливо!

— Світ від цього не змінився й каштановий цвіт не осипався. Невідомо, хто корисніший: полковник у білих рукавичках чи простий слюсар. Принаймні — і червоні довели це — слюсарі можуть команду-

вати цілими дивізіями, а от не кожний полковник зуміє полагодити звичайний замок.

Микола Прокопович зиркнув на бездоганно відполіровані нігті Олега Даниловича й мовив не без єхидства:

— Тому, хто звик щоранку голитися й доглядати свої нігті, навряд чи сподобається шурувати вугілля в паровозній топці.

— Звичайно, ми раби своїх звичок. Згоден: важко відмовлятися від усталеного й нажитого, та що вдієш — треба.

— Самі кладете голову на гільйотину?

Марія Данилівна заявила безапеляційно:

— Це — спалах емоцій. Ти заспокойся, Олегу. Сьогодні підемо на Володимирську гірку, забув, що обіцяв мені?

— І дивитимемось на дніпрові простори — Чернігівську губернію, нашу рідну, де під Бобровицею колись мали маєток. Так собі, поганенький, лише чотириста десятин, жебраки порівняно з Терещенком, але ж поміщики, і ви, шановний Миколо Прокоповичу, полюбляли приїжджати туди з дружиною, хоча й виголошували промови проти поміщицького свавільства.

— Сьогодні ви не в настрої,— образився Микола Прокопович. — Навіть більшовики за розподіл праці та різну платню за неї. А я все своє життя працював, не шкодуючи сил.

— Стариґани в розшитих золотом мундирах, члени Державної ради, певно, також уважали, що працюють, не шкодуючи сил, на благо Росії.

— Дозвольте,— спалахнув Микола Прокопович,— це недостойний натяк!..

— Вибачте, я не хотів порівнювати вас з придворними балабончиками. Але ж ви звикли до достатку, служниці, візників і ситих обідів. А токар Семен, що живе в підвалі, працює не менше за вас, а недоїдає.

— Пхи, Олежку,— закопилила губу Марія Данилівна,— таких, як Микола, в Києві можна по пальцях перерахувати, а простих робітників... Ти висловлюєшся, як комісар на мітингу.

— До речі, комісари на мітингах не проголошують дурниць — інакше б їх не слухали.

— Здається, полковнику, сьогодні ви встали з лівої ноги,— різко підвівся Микола Прокопович, не приховуючи, що ця розмова дратує його.

Полковник хотів щось сказати, та Марія Данилівна подивилася на нього прохально, й він лише безнадійно махнув рукою.

2.

Фрося поралася на городі, зрідка позираючи на сусідський будинок. Садиби розділяла вузька смужка невисоких порічкових кущів, і все, що відбувалося на обійсті поруч, впадало в око. Батько давно вже збирався поставити паркан, та руки не доходили: їздив по навколишніх селах, скуповуючи в селян худобу, й перепродував Йоні Гольдройзу, колишньому купцеві першої гільдії, нині власникові ресторану в Бердичеві: нарешті справдилися Тимченкові мрії — неп відкрив нові можливості, певно ж, не такі, як колись, але й Гольдройз мав до революції ресторан і магазин у Житомирі, та, подейкували, торгував навіть з іноземцями, Берліном чи Парижем, а тепер сидить у Бердичеві й задоволений. Щоправда, казав Іванові Івановичу, що веде переговори про організацію на паях якогось акціонерного товариства в Києві, запрошував до компанії і Тимченка, однак Іван Іванович поки що утримався — дай боже, щоб чекісти, або ґепеушники, як їх називають тепер, хоч трохи забули про Козачу раду та його участь в її діяльності. І треба ж так уклепатися: старий вовк, сивий і досвідчений, а повірив, сам їздив по селах, вів розмови, умовляв, переконував, складав списки, щиро вірив, що піднімуться весною і повалять совдепи, видав навіть

Фросю за петлюрівського офіцера, метушився, мов хлопчисько, а спитати б, навіщо? Де Козача рада й сотники та полковники, не кажучи вже про головного отамана Петлюру? Дяка богу, сам ледве втік, інших розстріляно чи посаджено в тюрми, а він — тьху, тьху — придбав у Бердичеві кам'яний будиночок з садком і городом, та й їхнє товариство з Гольдройзом виглядає поважно, міцніє та розширюється. Бо кожен після розрухи й голоду прагне красивого життя — випити й закусити в ресторані з дзеркалами, хоч інколи, бодай раз на місяць, посидіти в залі за столиком, побачити ввічливого офіціанта, послухати музику,— одне слово, почуватися якщо й не паном, то підпанком. Десь у райфілії чи якійсь іншій радянській конторі гнеш спину перед завідуючим чи комісаром, а тут, у Йони Гольдройза, сам собі комісар, і офіціанти схиляються перед тобою.

Іван Іванович вийшов на ганок у самій спідній сорочці, підставив груди теплому травневому сонцю. Фрося, угледівши батька, кинула сапку й піднялася на ганок, підставивши щоку для поцілунку.

— Я тобі яєчні насмажу з картоплею,— сказала,— і молока гарячого дам, вистачить?

Іван Іванович лише кивнув лагідно, й Фрося побігла до літньої кухні. Нарізала сала,— батько полюбляв яєчню з салом, і щоб великими шматками й добре підсмажене... Розбила аж півдесятка яєць, апетит у нього нівроку, нехай їсть, а то невідомо, коли обідатиме, можливо, до вечора доведеться перебиватися сяк-так.

Сало зашкварчало на гарячій пательні, Фрося дрібно порізала картоплю, перегортала ножем, аби не підгоріла й рівномірно підсмажилася, бачила, як батько натягує чоботи, непоспішливо й статечно, й нараз згадала ту жахливу ніч, коли тікали з Почуйок, перехрестилася дрібно, крадькома від батька, дякуючи богові за спасіння — адже є бог на світі, здається, тільки батькові й вдалося врятуватися, Миколу розстріляно, інших трибунал засудив на різні строки ув'язнення — їхнє щастя, що тої ночі була страшенна віхола й чекісти забарилися в Насташці, дісталися Почуйок лише вранці, а вірна людина від Борового примчала раніше — попередила... Вони з батьком покидали в сани найнеобхідніше, запрягли двійко ситих коней і, обминувши Білу Церкву, подалися на захід. Тут, у Бердичеві, жила батькова сестра, вона й знайшла їм цю кам'яницю, батько ходив навколо неї і завзято торгувався, хоча й казав: продають за безцінь. Дяка богові, голова міської ради добре знав тітку Горпину й швидко, не заглиблюючись у суть справи, оформив купівлю.

Фрося з жахом згадувала ту темну, морозну, вітряну ніч, коли батько гнав коней, обминаючи села — всюди ввижалися чекістські засідки,— й трохи заспокоїлися лише вранці перед Фастовом: там переднювали в знайомого селянина — добре, коли скрізь є знайомі,— до того ж село віддалене, лісове, міліція до нього рідко коли потикається...

Далі до Бердичева їхали вже спокійно, та все ж перша жахлива ніч, певно, далася взнаки: невдовзі у Фросі почалися перейми, й народилася мертва дівчинка. Фрося поплакала трохи, проте швидко заспокоїлася, либонь, не тому, що кохання давно перегоріло й лише інколи згадувала Миколу Якубовича, вона й не побачила тої живої істоти, не відчула доччиного тепла, породіллі навіть не показали її, тітка Горпина поховала її біля церкви, і Фрося іноді з гіркотою думала, що її навіть не тягне на доччину могилку. Все, пов'язане з Якубовичем: і перше освідчення під грушею, і весілля в насташківській церкві, і образа та гнів, коли писала на нього листа, виказуючи сільрадівцям,— усе видавалося давнім і не вартим уваги. Перегоріло, минулося й забулося, оте минуле для неї — відкраяний шмат...

Фрося мимоволі зиркнула на сусіднє подвір'я й зашарілася. Скоса глянула на батька — чи не помітив її збентеження, та Іван Іванович, узувшись, зосереджено солив великий кусень чорного хліба — завжди

починав сніданок саме з цього, вважаючи, що чорний хліб та сіль додають чоловікові сили й снаги: недарма ж у людей звичай — зустрічати дорогих гостей хлібом-сіллю, пращури були не дурніші за нинішнє покоління й знали, що роблять.

Батько вже доїв яєчню й випив молоко, та за порічковими кущами ніхто не з'являвся, і Фрося затривожилася: невже прогавила?

Від воріт почулося форкання коней, батько, прихопивши брезентовика, хоч небо й не віщувало негоди, подався до хвіртки, й Фрося пішла проводжати його. Приїхав сам Гольдройз — сидів у ресорній прольотці, відкинувшись на спинку й тримаючи затиснутий в руках поміж лакованих чобіт ціпок із срібною головкою, зовсім як старорежимний пан чи багатий купець, але ж він як був купцем, так купцем і лишився, змінилася тільки назва — непман, а втім, яке це має значення, тож Іван Іванович ще біля хвіртки шанобливо скинув кашкета, хоч у душі й зневажав Гольдройза, вважаючи паршивим євреєм.

Гольдройз поворушився у прольотці, й ресори під його вагою одразу заграли й зарипіли. Не повертаючи голови, ледь кивнув на вільне місце поруч себе й запросив:

— Сідай швидше, Ванько Ванькович, бо поспішаю.

Тимченко посміхнувся догідливо, хоч Гольдройзова зверхність і огидна звичка називати його Ваньком Ваньковичем дратували до краю. Нічого, подумав, здається, ще не все втрачено, люди подейкують, неп розхитає совдепи, прийде якась нова влада, а від демократії до вільної України один крок, і настане черга Гольдройзові догідливо посміхатися йому, Тимченкові, отоді й пригадає Ванька Ваньковича цьому пихатому євреєві. Протиснувся у прольотку боком, намагаючись не зачепити Гольдройза, — усьому свій час, і лише терплячий досягає жаданого.

Коні одразу пішли риссю, Фрося подивилася вслід батькові, постояла трохи біля хвіртки, та згадала про сусідську садибу, поправила квітчасту кофтину на грудях і подалася на город. Мала полоти моркву попід сараєм, та зупинилася біля самої межі й почала обкопувати порічки, хоча землю біля них уже було розпушено. Працювала, а куточками очей стежила за ганком. Нарешті побачила його, серце тенькнуло, проте нічим не виказала хвилювання, навіть нахилилася до куща, удаючи, що нікого не помітила. А він затримався на ганку, роззираючись, мабуть, побачив квітчасту Фросину кофтину серед порічкових кущів, бо збіг, гупаючи, по дерев'яних сходах і зупинився за кілька кроків від неї. Лише тоді Фрося розігнулася, примружилася проти сонця і усміхнулася, буцім тільки-но угледівши його.

А він стояв зовсім близько, також усміхнений, ставний, високочолий і русявий, у гімнастерці з нашитими на грудях червоними шевронами, як повідомила сусідка, командир кавалерійського полку, тобто полковник по-старому.

Але хіба такі молоді можуть бути полковниками?

Фрося, звичайно, не повірила сусідці — тітка Мар'яна, хоч і проноза, хоч, здається, ніщо не вбережеться від її очей, певно, не розуміється на військових чинах та званнях, але хіба так уже важливо, командир полку чи роти, головне — вродливий, привітний і очі світяться, либонь, так само світилися очі в Якубовича, коли освідчувався їй під грушею в Почуйках. Та, може, того поручика й не було в її житті, а цей стоїть за порічками й дивиться світло та лагідно.

Фрося мимоволі знов усміхнулася і побачила, як заіскрилися в нього очі.

— Це вже вкотре бачу вас, а не знаю навіть, як звати,— сказав, і ці слова прозвучали, мов музика.

— Фросею.

— А мене Сергієм. — Він ступив уперед і, мабуть, хотів подати руку, та збагнув, що не дотягнеться через кущі, і зупинився на півдорозі. Тоді Фрося рішуче розсунула порічки й вийшла до нього, зупинила-

ся за крок, та побоялася зустрітися з ним очима, дивилася лише на червоні шеврони, нашиті на гімнастерці, й не бачила нічого, крім них. Раптом подумала: саме цей червоний колір і має роз'єднувати їх, адже він червоний командир, а вона ж наче проти всіх червоних, бо батько весь час боровся з ними, але ж вона чомусь не відчуває ворожнечі до цього червоного офіцера, навпаки, він подобається їй, очікувала ж на нього з самісінького ранку.

Фрося нарешті підвела очі й подала руку.

— Сергій? — запитала. — А по батькові?

— Просто Сергій.

Він усміхнувся, здається, поблажливо, а може, це тільки видалося їй, бо потиснув Фросину руку міцно й затримав у своїй великій долоні, але Фрося не віднімала — застигла, вглядаючись в Сергієве обличчя, раптом відчула, як кров шугонула їй до щік, забрала руку, навіть заховала її за спину.

— А ви весь час на городі,— мовив Сергій, і Фрося знітилася, немов її спіймали на чомусь негарному. Відступила й запитала виклично:

— Хіба погано?

Сергій відчув її внутрішній раптовий супротив і поспішив застерегтися:

— Чому ж погано? Всяка робота корисна, чи не так?

— Мені подобається працювати на землі. Бачиш, як проклюбується рослина, витягується... А потім зацвітає...

— Нема нічого кращого за квіти. — Він трохи повагався і додав зніяковіло: — І ви, Фросю, як квітка.

Замовк, немов осікся, мабуть, гадав, що Фрося заперечуватиме це його категоричне твердження, але вона глянула на нього сяючими очима, немов вимагала провадити далі, й Сергій раптом засоромився і перевів розмову на інше.

— А що ви робите ввечері? — запитав.

Фрося перекинула на груди косу й, знітившись, почала перебирати її. Збагнула: це запитання поставлене недаремно, воно одночасно мало відтінок запрошення, отож знизала невизначено плечима й відповіла:

— А нічого.

— У нас у клубі сьогодні концерт. Підете зі мною?

Фросі хотілося одказати, що з ним пішла б світ за очі, але ж одразу не могла так відповісти. Запитала:

— Це клуб за базаром?

— Так.

— Але ж червоноармійський, хіба мене пустять?

— Звичайно.

— То хочете, щоб я пішла з вами?

— Запрошую.

— Ну, що ж...

Сергій усміхнувся радісно.

— Я зайду за вами о сьомій.

— Добре.

Фрося відступила зі стежки, даючи дорогу, він проминув її, обдарувавши ще однією усмішкою, й зник, а вона все ще стояла, термосячи косу, й дивилася на хвіртку, сподіваючись, може, забув щось чи просто повернеться, аби зайвий раз глянути на неї.

Під вечір приїхав батько. Він відмовився від обіду, пояснивши, що трапезував у Семенівці. Скинув піджак і чоботи, простягнувся під горіхом, збираючися подрімати, але, угледівши, як чепуриться Фрося, запитав:

— До тітки?

Фрося вирішила не критися — однаково побачить її з Сергієм, тож повідомила:

— На концерт до червоноармійського клубу.

— Куди-куди? — аж підвівся Іван Іванович.
— До клубу, кажу.
— Хіба пустять?
— А мене запросили.
— Хто?
Фрося кивнула на сусідську садибу:
— Сергій.
— Що за один? Чи не той червоний охвіцер?
— А хоч би й він!
— Збожеволіла? — випростався Іван Іванович. — Він же ворог!
Фрося зупинилася навпроти батька, подивилася йому просто у вічі й ніби видихнула:
— Вам, може, й ворог, а мені — аж ніяк!
— Але ж, дочко!..
— Не можу, тату, кохаю, і все. Пальцем поманить, піду...
— Доню, ти ж завжди була розсудлива!
— А тепер втратила розум?
— Певно, так.
— Ні, тату, ви ж знаєте мене, справді кохаю.
— Ти ж самими поцілунками не задовольнишся, давай правду одне одному казати — не дівча вже. Та й він не схоче тільки у вічі тобі дивитися. Припустимо, освідчиться тобі, візьме заміж, а я непман, тобто класово ворожий елемент для нього, це тепер він гадає, що я заготівельник райфілії, але ж колись дізнається, чим насправді займаюся.
— А ви, тату, облиште це,— раптом вирішила Фрося. — Кидайте справи з Гольдройзом, вам і платні заготівельника вистачить.
— Тепер точно упевнився — збожеволіла! — зсунув брови Іван Іванович. — Люди навколо такі справи роблять, а я щоб сидів склавши руки?
— То й робіть свої справи,— відчайдушно кинула Фрося,— а я піду до Сергія.
— Не бути цьому! — гнівно зблиснув очима Іван Іванович.
— Хіба не знаєте мене, тату? Мені ж нічого не треба, ні грошей, ні вашого золота.
Іван Іванович згадав, як легко віддала Фрося золоту згарду слідчому таращанської міліції Форняку лише за обіцянку випустити на волю поручика Якубовича, й зітхнув скрушно.
— Ще не відчула, що таке гроші,— сказав упевнено. — В них влада, а влада — найголовніше.
— Помиляєтеся, тату. — Раптом Фрося наче вся засвітилася зсередини. Жилка на шиї запульсувала й вилиці загострилися. Іван Іванович помітив це й відчув, що дочка вперше в житті відштовхнула його, зробилася ніби чужа. — Не влада найголовніше, а любов. Як жити без кохання?
— А ненависть? — раптом розлютився Тимченко. — Червоні, більшовики, голота, незаможники — всі вони стали нам на заваді, мені й тобі, дочко, забула, як ми тікали з Почуйок?
Фрося лише похитала головою: ні, вона не забула. Тоді, в ту страшну ніч, їй здавалося: не забуде ніколи, вік пам'ятатиме й люто ненавидітиме всіх, хто завдав їй болю і страждань, та, виявляється, все минулося, й досить було приязної Сергієвої усмішки, аби образа й ненависть полишили її.
— Ну й що? — сказала безжурно. — Життя, тату, бачите, яке світле,— обвела навколо себе руками, немов справді щойно усвідомила це: і терпкий запах горіхового листя, і біло-рожевий цвіт яблунь, і червоні вогники тюльпанів попід хатою,— і воно все ще попереду, чого ж його ненавидіти?
Іван Іванович відчув у грудях порожнечу, й не лише в грудях, та порожнеча утворилася ніби й довкола, мов насунули на нього прозорий ковпак, відгородили від усього світу. Опустив руки, раптом знеси-

лившись, проте одразу отямився, подумавши: дочка сприйме його слабкість за поразку, а мав боротися — за себе й за неї одночасно. Зітхнув і сказав якомога розсудливіше:

— Давай усе обміркуємо, дочко. Ну, закохається в тебе цей червоний, поберетеся. Почне доскіпуватися, звідки ти, як ми жили раніше й де. І кине він тебе, дізнавшись, що була за петлюрівцем. Кине й зненавидить, та ще й донесе в ДПУ. Мене заарештують, він тебе лишить, з чим зостанешся? Як житимеш?

Фрося збагнула: в батькових словах є частка правди. Запитала нерішуче:

— А ви, тату, не можете самі повинитися? Мовляв, мучать вас гріхи й хочете спокутувати...

Очі в Івана Івановича засвітилися злістю.

— І це кажеш ти, рідна дочка! — вигукнув. — Для тебе живу, для тебе все стягую, на твоє майбутнє сподіваюсь. А ти б сама батька в тюрму запроторила!

— Боровому трибунал дав три роки,— наче не почула Фрося,— а потім півстроку скинули...

— Ти хочеш носити мені передачі?

— Усе владнається, тату. Хіба ви бажаєте мені лиха?

— За тебе всю кров віддам свою! — вирвалося в Івана Івановича. — І ще більше з червоних випущу!

Раптом Фрося заплакала. Стояла, стиснувши кулаки, сльози текли по щоках, вона не витирала їх, дивилася на батька сумно.

— Ну,— сказала, схлипуючи,— ну, віддали ви мене за Миколу, і я сама гадала — коханий, а на що обернулося? Так знайте ж, він у ставу дітей топив, і я сама його сільрадівцям виказала. Бо зайнялося тоді серце й кохання згоріло.

Фрося гадала: батько розгнівається чи принаймні здивується, проте він сприйняв цю новину напрочуд спокійно.

— Той Якубович — відрізаний шмат,— сказав. — Але все, що було, не забувається. Усі землі навколо Почуйок мені належали, дім кам'яний збудував і цинковим залізом накрив, такого будинку, може, в цілому повіті нема, і все пішло собаці під хвіст, у мої роки життя доводиться починати спочатку, а для кого? Для тебе, дитино! — Очі в Івана Івановича зблиснули жовтими вогниками. — Гольдройз мене в компанію бере, млина відкупимо, гроші рікою потечуть!

— А нащо? — наївно запитала Фрося.

— Я ж казав: у грошах сила! І влада у грошах, з грішми людина — людина, а без них вклоняйся всім і догоджай. З грішми ми з тобою до Києва переїдемо, парокінним екіпажем по Хрещатику їздитимеш. А з цим,— зневажливо кивнув на сусідське подвір'я,— хіба що до Житомира дотягнеш, по глухих гарнізонах тинятимешся. Хіба це життя?

На секунду Фрося усвідомила, що батько, певно, каже правду, але відразу згадала веселу Сергієву усмішку, видовжене обличчя з темними розумними очима й вирішила: краще з ним у Бердичеві, ніж з кимось іншим на Хрещатику — адже такого ще не бачила ніколи, ні в Насташці, ні в Білій Церкві, навіть коли позаминулого року їздила з батьком до Києва.

— Ні, тату,— мовила твердо,— від Сергія я не відступлюся!

3.

Колесников витягнув з теки аркуш паперу й поклав на стіл перед Вовком.

— Читай,— наказав. — Що ти думаєш з цього приводу?

«Голові Київського ДПУ Лівшицю,— прочитав Вовк. — Згідно з повідомленням нашої розвідки з Варшави та Львова другий відділ польської армії систематично одержує зі штабу Київського військового

округу секретну інформацію щодо дислокації військових частин на Україні, їхнього озброєння та боєздатності. За попередніми даними у штабі округу діє добре законспірований шпигун «двуйки», зв'язаний із залишками контрреволюційного підпілля. Необхідно вжити термінових та енергійних заходів щодо знешкодження ворожого агента, виявити його спільників та простежити канали зв'язку. Відповідальність за розробку і проведення операції покладається особисто на вас. Манцев».

Вовк підвів очі на Колесникова.

— Овва! — вигукнув. — Ціле шпигунське кубло. Та ще й у військовому окрузі!

— Точно, кубло! — ствердив Колесников. — З відпрацьованою лінією зв'язку, бо інформація до «двуйки» надходить більш-менш регулярно. До того ж інформація суворо секретна, яка дуже цікавить польський генштаб. І ознайомив я тебе, Петре, з цією справою не випадково. Є вказівка залучити до операції тебе.

— Ну що ж,— сказав Вовк розважливо. — Але поясни, товаришу Колесников, чому саме мені випала ця честь? Бо ти ж знаєш, останнім часом хворів і зараз ще не зовсім у формі.

Колесников примружився, погладив долонею теку з паперами, наче звідти діставав аргументи, і відповів:

— Як хочеш розумій мої слова, а твоя хвороба, Петре, відіграла тут позитивну роль. З березня тебе фактично не було в Києві. Так?

— Ну, так. Після того, як взяли Козачу раду, ганявся за бандою Трейка, застудився, із запаленням легенів лежав в уманській лікарні.

— Ото й добре,— пожвавішав Колесников. — Ніхто тебе на Єлизаветинській не бачив і цілком ймовірно, що твої, так би мовити, давні спільники гадають, що прапорщика Петра Вовка заарештовано разом з іншими контриками. І ми цю версію не спростовуватимемо. Тебе могли справді заарештувати, але відбувся умовним покаранням чи втік. Або переховувався десь на хуторах чи на конспіративній квартирі в Києві, на яку чекісти так і не натрапили. А тепер намацуєш старі зв'язки, прагнеш зв'язати розірваний мотузок міцним вузлом.

— Хочете, щоб я знову став прапорщиком?

— Таке завдання, Петре.

— Однак у Києві я не знаю нікого з петлюрівців. Усіх, з ким зазнайомився, заарештовано в березні. А телеграма ж свідчить: шпигунське кубло саме в Києві, у військовому окрузі.

— Тут,— зітхнув Колесников. — Проте виходити на них треба кружним шляхом, здалеку, сам розумієш, вони по лезу ходять і знають, що чекає на них в разі провалу. Перш ніж допустити в своє коло, обмацають, обнюхають, навіть попробують на смак... Слід зробити так, щоб не ти на них, а вони на тебе вийшли, тобто нитку слід прясти акуратно і в той же час не зволікаючи,— не можемо допустити, щоб наші військові таємниці й надалі ставали відомі ворогам.

— Не можемо, просто не маємо права на таке,— кивнув Вовк. — Однак нема певності, що вдасться зачепитися. Та й з чого починати?

— Поїдеш до Насташки,— запропонував Колесников,— там у тебе міцне підгрунтя. Звідти виходили на Якубовича і восьмий повстанський район петлюрівців, там тебе знають і мусять довіряти. Я так гадаю: будь-яка київська контрреволюційна організація чи осередок мають шукати підтримки на селі. Без куркулів усі їхні програми й плани мертві. Не можу стверджувати, що саме в Таращі чи Насташці є люди, котрі підтримують зв'язок з Києвом, може, зачепишся лише за якусь одну ланку ланцюга — й то успіх. А вже від цієї ланки, певно, вдасться дотягнутися до іншої...

— Ми тут плануємо, а насправді... Після розгрому Цупкому та Козачої ради куркульня сидить тихо. Та й мало не всі банди зліквідовані. Мабуть, згаю я тільки даремно час у Таращі й Насташці, а самі кажете — військові таємниці за кордон ідуть...

Колесников поблажливо посміхнувся.

— Гадаєш, тебе одного у цю справу запустили?

— Наївно було б думати так...

— Отож. Шукаємо підходи до шпигунів з різних боків, але тобі всього того знати не треба. Багато знатимеш, скоро постарієш. Чув цю приказку?

— З дитинства втовкмачували.

— Чи не наші класові вороги її вигадали? — серйозно зауважив Колесников. — Аби тримати народ у темряві.

Петро подумав, що Колесников спрощує поняття, та сперечатися не схотів. Щоправда, мало не кожен з них чи недовчився, чи взагалі всю свою науку опановував самотужки. Вовкові спало на думку: добре було б, коли б йому вдалося хоч трохи повчитися, отак-от засісти за звичайну парту й слухати, що кажуть розумні люди, мабуть, це велике щастя — набувати знання. А він має за плечима тільки насташківську школу та курси прапорщиків, але й з курсами йому, можна вважати, пофортунило: послали за виявлену на фронті хоробрість.

Тепер він уже розумів: не слід було випинатися тоді, у розвідці — ризикував життям, а заради чого? Заради інтересів російських поміщиків та реакційної політики царату. Це Петрові розтлумачили ще на фронті, та лише в п'ятнадцятому році, коли він уже носив офіцерські погони.

Проте й зараз нема часу вчитися: не складає зброї контра, на щось сподівається, і він, чекіст Петро Вовк, не шкодуватиме життя, аби перемогти в цьому двобої.

— Коли виїжджати? — запитав.

— Завтра. Зараз я надішлю сюди Сизова, відпрацюєте твою легенду. Як уникнув арешту, де переховувався, одне слово, щоб не викликати жодного сумніву. А ти тут розкошуй,— кивнув на диван, застелений грубою солдатською ковдрою. — Заздрю, і я б не відмовився поспати хвилин триста.

Петро справді простягнувся на дивані, сподіваючись скористатися з доброї поради, та сон не йшов, згадував, як переслідували Трейка — той крутився, мов вуж, по хуторах, весь час вислизаючи з їхніх рук без бою. Нарешті вдалося оточити банду в хуторі над Роською, але бандити вчинили відчайдушний опір: притиснули їхній ескадрон до землі, відстрілюючись з двох кулеметів, і під цим кинджальним вогнем Трейкові з десятком бандитів пощастило прорвати оточення. У цьому бою Петро дістав кулю в стегно — ледь зачепило, фактично подряпина, проте, лежачи на холодній землі, застудився й захворів.

Грюкнули двері — прийшов Сизов, співробітник оперативно-секретної частини. Зняв кашкета, повісив на цвях біля дверей, осудливо зиркнув на Вовка.

— Вилежуєшся? — запитав.

— Наказано відпочивати.

— Давай,— поблажливо погодився Сизов,— завтра вже часу не матимеш. Я тут деякі папірці прихопив, зараз глянемо на них і виробимо з тобою правильну лінію, як обвести контриків навколо пальця, тобто задурити їм голову. А ввечері знову прийде товариш Колесников, з ним і погодимо.

А Колесников у цей час сидів у своєму маленькому темнуватому кабінеті й слухав чергового по ДПУ. Той стояв на порозі й доповідав:

— Прийшов якийсь громадянин Яновський. Каже — колишній полковник, як офіцер не зареєстрований, отже, переховувався від Радянської влади, а тепер надумався — здається. Хоче побалакати з начальством, заступника голови ДПУ товариша Горожанина викликали до губкому, то я вирішив, що ви можете з цією контрою побалакати.

— Полковник? — пожвавішав Колесников. — Давай його сюди. Ти дивись, гад білий, скільки таївся!

— Ото і я гадаю: певно, недарма до нас з'явився.

— З'ясуємо...

Черговий повернувся за кілька хвилин. Пропустив до кабінету чоловіка в галіфе й начищених хромових чоботах, у білій сорочці без краватки й світлому піджаку з накладними кишенями.

Колесников здивовано зсунув брови: сподівався побачити літнього й підтоптаного — усі білі полковники й генерали видавалися йому саме такими, а цьому молодикові було років тридцять п'ять — високий, підтягнутий, чисто виголений й не видно переляку чи ж навіть ніяковості на його обличчі. Наче прийшов не в ДПУ каятися й спокутувати провину, а на побачення із добрим знайомим.

Колесников підвівся, розправив гімнастерку під пасом, обійшов стіл і зупинився за кілька кроків від полковника. Зиркнув на нього пронизливо, проте той не знітився, і це не сподобалося Колесникову. Однак він нічим не виказав цього, вдивлявся пильно, і його неприязнь до цього «біляка» дедалі зростала. Певно, тому, що Яновський аж ніяк не відповідав образові білого офіцера, який встиг намалювати собі в уяві. Обличчя відкрите, волосся русяве, хвилясте, очі голубі й великі, ніс прямий і щоки здорового кольору. Чоловік у розквіті сил, мабуть, сильний і рішучий, очі, хоч і сині, а вольові.

Колесников простягнув руку й наказав владно:

— Документи!

Полковник дістав папери з внутрішньої кишені піджака, подав. Колесников повернувся за стіл, переглянув документи. Підвів очі на полковника, що стовбичив посеред кабінету, кивнув на стілець.

— Сідайте. Чому не зареєструвалися як білий офіцер?

— Але я в білій армії не служив,— заперечив полковник.

— Як так? — сторопів Колесников.

— З лютого тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року не служу,— пояснив Яновський. — Після більшовицької революції і підписання Брестського миру.

— Ну, досить казки розповідати,— насупився Колесников. — Врахуйте, ми перевіримо все, що ви наплетете, то раджу казати правду.

Полковник посміхнувся, Колесникову видалося, зневажливо, він відчув, що лють закипіла в ньому, ненависть і лють до цього налощеного типа, хотів уже висловити все, що думає про таких контриків, та до кімнати зайшов Горожанин.

Колесников підвівся, та Горожанин помахав рукою і вмостився на стільці навпроти полковника. Мовив:

— Черговий доповів, що до нас з'явився колишній царський полковник Яновський. Ви? — втупився в полковника.

— Я! — полковник також підвівся. Тепер стояли вони вдвох з Колесниковим, а Горожанин сидів, вільно відкинувшись на гнуту спинку віденського стільця.

— Громадянин Яновський твердить,— сказав Колесников з іронією,— що не служив у білій армії і взагалі з вісімнадцятого року ніде не служив. Тобто не воював проти нас із зброєю. Чи не так?

— Точно,— відказав полковник,— не служив ні Денікіну, ні Петлюрі, у повстанських загонах також не перебував.

— Тобто справжнісінький янгол!

— Чекай,— зупинив Колесникова Горожанин і взяв зі столу документи Яновського. — Полковник інженерних військ? — запитав.

— Так точно.

— Сідайте, полковнику. І що ж ви робили три роки?

— Мешкав у сестри в Києві. Марія Данилівна Василенко, дружина професора Василенка.

— Знаю,— спохмурнів Горожанин. — А вам відомо, громадянине Яновський, що колишні царські офіцери мали пройти обов'язкову реєстрацію?

— Відомо.

— І ви порушили це розпорядження?

— Виходить, так.

— Злякалися?

— Певно, мені важко знайти інше пояснення.

— Чому ж? Воно напрошується саме собою. Вважали, що наша влада тимчасова, більшовики довго не протримаються, то для чого ж бруднити собі біографію цією реєстрацією? — Горожанин дивився на Яновського пронизливо, чекав, що зараз той почне викручуватися, хитрувати й брехати, але полковник відповів, не відвівши погляду:

— Чесно кажучи, й такі мотиви не виключаються. Особливо спочатку так здавалося, а потім усе пішло, так би мовити, за течією.

— Чому не пішли на службу до Денікіна? Адже, судячи з усього, Радянська влада вам не до смаку.

— Вибачте, але для таких тверджень у вас нема підстав.

— А те, що три роки просидів у Києві фактично в підпіллі — це не підстава? — зірвався Колесников.

— Я не брав участі в протиурядовій діяльності,— одповів полковник твердо.

— І ніде не працювали? — примружився Горожанин.

— Ніде.

— На які ж кошти існували?

— Мав деякі заощадження.

— А тепер вони скінчилися, і ви вирішили повинитися, аби хоч якось улаштуватися?

— Не можу цілком спростувати це ваше припущення. Але в основному керувався не такими мотивами.

— То якими ж?

Яновський якось розгублено погладив тильним боком долоні чисто виголену щоку, трохи подумав і сказав:

— Складна розмова починається. Я, щоправда, готувався до неї, та от не знаю, з чого й почати.

— Ви дворянин?

— Так.

— Поміщик?

— Батьки мали маєток, чотириста десятин у Чернігівській губернії.

— Поміщик, дворянин,— почав загинати пальці Горожанин,— царський полковник... До речі, рано дослужилися до полковника. Мали зв'язки в Петербурзі, високого покровителя?

— Уявіть собі, ні. Все брав власноруч, і мене помітив колись генерал Брусилов. У ділі, коли наводили переправу через річку.

— Сапер?

— Мав честь очолювати інженерну службу армії.

— І за освітою інженер?

— Закінчив петербурзький політехнічний інститут. Потім ще набував знань у Берліні.

— У Берлін нездар не посилали,— протягнув Горожанин невизначено.

— Тішу себе надією, що до таких не належу.

— А зарозумілості вам не позичати! — вставив Колесников.

Горожанин зиркнув на нього несхвально.

— Отже, полковнику,— сказав,— на що сподіваєтесь ви, дворянин, у більшовиків?

Яновський блиснув на нього очима.

— Який я дворянин? Мої предки були селянами і орали землю. Одному з них пофортунило, разом з Розумовським був помічений імператрицею Єлизаветою, потрапив до Петербурга, а там уже не знаю: чи дуже кланявся, чи справді мав здібності, але пожалували дворянство, то й одержав маєток у Чернігівській губернії. А його нащадки уявили, що справді вищі й достойніші за інших, хоч мали ще діда гречкосія. Однак рідко хто витримує спокусу владою чи суспіль-

ним становищем. Олексій Розумовський хлопчиком ходив босий і брат його Кирило, певно, бігав у драних штанях, а скінчили життя вельможами й гнобили своїх же. Гнобили й зневажали, і звідки це в людини береться?

— Що хочете цим сказати?

— Що я не столбовий дворянин, рід якого ведеться десь аж із сивої давнини. Маю пам'ятати своїх пращурів і ще не навчився зневажати їх. Монархічні ідеї не всотані кров'ю, хоч, не кривитиму душею, вони не викликали в мене і особливої відрази. Просто плив за течією, сприймав чини й нагороди як власні заслуги, зрештою, десь так воно й було, бо багато вчився, а потім працював, не шкодуючи себе.

— Дворянство прокладало тобі шлях,— заперечив Колесников. — Я, гадаєш, не хотів би вчитися? А працював на баржі матросом — і точка.

— Революція ж відкрила вам дорогу,— відповів Яновський просто й без ворожості.

— А перед тобою опустила шлагбаум!

Горожанин застережливо підвів руку.

— Припиніть суперечку. — Подумав трохи й додав: — Заарештовувати вас, громадянине Яновський, не будемо. Бо самі повинилися. До речі,— запитав,— у техніці ви розбираєтесь?

— Я військовий інженер, свого часу командував батальйоном броньовиків.

— Тобто знаєте автомобілі?

— Досконало.

— Ну й добре,— пожвавішав Горожанин,— виконкому потрібний слюсар-механік. Підете?

Колесников зневажливо кивнув на крохмальні манжети полковникової сорочки. Зауважив:

— Куди йому? Там руки бруднити треба.

Яновський подивився на нього мало не весело.

— Я приймаю вашу пропозицію,— відповів.

— Ви справді беретесь лагодити автомобілі? — не дуже-то й повірив Горожанин.

— Навряд чи хто в Києві краще за мене знає автомобільні мотори,— самовпевнено заявив Яновський. — Коли мені ставати до роботи?

— Завтра. — Горожанин узяв аркуш паперу, запитав: — Адреса? Де мешкаєте?

— Гадаю, вам відома адреса професора Василенка,— відповів Яновський. — Однак про всяк випадок запишіть: Тарасівська, двадцять.

— Я зателефоную до виконкому. Завтра звернетесь до товариша Шубравського.

— Якщо можна, не кажіть йому, хто я насправді.

Горожанин подивився на полковника з цікавістю.

— Добре,— пообіцяв.

Коли Яновський зачинив за собою двері, Колесников запитав здивовано:

— Не розумію тебе, товаришу Горожанин. Навіщо ти відпустив його? Адже Яновський — царський полковник, три роки крився від нас, і отак, без перевірки, на всі чотири сторони...

— Не забувай, він сам прийшов сюди, так учинити йому було не дуже легко. Звичайно, перевіримо Яновського, доручи товаришеві Мальцеву, нехай сьогодні ж піде на Тарасівську. І щоб без галасу, накажи розпитати сусідів і працівників житлового відділу, тільки обережно, потихеньку. Але певен: з цим полковником ажур. А що він полковник — дурниці. Скільки колишніх царських військових на революцію працює, а були й генералами. Тут, товаришу Колесников, гнучким слід бути, бо дров нарубати можемо багато.

— Ти бачив його руки? — не здавався Колесников. — Без жодного мозоля.

— Мозолі — діло набувне,— посміхнувся Горожанин,— подивишся на нього через місяць. Автомобілі ж ремонтувати треба. Сьогодні на Брест-Литовському зупинилися — ні туди й ні сюди. Соромно казати, кіньми потягли автомобіль до гаража. А я від Євбазу аж на Єлизаветинську пішки.

Яновський вийшов з будинку ДПУ, все ще не вірячи, що його відпустили. Постояв на розі Катерининської й повернув до Маріїнського парку. Ішов і всміхався. Думав: усе складається якнайкраще. Добре, що до кабінету того першого чекіста зазирнув другий, у гімнастерці з портупеєю. Старший і розважливіший, мабуть, високе начальство, бо сказав: я подзвоню до виконкому й вас оформлять.

Ну ось і досяг того, що заслужив: Микола Прокопович як у воду дивився — тепер він лише колишній полковник, нинішній слюсар-механік, так би мовити, пролетар. А що, посміхнувся в душі, пролетар за теперішніх часів не так уже й погано — гегемон, робітничий клас, і мусить називати країну вже не Совдепією, а Радянською республікою.

Від цього зробилося трохи смішно, проте не гірко, адже справді доля вихлюпнула його пращурів з низів у дворяни, а тепер інша хвиля повернула все на круги свої. Хоча, осмикнув сам себе, його пращури ніколи не були аристократами. Так собі, середньої руки дворянчики, пнулися, щоправда, нагору, дід за Миколи Першого до статського радника дослужився, якоюсь губернською канцелярією завідував, ну й що? А він хоч і полковник, але за покликанням, фактично, механік — це ж треба, прийшов цей чекістський начальник, і все влаштувалося, мов за помахом чарівної палички...

А як сприйме цю новину сестра? Та її бундючний чоловік-професор?

Зрештою, вирішив Яновський, нехай думають будь-що, нехай відвертають свої напіваристократичні носи — дарма, головне — як поставиться до його метаморфози Наталка.

Яновський проминув Інститутську і вийшов на Олександрівську. Тут годину тому розпрощався з Наталею — надовго, бо не сподівався повернутися. І треба негайно бігти на Садову, аби поділитися з нею радістю: адже він вільна людина!

Олег Данилович перетнув вулицю, і йому видалося, що поміж дерев Маріїнського парку майнула знайома рожева сукня — певно, примарилося, адже Наталя мала йти додому, якісь там домашні справи... Проте рожева сукня наближалася — Наталя бігла до нього, збуджена й стривожена.

— Передумав, милий? — запитала, схопивши за лікоть і зазираючи у вічі. — Не пішов?

— Ти чекала на мене?

— Хотіла вже йти, та не змогла. Серце віщувало, що побачу тебе. Але що трапилося?

— Усе добре, люба.

— Не ходив?

— Чому ж, навіть розмовляв з якимсь депеушним начальником.

— І вони не заарештували тебе?

— Навпаки, влаштували на роботу.

Наталя не повірила.

— На яких умовах тебе відпустили? — запитала.

— Відпустили, і все... — щасливо зареготав Яновський. Підхопив Наталю під пахви й навіть трохи підкинув, мов дитину. — З завтрашнього дня я механік у виконкомівському гаражі, і всі неприємності позаду. — Він навмисно уникнув слова «слюсар», говорячи про свою нову посаду, проте все одно дивився на Наталю очікувально: як сприйме новину?

Однак дівчина запитала просто:

— Тобі подобається бути механіком?

— Зараз про це можна тільки мріяти.

— Я радію разом з тобою.

— А як поставиться до цього Серафима Володимирівна?

— Мама вважає: маю вийти щонайменше за генерала.

— Полковника Яновського вона терпіла лише тому, що була переконана: перед ним могли відчинитися будь-які двері. Але ж тепер з ілюзіями покінчено.

— Тебе дуже хвилює мамина думка?

— Мені важливо, що гадаєш ти.

Наталя не відповіла — взяла Яновського під руку й притиснулася до нього. Вони проминули Маріїнський палац і спустилися до театру «Шато-де-Флер». Кілька років він не діяв, тепер з'явилися афіші, що свідчили: на початку червня відкриється мюзик-хол — велика програма за участю провідних і молодих артистів. У кафе поруч вони поласували морозивом, і полковник Яновський вирішив, що життя не таке вже сіре й безпросвітне, яким уявлялося ще вранці.

4.

Весь кут кімнати, мало не від підлоги й під самісіньку стелю, займали ікони. Темні, почорнілі, старовинного письма й новіші, у срібних окладах — лики Ісуса Христа й діви Марії. Перед ними день і ніч горіли великі лампади, і в кімнаті завжди стояв специфічний гіркий запах ладану, лампадного масла й підгорілих гнотів.

Отець Леонтій тричі широко перехрестився і мовив:

— Слава тобі, господи, повернувся без пригод, тепер можна й відпочити.

Він скинув підрясник, залишившись у бавовняній сорочці, й зробив широкий жест рукою, запрошуючи гостей до кімнати. Брат Федір і Тимофій Мельник відсунули стільці від овального стола, повсідалися, а отець Леонтій зупинився під кіотом, дивлячись на них очікувально. Щойно він прибув з сусіднього села, де також мав парафію, хрестив там двох немовлят, батьки були заможні й щедро винагородили його, тож отець Леонтій був у доброму гуморі, і цей настрій не зіпсувався навіть коли побачив на подвір'ї брата із зовсім незнайомим чоловіком: приїзд брата та й ще з незнайомцем не віщував нічого доброго, принаймні означав якісь клопоти, а в цей травневий світлий день хотілося спокою та умиротворення, смачно пообідати й подрімати під яблунею, чуючи лише дзижчання бджіл.

— Зараз Меланія нагодує нас обідом,— сказав отець Леонтій,— то, може, відкладемо розмову на потім?

— Поки Меланія опікується обідом, поговоримо про справи,— заперечив Федір. — Познайомся — Тимофій Гаврилович Мельник, чув про Таргана?

У отця Леонтія опустилася нижня губа. Хто ж не чув про Таргана у Полонському, Житомирському та інших повітах? Червоні називають його карним злочинцем, а найдостойніші парафіяни села Висока Піч, в церкві якого отець Леонтій править уже кілька років, вважають людиною поважною, паном отаманом і навіть народним месником.

— Про Таргана чув! — посміхнувся отець Леонтій доброзичливо. Подав через стіл руку, з задоволенням відчув міцність рукостискання й ще більше утвердився в своєму першому враженні від отамана. — І радий з вами познайомитися, Тимофію Гавриловичу.

— Справу маємо невеличку. — Федір склав руки на грудях і вів далі: — Відомо мені, маєш знайомого поштаря в Житомирі. То слід довідатися в нього: коли з губернії до Новограда-Волинського поштовим вагоном перевозитимуть гроші. Звичайно, возять щодня, та слід би знати, коли везтимуть велику суму.

Отець Леонтій одразу збагнув, що й до чого. Отаман перестріне поїзд, зупинить, пограбує поштовий вагон і шукай вітра в полі.

Одначе який зиск від цього йому, звичайному бідному сільському священикові? Так і подумав — бідному, а в поштовому вагоні можна взяти великі гроші: з губернії везуть платню місцевим урядовцям та й ще військовослужбовцям Новоград-Волинського гарнізону — одне слово, кругленька сума, і щось із неї має потрапити до села Висока Піч, тільки для церкви, адже треба заново позолотити іконостас, відремонтувати притвори, придбати свічки...

Думаючи так, отець Леонтій лицемірив сам перед собою — точно знав: ні копійки не дасть на ремонт і позолоту, нехай про церкву дбають самі парафіяни, другий рік як встановлено твердий продподаток, мають і хліб, і до хліба, то чому б не скинутися на ремонт святого дому?

Поворушив переплетеними на грудях пальцями й вирішив: іти напролом у такій справі негоже, треба околясом, манівцями, тоді й повагу в інших заслужиш, і собі щось здобудеш. Тому й одказав невизначено:

— Когось на пошті в Житомирі справді знаю, та справа ця складна й непевна. До того ж, чи схоче ризикувати поштар задурно?

— Не задурно,— вперше розтулив уста Тарган. Отця Леонтія наче штрикнуло щось: у похмурого, кремезного, якогось приземленого отамана голос виявився надзвичайно високий, мало не хлоп'ячий. Це так контрастувало з огрузькуватим Таргановим тілом, що отець Леонтій машинально, немов відганяв диявола, перехрестився. — Так, не задурно,— повторив Тарган. — Поштареві заплатимо, й непогано.

— Сто карбованців золотом мені й сотню поштареві,— пішов напрямки отець Леонтій.

— А у вас губа не з лопуцька,— криво посміхнувся отаман. — Проте могли б мати й більше. Йдеться про справедливий відсоток із здобичі.

Та отець Леонтій не дозволив одурити себе.

— Курка по зернятку... — заявив незворушно і потарабанив пучками по столу, наче демонструючи, як саме робить ця дурна курка. — Або, якщо хочете, краще синиця в руках, аніж журавель у небі.

— Ну, гаразд,— мовив отаман зовсім іншим тоном. — Будуть тобі, отче, двадцять червінців. Передам через Федора. Наступного тижня.

— От я наступного тижня й виберуся до Житомира,— пообіцяв отець Леонтій. — А тепер прошу до столу. — Він підвівся перший, бо вже йшов із сусідньої кімнати приємний запах тушкованої риби, та й Меланія зазирнула до зали, подаючи знак, що обід готовий.

Отець Леонтій чемно пропустив гостей до їдальні, сам зупинився на порозі, оглядаючи стіл, і лишився задоволений. Меланія, хоч, здається, ціле життя прожила у Високій Печі й не побувала навіть у Житомирі, знала свою справу досконало: біла скатертина, срібні чарки й графин з квасом. Не кажучи вже про карафку з горілкою. Не звичайну дволітрову сулію, якою прикрашають свої святкові столи навіть найзаможніші його парафіяни, а кришталеву карафу з великим різьбленим корком. Цю карафу отець Леонтій придбав у Житомирі на товкучці у якоїсь колишньої чиновниці чи пані — у кого ж водилися колись такі, як не в губернських чиновників?

Отець Леонтій швидше за звичкою, ніж через душевну потребу, почав читати молитву, скоромовкою, ковтаючи слова, підвів руку й замашним хрестом поблагословив трапезу, одним оком спостерігаючи, як брат, не дочекавшись кінця молитви, потягнувся до кришталевої карафи. Вони випили по чарці міцної й справді запашної калганівки, закусили холодцем та буряками з дрібно покришеним часником і горіхами, притамували голод і, перш ніж розпочати розмову, отець Леонтій поцікавився:

— Як калганівочка?

— В тебе поганої не буває,— ствердив Федір.

— Подвійного перегону. І де ви хочете перестріти той поїзд? — несподівано запитав у отамана.

— Десь перестрінемо,— неохоче відповів той.

— Хочу порадити: краще за Жмеринкою. Тут села навколо, народу більше, щоб не завадили.

— Думати треба, отче! — Тарган одірвався від риби, яка справді смакувала йому. — У Жмеринці частину грошей здадуть місцевим установам, хіба не розумієте?

— Правда,— погодився отець Леонтій. — Здадуть, і вам їх не нюхати. Тепер хотів би запитати вас: якої політичної платформи дотримуєтесь?

— У нас одна платформа: бий червоних, де тільки можна. І забирай все, що можна. Гроші й особливо цінності.

«Еге ж,— подумав отець Леонтій,— типові карні злочинці, недарма їх так називають у совдепівських газетах». Але те, що почув далі, змусило його трохи змінити цю думку.

— Ми за необмежену приватну власність і вільну торгівлю,— додав Тарган.

Отець Леонтій насторожився: здається, приблизно таку ж програму виголосив генерал-хорунжий Юрій Тютюнник, перейшовши восени минулого року кордон і сподіваючись захопити Київ.

— Петлюрівці є у вашому загоні? — поцікавився.

Тарган задоволено примружився.

— Здається, ви маєте мене й моїх хлопців за звичайних бандитів, — посміхнувся,— а в моєму загоні воюють ідейні бійці з більшовизмом. До речі, одного з них ви знаєте. Казав, що знайомі ще по Києву. Військовий лікар Грунтенко.

— Володимир Антонович! — Риси обличчя в отця Леонтія пом'якшали. — Золота людина, розумний і чудовий хірург. Однак, пригадую, він відступив з Петлюрою.

— І повернувся з Тютюнником. Юрій Йосипович хотів доручити йому департамент охорони здоров'я в своєму майбутньому уряді.

— І як йому вдалося врятуватися?

— Котовський, оточивши Тютюнника, спрямував головний удар на Базар, а Грунтенко перебував у обозі генерал-хорунжого. Він із своїм помічником Длугопольським та співробітником розвідвідділу Центрального штабу Зубченком спочатку переховувався в Карпівцях під Полонним, десь там і здибались із хорунжим Маслюком, що осів у селі Трощі. А Маслюк — моя людина. Так ми й спіткалися з Грунтенком та Длугопольським. І скажу щиро: не шкодую.

— Вип'ємо за ваші успіхи,— урочисто проголосив отець Леонтій,— за вас, отамане, ви єдиний у наших краях, хто ще тримає прапор визвольної боротьби. До речі,— запитав уже по-діловому,— до Високої Печі не збираєтеся навідатись?

— Чому ні? — Тарган випив свою чарку до дна. — У вашій гостинній хаті...

— У моїй хаті ви завжди бажаний гість,— перебив отець Леонтій. — Маю на увазі інше: з загоном?

— Остобісіли червоні?

— Треба було б дати лад... Когось до стінки, а когось і нагаями... — отець Леонтій уявив, як стоїть біля стінки голова сільради — в самій білизні, з понівеченим обличчям, і серце сповнилося радістю. Так і треба, аби знав, як агітувати проти святої церкви, підбивати парафіян не відвідувати її.

— Це я вам зроблю,— пообіцяв Тарган. — І досить скоро. Із вдячності за поштовий вагон.

5.

Горобці цвірінькали задерикувато й нахабно стрибали біля самісіньких ніг Миколи Прокоповича.

— Киш... — помахав він ліниво рукою, бо горобці вносили якусь дисгармонію в його спілкування з природою: хотілося спокою і умиротворення, здавалося, сидить не на зручній лавочці в Миколаївському парку в самісінькому центрі Києва, а десь на лісовій галявині за Броварами, на хвилю йому навіть запахло грибами й медвяними травами, й Микола Прокопович жадібно втягнув ніздрями повітря, намагаючись упевнитися в реальності цього відчуття.

Але повз нього алеєю прошкандибала, спираючись на паличку, бабуся з крикливим хлопчаком, і Микола Прокопович подумав, що слід було б заборонити в цьому парку навпроти університету гуляти з такими бешкетниками, плаксивими й галасливими істотами — заборонено ж тут вигулювати собак...

Майнула думка: може, й негарно порівнювати дітей з собаками, та жодних докорів сумління Микола Прокопович не відчув — розгладив пальцями акуратно підстрижену професорську борідку й заплющив очі, насолоджуючись сонцем і весняними пахощами. Проте галасливе дитя таки повернуло його до життєвих реалій — дістав пенсне, протер скельця носовичком і почепив на ніс. Кажуть: пенсне й борідка робили його схожим на Чехова. Миколу Прокоповича завжди дратувало таке порівняння — зрештою, хто такий Чехов? Ну, відомий письменник, але ж п'єса його провалилася в Олександринці... А він, професор Василенко, був товаришем міністра освіти в уряді Керенського і одним з міністрів першого вільного уряду України.

Це ж треба, відродили свою державу, знову поставили на чолі народу гетьмана, проте цей невдячний народ — бидло, хами, брудні пролетарі, від яких за версту тхне машинним маслом і спаленим вугіллям, та сільська незаможна босота — чомусь не підтримав гетьмана, навпаки, виступив проти нього, виступив зі зброєю, став на бік червоних, об'єднався з росіянами...

І де тепер гетьман, де українська незалежність, де національні інтереси?

Микола Прокопович відчув: хвиля роздратування підкотила до горла й заполонила його гіркотою, злістю. Адже могла б існувати незалежна Україна — то пусте, що створена з дозволу й завдяки підтримці німців,— суверенна країна з гетьманом Скоропадським на чолі і власним урядом. Боже мій, скільки сил та енергії доклав він, аби примирити запеклих націоналістів з кадетами, якось, хоч теоретично, зблизити різні погляди! Микола Прокопович невдоволено поплямкав губами. Особисто йому зовсім байдужа ідея відокремлення України від Росії. Він не прихильник лівогетьманських екстремістів та петлюрівців, навпаки, йому більш до серця існування України у складі Російської Федерації, але федерації буржуазно-демократичної, без більшовиків. Зрештою, можна було б змиритися з невеличкою більшовицькою опозицією.

Микола Прокопович іноді ловив себе на думці, що розчулено згадує так звану царську реакцію, коли його, члена кадетської фракції у думі, після вбивства Столипіна заарештували й допитували в жандармерії. Але хто допитував! Не якийсь там чекіст у шкіряній куртці, а сам начальник губернського жандармського управління підполковник Кулябко. І допит скоріше нагадував бесіду двох інтелігентів, котрі чомусь не знайшли спільної мови. Щоправда, він тоді нервував і наговорив Кулябкові багато несправедливого, обурювався і навіть ображав підполковника, але той сприйняв це цілком спокійно, більше того, з відтінком іронії, як і личить освіченій, розумній і стриманій людині. Тепер вони з підполковником Кулябком стояли б по один бік барикади, тим паче що невдовзі після вбивства Столипіна Кулябка звільнили зі

служби й він очолив якусь контору по продажу в Росії швейних машин «Зінгер».

Миколі Прокоповичу зробилося сумно. Так, життя дивна штука, то розкидає людей, то знову об'єднує. Вони з рідним братом Костею колись гризлися, як пси. Костя ходив навіть у «нелегалах» — хоч і меншовик, проте соціал-демократ, а царська охранка тоді не дуже розбиралася в політичних відтінках, соціал-демократи були для неї навіть небезпечнішими за лівих есерів, бо у тих усе на виду, ну, кинуть бомбу чи застрелять якогось губернатора, а соціал-демократи злигалися з робітниками, у них — організація, страйки навіть з політичними гаслами, демонстрації, свої газети — спочатку «Искра», потім «Правда».

Микола Прокопович згадав, як колись чистив Костю, намагався напоумити, як сперечалися до піни на губах, мало не билися. Потрібен був час, невблаганний час, аби брат опам'ятався — і у всьому винні більшовики з їхнім догматизмом, впертістю та прямолінійністю.

Микола Прокопович побачив Костю здалеку. Переходить Велику Володимирську від університету,— у вишиванці, піджак наопашки, вітер куйовдить чуприну, ще не старий, хоч і сивина у вусах. Не втримався від злостивої посмішки: прийшла коза до воза. Тепер у них спільна платформа, тепер Костя сам готовий мало не лягти за кулемет і чергами косити більшовиків — де ви були раніше, шановний, з вашим лідером Плехановим? У демократію гралися, промови проголошували, вдавалися до красивих жестів, коли Борис Вікторович Савинков ставив питання руба: демократія або більшовики, іншого шляху нема, і більшовиків треба усунути з історичної арени. Застосовуючи аж крайні заходи.

Костянтин усівся поруч на лавочці, обтер спітніле чоло зіжмаканим носовичком.

Вони спілкувалися нечасто: у кожного свої справи, до того ж Марія Данилівна не дуже симпатизувала Костиній Наді, вважаючи її трохи вульгарною. У глибині душі Микола Прокопович не погоджувався з жінкою — справді, Надя одягається виклично, оголюючи те, що з пуританського погляду Марії Данилівни слід приховувати, але хто сказав, що цей погляд єдино правильний? А Наді справді є що демонструвати, й сам Микола Прокопович не раз задивлявся на її вміло підкреслені жіночі достоїнства.

Костянтин Прокопович огледівся і повідомив притишено:

— Цікаві новини, Миколо. Я викликав тебе тому, що вони потребують обговорення.

Микола Прокопович провів ціпком по піску пряму лінію.

— Черговий заклик більшовицьких лідерів? — промимрив зневажливо. — Наслухалися!

— Я б не турбував тебе заради цього... — Костя скинув піджак і відкинувся на спинку лавочки. — Справа в тому, що до Києва приїхав Вакар.

— Микола Платонович?

— Власною персоною. Твій колишній колега по партії.

— Одначе, як мені відомо, Вакар у Парижі...

— Існують залізниці та інші шляхи сполучення.

— Невже це можливе? Із самого Парижа до нашого ведмежого барлогу?

— Ідеї! — повчально мовив Костянтин. — Ідеї рухають світ, завдяки ним і прибув до Києва Вакар!

— Проте існують кордони, прикордонники, чекісти...

— Не будь наївним. Я сам кілька разів перетинав кордон з фальшивим паспортом.

— Мабуть, ти маєш рацію. І як тебе знайшов Вакар? Чого він хоче?

— Певно, прагне того, що й ми: повалення більшовицької диктатури. Заради пустопорожньої балаканини навряд чи приїхав би з Парижа.

— Так, так... Звичайно, в Миколи Платоновича світла голова, до того ж я чув, що він створив за кордоном якусь антисовдепівську організацію.

— Усі емігрантські організації не визнають більшовиків,— ствердив Костянтин. — Та й не тільки емігрантські. Вакар вийшов на мене через Чебакова.

— Що за один?

— Невже не знаєш? Колишній товариш прокурора. Давав санкцію на мій арешт.

— Давні знайомі? — іронічно посміхнувся Микола Прокопович. — І ти не затаїв зла на нього?

— Як і він на мене. Керенський призначив Чебакова прокурором Київської судової палати, а втім, ти міг і не знати його: для тебе Чебаков був тоді дрібнотою. Тепер радслужбовець: десь у губернському бюро по денаціоналізації майна. Коротше, Вакар запропонував Чебакову зібрати кілька надійних осіб — приїхав з якимись пропозиціями й хоче радитися з нами.

— Що ж, Вакара треба послухати,— вирішив Василенко-старший.

— Завтра в тебе на квартирі.

— Чому в мене? — поморщився Микола Прокопович.

— А тому, дорогий, що тебе, як професора, досі не ущільнили. Ми з Надею маємо трьох сусідів-пролетарів, Чебаков тулиться в двох невеличких кімнатах, і лише ти займаєш окрему квартиру. До того ж з чорним ходом.

— Добре,— нарешті не дуже охоче погодився Василенко-старший. — Завтра з ранку в мене лекції, а після обіду я вільний.

— О третій дня — це тебе влаштовує?

— Цілком. Хто буде, крім Чебакова?

Костянтин розвів руки.

— Сувора конспірація,— зітхнув. — Навіть від мене криються.

— І правильно роблять,— схвалив Микола Прокопович. Він остаточно заспокоївся: виходить, люди досвідчені. Зрештою, кому, як не колишньому прокуророві, знати методи роботи ДПУ? Вакар, певно, розуміє, що чекісти не погладять його по голівці.

Микола Прокопович підвівся, обтрусив порох із штанів, кивнув братові статечно, як і належить людині його становища. Навіть торкнувся пучками широких крис старовинного й немодного капелюха і попрямував до Бібіковського бульвару — незворушний і бундючний, наче й зараз ніс на плечах тягар міністерської посади.

6.

З Білої Церкви Вовк на попутному транспорті дістався Насташки. Останні версти доводилося долати пішки, зайшов у село, коли вже зорі всіяли небо — світилося тільки в поодиноких хатах. Проминув церкву й звернув до знайомого завулка: третя садиба ліворуч. Загавкав пес, задзеленчав ланцюг, і в дверях майнула постать у білому.

— Зараз... — почув Вовк жіночий голос.

Жінка приборкала пса, й Вовк посунув до хати. Запитав:

— Зіна?

— Не Зіна, а Василина Петрівна. А ти хто?

— Прапорщик Вовк, може, пам'ятаєте?

Жінка мовчки позадкувала до ганку. Нарешті зупинилася, запитала невдоволено:

— Ну, й чого тобі?

— Побалакати треба, Василино Петрівно.

Жінка запросила не дуже гостинно:

— Проходь.

У хаті горіла свічка, та Василина Петрівна дмухнула на неї,

засвітивши гасову лампу. Підняла її, уважно огледіла Петра й потому запитала:

— Звідки? І як вцілів?

Вовк зняв кашкета, поклав на ослоні біля дверей. Запитав сам:

— Сторонніх нема?

— Я з Зіною.

— Дайте напитися.

Лише тоді Василина Петрівна згадала, що в хаті гість. Заклопоталася:

— Чекай, я тобі зараз з погреба холодного квасу дістану.

— І поїсти,— не попросив, а звелів Вовк, та жінка сприйняла це як належне.

— Підводься, Зіно. Гостя маємо,— зазирнула до сусідньої кімнати й, запаливши від лампи свічку, подріботіла по квас.

Вовк сів за стіл, сперся на нього ліктями. Чув, як вовтузиться за дверима Зіна, й думав: зараз нагодують його, лишать переночувати, і на тому все скінчиться. Певно, перестрашені Зіна з Василиною Петрівною, адже Борового за активну допомогу контрреволюції засуджено трибуналом на три роки. Щоправда, потім цей строк зменшили, але сидіти йому ще до весни наступного року, й невідомо, як поведуться жінки з прапорщиком Вовком — колишнім спільником господаря.

Зіна одразу впізнала Петра й відверто зраділа.

— А ми гадали, що вас... — затнулася.

— Посадили?.. — реготнув Вовк. — Слава богу, обійшлося.

— І як це вам вдалося? А батькові рік дали.

Василина Петрівна принесла квас, Вовк випив повний кухоль одним духом, обтер губи рукавом і пояснив:

— На тиф я захворів, тому й врятувався. Пролежав досить довго в уманській лікарні, потім вірні люди нові бумаги виправили.

— А в нас усіх взяли. — Василина Петрівна дістала з печі чавун з борщем, поставила на стіл миску з холодною картоплею, щось стиха наказала Зіні, й та принесла звідкись шмат сала. — Лише Тимченка ми встигли попередити. Поки та ЧК до Почуйок дісталася, втекли вони, а так усіх забрали, хто, значить, до Петлюри горнувся.

«Утік Тимченко,— із злістю подумав Вовк,— і тут пощастило, та нічого, далеко не втечеш! Якось дістанемо...»

— І як ви без господаря? — запитав.

— Важко,— сплеснула руками Василина Петрівна. — Ой, важко, три десятини спробуй без чоловіка обробити, ми й так уже одну під пар пустили, а дві пшеницею засіяли, слава богу, знайшлися добрі люди, допомогли зорати й зерно кинути, бо ми з Зіною не зовсім і призвичаєні...

«Нічого, призвичаїтесь,— не без злостивості подумав Вовк,— наймитів тепер нема, попотійте на землі самі».

Але те, що почув, перекреслило його сподівання.

Зіна закотила очі вгору й сказала:

— Знайшли, мамо, добрих людей! Просто в сусідів тягла нема, а в нас воли й коняка, от і зорали нашими волами собі й нам, чи не справедливо?

Вовк ухилився од відповіді — й тут викрутились, куркулі кляті, й куди дивиться сільрада? Відрізав шмат сала й, захрумкотівши цибулиною, запитав:

— Як тепер на селі? Лишилися наші люди?

Зіна перезирнулася з матір'ю. Видно, вони без слів розуміли одна одну, бо Василина Петрівна відповіла категорично:

— Не знайдете... Наші люди після арештів перестрашені, а голота підняла голову. Навіть ті, що до нас хилилися, навряд чи підтримають.

— Чому?

— Я ж кажу: перестрашені. Кому за грати хочеться? А то й до стінки!..

— Так уже й до стінки! Самі ж казали, Григора Васильовича фактично лише на рік засудили.

— Та ж у нас зброї не знайшли... Просто він у Якубовича в списках був, тому й вирок пом'якшили. А тим, хто зброю ховав, п'ять, а то й сім років дали.

— Не вірю, щоб у вас гвинта не знайшлося.

Зіна знову перезирнулася з матір'ю.

— Ховати треба вміти,— пояснила. — Батько повернуться, ой як згодиться. — Вона сіла за стіл навпроти Петра, втупилася в нього немигаючими очима з світлими мерехтливими іскринками від лампи. Запитала: — А ви, прапорщику, що учините? До червоних прихилитеся, чи як?

— Самі знаєте, червоні мене не помилують. А до стінки добровільно не хочеться.

— То що робитимете?

Зіна сама наводила Вовка на потрібну розмову, й він негайно скористався з цього.

— Усіх нас більшовики не заарештують,— сказав упевнено. — З тою Козачою радою, видно, промашка вийшла, ну, тепер наші люди, може, й справді перелякані, та оговтаються, скоро оговтаються, бо хіба можна з голотою в одному гурті йти?

— І я так кажу! — вогники в Зіниних очах спалахнули яскравіше. — Та мама не хочуть вірити. Нічого, батько повернуться, напоумлять!

— Хіба можна так про матір? — заломила руки Василина Петрівна. — Виростила на свою голову.

— Вам, мамо, в городі лише порпатися,— відрубала Зіна жорстко, й Вовк збагнув, що саме вона грає тепер у домі першу скрипку. Дівчина нахилилася над столом, зазирнула зблизька Петрові у вічі, немов у самісіньку душу, запитала: — Знову своїх згуртувати хочете?

— Нема іншої ради,— відповів твердо.

— Тільки у Насташці навряд чи підпору знайдете. Тут Якубович найбільший осередок мав, той бовдур Дудинець усіх переписав, на чоти навіть розбив, а список до повітової політбюри потрапив, от і похапали всіх акуратно, по списку.

— Крім Тимченка,— закинув Вовк, сподіваючись вчепитися хоч за щось. Мав надію через Тимченка знову зав'язати контакти якщо не з бандитами, то бодай з прихованими ворогами Радянської влади. А там хто знає, може, нитка кудись і потягнеться...

— Так, крім Тимченка,— ствердила Зіна. — Вони з Фросею накивали п'ятами, але ж, кажуть, так перестрашилися, що у Фроськи мертва дитина народилася.

— Горе яке! — докинула Василина Петрівна.

— Не горе, а щастя,— заперечила Зіна,— що б Фроська з дитиною Якубовича робила? А так знову вільна, наче й заміжньою не була.

— І як це чекісти Тимченків прогавили? — запитав Вовк.

— Коли батька брали,— пояснила Зіна,— я сусідам устигла сказати, а ті хлопця до Почуйок верхи вирядили. Поки міліція й ЧК Насташку прочісували, Тимченки й утекли.

— Надійна людина Іван Іванович,— сказав Вовк,— радий за нього.

— Отак воно,— з гіркотою мовила Василина Петрівна,— одні й досі гуляють, а інші по в'язницях сидять. Де справедливість?

Розмова почала відходити з визначеного ним річища, й Вовк повернув її назад, запитавши:

— Маєте відомості про Івана Івановича?

— У квітні приїздив один до Насташки... — почала господиня, та Зіна обірвала її:

— Хочете зв'язатися з Тимченком?

— Так.

— У нашому повіті його нема.

— Догадуюсь. Тут його кожен собака знає — не всидиш...

— Далеко він, аж на Житомирщині.

— На Поліссі тепер ситуація на нашу користь: у тамтешніх лісах цілу армію сховати можна, і я чув — наші хлопці там значно активізувалися... — Вовк підвів очі на Зіну й запитав прямо: — Адресу Тимченків знаєте?

— У Бердичеві вони,— відповіла, поморщившись, видно, збагнула, що прапорщика не втримати в Насташці. — Там у Фросі тітка, батькова сестра тобто. Через неї і розшукаєте. Лобза Горпина Іванівна, але, де саме мешкає, не відаю. Однак Бердичів — не Київ, знайдете.

— Не знаю, чи шукатиму,— мовив Вовк. Та й справді не знав: завтра слід повернутися в Білу Церкву й викликати до телефону Колесникова. Якщо той погодиться з ним і санкціонує поїздку на Волинь, буде добре.

— А що робить Тимченко в Бердичеві? — поцікавився.

— Іван Іванович ніде не пропаде,— запевнила Зіна. — Гендляр він, Тимченко, чула я, худобу скуповує й ресторанові постачає, непманом став, у люди тобто вибився. І Фроська біля нього...

Вовк збагнув: Зіну, хоч і сприяла врятуванню Тимченка, дратує, що той уникнув арешту, а Фросі вона люто заздрить, що та полишила нікому не відомий хутір і розкошує хай у невеликому, та все ж місті.

Зіна й справді думала: усе тій Фросці — і Якубович у неї був, і тепер, певно, хлопці навколо крутяться, а що лишається їй? От відпустять батька, умовить його переїхати до Таращі й там вона себе покаже. А цей Вовк хай собі їде до Бердичева, біс з ним, це колись був прапорщиком і носив золоті погони, а тепер тьху, тепер будь-коли його можуть до стінки поставити, а їй потрібен чоловік статечний. Ця думка остаточно заспокоїла Зіну, й вона, переконавши себе, що прапорщик їй ні до чого, сказала:

— Чого борщ не їсте, прапорщику, ще теплий і смачний, а ви, бачу, справді з дороги зголодніли. Давайте ще насиплю.

7.

Сюрчали коники, й десь зовсім близько кувала зозуля. Тарган лежав у траві горілиць і рахував, скільки йому лишилося жити. Вийшло начебто непогано — сорок три чи сорок чотири роки, ціла вічність. Стане він старим і поважним, матиме дітей і онуків, збудує у Коростені цегляний будинок і всі в місті знатимуть його й низько кланятимуться, бо вже й сліду не залишиться від більшовиків і люди знову поважатимуть багатих. Не кажучи вже про визволителів від червоної неволі. От і зараз, учинивши наліт на поштовий поїзд, він, власне, наближає це визволення, ну й, ніде правди діти, улаштовує своє особисте майбутнє, зрештою, нині все так переплуталося, що важко відділити особисте від громадського. Й не треба відділяти. Скоро прийде поїзд — цікаво, везуть тільки паперові гроші чи й срібні?

Отаман підвівся на ліктях і огледівся. За кілька кроків причаїлися в канаві Грунтенко з Длугопольським — і тут не розлучаються, наче зв'язані одним мотузком. Це трохи дратувало Таргана. Ці петлюрівці, влившись у загін, зобов'язалися виконувати всі отаманові накази, але відчував чи то їхній прихований супротив, чи якусь зверхність — принаймні був не від того, аби спекатися їх. Раніше все складалося просто: наскочили на село чи містечко, постріляли червоних, забрали гроші й цінності, ну й сиди тихо — пий горілку, бався з сільськими дівчатами, гуляй у карти — все ясно. А тепер пішли балачки про збройну боротьбу з більшовиками, про створення самостійної держави — тьху на це, не все одно, де сидітиме антибільшовицький уряд, у Москві чи в Києві, йому аби в Коростені цегляний будинок і магазин на центральній площі.

И на вивісці щоб було написано: «Тимофій Мельник і К⁰».

Що таке «К⁰» Тарган уявляв досить туманно, казали, компаньйони, тобто спільники, а йому хотілося особистої влади, щоб у всьому повіті знали — магазин належить тільки Тимофію Мельнику, а «К⁰» просто так, для поважності, бо яка ж це справді фірма без багатообіцяючого і таємничого додатка — «К⁰»?

От і зараз у нього «К⁰», не без роздратування подумав Тарган — аж надто багато компаньйонів, починаючи з тих петлюрівців і кінчаючи Петьком-їздовим, і кожному треба щось дати, кожен розраховує на свою частку. А може, це й правильно: живи сам і давай жити іншим, такий закон життя. Однак давай якомога менше, більше лишай собі, їж найсмачніший шмат, а інші нехай облизуються.

А нерозлучних петлюрівців слід трохи притиснути.

Вирішивши так, Тарган уже без злостивості скосив око на Грунтенка. Що й казати, цей петлюрівець для нього знахідка — військовий лікар, подейкують, може зробити найскладнішу операцію, а це в їхньому бурхливому й небезпечному житті важить дуже багато. Он Федорові якийсь міліціонер, відстрілюючись, влучив у плече, раніше — шукай хірурга, таємно привозь на хутір, зав'язуй очі, аби не знав, куди везуть, а тепер усе просто: Володимир Антонович сам витягнув кулю, зробив кілька перев'язок — і Федір уже в строю, он лежить десь там, ліворуч, у кущах на горбі понад залізничним насипом біля «максима». У нього сьогодні чи не найголовніша роль — дати кілька черг по поштовому вагону, приголомшити, подавити можливий супротив, а потім стежити, аби ніхто з охоронців не чинив опору, і розстрілювати всіх, хто намагатиметься вийти з поїзда.

Зозуля знову почала кувати, але Тарган уже не слухав її — почув далекий гудок паровоза, підвівся і вистрілив з нагана в повітря: тепер усі насторожі, й кожен знає, що саме має робити, два дні обговорювали різні варіанти, передбачивши, здається, все можливе й навіть неможливе.

Паровоз, пахкаючи чорним димом, з'явився з-за повороту — Тарган трохи висунувся з укриття, на всяк випадок виставивши вперед правицю з наганом. Старий паровоз, слабосильний «ОВ», «овечка», як його називають, а за ним поштовий, сім пасажирських і два товарних вагони.

Машиніст уже помітив сосновий стовбур впоперек колії, почав гальмувати, сучий син, добре знає свою справу, зупинив паровоз за кілька метрів від перешкоди, а міг би й врізатися, пошкодити свою «овечку». Найкраще, якби паровоз взагалі зійшов з рейок, проте не судилося, зрештою, не страшно, он хлопці вже валять на колію за останнім вагоном ще одну сосну, аби машиніст не міг дати задній хід і втекти.

Тарган знову підвівся на ліктях і ще раз вистрілив з нагана. Одразу ж ударив «максим». Тарган кинувся до поштового вагона, куточками очей спостерігаючи, як з укриття підвелися Грунтенко з Длугопольським і як рвонули до залізничного насипу інші хлопці. А кулемет усе строчив, і отаманові здавалося, що чує, як кулі б'ють по дерев'яних стінках вагонів.

Нарешті «максим» замовк, двоє хлопців уже підскочили до паровоза, наставили гвинтівки, примушуючи машиніста з кочегаром зійти на насип, інші розсипалися вздовж поїзда, але більшість скупчилися біля поштового вагона.

Тарган, обачливо притулившись до коліс, загорлав:

— Відчиняйте, сучі сини, бо всіх перестріляємо!

Мабуть, охоронці чи то злякалися, чи просто збагнули, що опір безглуздий — двері прочинилися, але ніхто не вистрибнув з піднятими руками, натомість з вагона вилетіло щось схоже на каменюки, Тарган одразу збагнув, що саме, й кинувся на землю, затуливши голову руками. Гранати вибухнули поблизу, осколки просвистіли над головою

в отамана, не зачепивши, він знову почав підводитися, проте з вагона різонули кулеметною чергою — Тарган побачив, як двоє хлопців заточилися, зрізані нею, але сам він, слава богу, перебував у мертвій зоні — кулі цвікали по землі поруч, за два кроки, проте отаман почувався у відносній безпеці.

Тарган підвівся, притулившись спиною до колеса, й загорлав:

— Гранатами! Гранатами їх, давай, хлопці!

Але ніхто не відгукнувся на його заклик — лежали, ховаючись від кинджальних кулеметних черг, а хвилини спливали, й Тарган вирішив сам атакувати кулеметників. Пірнув під поїзд, поліз навкарачки під самісінькі двері поштового, звідки строчив кулемет, дістав «лимонку» й зачаївся. Вичекав момент, коли «максим» застрочив уздовж поїзда праворуч, висмикнув кільце, вистрибнув з-під вагона, на якусь мить побачив кулеметника у кашкеті з зіркою, встиг перехопити навіть його погляд, жбурнув гранату у розчинені двері й впав знову під вагон, покотившись по шпалах до протилежного боку насипу, міцно затуливши вуха.

Вибуху Тарган не почув, але кулемет замовк. І відразу підвелися хлопці, зчинили стрілянину, рвонулися до поштового. Отаман вичекав з хвилину і, упевнившись, що червоноармійці припинили опір, викотився з-під вагона.

Хлопці лізли у поштовий, весело перегукуючись, матюкаючись та сміючись. Хтось подав отаманові руку, й Тарган, ледь спершись чоботом на один щабель приставленої драбини, піднявся у вагон. Роззирнувся, побачив два тіла біля дверей — червоноармійця і залізничника — й мовив:

— Так буде з кожним, хто чинитиме опір славному загонові отамана Мельника!

Хлопці загомоніли весело, й хтось підштовхнув до отамана вцілілого червоноармійця. Тарган одразу впізнав його очі — хвилину тому схрестився з ним поглядом, кидаючи у вагон «лимонку».

— Догрався? — запитав жорстко.

Червоноармієць не відповів, дивився спідлоба, притискаючи долоню до правого плеча — крізь пальці проступала кров.

— Повинися,— запропонував хтось із хлопців,— отаман у нас добрий, може, й помилує.

Але червоноармієць зиркав люто, ненависть світилася в його примружених очах.

— До стінки! — наказав отаман.

Хтось підштовхнув полоненого прикладом у спину, однак той відступив на крок і попросив:

— Дайте кашкета.

— Навіщо тобі? — зареготали хлопці. — Однаково зараз тобі гаплик.

— Він під зіркою хоче прийняти смерть! — здогадався один з мельниківців. — Та не допоможе тобі червона зірка!

Червоноармієць відступив ще на крок, нахилився над шинеллю, на якій лежав кашкет, раптом упав, наче знепритомнів,— хлопці розступилися, червоноармієць рвучко витягнув руку з-під шинелі, миттєво випростався — Тарган побачив чорне дуло нагана, спробував ухилитися від кулі, та не зміг — червоноармієць з першого пострілу пробив йому серце. Вдруге вистрілити вже не встиг, хлопці навалилися, викрутили руки, обеззброїли.

Грунтенко став на коліна, приклав вухо до грудей отамана, хоч і так було ясно, що Тарган мертвий. Повільно підвівся, обвів хлопців уважним поглядом, мовив так, що всі збагнули, хто віднині перебрав отаманову владу:

— Цього,— кивнув на червоноармійця,— повісити! Ти, Федько, і ти, Кирило. Решта — вивантажувати,— показав на запечатані мішки з грішми,— швидше!

Усі заметушилися, виконуючи наказ, а лікар відкликав Длугопольського, сказав стиха:

— Тепер тобі, Миколо, бути отаманом. Бери владу в руки, поки не отямились. Анархії не допустимо.

— А може, ви, Володимире Антоновичу?

— Я для них лікар. Не командир, а лікар. А вдвох ми приборкаємо банду, нам разом належить перетворити її на військову частину, яка підлягатиме Центральному штабові.

— Згоден,— одповів Длугопольський коротко. — Але ж вони звикли самі обирати собі отамана.

— Це я беру на себе. — Грунтенко глибше насунув на чоло кашкета, наказав владно: — Тачанку сюди, навантажувати!

Через чверть години бандити, галасуючи й стріляючи в повітря, почали відходити від пограбованого поїзда. Дехто тягнув поцуплені в пасажирів мішки та валізи. Посідали на коней і поскакали лісовою дорогою. До глухого села Піщане дісталися перед вечором. Тут відчули себе безпечно й поховали Мельника. Дали залп з гвинтівок і слово взяв Грунтенко. Виступив уперед, зняв кашкета на знак поваги до товариства і мовив голосно й твердо:

— Наш отаман Тимофій Мельник був справжнім борцем з совдепами. Він відважно бився з червоними, й ми пам'ятатимемо його. — Затнувся, бо хотів сказати, що треба припинити гульню й картярство, поповнити загін ідейними борцями з більшовизмом, та зустрівся поглядом з безвусим юнаком, якому, певно, не виповнилося ще й двадцяти років — він устиг десь хильнути самогону, очі в нього були веселі й горіли нетерпінням, і Грунтенко збагнув: слова його впадуть на невдячний грунт і не знайдуть відгуку — цьому хлопцеві та й, мабуть, більшості Тарганових вояків байдужі ідейні гасла, вони вже настроїлися на вечірню гульню з пиятикою та дівчатами, хочуть відсвяткувати вдалий наліт на поїзд. І замість того, щоб вчити їх політики, проголошувати гасла, треба просто взяти владу, а вже потім, не поспішаючи, акуратно загнуздати всіх так, аби й думки не виникло перечити начальству. Тому, обвівши всіх пильним гострим поглядом, запитав: — Кого хочете отаманом, товариство?

Запала тиша, цього й треба було Грунтенкові, він уже підвів руку, вимагаючи загальної уваги, хотів назвати Длугопольського, та раптом той же юнак з п'яними очима вигукнув тонко й весело:

— А Федька хочемо! Значить, Федора Карпенка, он він як сьогодні з «максима» строчив!

Хтось ще вигукнув: «Федора!» — і Грунтенко почув легкий шум, провісника загального схвалення і захоплення, отже, не можна було втрачати жодної миті, бо Федько й справді мав авторитет — його тачанка завжди встигала в найнебезпечніші місця.

— З «максима» строчити — це добре! — вигукнув Грунтенко, наче схвалював обрання Федька. — Але отаман не лише тверду руку повинен мати, а й світлу голову. А Федько сьогодні самогоном заллється, а завтра голова в нього вже не варитиме як слід, чи не так?

— Опохмелиться! — заперечив здоровань з водянистими очима, але ніхто не підтримав його — видно, збагнули, що цей розумний і освічений чоловік, який, до речі, й вилікував Федька, має рацію.

— А кого ж? — запитав хтось розгублено. — Начебто всі ми з одного тіста...

Цього запитання тільки й чекав Грунтенко, кинув у натовп різко й владно:

— Длугопольського!

— Так новий же він і мало знаємо... — це був голос Федька. Він підвівся на тачанці, видно, відчув себе вже отаманом і не хотів визнати поразки.

— Добродій Длугопольський,— рішуче заперечив Грунтенко,— бився з червоними, коли ти, Федько, ще й пороху не нюхав. Був сотни-

ком у петлюрівському війську, хоробрий вояк і відзначився в боях!.. — Де саме відзначився Длугопольський, недоказав, та й, зрештою, це вже було ні до чого, бо хтось підкинув кашкета і загорлав відчайдушно:

— Хочемо Длугопольського!

Грунтенко скосив око на того, хто підтримав його. Своя людина — Микита Чміль, і як вчасно втрутився.

— Длугопольського! — ствердив. — Хто за?

Підвівся рідкий ліс рук: голосували не всі, можливо, не було навіть половини, та Грунтенкові вистачило й цього.

— Отже, отамана обрано,— заявив тоном, що виключав заперечення. — А тепер до села, бо отамана слід обмити, правда ж?

Загули схвально, тільки й чекали на таку пропозицію, а тепер відчули, що з обранням нового отамана фактично нічого не змінилося, то хіба не все одно, хто наказує — Длугопольський чи Тарган, аби лишень випити й добре попоїсти, а якщо вдасться, затиснути в темному кутку гарну дівчину.

Федько підвівся на тачанці, свиснув по-розбійницькому, заклавши два пальці до рота, пустив коней наметом, а за ним, гелгочучи й стріляючи в повітря, понісся весь загін.

Грунтенко притримав коня, порівнявся з Длугопольським:

— Перший раунд виграно, шановний Миколо Костянтиновичу.

— І без жертв.

— Усе ще попереду.

— За Федьком слід постежити, певно, не змирився.

— Чміль поклав би його, якби не здався.

— І правильно б учинив.

— Усіх не покладеш, когось треба й лишити.

— Повинні перетворити банду на загін ідейних борців.

— Та повинні... — якось невизначено погодився Грунтенко. — Сьогодні ще нехай погуляють, а завтра почнемо затягувати вузлик.

— Слід когось послати за кордон.

— Почекай трохи, хай утвердимося. Маю відомості — під Коростенем наші люди гуртуються. Панаса Петрика пам'ятаєш?

— Інженер-шляховик, що йшов з Тютюнником?

— Так, член адміністративної «трійки» — мали встановлювати нову владу на місцях. Об'явився в селі Дідковичі Татарнавичівської волості. Пошлемо на зв'язок Микиту Чмеля, а потім шукатимемо вихід на Центральний штаб.

— Згоден, Чміль усюди пролізе, хитрий, недарма його сам полковник Чеботарів пригрів.

— І Тютюнник узяв з собою, а він на людей нюх мав.

— Шкода... — похитав головою Длугопольський,— чогось не врахував Юрій Йосипович, ось і розбили нас.

— Момент вибрав невдалий,— переконливо мовив Грунтенко. — Більшовики тільки-но продподаток запровадили, селяни ще не розкусили, з чим його їдять, приглядалися, а тут ми, мов сніг на голову. Так,— додав з болем,— не підтримали нас селяни, а ще й цей клятий Котовський з червоними ескадронами, і сам розумієш: сила солому ломить.

— Нічого, ще покажемо себе,— одповів Длугопольський. — Згуртуємось і виступимо, рано ще здаватися.

— Так, аби тільки владу взяти! — Грунтенко зняв кашкета й перехрестився. — Днями поїду до Високої Печі, там є один хитрий піп, до речі, через нього Тарган на сьогоднішній поїзд вийшов, так от через отця Леонтія Костюшка маю надію зв'язатися з Петриком. А далі — як бог дасть: пан або пропав, така вже наша доля.

8.

Олег Данилович перетнув Думську площу й через вузький завулок вийшов до гаража, що притулився поза пасажем. У воротах його ніхто не зупинив, та й взагалі вони були незамкнуті, гойдалися на вітрі й жалібно скрипіли, немов скаржилися на своє становище та безгосподарність.

Яновський постояв біля воріт, роззираючись. Засмічений якимсь металобрухтом двір, довгий дерев'яний сарай з протилежного боку й вантажівка біля нього. Фактично тільки ця машина й свідчила, що тут гараж виконкому. Щоправда, пахло ще мастилом та бензином, й Олег Данилович принюхався тремтячими ніздрями. Побачив біля вантажівки самотню постать і попрямував туди. Чоловік у промасленому комбінезоні копирсався в моторі, він ковзнув по Яновському цікавими очима, та не припинив роботи, здається, ще більше заглибився в неї, проте Олег Данилович відчув, що незнайомець не байдужий до нього, спіймав його погляд з-під руки. Нарешті чоловік у комбінезоні не витримав, озирнувся і запитав:

— Чого треба? Бо стороннім сюди заборонено. — Вказав чорним від мастила пальцем на ворота. — Там написано.

— Завгар де? — поцікавився Яновський.

— Ну, я завгар.

— Гаврило Пилипович Шубравський?

— Точно.

— Я від Горожанина,— сказав Яновський.

Очі Шубравського засвітилися цікавістю. Уважно обдивився Яновського, обтер руки брудною ганчіркою.

— Чекав на тебе,— мовив, не приховуючи радості. — Казали, механік ти, у машинах кумекаєш.

— Трохи.

— Трохи... — посмутнішав Шубравський. — Трохи і я петраю, а вона, стерво, не заводиться.

— Заведеться, куди подінеться,— пообіцяв Олег Данилович.

Шубравський посміхнувся недовірливо.

— Зранку б'юся,— пояснив. — Не хоче.

Олег Данилович підкачав бензин, насос діяв справно, тоді перевірив запалення. Іскри не було, магнето не працювало, і Яновський поцікавився, чи є запасне.

Шубравський сумно похитав головою.

— У запасі взагалі нічого не маємо. Там,— кивнув на сарай,— три «драймлери» стоять. Може, магнето з них підійде?

— Усе підійде, аби з головою. — Олег Данилович уже відчув себе в рідній стихії. Він швидко й вправно зняв магнето зі старого, пошарпаного й розбитого «драймлера», й через годину вантажівка зачхала, випустила хмару бензинового диму й завелась.

— Ну, ти й даєш! — не повірив спочатку Шубравський. — Ми з Грицьком над цим залізом дві доби чаклували, а ти за годину... Грицько! — загорлав щасливо. — Чуєш, Грицю, працює твій драндулет, три чорти йому в печінку, завівся, душа собача, хіба тобі позакладало?

З дверей дерев'яної прибудови до сарая висунулося заспане обличчя хлопця з розкуйовдженим волоссям, він, кліпаючи очима, недовірливо витріщився на бензинову хмару.

— А й справді, виходить, завівся,— мовив зачудовано,— чого ж раніше не хотів?

— О-о! — тицьнув Шубравський пальцем у Яновського. — Данилович дав йому лад.

Грицько зупинився перед Яновським, жартівливо штовхнув його в груди.

— Виходить, Данилович? — запитав. — І механік, виходить? Нарешті дочекалися...

— Розбазікався! — сердито перебив його завгар.

Шофер махнув рукою. Дивився тільки на Яновського і якісь запобігливі нотки з'явилися в його голосі:

— Я зараз до Василькова змотаюся,— пояснив, начебто це ще не було зрозуміло,— а потім ми з тобою її,— кивнув на вантажівку,— передивимось. Тягне, бува, погано, це чого б?

— Карбюратор не відрегульований.

— Вмієш, значить? — зрадів Гриць.

Яновський взяв викрутку.

— Ану, прогазуй,— наказав. Підкрутив гвинтики, махнув рукою, щоб їхав.

— Сьогодні не чхатиме,— пообіцяв.

Грицько сів за кермо, дав газ, рушив, проте одразу ж зупинився.

— Тягне! — сказав здивовано. — Це ж треба, зранку стояла, а тепер їхати можна!

— Жени! — махнув рукою завгар. — Пошта зачекалася.

Олег Данилович з Шубравським працювали мало не до вечора. Обдивилися три легкових «даймлери» й визначили, що дві машини можна сяк-так відремонтувати. Схаменулися, коли сонце сховалося за будинками й тіні видовжилися мало не втричі. Яновський дістав годинника, захвилювався — за роботою не помічав часу, а Наталя чекає на нього вже півгодини. Переодягнувся і спробував відмити руки, але мило було нікудишнє, фактично тільки розвіз бруд. Завгар дивився на нього з неприхованою іронією, нарешті порадив:

— А ти пісочком,— вказав на купу під сараєм.

Правда, й пісок не дуже допоміг, і Олег Данилович, засунувши руки в кишені, просто через пасаж попрямував до Хрещатика. Здалеку побачив знайому постать у зеленій сукні на розі Миколаївської, перетнув Хрещатик швидко, мало не біг — Наталя метнулася йому назустріч. Дивилася тривожно й очікувально.

— Ну як? — тільки й запитала.

— По-моєму, все гаразд. Краще, ніж я гадав. — Він потягнувся до Наталиної руки, щоб поцілувати за звичкою, та одразу згадав свої чорні від мастила нігті й тільки потиснув заспокійливо її лікоть.

У скверику біля театру вони сіли на лаву, й Олег Данилович докладно розповів про знайомство з Шубравським і шофером Григорієм, про те, які очі були в Грицька, коли відремонтована машина зрушила з місця.

Раптом Наталя нахилилася і поцілувала йому руку. Олег Данилович засоромився і хотів відняти, проте не дала, цілувала не зовсім відмиті пальці, і йому зробилося гірко від того, що посмів соромитися їх. Дав собі страшну клятву до скону віків пам'ятати цей день і, що б не трапилося, вічно кохати цю жінку з русими косами й зеленими очима. Знав: життя мінливе й нестале, все може статися за роки, що їм відведені, можливо, вони сперечатимуться й сваритимуться, все можливе, але він — чоловік, цим усе мовлене, просто у хвилини душевної розхристаності слід згадати оцей передвечірній час у театральному сквері, зеленаве світло Наталиних очей і свої замащені та обцілованi руки...

Раптом Наталя сказала:

— Сьогодні заходив до мене Олекса.

— Який Олекса? — не збагнув Олег Данилович.

— Я колись казала: Олекса Яковлєв...

Тепер Олег Данилович згадав: Олекса Яковлєв, студент університету, залицявся до Наталі, коли вона була ще гімназисткою. Серце тенькнуло, і Олег Данилович уперше відчув уколи ревнощів.

— Чого хотів? — запитав.

— Тобі ж відомо: ми посварилися і рідко бачились. І в цей час я зустріла тебе...

— А тепер він знову з'явився...

— Ти в мене єдиний. — Наталя, не соромлячись перехожих, поклала йому голову на груди, зазирнула в очі й сказала: — Просто не знаю, що б трапилося, коли б ми не спізналися. Не уявляю собі життя без тебе.

— Але ж кохала Олексу... — вирвалося в Олега Даниловича, і йому одразу стало соромно за ці необачливі слова: кому потрібна ця слов'янська манера все ускладнювати, мучити себе та інших?

І справді, обличчя в Наталі якось поменшало, у куточках губів з'явилися зморшки, очі потемнішали й зіниці поширшали.

— Певно, кохала,— погодилась якось жалібно. — Але не так, як тепер.

— І ти сказала йому про це? — запитав Олег Данилович із жахом усвідомивши: мовить зовсім не те, що треба.

— Я пояснила, що вийшла заміж. От і все...

— Звичайно, люба,— одразу пом'якшав Олег Данилович, збагнувши, яким жорстоким був щойно. — Давай забудемо про це.

Олег Данилович піднявся з лави якийсь урочистий і оновлений. Вони взялися за руки, як молодята, і пішли по Ольгінській вгору.

Наталчин будинок стояв на розі Садової та Олександрівської. Їхня сім'я займала тут колись п'ятикімнатну квартиру. Батько, відомий київський адвокат, помер у шістнадцятому році, й вони з матір'ю перейшли до менш комфортабельного трикімнатного помешкання, а тепер їх ущільнили: підселили родину робітника з «Арсеналу», токаря з жінкою, тихих і непомітних людей, що не завадило Серафимі Володимирівні мало не тиждень хапатися за серце. Здається, вже заспокоїлася, бо Берта Абрамівна, мешканка з четвертого поверху, вдова колишнього члена правління Азовського банку Файнштейна, популярно пояснила: дякуйте богові, що лишили дві кімнати, могло статися навпаки — отим пролетарям дали б більшу житлоплощу, а вас, як «колишніх», витурили б в одну кімнату з вікнами у двір.

Думка про Яковлєва не полишала Олега Володимировича, і він пригадав, що ж йому відомо про Олексу. Колись Серафима Володимирівна завела з Бертою Абрамівною в його присутності розмову про Яковлєва. Мовляв, який вихований, інтелігентний та розумний юнак, не те що деякі... Тоді Олег Данилович ще не вважався «деяким», до нього ставилися, як до полковника, а цей чин у цивільному табелі про ранги прирівнювався до статського радника. Серафима Володимирівна аж захлиналася від пихи, згадуючи, що в них колись бували сам цукровий магнат Терещенко і дійсний таємний радник Волобуєв, її познайомили навіть з самим Родзянком — які це були благословенні й незабутні часи! А тепер в сусідах арсенальський токар.

Олег Данилович дізнався тоді, що Олекса Яковлєв — син чиновника, вчився в університеті, зарекомендував себе як театральний критик. Здається, служив прапорщиком, потім був демобілізований з армії через хворобу, працював у театрі «Летюча миша» і з ним подався до Одеси. Але скоро театр припинив існування, і Яковлєв став одним з фундаторів нового театру «Червоний факел». Потім повернувся до Києва, написав драму «Гедзь», займався перекладами з французької...

Розповідаючи це Берті Абрамівні, Серафима Володимирівна скоса поглядала на Олега Даниловича. Яновський у душі посміхався прозорим натякам. Зрештою, вони з Наталею мали окрему кімнату, ту саму, нефешенебельну, з вікнами у двір, але яку не проміняв би на найкращі зали Маріїнського палацу. У кімнаті стояли лише тахта, шафа, письмовий стіл та кілька стільців. Єдиний предмет розкошів — перський килим над тахтою і шабля в срібних піхвах на ньому. Цією шаблею за родинними переказами нагородив його пращура сам Потьомкін за якусь битву з турками, де капітана Яновського тяжко поранили за віру, царя й батьківщину, як казали ще зовсім недавно. І він, полковник Яновський, також воював за віру, царя й батьківщину.

Олег Данилович лише посміхнувся цій думці.

9.

Хвіртка зарипіла, й Фрося, побачивши прапорщика Вовка, злякано сховалася за яблуню.

Прапорщик роззирнувся, попрямував до дому, і Фросі вистачило цих кількох секунд, щоб оговтатися. Очі потьмарилися: кляте минуле суне на неї, і нікуди від нього не подінешся. Цей прапорщик ходив у Якубовича в помічниках, як йому вдалося вціліти? Контра клята, так і подумала, забувши, що зовсім недавно крутилася з Миколою та цим прапорщиком в одній компанії. Минулося і забулося...

А що, як покликати людей, зчинити галас, пояснити, хто такий насправді отой жевжик, що так упевнено ступає до їхнього дому?

Проте Фрося одразу й рішуче відкинула цю думку. Ну, чого досягне? Заарештують прапорщика, засудять, але ж візьмуть і батька, а, головне, все її минуле випливе на поверхню: Сергій дізнається і про поручика Якубовича, і про їхній шлюб, і про дитину... Дізнається, розлюбить і покине, а так вона колись сама розповість про Почуйки та помилку молодості — тепер Фрося точно знала, що то була помилка,— нікого, крім Сергія, не існувало для неї в житті.

Фрося виступила з-за яблуні й мовила спокійно, мов учора бачилися і стоїть вона на садибі у Почуйках:

— Добрий день, прапорщику.

Вовк здригнувся від несподіванки, рвучко повернувся на голос, та, побачивши Фросю, всміхнувся полегшено.

— Ви? — запитав і одразу подумав, що дурніше запитання важко було уявити.

— Не гадала вас побачити...

— Справді,— погодився Вовк,— я чудом уберігся, а про ваше перебування в Бердичеві дізнався від Зіни Борової.

— Сорока... — несхвально сказала Фрося.

— Вона довірилася тільки мені й, сподіваюсь, недаремно.

— Прошу,— Фрося вказала на відчинені двері дому й попрямувала перша, не озираючись.

Вона вмостилася на канапі, а прапорщику вказала на стілець поруч, сиділа прямо і дивилася очікувально.

— Я прискочив до вас у Бердичів,— почав Вовк не дуже впевнено,— бо не мав іншої ради. Усіх прихильників та підлеглих вашого... — хотів сказати «колишнього чоловіка», та останньої миті вирішив, що це буде не дуже тактовно,— поручика Якубовича заарештовано. Зіна Борова звідкись дізналася, що чекісти захопили в Дударця списки підпілля, саме цим і пояснюються масові арешти. Я врятувався випадково, бо хворів на тиф і лежав у лікарні під іншим прізвищем. Виходить,— звів на Фросю якийсь безнадійний погляд,— наше зрушення, яке розгорталося під Таращею і Білою Церквою, тимчасово обезголовлене й пішло на спад, проте, і я впевнений у цьому, знову скоро набере сили. Все залежить від нас самих — нашої енергії та наполегливості.

Прапорщик зробив паузу, сподіваючись, що Фрося підтримає його, але та сиділа мовчки і відчужено дивилася повз нього.

«Невже,— подумав Вовк,— усі мої зусилля марні й знову доведеться тягнути порожній лотерейний квиток?»

Проте вирішив не здаватися й вів далі упевнено:

— Так, нашої енергії. А я чув, тут, на Житомирщині, обстановка інша, люди не змирилися з поразкою і ведуть збройну боротьбу з більшовиками й подекуди небезуспішно.

— Однак при чому тут я? — запитала Фрося.

— Гадав, ви, так само як і я, не зможете змиритися з червоною диктатурою!

— Вибирайте слова, прапорщику,— мовила Фрося підкреслено сухо. — Яка червона диктатура? Народ узяв владу в свої руки...

Такого Вовк не чекав. Навіть розгубився. Покліпав очима й заперечив:

— Хіба ви разом з усіма нами не прагнули вигнання більшовиків з України?

— Дитячі забавки... Усе минулося, прапорщику, і я подорослішала. А от вам дивуюся: самі до зашморгу лізете.

— Якщо всі стануть так міркувати... — несхвально похитав головою Вовк,— тоді наші справи кепські. Сподіваюсь, батько не поділяє ваших поглядів.

— До нього і звертайтеся.

— Доведеться. Не чекав, що у нас вийде така розмова... Кожна людина, яка розумно мислить, не може не збагнути: однаково ми візьмемо владу. Але дехто на той час лікті кусатиме...

— А мене дивує ваша наївність, прапорщику. І настирливість. Самі голову підставляєте, навіщо ж інших затягувати? У Почуйках ледь врятувалися, я вже гадала — геть по всьому, а тут ви знову... Давайте так, прапорщику: нагодую вас, відпочинете, й розпрощаємося.

— Де Іван Іванович?

— Де ж йому бути? По селах мотається чи з Гольдройзом справи ладнає.

— Хто такий Гольдройз?

— Овва! Його в Бердичеві всякий знає. Ресторан у центрі — неп тепер, то вони з батьком торгують.

Вовк обвів поглядом кімнату з килимками на підлозі, різьбленим дубовим буфетом і столом, укритим оксамитовою скатертиною.

— Купили вас більшовики,— сказав презирливо. — Кватирку трохи прочинили, а дехто й рота роззявив. Але ж,— підморгнув єхидно,— з кватирок протягом тягне, а від протягів простуда й кашель.

— Не застудимось.

— Дай боже... — Вовк підвівся, і Фрося не затримала його, забувши навіть про обіцянку нагодувати. З полегшенням почула рипіння хвіртки й відразу викинула з голови зустріч з настирливим і зовсім небажаним гостем. Певно, обійшлася з прапорщиком різкувато й нечемно, та біс з ним. Часи невстояні, тривожні, а вона вже обпеклася на гарячому — навіщо метушитися, прагнути чогось кращого й, либонь, нездійсненного, тим паче що тепер у неї Сергій!

Вони вже двічі провели вечори разом, спочатку в червоноармійському клубі, де самодіяльні артисти показували виставу про загибель капіталізму в усьому світі — гладких, ненажерливих буржуїв у паперових циліндрах перемагали пролетарі у фартухах та вродливі пролетарочки у червоних хустинах. А потім слухали виступ полкового духового оркестру — він виконував марші та революційні пісні. Сергій сказав, що капельмейстер пообіцяв розучити вальси та інші танці — тоді трудяща молодь зможе танцювати в парку. Тепер Фрося мріяла про вечір, коли зможе одягнути свою найкращу шовкову квітчасту сукню й танцювати вальс з самим командиром полку: на них задивлятимуться, Фрося уявляла заздрісні погляди святково вдягнених дівчат і своє торжество. А що буде саме так, Фрося не сумнівалася, бо позавчора ввечері Сергій затримав її на вулиці, сів поруч на лавці біля хвіртки під кущем квітуючої бузини, покашляв трохи ніяково й раптом узяв Фросю за руку. Потиснув легко й відразу відпустив, хоч Фрося і не пручалася, навпаки, подумки підбадьорювала... Ну, сміливіше, ну, кажи все, що хочеш, я слухатиму, бо давно зрозуміла все по твоїх очах...

Сергій і справді сказав, що хотілося:

— Ти дуже гарна, Фросю, для мене ти найкраща і... виходь за мене заміж.

— І я кохаю тебе,— мовила Фрося відразу,— я покохала тебе у ту хвилину, коли побачила.

Сергій цілував її довго й солодко, і Фросі здалося, що вона цілуєть-

ся вперше в житті, що не було ні Якубовича, ні жахливої ночі, коли бігала в Таращу рятувати поручика, все це примарилося їй, наснилося у жахливому сні, а щастя поруч, воно русяве, темнооке, сильне, з червоними шевронами на гімнастерці...

Та все ж згадка про поручика Якубовича трохи протверезила Фросю, вона відірвалася від Сергієвих вуст і вже зовсім зібралася розповісти про все, що трапилося з нею, та в останній момент злякалася і промовчала. Однак коли Сергій запитав, чи скоро вони поберуться, хоч і кортіло відповісти «завтра», сказала розважливо:

— Не поспішай, любий, я хочу звикнути до тебе.

— Через тиждень?

— Наступної суботи. — І знову Фрося згадала вінчання в насташківській церкві, священика в золотій ризі, відчула солодкий запах ладану — тепер у них не буде бучного свята, просто розпишуться у виконкомі. Фрося уявила, як нахиляється над столом, розписується у товстій, зшитій шпагатом книзі, й від цього стало сумно. Адже любов слід якось освячувати: чому більшовики відмовилися від шлюбної урочистості? Сергій більшовик, червоний командир, по-старому — полковник, кохає її так, як кохали сто чи двісті років тому, а свідком цього стане заялоджений зошит з мотузками.

Мабуть, Сергій збагнув, що саме бентежить Фросю, бо сказав:

— Я попрошу хлопців з оркестру, вони зіграють на нашому весіллі.

Фрося вдячно прихилилася головою до Сергієвого плеча. Так і сиділи вони мовчки — принишклі та умиротворені...

Тепер, згадавши щасливі хвилини на лавці під духмяною бузиною, Фрося з ненавистю зиркнула на хвіртку, що ляснула за Вовком...

І Вовк відчув полегшення, коли хвіртка зачинилася за ним. Ось тобі й Фрося — Тимченкова дочка, дружина поручика Якубовича.

Ресторан «Фіалка» містився у непоказному одноповерховому будинку. Скромну фіалку на вивісці, щоправда, потіснила величезна пляшка, з горлечка якої у підставлений келих лилося спінене шампанське, хоча так і лишалося таємницею, як міг роздобути навіть всюдисущий Гольдройз французьке шампанське у богом забутому Бердичеві...

Вовк штовхнув двері «Фіалки» впевнено, як багатий відвідувач, хоч не мав грошей навіть на скромну вечерю. Швейцар у фірмовому кашкеті (здається, раніше такі носили пожежники) шанобливо схилився перед ним, хотів узяти кепку, проте Вовк не віддав її, запитав суворо, наче був принаймні податковим інспектором:

— Де Гольдройз?

— Відпочивають-с... — догідливо пояснив швейцар. — Зволили пообідати й замкнулися в кабінеті.

— Де?.. — ступив до внутрішніх дверей Вовк.

— Але ж звеліли не турбувати-с...

— Розбуди! — наказав Вовк тоном, що виключав заперечення.

— Як доповісти? — поцікавився швейцар, хитро зиркнувши на Вовка.

— А це вже моя турбота.

— Слухаюсь... — швейцар подав Вовкові стілець і зник, ще раз уклонившись.

А Вовк подумав: скільки уламків минулого існує в їхньому новому житті, і збираються вони вечорами тут, п'ють і жеруть, танцюють, сміються, лають совдепи, сподіваються повернути старе... Нічого: хай ще трохи повеселяться, усьому настає кінець, і колись ми перетворимо це непманівське кубло на зразкову робітничу їдальню.

Швейцар з'явився нечутно.

— Просять-с... — повідомив і розчинив двері перед Вовком. — Коридором праворуч останні двері.

Гольдройз зміряв Вовка проникливим поглядом, мабуть, сподівав-

ся побачити когось іншого, і чоловік у ношеному піджаку та пом'ятій кепці не викликав у нього поваги. Запитав невдоволено:

— Чого хотіли?

Вовк гадав, що побачить такого собі містечкового єврея з пейсами у чорному сурдуті, а на дивані сидів чоловік у сірому гарного крою костюмі, білій крохмальній сорочці із смугастою краваткою. Чоло високе й благородні сиві скроні. Такому не покладеш пальця до рота — відкусить...

— Ми з вами незнайомі. Прапорщик Вовк до ваших послуг...

— А я не потребую ваших послуг,— обізвався Гольдройз, гостро зиркнувши на Вовка.

— Я ваших теж. Проте мені конче потрібно побачитися зі своїм давнім знайомцем Іваном Івановичем Тимченком, і Фрося сказала, що ви знаєте, де його можна здибати.

Очі Гольдройза похолоднішали. Однак посилання на Фросю зменшило його підозру, бо не вказав Вовкові на двері, а запитав:

— Звідки ви, прапорщику, знаєте Івана Івановича?

— А ми обидва з Насташки... І він довіряє мені.

Гольдройз невдоволено стиснув пальці так, що побіліли суглоби. Відповів, дивлячись в підлогу:

— Ну й дурень, що довіряє.

У глибині душі Вовк погодився з цим розумним і досвідченим Гольдройзом, проте одказав упевнено:

— Він знає, кому можна довіряти, а кому ні.

— Ти був разом з Тимченком у Козачій раді?

Вовк удав здивування:

— З чим їдять цю Козачу раду?

— У піжмурки граєшся? — набурмосився Гольдройз. — Тоді,— кивнув на двері,— відчалюй...

— Іван Іванович сам знає, що стоїть за мною.

— Певно, маєш рацію,— погодився Гольдройз. — Та врахуй, ми з Тимченком компаньйони й довіряємо один одному.

— У комерції,— уточнив Вовк.

— Наша комерція, прапоре, залежить від політики.

— У крайньому разі втратите лише гроші.

— А ти — голову?

— Вона в мене одна.

— Ну, добре, посидь тут, відпочинь... — Гольдройз пішов, а Вовк поклав голову на руки й заплющив очі. Прокинувся, коли рипнули двері й на порозі став Тимченко. З-за його спини визирав Гольдройз.

Разом з Гольдройзом Іван Іванович вмостився за столом навпроти Вовка, дістав дорогі цигарки — лаформівський «Зефір», почастував прапорщика, закурив сам і запитав:

— Як знайшов мене?

Вовк коротко пояснив. Тимченко раптом потягнувся і торкнувся стриженої під нулівку голови прапорщика.

— Справді хворів,— сказав схвально, наче Вовк не валявся у тифозній гарячці, а відпочивав на курорті. — Схуд ти й змарнів. Що хочеш од мене?

— Обірвалися всі зв'язки,— пояснив Вовк збентежено, наче сам завинив у цьому. — Кращі люди сидять по в'язницях, інші так перестрашені, що й розмовляти не хочуть. Якубовича, кажуть, розстріляно, та й інших керівників Козачої ради... Єдиний ви ..., ось і прийшов...

— Бачиш, відійшов я од боротьби й зайнявся комерцією. Ось і Йона Янкелевич ствердить,— кивнув Тимченко на Гольдройза.

Але Йона Янкелевич не ствердив: сидів, як і раніше, незворушно, тільки ледь помітні жаринки тліли в його вирластих очах. Тимченко по паузі сказав вкрадливо:

— Щоправда, свої люди завжди потрібні, а ти, прапоре, здається, ніде не збочив.

— На службу до червоних іти не збираюся!

— Поки... — уточнив Іван Іванович. — Тепер куди не плюнь — червоний. Їсти захочеш, товаришам кланятимешся.

— Отож,— повчально підвів пальця Гольдройз,— голод не тітка, не зарікайся, прапоре.

— От що,— мовив Вовк важко. — У мене з совдепами свої рахунки, та й у вас, сподіваюсь, не все залагоджене. То давайте до діла. Чув я, на Поліссі люди ворушаться. Не всі скорилися більшовикам і мають надію скинути червоних. І я до таких належу: коли комісара побачу, руки починають свербіти...

Тимченко перезирнувся з Гольдройзом.

— Ну й правильно,— реготнув раптом,— правильно міркуєш, прапоре, і нам такі люди ось як потрібні! Але на Козачій раді став крапку, більшовики чисто підмели.

— Однак у мене в Києві лишилися деякі зв'язки: студенти й професура...

— У Києві — це добре,— схвалив Тимченко. — Але до Києва далеко, а от у тутешніх лісах ворушаться хлопці. У нашому та Полонському повітах, під Коростенем та Овручем... Діють і місцеві люди, й ті, що від Тютюнника лишилися. Їм такі, як ти, згодяться. Переправимо тебе, прапорщику, до загону Таргана. Або, як галасують червоні, до банди. Зараз її очолюють Длугопольський та Грунтенко, вельми поважні люди з Тютюнникового оточення.

— Як їм вдалося врятуватися? Я чув, Котовський з Примаковим погуляли в поліських краях...

— Погуляли... — з сумом констатував Іван Іванович. — І все ж наші люди по хуторах відсиділися, а тепер до зброї взялися. Тарган загинув, Длугопольський іншу політику в загоні повів — тепер вважається військовим з'єднанням, підпорядкованим Центральному штабові. Отаман шукає виходу на Київ та Центральний штаб — йому треба допомогти.

— Допоможемо,— запевнив Вовк. Хто зна, подумав, можливо, це шлях до шпигунської групи, яка постачає польському генштабові таємні військові дані. Та й взагалі треба підвести банду під удар червоних частин — досить швендяти по лісах і тероризувати населення. — Мені подобається ваша ідея, добродію,— сказав, підвівши очі на Івана Івановича,— вона відповідає моїм планам.

— Не сумнівався в цьому... — риси обличчя в Тимченка пом'якшали. — Деталі обговоримо потім. Відпочивайте й набирайтеся сили, прапорщику, бо у Длугопольського не вилежуватиметесь.

— Чудово! — розцвів у посмішці Вовк.

10.

Микола Прокопович порадився з дружиною, і вони вирішили провести зустріч з Вакаром за чашкою чаю. По-перше, це надавало розмові інтимності, по-друге, якщо хтось донесе, завжди є виправдання: почаювали з давніми знайомими — хіба це заборонено?

Першим з'явився колега — професор Вищого інституту народної освіти Павло Петрович Смирнов. Як завжди, рвучкий і нестримний, у вельветовій куртці й без краватки, наче не професор, а анархіст. Чомусь Миколі Прокоповичу здалося, що Павло Петрович у паузі між своїми тирадами може вихопити з кишені пістолет і розстріляти співрозмовника, а потім вибачитися за звершене.

Майже одночасно прийшли Костя з Надією, і Микола Прокопович, подарувавши Смирнову лише люб'язну усмішку, ступив до передпокою. Братова́ подобалася йому, він іноді ловив себе навіть на недозволених думках, певно, Надя здогадувалась про це, бо зрідка, коли ні Костя, ні Марія Данилівна не могли побачити, пускала йому бісики, і Микола Прокопович червонів, як гімназист.

Надя полюбляла яскраві й відкриті сукні, що підкреслювали її принадність, проте сьогодні одягнула темну блузку з коміром під самісіньке підборіддя. Й Микола Прокопович раптом подумав: усе, що братова сховала під кофтиною, окреслилося вдвічі виразніше.

Надя підставила Миколі Прокоповичу свіжу рожеву щічку, й він цмокнув її не без приємності. Костя підвів високого, худого, вузькоплечого й чорнявого чоловіка. Відрекомендував:

— Леонтій Едмундович Чолганський, мій давній знайомий, мабуть, ти чув про нього...

— Чув, звичайно,— люб'язно посміхнувся Микола Прокопович і подумав: скільки таких адвокатів середньої руки оберталося колись у Києві...

— Ви не заперечували, коли дума обирала мене головою сирітського суду,— сказав Чолганський, і Микола Прокопович згадав: попередній голова прокрався, власне, вони прокрадалися всі, певне, не був винятком і цей Чолганський. Що вдієш, коли сама система стимулювала хабарі й крадіжки, й недарма їхня кадетська фракція в Державній думі намагалася ввести хоча б умовний контроль за діяльністю царських чиновників.

Не забарилися Чебаков з Вакаром. Побачивши у дверях Вакара, Микола Прокопович широко розкинув руки, демонструючи і приязнь, і повагу, і слов'янську широту душі.

— Боже мій,— вигукнув майже щиро,— кого ми бачимо! Машенько, зустрічай дорогих гостей, і це ж треба — з самого Парижа на Тарасівську!

Марія Данилівна подала руку Вакарові трохи манірно й посміхнулася запобігливо, немов пробачаючись за провінційну сірість, але мовила багатозначно, натякаючи, що життя жахливе й несправедливе до них:

— Сподіваюсь, ви пробачите нашу невлаштованість... Бо самі розумієте!..

Вакар відповів, торкнувшись губами пальців господині:

— На чужині теж не завжди з медом...

— І все ж... Вам не доводиться щодня спілкуватися з товаришами... Уявляєте, двірник, який на свята приходив на кухню і одержував чарку, сьогодні вранці каже: «Товаришко Василенко, вам доведеться по вівторках прибирати чорні сходи...»

— Жахливо! — погодився Вакар. — І якщо так піде далі... — він недоговорив і лише безнадійно махнув рукою.

— Прошу,— мало не проспівала Марія Данилівна, пропускаючи гостей до вітальні. Вона заспокоїлася, збагнувши, що Вакар не засудить її за чай з домашнім печивом, і заклопоталася біля столу, розставляючи чашки.

Микола Прокопович на правах господаря зайняв чільне місце в кінці столу, посадивши праворуч від себе Вакара з Чебаковим. Далі примостився Костянтин Прокопович, а за ним, біля самовара, Надя. Навпроти сіли Смирнов, Чолганський і Марія Данилівна — вони з Надею почали наливати чай.

Микола Прокопович обвів присутніх поглядом, мов сфотографував. Подумки дав оцінку кожному: ну, Костя з Надією — свої люди, базікало, якому пофортунило з жінкою, далі — Чебаков. Лисий, череп виблискує, чоло високе, вилицюватий, брови кошлаті, очі темні й жорсткі. Справді прокурор, такий без жалю пошле на каторгу і одразу забуде. Вакар на півголови нижчий від Чебакова, волосся намащене й гладко зачесане, і пахне від Миколи Платоновича непоганим одеколоном. Ніс довгий, такі називають шнобелями.

«А може, єврей? — майнула думка. — Прізвище підозріле й шнобель, проте перебував у Петербурзькому комітеті партії кадетів, а туди євреєві пробитися було важкувато, кадети шанувалися... Хоча в останні роки перед революцією у Петербурзі робилося чортзна-що...»

Навпроти Вакара Смирнов. Із цим усе ясно, в принципі вони з Павлом Петровичем одного поля ягоди, та й Чолганський як на долоні.

Вакар, відсьорбнувши чай, обдарував господаря усмішкою, подумавши: здається, цей професор Василенко саме такий, як його охарактеризували в Парижі. Карташов, член ЦК партії кадетів, що до революції кілька разів зустрічався з Василенком і попереджував: зірок з неба не хапає, як учений — нуль, проте сам про себе найвищої думки, чіпкий у суто житейських питаннях, вміє потрапити в течію, без жодних докорів сумління продасть друга й ще виправдає себе.

Далі — прокурор Чебаков. У цього, мабуть, усе розставлене по поличках. Людина обмежена, проте надійна, не продасть. Не тому, що не може продати, а просто не зуміє. А от професор Смирнов, здається, небезталанний, мабуть, найцікавіший в усій цій компанії, бо Чолганський також не дуже симпатичний — типовий проноза, правильно казав про нього Чебаков: людина без принципів.

Проте чи так це вже погано? Та й кому потрібні принципи в їхні сповнені неспокою й зневіри часи? Хіба вони потрібні в боротьбі з більшовиками? Усе гарно в цій боротьбі, і будь ти хоч чортом, хоч янголом, байдуже, і нехай сам янгол ляже за кулемет і строчить по червоному війську...

Зримо уявивши таку неймовірну картину — янгол у білосніжному хітоні, склавши крила, лежить за «максимом»,— Микола Платонович посміхнувся і, ще раз відсьорбнувши чай, мовив:

— Панове, ми зібралися тут, на квартирі відомого, з європейським ім'ям вченого Миколи Прокоповича Василенка та його чарівної дружини для того, щоб обговорити актуальні питання нашого існування і боротьби проти більшовицької узурпації влади. Я представляю тут новий, утворений у Парижі Центр дії — так, панове, називається наша організація, яка об'єднала і згуртувала визначних діячів різних партій. Ядро Центру дії становлять кадети, але до нашої програми та ідей з розумінням поставилися відомі діячі інших партій, починаючи з октябристів і кінчаючи есерами. А сьогодні на нашому засіданні присутній Костянтин Прокопович Василенко — соціал-демократ, і це зайвий раз свідчить про широкий фронт, який утворився останнім часом з представників усіх партій для боротьби з більшовиками та створеної ними Совдепії. Спочатку, панове, я хочу трохи зупинитися на міжнародному становищі, що складається не на користь більшовиків. Тільки усвідомивши силу країн Антанти та їхню позицію щодо червоної Росії, можна побачити і перспективи нашої діяльності, бо самі ми, на жаль, не являємо зараз сили, котра змогла б подолати опір російського народу, який повірив демагогічним гаслам більшовиків і пішов за ними.

Микола Платонович зробив паузу, обвів присутніх уважним поглядом, намагаючись оцінити враження від своїх перших слів, і вів далі впевнено:

— Так от, панове, міжнародне становище на нинішньому етапі складається цілком на нашу користь... — На секунду він уявив собі фабрику на паризькій околиці, де його попросили виступити перед робітниками, щоб охолодити симпатії французьких пролетарів до червоної Росії, згадав, як освистали тоді його, та спогад анітрохи не засмутив, навпаки, додав енергії, і Микола Платонович підняв руку, стиснув кулак і повторив: — Так, на нашу користь, і ми маємо скористатися з цього!

Костянтин Прокопович, почувши ці слова, іронічно гмикнув. Злість підступила йому до горла, та опанував себе й нічим не виказав справжніх почуттів — слухав Вакара й думав: от до чого дійшли нарешті пани кадети, балакуни кляті, демагоги паршиві, починаючи від Чолганського й кінчаючи вельмишановним братом. Тепер вони готові прийняти будь-які програми й гасла, аби остаточно не потонути,

а де були раніше? Пішли б за меншовиками, утворили з ними блок, не відбувся б Жовтень. Ну, сиділи б, можливо, в опозиції, бо тільки меншовики могли б сформувати боєздатний уряд, але сиділи б тут, у Петрограді, Москві та Києві, а не в еміграції, використовували б закони, прийняті Установчими зборами, бо закони в демократичній державі можна тлумачити, зрештою, як хто хоче...

І був би він, Костянтин Василенко, соціал-демократ і меншовик, не менше ніж міністром України, звичайно, не самостійної України, як вимагали політики петлюрівської орієнтації, а у складі федерації, цілого конгломерату численних національностей Росії.

Костянтин Прокопович подивився на Чебакова лише на мить, бо одразу відвів очі і прочитав у прокурорському погляді відверту неприязнь. А Чебаков і не думав критися зі своєю неприязню, він примусив себе прийти на це зібрання недолугих інтелігентів, як подумки називав кадетів, із суто тактичних міркувань. Він, Сергій Михайлович Чебаков, раніше не тільки не належав до жодної партії, а взагалі не визнавав ніяких партій, починаючи від октябристів і кінчаючи соціал-демократами та лівими есерами. Був чиновником, служив вірою і правдою режимові, на вершині якого стояв монарх. І це цілком улаштовувало Сергія Михайловича, бо мав певне становище й перспективи для просування по службі: почав судовим слідчим, п'ять років тягнув це ярмо й дослужився до товариша прокурора Києва. Після Лютневої революції одержав по телеграфу наказ, підписаний міністром юстиції Керенським: зайняти посаду прокурора Київської судової палати. Залишався на цій посаді деякий час і за Центральної ради, потім гетьманський уряд перевів його в державний сенат. Петлюра звільнив Чебакова, залишивши без чинів і посад, і Сергій Михайлович досі з лютою ненавистю згадував петлюрівщину. Хами й бидло, національного їм схотілося, росіяни їх не влаштовували — ну й що? Тепер сидять жебраками за кордоном і облизуються...

На щастя, Петлюрі не вдалося довго протриматися в Києві. Прийшла доблесна Добровольча армія, про Чебакова згадали й знову призначили прокурором судової палати. Потім кляті червоні розгромили Денікіна, і йому, відомому діячеві, довелося ховатися, тікати в Одеську губернію, влаштуватися діловодом епідеміологічного загону по боротьбі з тифом. Слава богу, після ліквідації загону вдалося, використавши нові довідки про сумлінну службу, влаштуватися знову в Києві, одержати дрібну посаду завідуючого відділом по денаціоналізації дрібного майна.

Чебаков люто стиснув кулаки, подумавши про своє теперішнє приниження. Дурні, останні дурні — і він, і колишній київський генерал-губернатор, і навіть сам їхня величність Микола II. Панькалися з кадетами, думами, соціал-демократами... Їх би всіх у холодні сибірські простори, вішати й стріляти, стріляти й вішати!.. А таких, як Вакар, по етапу, де козам роги утинають.

Чебаков не втримався і голосно кахикнув. Вакар здивовано зиркнув на нього, на мить затнувся, невдоволено поморщився. Вів далі:

— Отже, на жаль, ставлення країн Антанти до Росії, нашої багатостраждальної матінки, зараз в основному хижацьке, уряди багатьох країн дивляться на Росію як на можливу легку здобич, і цим визначається їхня політика, зокрема й до емігрантських кіл...

Смирнов подав порожню чашку Марії Данилівні, й вона налила йому знову по вінця.

«А як ви гадали,— думав Смирнов, розмішуючи цукор. — Росія — масний шматок, кому не захочеться відкусити од такого пирога? І всі ми погодимося з цим: і ви, шановний пане Вакар, самі, якщо візьмете владу, торгуватимете Росією. І я торгуватиму, і я хочу, щоб прийшли до нас французи чи англійці, нехай навіть німці, ми відріжемо їм найкращі шматки, віддамо маєтки з наймаснішим українським чорноземом, укладемо концесії на найвигідніших для них умовах,

піднесемо на блюдечку Баку й донецьке вугілля — тільки б вигнали більшовиків!

Але про що теревенить Вакар?

— На жаль, найдійовішою частиною російської еміграції є монархічні угруповання. Основу їх становлять колишні петербурзькі аристократи, титуловані дворяни, а також біле офіцерство, що емігрувало після поразки в Криму та на Далекому Сході. Центр дії, я і мої колеги Карташов, Чайковський, Демидов та інші, не поділяємо програми монархістів, і майбутня Росія уявляється нам як країна демократична.

Вакар побачив, як беззвучно, самими пальцями поаплодував йому Чолганський. Здається, він недооцінив цього адвоката, вважаючи таким собі провінційним Плевако, котрий сам розчулюється од власних промов. А от зміг оцінити й іншого — отже, вслухається, аналізує, схвалює. Треба запам'ятати це прізвище — Чолганський, і коли вони візьмуть владу, запропонувати посаду в уряді.

А Чолганський, дивлячись на Вакара опуклими водянистими очима, розмірковував:

«Цей закордонний тип проголошує банальні істини. Але про всяк випадок треба поаплодувати, Вакар, можливо, колись згадає: у Києві є людина, котра за важких обставин підпілля і червоного терору пішла за ним...»

Микола Платонович на секунду замовк, обвів усіх уважним поглядом, поправив краватку й мовив вагомо:

— Отже, панове, Центр дії, який я маю честь представляти, враховуючи нинішню політичну та економічну кон'юнктуру, вважає, що Росія перебуває напередодні кризи, державного перевороту. Однак врахуйте, цей переворот може відбутися несподівано, що викличе політичну катастрофу. І от, щоб запобігти цій катастрофі, громадські сили мають підготуватися до перевороту й вчасно взяти владу в свої руки!

Вакар замовк, і в кімнаті запанувала мертва тиша. Нарешті Микола Прокопович порушив її:

— Браво!

Чоловіки заворушилися на стільцях, обмінюючись пожвавленими поглядами: слова Вакара впали на благодатний грунт, усі давно чекали кризи, повалення більшовиків, іноземної інтервенції, будь-чого, аби зникли ненависні комісари, робітники повернулися до своїх верстатів, селяни до плугів, а вони очолили в благословенному Києві уряд і самі визначали долю народу.

— Мені дуже приємно,— сказав Вакар,— що широкі громадські кола тут,— обвів рукою присутніх,— у Совдепії, поділяють точку зору Центру дії, це є запорука успіху нашої справи, панове. Але хотілося б провентилювати з вами й таке делікатне питання: як прогресивна громадськість Совдепії розцінить допомогу ззовні?

— Хочете сказати — інтервенцію? — шкіра на лискучій голові Чебакова взялася зморшками, і Вакар пошкодував: мабуть, це питання ще не можна ставити руба... Однак Чебаков теж пішов напрямки: — Особисто я і, гадаю, всі патріоти Росії вітатимуть війська Антанти в Києві та Москві.

Як не дивно, але першим підтримав його Василенко-молодший: підхопився і зааплодував голосно, як клакер у театрі. Мабуть, уявив себе вже десь на Хрещатику чи Софійській площі у складі почесної делегації міста, що зустрічає дорогих гостей у французьких чи англійських мундирах, які багнетами заганятимуть голодранців туди, звідки й вийшли: по халупах та підвалах Деміївки і Шулявки.

— Я зрозумів, що шановне панство не заперечує проти іноземної допомоги? — перепитав Вакар. — Це дуже важливо, бо цей аспект цікавить, зокрема, французький уряд, і від його позитивного вирішення залежить ступінь підтримки Центру дії в Парижі.

Микола Прокопович набурмосився.

— Але ж ми знаємо їхні апетити,— пробуркотів. — Усе має бути попередньо обумовлене.

— За все треба платити,— розвів руки Вакар. — Не мені пояснювати вам, панове.

— Так,— підтримав його Чолганський,— за спасіння Росії можна заплатити будь-яку ціну!

Микола Прокопович посовався на стільці, та заперечувати не став. Зрештою, все правильно, й платити доведеться не з власної кишені. Ця думка остаточно заспокоїла Василенка-старшого, й він мовив:

— Не заперечую!

Вакар задоволено потер руки. Взагалі руки в нього весь час рухалися, як у диригента, допомагали мислити, віддзеркалювали хід думок. От і зараз Микола Платонович підвів вказівного пальця, закликаючи до уваги, й мовив:

— Нам слід, панове, обміркувати й таку важливу проблему, як створення друкованого органу організації. На одному з перших засідань у Центрі дії висловлювалася думка про випуск журналу в Москві, але... Самі уявляєте, що таке нелегальне видання: приміщення, шрифти, верстати, я вже не кажу про добір абсолютно надійних поліграфістів. Крім того, московська організація Центру дії ще тільки в стадії створення, до речі, днями я їду туди, аби налагодити справу. Отже, ми відмовилися від видання журналу в Совдепії і прийняли рішення випускати його в Парижі.

— Слушна думка,— сказав Смирнов. — Але чи вистачить у вас матеріалу, щоб журнал став бойовим?

— Сподіваємося на вас, панове. І зокрема на ваш літературний талант, Павле Петровичу. Основні статті мусять бути написані тут, саме вами, панове, з залученням вагомого ілюстративного матеріалу. Тобто слід бити більшовиків місцевими фактами.

Микола Прокопович поморщився і зауважив:

— Ну, гаразд, напишу я статтю, а як переправити до Парижа? Звичайною поштою небезпечно, на кордоні листи можуть перлюструватися, крім того, поки лист дійде... Втрачається оперативність...

— Це питання ми продумали,— заперечив Вакар. — Існує відлагоджена система зв'язку між Києвом і Парижем, яка дісталася нам у спадок від такого геніального конспіратора, як Борис Савинков. У Києві мешкає повноважний представник Центру дії, він суворо законспірований, не думаю, що вам усім, панове, потрібно знати його. З ним підтримуватиме зв'язок лише один з київської групи, той, кого ми сьогодні оберемо головою вашої організації.

— Згоден,— кивнув Василенко-молодший. — Ми, соціал-демократи, колись потерпали від порушення правил конспірації. Добродій Чебаков може засвідчити це, чи не так, Сергію Михайловичу? А тепер маємо такого серйозного супротивника, як ЧК. Чи ДПУ по-нинішньому.

Чебаков кивнув.

— Маю повідомити шановне товариство,— вів далі Вакар,— що кілька днів мого перебування в Києві не минули марно. Проведено переговори про організацію груп Центру дії ще з вельми поважними особами, а також з нашими молодшими колегами. Переговори небезуспішні, принаймні вже зараз можна сказати про створення молодіжного осередку. До того ж досить впливового й компетентного. І прошу всіх присутніх, звичайно, в міру можливостей кожного, залучати до діяльності Центру дії надійних і відданих нашій справі людей. Хочу наголосити: ідеї Центру дії мусять знайти широкий відгук у серцях прогресивно настроєної інтелігенції і принаймні посіяти сумнів у душах тих, хто схиляється до совдепів.

— Вашими б вустами та мед пити,— сказав Чолганський. — Але як журнал потраплятиме до цих прогресивно настроєних інтелігентів? До речі, як він називатиметься?

— Розповсюдження журналу стане однією з найважливіших акцій молодіжної групи,— пояснив Вакар. — А назву друкованого органу визначати вам, панове. Ви фундатори журналу, ви його майбутня автура. Прошу, хто має пропозиції?

Запала тиша.

— Чаю... — попросив Микола Прокопович. — Надійко, налийте мені чаю.

Надя взяла чашку, почала наливати.

«Який він розумний,— подумала,— мабуть, розумніший за Костю. Одне слово — професор. Професор і душка. Та й усі вони душки, чудові, чудові чоловіки, навіть той лисий і похмурий з кошлатими бровами, але також мужчина й душка. Либонь, я подобаюсь усім, боже мій, яке велике щастя подобатись мужчинам! — Перевела очі на Марію Данилівну, щось неприємне вловила у її погляді, але це не зіпсувало настрою. — Що Марія Данилівна, вона самотня в такому вишуканому чоловічому товаристві, вона вже підстаркувата й ніколи не була гарненькою, навіть пікантною. Певно, тому так часто і злоститься. Цікаво, про що вона думає зараз? Мабуть, про свого чоловіка, пишається і милується ним...»

А Марія Данилівна думала:

«Чоловіки такі грубі й неуважні — аби не розбили чашки. Це ж севрський фарфор, справжній колекційний фарфор, варто розбити хоч одну чашку чи блюдце — і зіпсований сервіз... А де тепер дістанеш новий? О господи, скоріше б закінчилося це зібрання: сидять, базікають, гадають, що вирішують державні справи, отак-от — державні справи на Тарасівській...» А таки, можливо, саме з цього засідання почнеться перелом не тільки в їхньому житті, а в житті цілої країни, й Микола знову стане міністром чи навіть прем'єр-міністром, знову вони матимуть екіпажі, автомобілі, цілий особняк із слугами. Але щоб зараз не зіпсували сервіз! Який він дорогий їй — тонкий і майже прозорий фарфор, колись коштував цілу купу золота, а тепер не дістанеш за будь-які гроші!

— Журнал виходитиме російською мовою? — запитав Чолганський.

— Звичайно, він розрахований також на московську та пітерську інтелігенцію.

— Назвемо «Отчизна»,— запропонував Смирнов. — Широко й вражаюче!

— Яка «Отчизна»? — заперечив Микола Прокопович. — Більшовики зараз горлають про радянську Вітчизну: ні, панове, давайте назвемо наш орган «Новью», коротко й сердито, принаймні в цьому слові є наша орієнтація. Так би мовити, чекання соціальних змін.

— Згоден,— підтримав Вакар.

— Блискуче! — вигукнув Костянтин Прокопович.

— Не заперечую,— погодився Смирнов, хоча й не дуже охоче: все ж неприємно, коли твоя пропозиція не проходить.

— Отже, «Новь»! — Рука Вакара піднеслася і впала різко й рішуче, як у аукціоніста, що продав товар. — Залишається обрати голову групи, точніше, координатора дій. Пропоную Сергія Михайловича Чебакова, він має досвід організаторської роботи — йому й карти в руки.

— Не заперечую,— перший погодився Василенко-старший, хоч і відчув укол ревнощів. Проте швидко прикинув: зараз йому головування ні до чого, воно додасть обов'язків та відповідальності, доведеться контактуватися з людьми Вакара, брати участь в організації лінії зв'язку. Тут і з депеушниками можна зустрітися,— а це, звичайно, ох як небажано! — Так, не заперечую,— повторив,— кращої кандидатури не бачу.

— Нема іншої пропозиції? — все ж трохи погрався в демократію Вакар. — Отже, панове, матеріали й статті для «Нови» передаватимете

через Сергія Михайловича, і вся інформація до нас потраплятиме також через нього. І буде він для всіх нас не Чебаковим, а Сергєєвим, прошу забути його справжнє прізвище. Ваша організація абревіатурно називатиметься КОЦД, тобто Київський обласний центр дії. Підписувати усі матеріали, що йтимуть з Києва до Парижа, слід іменем «Катя».

— Маємо розв'язати, панове, ще одне питання,— подав голос Чебаков. — З'ясувати для себе й поставити остаточні крапки над «і». Бо живемо не в Москві і не в Тверській губернії, а в Києві, і це питання обов'язково виникне, хочете чи не хочете цього: наша програма щодо Малоросії, чи, вибачте, України, як називають її тепер. І наше ставлення до самостійників-петлюрівців та всіх інших. Шановний наш господар був навіть міністром у Скоропадського, от і хотілося б знати його думку.

Микола Прокопович насупився: цей колишній царський прокурор надто прямолінійний, нема в нього гнучкості, яка притаманна справжньому політикові. Нащо згадувати гетьманщину? Невже не зрозуміло — кожен антибільшовицький уряд має право на існування, і він у принципі не заперечував би проти самостійної України з центром у Києві. Проте, якщо вдасться повалити більшовиків у глобальному масштабі, чому не сісти в Москві чи навіть у Петербурзі?

Микола Прокопович багатозначно постукав пучками по столу.

— Федерація!.. Я бачу майбутню Росію як федерацію, до якої увійдуть Україна з Білорусією. На рівних. Решта, Грузія чи Вірменія, ще Середня Азія з її національним конгломератом, решта — вторинне й має бути підпорядковане головному ядру слов'янства.

Мовивши таке, подумав: «А далі побачимо. Далі, як бог дасть. Вдасться взяти владу в Росії, чудово, але ж там є карташови з чайковськими, різні родзянки та врангелі, горло перегризуть, та, зрештою, все можливе: у нього зуби теж міцні, а сприту й розуму вистачить... Можна завжди повернути на сто вісімдесят градусів, залучити тих же петлюрівців, зіграти на почуттях самостійників, послати під три чорти родзянків з карташовими — він був і лишається українцем і завжди рішуче вимагав вільної України. Самостійної та незалежної! Геть кацапів з України — таке гасло невмируще».

— Заперечень нема? — запитав Вакар. — У першому номері «Нови» ми спробуємо викласти програму Центру дії, зокрема з національного питання. А тепер дозвольте подякувати нашим чарівним господиням за гостину... — обійшов стіл, поцілував руку Наді.

«Він лише трохи бридкуватий, зовсім трохи,— розчулено подумала та,— проте все одно душка. І чому це всі мужчини душки?»

А Марія Данилівна, побачивши, що всі чашки лишилися цілі, навіть поцілувала Вакара в чоло — добре, що не треба було нахилятися: своєю лисиною Вакар якраз діставав її губів. Вона стояла біля самовара й дивилася, як розмовляють чоловіки.

«Наступного разу,— мріяла,— може, зберуться після повалення більшовиків. Яким світлим буде це свято! Як усі великодні разом узяті, й слід буде замовити урочистий молебень — аби бамкали всі дзвони Володимирського собору, ні, всіх київських церков і соборів — благовіст на всю Україну!»

11.

Мальцев потинявся по Сінному базару, але нічого не купив. Власне, й купувати не було за що, до получки лишалося кілька днів, і, як кажуть, в його кишені гуляв вітер. Міг тільки дозволити собі сніданки та обіди в їдальні, мусив щільніше затягувати пасок, бо поставив перед собою мету: стягтися на справжній вовняний костюм. Мальцев уже уявляв себе в ньому — розкішному, темно-сірому, у ледь помітну золотисту смужечку. Якось побачив такий костюм на недорізаному буржуєві, який виходив з молодесенькою мамзелею з шантану

«Аполло», що на розі Миколаївської та Мерингівської. Коли б Мальцеву тоді сказали, що він мріятиме про такий самий костюм, лише б заретотав зневажливо,— і що робить життя з людьми, навіть такими відданими революції, як він, помічник оперуповноваженого Мальцев, точніше, не життя, а дівчата, і конкретно сусідка Лідія Гришко. Вона мешкала на поверх нижче, й Мальцев робив так, аби щоденно зустрічатися з Лідою. Дівчина працювала друкаркою в губнаросвіті й поспішала на дев'яту, Мальцев спускався сходами за п'ятнадцять до дев'ятої, між третім і четвертим поверхами пригальмовував чи зупинявся і, лише почувши грюкання дверей на четвертому поверсі й дріботіння каблуків на сходах, рушав повільно й удавано недбало. Також недбало озирався, відчувши Лідине дихання за спиною, і вітався поблажливо:

— Привіт славним службовцям наросвіти!

Двічі чи тричі намагався довідатися у Ліди про успіхи її установи у ліквідації неписьменності, та дівчина відповідала коротко й пробігала повз Мальцева. Одного разу запропонував їй піти з ним в кіно, проте Ліда відмовилась і, як здалося Мальцеву, зневажливо подивилася на нього — так, що він відчув ніяковість за розтоптані парусинові черевики й бавовняні, здуті на колінах штани. Ось тоді думка про шикарний костюм у смужку й зародилася в нього, він, щоправда, нікому про це не говорив, справедливо вважаючи, що гострі на язик товариші засміють його, навіть затаврують за дрібнобуржуазні пережитки. Ще й порадять не заглядатися на міщаночку з губнаросвіти, на її стрункі ніжки у фельдиперсових панчішках.

До речі, де Ліда бере гроші на фельдиперсові? А якщо має залицяльника, котрий обдаровує її?

Думка про це була нестерпна, і Мальцев давав собі урочисту обіцянку покінчити із старорежимським пережитком — любов'ю, категорично забути Ліду у фельдиперсових панчішках. Та надходив ранок, і він з тривогою в серці прислухався до дріботіння каблуків на сходах.

Мальцев постояв у рядах, де торгували з величезних каструль гарячим борщем і печенею, пахло так смачно, що він уже зовсім вирішив зменшити свій бюджет, але вчасно згадав Ліду й, ковтнувши слину, попрошкував до виходу з базару. Тут торгували просто з землі всіляким мотлохом — мідними кранами, унітазами, дротом та інструментом, картинами та фарфоровими статуетками, але покупців було мало, та й кому потрібна статуетка справжнього севрського фарфору, коли голод тільки-но почав відходити, відпустив свої залізні обійми, як вичитав Мальцев в одному з останніх номерів газети. І все ж люди сподівалися на удачу, вперто демонструючи купецькі шуби на єнотовій підкладці чи кришталеву люстру — вона лежала біля ніг древнього дідугана в пошарпаному, проте ще пристойному костюмі, і Мальцев подумав: колишній буржуй чи з царських чиновників, притиснули його й квартиру в Липках відібрали, от і продає лишки своїх розкошів. Але чи знайдеться на цілий Київ хоч один бовдур, який придбає в нього старорежимський кришталь? Тепер всюди економія, на кімнату одна лампочка в абажурі з газетного паперу...

За дідком притулився ще один суб'єкт — явно з колишніх: у темному костюмі й котелку. До того ж з вузенькими, нахабно закрученими вусиками. Типовий контрик, можливо, з петлюрівців, ні, з білогвардійців, бо петлюрівці носили вуса поважніші, під запорожців, а цей дженджик закрутив їх у офіцерському стилі.

Мальцев вирішив підійти до суб'єкта й перевірити в нього документи, однак вчасно помітив, що той не має руки: з-під піджака стирчала дерев'янка в чорній шкіряній рукавичці, а на ній, від рукавички аж до ліктя, висіли краватки. Десяток чи навіть більше краваток — смугастих, у горошок, картатих... Погляд Мальцева затримався на смугастій, вона переливалася перламутром — мабуть, Ліда не встояла б перед нею. Але Мальцев уявив зневажливу посмішку на ластатому обличчі оперуповноваженого ДПУ Сашка Земскова і відмовився від

купівлі. Справді — він чекіст, помічник оперуповноваженого, а в краватці — викапаний буржуй...

Мальцев спересердя плюнув, упіймав здивований погляд торговця краватками і, одвернувшись, почав проштовхуватися з базару. Непоспішливо рушив до Бульварно-Кудрявської. Зупинився біля стовпа, заклеєного клаптиками паперу. Яких тільки оголошень не було на ньому, і переважно продаж. Продавалося, здається, все, починаючи від будинку на Солом'янці й кінчаючи папугою, що вміє балакати. Мальцев колись бачив папугу в зоосаді — великого, червоно-зелено-синього, з розумними, проникливими очима. Папуга хитро подивився на Мальцева й раптом проклекотів:

«Дур-рак!»

Але Мальцев не образився. Хіба можна ображатися на нерозумного птаха, якого вчили розмовляти ще за проклятого царського режиму? Він підморгнув папузі, немов викликаючи на довірливу розмову, й птах справді відгукнувся, покопирсався дзьобом у пір'ячку на грудях, настовбурчився і раптом загорлав:

«Ур-ра! Его императорскому величеству ур-ра!»

«У-у, контрик!» — замахнувся на нього Мальцев, хотів податися до завідуючого зоосадом, аби той перевчив папугу чи ізолював від пролетарів, та не пішов: на цілий сад тільки двоє папуг, до африканських країн світова революція ще не докотилася, і невідомо, коли зможуть трудящі Гвінеї чи Конго відловити й надіслати їм вільних від класових пережитків папуг...

Поруч з об'явою про папугу на аркуші білого, ще дореволюційного паперу було виведено каліграфічним почерком:

«Даю уроки латинської мови й гімнастики. Михайло Олексійович Павлюк. Гоголівська, 21, кв. 3».

Мальцев подумав: ну й дивак — викладає латинську мову. Пролетарська влада відмінила латинь, і правильно вчинила. Навіщо робітникам та селянам засмічувати голови різними цезарями та брутами, більше, правда, Мальцев нікого не знав, та про Цезаря чув: був той чимось на зразок царя, тобто їхнього Миколая, й правильно, по-пролетарському вчинив Брут, прикінчивши його.

Однак чому цей вчитель-стариган викладає одночасно й гімнастику?

Мальцев знизав плечима й відійшов од стовпа. Попрошкував Бульварно-Кудрявською вниз до Євбазу, там розраховував дочекатися трамвая і дістатися халупи на Брест-Литовському проспекті, де мешкала тітка Захарія. Либонь, наварила картоплі в мундирах, а він купить на Євбазі оселедця, можна смачно пообідати.

Проминувши квартал, Мальцев помітив на стовпі знайомий вже аркуш паперу, списаний каліграфічним почерком. Відчув роздратування: ну, чого старий лізе не в свою справу? Раптом ворухнулася підозра: латинь і гімнастика? Якось вони не поєднуються, що може тут бути спільного?

Діставшись Гоголівської, Мальцев, вагаючись, постояв на розі й таки звернув праворуч. От і будинок, вказаний в об'яві. Двоповерховий, цегляний, зі старомодним ганком.

Мальцев вирахував, що третя квартира може бути тільки на другому поверсі, й не помилився: на дверях, оббитих пошарпаною і порізаною чорною цератою, було пришпилено картонку, а на ній тим же каліграфічним почерком виведено напис: «Михайло Олексійович Павлюк».

Дзвінка не було, і Мальцев постукав делікатно, пучками. Ніхто не відповів, тоді він погрюкав кулаком — за дверима почулося шарудіння, двері прочинилися, і в отвір визирнула молода й досить приваблива жінка.

— Я по оголошенню,— пояснив Мальцев, але жінка не відчинила, дивилася насторожено.

Мальцев нетерпляче переступив з ноги на ногу й голосно пояснив ще раз:

— Щойно прочитав оголошення і хочу бачити Павлюка.

— Мишко, тебе! — погукала жінка, проте двері не відчинила й не запросила Мальцева до передпокою. Вона відступила, і в отвір визирнув добре виголений, рожевощокий, з зализаним і нафіксатуареним волоссям чоловік у домашній, із шнурами куртці. Такі, на думку Мальцева, могли носити тільки буржуї, і це відразу сповнило його неприязню до рожевощокого і самовпевненого типа. А той огледів Мальцева уважно й запитав:

— Що шановний товариш хоче: вивчати латинь чи опановувати основи гімнастики?

Мальцев уловив у його тоні зневагу чи приховане презирство й заявив категорично:

— Нам, пролетарям, старорежимні мови до фені. Ми бажаємо брати уроки гімнастики.

Чоловік зобразив на обличчі сум.

— На жаль... На жаль, я вже набрав гімнастичну групу й приступив до занять. Звичайно, якщо шановний товариш навідається наприкінці літа...

— А латинь викладаєте також ви? — зненацька запитав Мальцев.

— Не схоже? — посміхнувся чоловік.

— Не схоже,— погодився Мальцев.

— Що зробиш, усталені поняття про філологів часто бувають оманливі,— сказав Павлюк пісно, та Мальцев міг заприсягтися, що в його очах майнули пустотливі вогники. — Прошу вибачити, якщо не передумаєте, приходьте восени. — І він безцеремонно зачинив двері перед носом у Мальцева.

Мальцев покрутив головою й подріботів дерев'яними сходами вниз. Повертався Гоголівською до Бульварно-Кудрявської, і почуття невдоволення й навіть роздратування не полишало його. Перед очима стояли вродлива, пещена жінка й відгодований хлюст з нахабними очима. Він явно знущався з Мальцева, але чому? Адже зацікавлений у заробітку!

Раптом Мальцев зупинився, здогадавшись, що занепокоїло його. Цей жевжик у шикарній куртці явно водив його за носа. Адже оголошення на стовпах вивішено вчора чи найдавніше позавчора, папір зовсім свіжий, чорнило не вигоріло на сонці, а Павлюк брехав, що вже встиг набрати гімнастичну групу. Точно, брехня, до того ж нахабна брехня! Чорта з два він набере групу за два-три дні, людям тепер не до гімнастики, був би хліб. А цей тип вгодований, самовдоволений, не те що бідний вчитель, який шукає приробітку...

Однак навіщо тоді оголошення?

Мальцев вирішив, що самому йому не розібратися в цих хитромудрощах, викинув з голови пронозу в куртці з його тілистою дівкою, але назавтра вранці після оперативної наради в Колесникова пригадав і розповів про все начальству. Дивно, але Колесников поставився до повідомлення з цікавістю. Подумав і запитав:

— А може, це якийсь умовний сигнал?

— Отож,— зрадів Мальцев,— точно, бо пика в цього Павлюка явно підозріла, офіцерську нагадує. Типове ваше благородіє...

— Ну, ти не перебільшуй,— посуворішав Колесников. — А моя пика тобі кого нагадує?

— У тебе пролетарська, товаришу Колесников, нормальне робітничо-селянське обличчя, слово честі. Ти от голишся вряди-годи, а від того нахаби ще й одеколоном тхнуло...

— Ну, ти легше,— образився Колесников. — Я, коли є вільна хвилина, голюся, одеколону, правда, немає, то й що? Я тобі не дівиця, щоб пахнути!

— Це точно,— сказав Мальцев,— а я про що торочу? Одеколоном від того типа пахло, як від буржуя!

— Отже, Павлюк? — перепитав Колесников. — На Гоголівській, двадцять один? Гаразд. Дізнаємось про громадянина Павлюка, а тобі за чекістську пильність спасибі.

Мальцев полишив кабінет з почуттям гордості: може, справді через випадкове оголошення вийдуть на контриків? Чи хоча б спекулянтів або якихось інших гадів? А хто вивів? Помічник оперуповноваженого Мальцев — завдяки гострому розумові й допитливості! Й переведуть тебе, товаришу Мальцев, з помічників в уповноважені. Що ж, він не заперечуватиме — не тому, що прагне вибитися в начальство, просто приємно, коли тебе відзначають. І треба буде якось тонко натякнути про підвищення Ліді. Оперуповноважений ДПУ — вважай, навіть у такому величезному місті, як Київ, оперуповноважених мало не на пальцях рахуватимеш, і нема рації тобі, красуне, відвертати свого гарного носика...

...Зачинивши двері за Мальцевим, Павлюк обернувся до Тетяни Пилипівни.

— Ну як?

— Радіти б треба,— посміхнулася та легковажно. — Нарешті учень зголосився.

— А-а... — махнув рукою Павлюк. — Не подобається мені цей візитер. Має прибути людина з Варшави чи навіть з Парижа, назвати пароль, а з'являється якийсь голодранець у косоворотці, шулявський пролетар, і бажає брати уроки гімнастики. Як хочеш, а мені це не подобається. Більше того, насторожує і навіть лякає.

— Не перебільшуй. За оголошенням завжди може хтось з'явитися. Не злякало ж тебе, коли позавчора об'явився студент?

— То ж студент, йому справді треба зубрити латинь. А кому зараз потрібна гімнастика? Я б ще повірив, коли б прийшов непманівський синок чи сам підстаркуватий ожирілий непман, а у цього очі голодні й підозріливі, хіба такому потрібна гімнастика? — Павлюк замислився і докінчив рішуче: — Сьогодні ввечері переїду на Печерськ. А ти після шостої зірвеш об'яви. Скільки наклеїла?

— Як і було обумовлено, три. Біля базару та на Бульварно-Кудрявській. А коли ще хтось з'явиться?

— Поясниш: учитель захворів. Чи поїхав на село по продукти. Хіба мені тебе вчити, Тетяно?

— Шкода... — Жінка підвела на Павлюка очі. — У мене тобі було, здається, не так уже й погано...

— З болем у серці... — Павлюк притиснув долоню до серця. — Так, з болем у серці полишаю тебе, але, сподіваюсь, ненадовго. — Не брехав, бо господиня справді подобалася йому. І це ж треба, все було в ажурі: пристойна квартира, розкішна жінка й не менш розкішне двоспальне ліжко. У Києві ще два тижні, потім підводою до Полонного, далі — Варшава, й на тобі — все собаці під хвіст...

А може, він даремно перестрашився? Проте є сигнал тривоги, а ти стріляний горобець, тобі з робітничо-селянською міліцією зустрічатися не випадає, то більше з чекістами. Вони тебе розкусять за добу чи навіть швидше. Звідси мораль: до побачення і вам, шановна Тетяно Пилипівно, і вам, охоронці законів і порядку в Совдепії. Добре, що навіть Тетяна не знає його нової адреси на Печерську. Але зовсім обривати контакти не можна: явка надійна, заснована самим Савинковим, і ще може знадобитися. Попередив:

— Можливо, Тетяно, сюди навідається вірна людина. Назве пароль: «У Лаврі сьогодні обідню служить отець Миха́йло». Ти відповіси: «Не Михайло, а Тимофій». Цього чоловіка влаштуєш у себе. А я в понеділки і в п'ятниці посилатиму зв'язкового.

— Але ж я так звикла до тебе! — із сльозою в голосі заперечила Тетяна Пилипівна.

— Через місяць,— запевнив Павлюк. — Я повернусь через місяць, якщо нічого не трапиться. Тобі ніщо не загрожує, ти весь час у Києві, у всіх на очах, за тебе чекісти не зачепляться, а в мене гріхів вистачає. Але я вірю в нашу щасливу зірку, Танюшо! Отже, через місяць...

12.

Отець Леонтій косив сіно. Скинув підрясник, лишився в білих полотняних штанях і розстебнутій лляній сорочці, дихав рівно, хоч піт струмочками стікав по грудях.

Косячи, отець Леонтій забував про все: і про парафіян, і про свою обдерту церкву, і про нахабних сільських комсомольців, які минулого тижня поставили у клубі антирелігійну виставу, а він змушений був проковтнути цю образу.

Весь тиждень у отця Леонтія був поганий настрій, напади холодної люті обривали серце, відпустило лише тепер, серед медвяних трав, під безхмарним небом, серед природи, сповненої істинно божої благодаті.

Кладучи рівні й довгі смуги пахучої трави, отець Леонтій усвідомлював, що ця насолода працею дісталася йому від пращурів, які, певно, косили ці луки ще за князя Володимира так само, як він, у домотканих штанях і розстебнутих на грудях сорочках. Ходили вони в княжих дружинах проти половців і вирощували жито на відвойованих у лісу нивах, збирали мед у бортях і полювали турів, кохали дітей і спокійно вмирали, знаючи, що так буде вічно: темний ліс, медвяна трава й заспокійливе кумкання жаб у близькому болоті.

Отець Леонтій подумав: самий лише пряний запах зубрівки, либонь, кращий за всі пахощі світу. Жадібно вдихнув повітря й зупинився, щоб направити косу. Залізо застогнало під бруском, завищало, скаржачись. Отець Леонтій обтер рукавом піт з чола, провів, граючись, наточеним лезом по траві, й вона лягла йому під ноги покірно і якось принижено.

Отець Леонтій ступив крок, коса завищала, та він не відчув у руках ніякої ваги, наче коса літала сама собою, а він лише ступав слідом за нею. Нараз отець Леонтій усвідомив, що саме зараз, на квітуючому лузі, під безмежним небом з рідкими хмаринками він значно ближчий до бога, ніж у храмі перед вівтарем, серед мальованих святих, ледь видних у мерехтливому світлі свічок. А ще цей запах ладану, який чомусь завжди асоціюється у нього зі смертю. У потойбічне життя отець Леонтій не дуже вірив, як не вірив і в деякі християнські догми. У бога вірив, у те, що все в світі підпорядковане божественному розумові й має бути підвладне вічним канонам, усвідомлював і себе, як намісника бога, як справжнього пастиря людських душ, хай лише на невеличкому терені, поки що у двох селах, але справді тільки поки що — вірив у свою щасливу зірку і в те, що до голосу його колись прислухатимуться, як до одкровень пророків.

А чому б і ні?

Розуму йому не позичати, енергії також, от тільки б скинути червоних, які оголосили святу церкву дурманом, навіть слова які напотребні вигадали: «опіум для народу»...

Не розуміють, що на десяти заповідях християнства тримається всенький світ, що ці заповіді вигадав не бог, а самі люди, що заповіді є наслідком людського буття і людського досвіду і що, зрештою, під якимось іншим соусом, але й більшовики змушені будуть згодом визнати, що в цих заповідях є сенс. І що біблія — одна з наймудріших книг у світі. Звичайно, є в ній суперечності і навіть з погляду суворої логіки нісенітниці, однак в яких книгах нема їх? Навіть у Льва Толстого, якого отець Леонтій, незважаючи на відлучення письменника від церкви, читав і шанував, багато таких суперечностей, і більшовицький лідер Ленін наголосив на них у якійсь своїй праці.

Отець Леонтій раптом спіймав себе на тому, що з повагою подумав

про більшовицького лідера, й розпачливо похитав головою. От до чого доводить одноманітна праця й божественна поліська природа! До благодушшя, до смирення й розслабленості, а часи нині такі, що про спокій не може бути й мови. Червону заразу треба косити, як цю траву, швидко й жорстоко, нехай падає і висихає, під корінь її, щоб і сліду не лишилося...

Однак, подумав отець Леонтій, на жаль, усе на світі лишає свій слід. От і червоні безбожники, якщо навіть зліквідувати їхню владу, полишать по собі слід, і з цим треба рахуватися.

Але чи варто саме сьогодні думати про це? Коли співав в небі жайворон і ніздрі забиває різкий запах свіжоскошеної трави?

Отець Леонтій махнув косою ще кілька разів, зупинився, спершись на держално, позорив по лугу, що червонів від іван-чаю, хазяйновито обтер вологе кісся травою і статечно попрямував до куреня під розлогою дичкою.

Ішов і відчував, якими пружними стали кроки і як грають м'язи.

Він усівся на розстелене під грушею рядно з почуттям людини, що виконала свій обов'язок, хоч косив лише годину чи трохи більше. Що ж, хоч не його це справа, так, забаганка, а все ж приємно згадати молодість, розім'ятися, спіймати ту незбагненну й чудову мить, коли відчуваєш себе наодинці з природою, коли полишають тебе мирські турботи й по-справжньому розумієш свою безмежність не тільки на землі, а й у всесвіті.

Отець Леонтій простягнувся на рядні, підклавши під голову подушку, слухав, як дзвенять коси поблизу, як перемовляються косарі й форкає, відмахуючись від гедзів, гнідий кінь. Розкинув руки й застиг, здивований, бо, либонь, вперше збагнув, що саме такі миті є найкращими в житті й людина живе саме для того, щоб косити сіно й вирощувати хліб, а під час відпочинку вдихати запах зубрівки й чути в небі жайворонів спів.

Але, подумав також, що це в ньому подали голос селянські гени, а справжньому чоловікові негоже танути від лугових запахів. Його пращури не тільки косили сіно, точили коси, а нагострювали й мечі, рубали ними половців та монголів, і ніхто не знає, що краще: дрімати під грушею чи відчути азарт справжньої битви з ворогом...

І ще подумав отець Леонтій: є рядові бійці, які лише махають шаблями, чи ось такі затуркані косарі, як Степан Рячко, котрий зараз косить траву во благо отця і сина й святого духа, а точніше, для нього, отця Леонтія, а є і полководці, що народилися для того, аби керувати боєм, вказувати, кому й де косити чи як і від кого боронитися. Це вони одним помахом руки примушують рухатися тисячі й тисячі людей, як досвідчений чабан одним вигуком зупиняє чи спрямовує цілу отару. До таких, вищих духом, належить і він, поки що скромний парафіяльний священик отець Леонтій, і тільки від нього самого залежить, чи лежати під крислатою грушею, чи піднімати людей...

Отець Леонтій потягнувся, відганяючи дрімоту. Знав: шлях уже обрано й він просто кокетує сам з собою. Принаймні на найближчий час мета цілком зрозуміла і завдання визначені: докласти всіх зусиль, щоб розхитати й повалити совдепи. Бо саме від них найбільше зло. Більшовики відокремили церкву від держави, активно агітують людей не вірити в бога, вибивають грунт з-під ніг у нього, а цього простити не можна: війна, і війна нещадна!

Отець Леонтій витягнув годинника швейцарської фірми, придбаного ще за благословенних часів, коли в Росії правив фактично священний синод. Клацнув кришкою, глянув на стрілки і одразу затурбувався: як швидко минув час, уже пів на восьму, і через півгодини у нього призначено зустріч. Нетерпляче потягнувся за підрясником, загукав:

— Степане, запрягай! Швидше, кажу, Степане!

Він одягнув засмальцьований у комірі підрясник, натягнув со-

лом'яного бриля й поправив на грудях масивне срібне розп'яття. Степан уже запряг і запитально дивився на священика.

— Сам... — коротко розпорядився той і заліз у плетену з лози бідарку. Вмостився, поправив підрясник і наказав: — А ти докошуй.

Отець Леонтій перетнув убрід мілку річечку з пологими піщаними берегами, проминув темні вільхові зарості й виїхав на заквітчаний луг, на краю якого починався рідкий дубовий гай. Дерева тут стояли окремішньо, лише де-не-де крони спліталися, та все ж сонячні промені пробивалися через них, гай був прозорим, веселим і, довершуючи його святковість, на якомусь з дубів заливалася іволга — її срібні переливи, здавалося, чіплялися за могутні дерева, утворюючи поміж ними невидимі гірлянди.

Але отець Леонтій не звертав уваги ні на гру сонячних променів у дубових кронах, ні на кришталеві рулади іволги: ледь помітною лісовою дорогою він виїхав до порослого ліщиною байраку, який, поступово заглиблюючись, вів до дрімучого лісу. Тут отець Леонтій зупинив коня, прив'язав його до дубочка й знову витягнув годинник. Невдоволено поморщився: було вже сім хвилин по восьмій, зустріч затримувалася, а цього отець Леонтій не любив. Проте сьогодні йому не довелося довго чекати: не встиг він розкласти під дубом килимок, як з дебри долинуло коняче хропіння і на галявину виїхали два вершники. Попереду старший, у картузі з лакованим козирком, не новому, але ще пристойному шевйотовому піджаку і темній сатиновій сорочці. Другий, молодший, був одягнутий значно бідніше: бавовняний зім'ятий піджак, така ж кепка, сорочка з потертим коміром. Він перший зістрибнув з коня, шанобливо допоміг злізти старшому, прив'язав коней неподалік од бідарки, лише потому зняв кепку й ввічливо вклонився отцю Леонтію.

— Прапорщик Вовк! — відрекомендувався.

Священик підняв руку й благословив прапорщика, хотів благословити й старшого, але той дружньо поплескав його по плечі, даючи зрозуміти, що ця процедура не для нього, й мовив притишено, наче тут їх міг хтось підслухати:

— Оце, отче, та людина, про яку ми балакали. Наша людина, хоробра й віддана.

Священик зміряв Вовка уважним поглядом, наче справді міг зазирнути в душу й перевірити справедливість мовленого.

— Радий,— сказав,— навіть дуже радий, бо віддані люди тепер на вагу золота.

— Однак... — старший здивовано роззирнувся довкруж,— де ж ваші?..

— Поспішаєте,— самими губами посміхнувся отець Леонтій. — Так просто справи не робляться. Невже ви гадали, що Грунтенко без належної перевірки приїде сюди?

— Проте, святий отче, мене ви знаєте не один день, до того ж мої зв'язки з поручиком Якубовичем...

Отець Леонтій застережливо підняв руку:

— Ви, Іване Івановичу, поза підозрами, але прапорщика, вибачте, бачу вперше...

— Я ж поручився за нього!

— Однаково, шановний. Сподіваюсь, прапорщику, ви не ображаєтесь на мене?

— Ні в якому разі,— щиро відгукнувся Вовк,— навпаки, мені це подобається. Сувора конспірація і найретельніша перевірка всіх без винятку — основа основ. Цупком і Козача рада не втрималися тільки тому, що чекістам удалося приспати пильність їхніх керівників.

— Отож... — схвалив отець Леонтій і заліз до бідарки. — Прошу їхати за мною.

Вони обминули байрак і глухим лісовим путівцем за годину дісталися невеличкого хутора: десь чотири чи п'ять хат принишкли під

кронами вікових дубів і лип. Здавалося, люди полишили хутір, не гавкнув навіть пес і на подвір'ях було порожньо, однак отець Леонтій упевнено зупинив бідарку біля останньої хати, зістрибнув на землю, і одразу з-за клуні нечутно вислизнули двоє з гвинтівками. Побачивши священика, не опустили зброю, один зупинився біля ганку, а другий ступив кілька кроків, спрямувавши багнет просто в груди отця Леонтія, і запитав:

— Хто такі? — Позорив очима по вершниках і наказав загрозливо: — Злазьте з коней!

Прапорщик з Іваном Івановичем виконали наказ одразу, це сподобалося вартовому з гвинтівкою, він підійшов до них, обмацуючи уважним поглядом.

— Я священик з Високої Печі,— пояснив отець Леонтій,— і нас тут мають чекати.

— Та бачу, що не паламар,— не зовсім увічливо відповів вартовий і запитав: — Зброю маєте?

— Яка може бути зброя у духовної особи! — обурено вигукнув отець Леонтій, але це не справило враження на вартового. Хитро підморгнув і мовив: — Бачили всяке... А у вас? — обернувся до вершників.

Іван Іванович похитав головою, а Вовк витягнув з внутрішньої кишені піджака наган, підважив на долоні й подав неохоче. Вартовий повеселішав і опустив гвинтівку.

— Проходьте,— вказав на ганок,— вас уже чекають.

У чисто прибраній кімнаті за довгим столом, збитим із дбайливо виструганих дощок, сидів чоловік у гімнастерці з портупеєю. Побачивши отця Леонтія, він обійшов стіл і потиснув священикові руку. Потім поздоровкався з Іваном Івановичем, зміряв поглядом Вовка, та не сказав нічого.

Вовк присунув до себе стілець, сів, поклавши ногу на ногу і демонструючи цілковиту незалежність. Це не дуже сподобалося чоловікові в гімнастерці, бо зсунув брови й запитав:

— То як справи?

Це запитання не стосувалося нікого конкретно, та ініціативу взяв на себе отець Леонтій:

— Справи наші втішними поки що назвати важко. І ви, Володимире Антоновичу, знаєте це не гірше за нас. Тут усі свої, тому й говоритиму відверто. Починаємо фактично на порожньому місці, вкотре вже починаємо, панове, і не можемо не враховувати, що всі попередні спроби виявились невдалими. Цей факт прикрий, але він свідчить також про те, що нині за визвольну справу взялися люди загартовані, досвідчені та ідейні, я б сказав, еліта, яка не зневірилася, а навчилася на поразках. Набралася досвіду й люті, так, люті й ненависті до більшовиків, які спаскудили наше життя. Можливо, це наш останній шанс, може, я помиляюсь, і наше зрушення також не дасть сподіваного успіху, а ми загинемо в смертельному двобої,— отець Леонтій випростався, наче на проповіді, і очі в нього спалахнули, й голос зазвучав, мов церковний дзвін,— але я не бачу іншого виходу: перемога або смерть, відступати нема куди, бо сам факт відступу означає смерть, трохи, може, повільнішу, ніж у бою, але ж неминучу.

Грунтенко дивився на отця Леонтія з іронією.

— Не треба бути таким категоричним, отче,— обірвав нарешті священика. — Я ще хочу жити, та й шановне панство, якщо не помиляюсь, також не поспішає туди... Однак маєте рацію, ризик великий, і тільки справді відважні люди стають до наших лав. — Сказавши це, подивився на Вовка, й прапорщик зрозумів його.

— Здається, я тут єдиний, кого ви бачите вперше,— подав голос Петро. — Проте сподіваюсь, що деяку інформацію про мене ви вже зібрали...

— Інакше не мав би честі розмовляти з вами,— погодився Грунтенко.

— Отже, знаєте, що я обіймав посаду заступника начальника центроштабу Козачої ради.

— Уточнюю: не знаю, а чув...

Вовк дістав шматок полотна.

— Прошу ознайомитися.

Грунтенко підніс полотнянку до очей, уважно вивчив її і констатував:

— Документ справжній. І нам відомо, що вам, прапорщику, випадково вдалося уникнути арешту. Але саме ця випадковість і насторожує...

Вовк розвів руки.

— На жаль, маю лише довідку, видану червоними.

— Можна з нею ознайомитися?

— Прошу.

— Довідка уманської лікарні?

— Так.

— Хворіли на тиф?

— Там сказано. Ледь видряпався.

— А як потрапили в Умань? Адже, як мені відомо, діяли в Таращанському повіті.

— Я захворів саме тоді, коли почалися арешти. У домі Борового,— збрехав Вовк, знаючи, що найближчим часом перевірити це буде важко. — Перед тим був у Києві — готували до повстання й терору підпільні осередки. Саме з Києва й відрядили мене по зброю до Таращі, а тут хвороба. Боровий, точніше його дочка та жінка встигли попередити Івана Івановича,— кивнув на Тимченка,— мене ж напередодні вивезли на один з хуторів, а потім переправили в Умань...

— А тепер ви знову хочете воювати з більшовиками? Не обпеклися?

— Дивне запитання, Володимире Антоновичу. — Вовк вирішив піти у наступ. — Вибачте, але я трохи знаю про вас, звичайно, не все, та вісті не лежать на місці. Принаймні що потрапили сюди з генерал-хоружним. Волів би запитати те ж саме і у вас, бо виправдатися вам буде важче.

— Так,— роздумливо відповів Грунтенко,— рейд генерал-хорунжого виявився невдалим.

— І скількох з вас порубала червона кіннота? — не вгамовувався Вовк.

— Це була трагічна помилка,— визнав Грунтенко. — І ми намагатимемося не повторити її.

— Як саме?

— По-перше, ми пробуємо надати неорганізованому рухові опору ідейного спрямування. На базі банди Таргана вдалося утворити загін, який визнав платформу УНР. Крім того, хочемо консолідувати сили, залучити нових бійців, об'єднатися з іншими повстанцями Полісся. Налагодити зв'язки з Києвом. Більшовики задоволені, що ліквідували Цупком і Козачу раду, проте нам достеменно відомо, що повністю знищити київське підпілля їм не вдалося: серед інтелігенції ще міцні антисовдепівські настрої. Коротше, якщо все це з'єднати, вимальовується не така вже й невтішна картина.

— Якби уявляв її іншою, не шукав би зв'язку з вами,— погодився Вовк. — Тепер кожен багнет має бути на обліку.

— Не сподівався на іншу відповідь. — Грунтенко замислився на мить. — Загін у нас, прапорщику, поки що не дуже великий — близько сотні бійців, проте дати вам чоту чи відділення зможемо. Та чи варто? Покладемо на вас інші обов'язки: поїдете до Києва — треба поновити контакти з рештками антибільшовицького підпілля, а через нього спробуємо встановити зв'язок з Центральним штабом. Вихід на закор-

донні антисовдепівські центри — це сьогодні найголовніше. А ви, як я розумію, зможете знайти в Києві потрібних людей.

Вовк кивнув: план Грунтенка ніби й влаштовував його. Та не буде ж він справді зв'язувати петлюрівський загін з тими, хто зачаївся в Києві. Його завдання — вийти на шпигунське кубло, а цей Тютюнників посіпака, певно, не має зв'язку з націоналістичними верховодами й навряд чи допоможе йому виявити шпигунів. Однак, якщо вдасться ліквідувати банду, це також непогано. Тому й мовив після роздуму:

— Самі знаєте, київські осередки Козачої ради розгромлені. Відданих людей я там навряд чи знайду. А якщо й знайду, не обійтися без довгої перевірки. Чи варто, враховуючи це, посилати мене до Києва?

— Не гарячкуйте, прапорщику, ви матимете в Києві явки, до того ж надійні, канал зв'язку з закордоном започаткований ще Савинковим — сподіваюсь, ви чули, що Борис Вікторович був майстром таких справ?

— Звідки ж? Я не шпигун, а офіцер, і, якщо відверто, усі ці секретні фіглі-миглі мені бридкі.

— Віддаєте перевагу конкретним діям? Тобто персонально рубати й стріляти?

— Я три роки просидів у мокрих окопах, а там було не до сентиментів.

— Доведеться перекваліфіковуватися, прапорщику. Невже не збагнули: завдання у вас почесне й важливе, варте цілої бойової операції. До того ж дуже небезпечне. Ми зупинилися на вашій кандидатурі ще й тому, що більшовики, як правило, гуманно ставляться до хворих та поранених. Завтра ви отримаєте явки, паролі та гроші.

«Гроші з поштового вагона»,— майнуло у Вовка. Запитав, удаючи наївність:

— Спадок генерал-хорунжого?

Грунтенко посуворішав:

— На жаль, Котовському вдалося розгромити й наші тили. Але гроші є. Ви щось хочете сказати нам, отче? — перехопив погляд священика.

— Так, знаєте... — знітився той. — Якщо ви вже забалакали про гроші... Хотів би... — замовк збентежено.

— Кажіть уже.

— Справа делікатна, краще віч-на-віч...

Вовк вийшов з кімнати.

— Бачимо цього прапорщика вперше,— сказав роздратовано отець Леонтій. — А ви отак, нічтоже сумняшеся, довіряєте йому одну з найтаємніших справ.

— Його рекомендував Тимченко! Ви берете на себе відповідальність, Іване Івановичу?

— Звичайно.

— Ну от, бачите...

— Згоден, і все ж...

— Розумію і вас, отче, та ми з Длугопольським вирішили... — Грунтенко нахилився до вуха священика й зашепотів, не звертаючи уваги на Тимченка.

Зморшки на обличчі отця Леонтія розгладилися.

— Ну, якщо так... — сказав задоволено. — Вибачте, Іване Івановичу, та в нашому ділі бувають таємниці...

— А-а... — ображено махнув рукою той. — Може, ви й маєте рацію. Але врахуйте, скоро я зможу повідомляти загін про маневри бердичівського кавполку.

— Ви? — не повірив Грунтенко.

— Моя дочка Фрося виходить заміж за Вариводу. Чули про такого?

— Комполку? У Бердичеві? Чудово!

— Кому чудово, а кому й не дуже. Дівка захопилася... Якби хоч з розрахунку, а то справді кохання.

— Наче ви у молодості не закохувалися!

— Мені батько показав дівку й сказав: ото твоя наречена, і я досі не шкодую.

— Кохання, самі знаєте, перегорить... До речі, червоний полковник знає про ваші стосунки з Гольдройзом?

— Ні, Фрося вимагає, аби я вийшов з товариства.

— І правильно вимагає! Здається, Іване Івановичу, в Бердичеві ви почали із звичайного заготівельника?..

— От що,— відповів Тимченко,— ви, шановний, хоч і маєте різні там закордонні полотнянки та мандати, у моє життя не пхайтеся. Зараз скажете, щоб я сидів тихо і лише шпигував за зятем. І полишив свої справи! Не вийде! — помахав пальцем мало не перед носом у Грунтенка. — Погано ви знаєте Тимченка.

— Ми могли б платити за інформацію... до того ж золотом.

— І так заплатите,— відрубав Іван Іванович. — Нікуди не подінетесь. А в мої справи носа не суньте. Краще домовимось, як спілкуватися з вашим загоном.

— Здається, я зможу вам допомогти,— втрутився отець Леонтій. — Я напишу священикові міського собору, може, знаєте, отець Пилип, високий, з сивою бородою?

— Бачив.

— Надійна людина, а в нього є чи то паламар, чи то церковний староста... Він — до мене, а з Високої Печі до загону шлях уже коротший і безпечніший... Коня тому паламареві дасте і на храм пожертвуєте...

— Пожертвуємо,— погодився Грунтенко,— заради такої богоугодної справи нічого не шкода.

— Радий... — прогудів отець Леонтій. — Щиро радий, що все так владналося. А тепер кличте прапорщика, бо трапеза в господарів готова... — втягнув ніздрями повітря. — І, здається, смачна трапеза, смаженим поросям пахне. А під порося... — він потер руки.

— Не ображайтеся, панове, та я не п'ю,— підвівся Грунтенко. — І взагалі про отаманські пиятики багато гомонять...

— Вольному воля... — махнув рукою отець Леонтій. — Ми з добродієм Тимченком ще не отамани, й нам за успіх справи по чарці не завадить. — Розчинив двері й погукав: — Прапорщику Вовк, прошу до нашого гурту!

13.

Був день зарплати, і Олег Данилович вирішив пошикувати: купив у кондитерській на Хрещатику півдюжини тістечок із справжнім кремом, зробленим, як свідчила реклама, за дореволюційними рецептами. Таких тістечок, запевнив господар крамниці, нема у всьому Києві, і до революції по них приїжджав лакей самої імператриці Марії Федорівни...

Олег Данилович не дуже повірив улесливому непманові, хоча, вирішив, посилання на імператрицю Марію Федорівну надасть тістечкам особливого смаку для тещі. Уявив, як та розчервоніється від щастя, можливо, змінить гнів на милість, і вечірній час спливе без натяків на пролетарські звички, які неминуче з'являються навіть у дворян, котрі порвали зі своїм оточенням.

Сьогодні Наталя не зустрічала Олега Даниловича — влаштувалася викладачкою на курси іноземних мов і поверталася додому лише о дев'ятій вечора. Вона була захоплена своєю роботою, навіть не сподівалася, що виявиться стільки бажаючих вивчати французьку та англійську мови. Розповідала: на курси записався арсенальський слюсар з початковою освітою, але дуже здібний, головне ж, наполегливий.

Пояснює, що вивчить спочатку французьку, а потім ще обов'язково англійську й німецьку, аби спілкуватися з трудящими Західної Європи.

Серафима Володимирівна, почувши таке, презирливо скривила губи: це ж треба, робітники й селяни почнуть розмовляти французькою... Нонсенс...

Олег Данилович спробував зауважити, що паризькі комунари також розмовляли французькою, та Серафима Володимирівна зміряла його зневажливим поглядом: невже не зрозуміло, російською розмовляє і вона, вдова людини, близької до колишнього київського генерал-губернатора, і мужик з-під Рязані чи Калуги, але ж то зовсім різні мови...

Втім, Серафима Володимирівна матиме сьогодні насолоду не тільки від тістечок із сумнівною непманівською рекламою. Адже Олег Данилович одержав пропозицію, яка, мабуть, поки що задовольнить тещині амбіції. Пропозицію, сказати прямо, зовсім несподівану. Навіть тепер, проминувши кам'яних левів, що охороняли якийсь новостворений музей, Олег Данилович здивовано покрутив головою, пригадавши сьогоднішню розмову з Шубравським.

Уранці він регулював мотор вантажівки, котра мала терміново вийти в Бровари, і йому в потилицю нетерпляче дихав шофер — уже натякнув, що кожна хвилина дорога й сам голова губвиконкому товариш Ян зацікавлений у цьому рейсі. Олегові Даниловичу хотілося відповісти, що нехай тоді товариш Ян сам ремонтує старі карбюратори — ця машина, мабуть, возила боєзапас десь на фронті під Брестом чи Львовом, а карбюратор той самий... І взагалі давно вже час оновлювати автопарк: машини їздять не на бензині, а на ентузіазмі, ну, й трохи завдяки його, Олега Даниловича, вмінню. Проте скоро і цього вміння стане замало, й тоді...

Але Олег Данилович нічого не сказав шоферові, працював швидко, зібрано, й десь через півгодини вантажівка завелася. Шофер, забувши подякувати, помчав на Бровари, а Олег Данилович сів на табурет, обтер замащені руки й вирішив відпочити. Та у бокс зазирнув Шубравський і покликав Яновського. Завгар влаштувався на лавці біля бочки з водою, закурив і мовив без будь-якої підготовки:

— Є така думка, Даниловичу, довірити тобі гараж. Бо я одержав призначення на «Ленінську кузню».

— Мене завгаром? — щиро здивувався Яновський. — Ви хочете сказати — на ваше місце?

— Точно,— задоволено всміхнувся Шубравський. — Бо кращої кандидатури нема. Я сам і рекомендував тебе голові губвиконкому.

— Товаришеві Яну? — запитав Яновський, відчувши, що безглуздіше запитання важко вигадати. Та одразу збагнув, що й вирвалося у нього воно невипадково: голова губвиконкому мав знати, що у гаражі, нехай простим слюсарем, працює колишній царський полковник. — І як він поставився до цього?

— А дуже просто: згодився.

— І не розпитував про мене?

— Чому ж, попитав, і я дав тобі, Даниловичу, найкращу характеристику.

— Однак і ти не все знаєш про мене...

— Облиш, Даниловичу, у нас у гаражі до тебе запитань нема.

Раптом Олег Данилович сказав таке, що сам злякався своїх слів:

— А якщо я контра, котра хоче пролізти до пролетарських згуртованих лав?..

— Ти? — посміхнувся Шубравський. — Ти мені голови не мороч. Ти, правда, на слова не щедрий і не розповідав, що і як, тобто про своє минуле, але врахуй, контру ми б за два дні викрили. Ну,— засумнівався,— може, не за два дні, однак за тиждень точно. Та й свого брата одразу видно. Сам розумієш, є серед нас усякі: і пронози, і ледарі, дехто на чужому горбі в рай намагається в'їхати, їх, може, не з першо-

го дня, але видно, а ти, Даниловичу, скажу прямо, не з таких. Тобі довіряти можна, надійний ти чоловік, і я це сказав товаришеві Яну. Поручився за тебе.

Яновський відчув, що очі в нього мимоволі зволожилися. Одвернувся і мовив підкреслено сухо:

— Дякую, тільки я не згоден. Мені в механіках краще.

— Що завгар, що механік — однаково. Ну, обов'язків у завгара трохи більше — кого й куди з шоферів послати, звіти писати, та що звіти, ти ж грамотний, бачу, грамотніший за мене, а мене ось у червоні директори висувають, так що й ти справишся...

Олег Данилович тоді припинив розмову, але під час обідньої перерви, коли в конторі нікого не було, підійшов до телефону, подзвонив у ДПУ Горожанину.

— Слухаю вас, Олегу Даниловичу.

— Запам'ятали, як мене звати,— здивувався Яновський.

— На пам'ять не скаржусь. Щось трапилося?

— Мене, товаришу Горожанин, вирішили висунути у завгари. То я хотів...

— Висувають — отже, заслужили,— сухо обірвав його Горожанин, і Олегові Даниловичу чомусь здалося, що той уже знає про це.

— З моїм минулим?..

— У нас служать не тільки царські полковники, а й генерали. І непогано служать.

— І ви вважаєте?..

— Вирішувати належить вам. — Горожанин поклав трубку.

Перед кінцем робочого дня Яновського викликали у виконком. Прийняв його неусміхнений і навіть суворий працівник відділу кадрів, який назвався Яковом Гнатовичем Сперначем. Він розмовляв з Яновським лише кілька хвилин, але дивився так, немов зазирав у душу. Наприкінці, коли Олег Данилович почав розмову про своє минуле, застережливо підвів руку й пояснив: їм усе відомо й рішення про призначення Яновського погоджене у найвищих інстанціях.

Олег Данилович піднімався крутою парковою алеєю, паралельною Олександрівській. Було спекотно — ступав повільно, обмірковуючи ситуацію, що склалася. У глибині душі розумів, що призначення завгаром втішило його самолюбство, хоч, зрештою, зовсім не образився б, коли б замість Шубравського призначили когось іншого. Чесно кажучи, не сподівався на таку пропозицію, хоч і знань, і досвіду, й енергії йому б вистачило не тільки для гаража. Виходить, у совдепівських керівників є кебета: розуміються на людях і хочуть якомога краще використати їх. Але ж і йому слід тепер працювати ще енергійніше. Проте що означає — енергійніше? Щоб автомобілі менше псувалися й більше їздили. А техніка стара, запчастин нема, кваліфікованих механіків теж...

Олег Данилович згадав: здається, десь на Подолі живе Гаврило Кулагін, механік роти броньовиків. Чудовий спеціаліст, і треба його знайти. А як знайти? Мабуть, через Семенка. Прапорщик Семенко теж служив у їхній армії і товаришував з Кулагіним. Семенкові розтрощило правицю, тепер він торгує пивом та цигарками у ларку біля Євбазу, колись Олег Данилович випадково надибав його, і Семенко запрошував до свого кубла...

Олег Данилович так заглибився в свої думки, що не помітив: уже досить тривалий час поруч іде якийсь чоловік. Нарешті скосив очі й побачив: молодик років двадцяти п'яти, червонощокий, у білій сорочці, заправленій у бездоганно випрасувані сірі штани.

Молодик випередив Яновського на крок, обернувся до нього й запитав:

— Пане Яновський, якщо не помиляюсь?

— Не помиляєтесь,— відповів Олег Данилович стримано. — Чим можу служити?

— Хотів би затримати вас на кілька хвилин,— молодик вказав на лавицю обіч алеї. — Коли, звичайно, маєте час...

Олег Данилович кивнув, згоджуючись, і вони всілися, точніше, молодик не сів, а примостився боком коло Яновського.

— Дозвольте відрекомендуватися,— мовив якось боязко, наче студент прийшов здавати іспит суворому професорові,— Олексій Васильович Яковлєв.

«Яковлєв? — подумав Яновський, але не пригадав. — Яковлєв? — подумки повторив ще раз і нарешті зрозумів: — Олекса... Олекса Яковлєв, той самий юнак, що був закоханий у Наталю і про якого з таким ентузіазмом розповідала Серафима Володимирівна».

Кров прилинула до обличчя, проте Олег Данилович не виказав хвилювання, спокійно підвів очі на Яковлєва й мовив:

— Наталя мені казала про вас.

— Тим краще, тим краще... — заметушився той. — І що ж вам сказала Наталя?

— Що ви були її нареченим,— Олег Данилович зробив паузу і додав: — І ще вона сказала, що кохала вас.

— От!.. От!.. — вигукнув Яковлєв. — І раптом у наше життя вриваєтеся ви, задурюєте голову недосвідченій дівчині... Аякже, полковник, молодий, та вже полковник, і всякі там красиві слова, подарунки... Ви розбили наше кохання!

— А ви пробували сказати все це самій Наталі?

Обличчя в Яковлєва одразу потвердішало й стало лютим. Він відсунувся від Олега Даниловича — тепер сидів упевнено, раптом різко повернувся, немов хотів схопити Яновського за груди чи вдарити, та скам'янів, навіть зблід, потім підвів вказівного пальця правиці й театрально тицьнув ним в Олега Даниловича.

— Так,— вигукнув,— я намагався переконати Наталю, розкрити їй очі, та вона засліплена, засліплена вами, вашими заслугами, регаліями, ви, досвідчений ловелас, зуміли втертися їй у довір'я.

— От що! — посуворішав Яновський. — Хто дав вам право розмовляти зі мною таким тоном? Так, я старший за Наталю, але вона сама вибрала мене, і врахуйте, я люблю свою дружину й не дозволю нікому, і вам в тому числі, втручатися в наше життя. До речі, тепер я ніякий не полковник, а слюсар-механік і аніскілечки не принижений цим. Як мені відомо, Наталя також. Отож вважаю подальшу розмову небажаною... — Почав підводитися, та Яковлєв зупинив його рішучим жестом.

— Ви, дворянин і офіцер, зганьбили не тільки себе, а й офіцерський корпус! Ви перейшли на бік червоних, плазуючи перед ними... Слюсар! — зареготав раптом мало не істерично. — Пролетар з полковницькими погонами... Чи не здається вам, що це підло, добродію?

— Ні, не здається. — Олегу Даниловичу стало весело. — Дозвольте тільки запитати, де служили ви? І хто саме писав п'єси для більшовицького театру «Червоний факел»? Вибачте, я не засуджував би вас, якби ви самі не дали мені привід. От я працюю в гаражі й роблю все, як можу, намагаюсь працювати добре, а ви вважаєте це порушенням честі й підлістю. А як розцінювати вашу позицію: ви писали п'єси з наперед визначеною ідеєю для червоного театру, зовсім не вірячи в цю ідею, навпаки, ненавидячи її. Тобто брехали. Хто ж діяв підло, я чи ви?

— Я удаю, що служу більшовикам, а ви справді працюєте на них. Ви, який колись присягав царю!

— А ви демагог! — сказав Олег Данилович і здивувався, що такого чоловіка могла любити Наталя. Але одразу ж знайшов для неї виправдання: розлюбила...

Яковлєв почервонів так, що кров мало не порснула з його повних щік.

— Ви ще пошкодуєте! — стрімко підвівся і пішов, не озираючись.

Олег Данилович посидів ще трохи. Роздратування, яке викликала ця скороминуща й до деякої міри безглузда розмова, поступово вляглося, проте неприємне відчуття залишилося, і він попрямував додому, вирішивши не розповідати про Яковлєва Наталі.

Яковлєв проминув Маріїнський палац, сів на лавицю й глибоко зітхнув, знімаючи нервове напруження. Поморщився й пошепки вилаявся: так не можна — повівся, як хлопчина, емоції переважили, ще б трохи — й міг би побитися з цим Яновським. Зрештою, було б чого битися: просто уражене самолюбство, ніякого великого кохання до Наталі, що він його демонстрував допіру, вже давно нема. Звичайно, було колись юнацьке почуття, та не можна вибухати через якесь дівчисько, що вийшло заміж за іншого. Скільки було в нього у «Червоному факелі» дівчат, які прагнули одержати нові ролі!..

Отже, не варто дозволяти собі такі струси, особливо тепер, коли очолив хоч і не дуже велику, та все ж авторитетну групу по боротьбі з совдепами. Витримка й ще раз витримка...

Олекса спробував дихати рівно, й це йому вдалося, але знову згадав примружені іронічні очі полковника, й лють закипіла в ньому. Можна давати найурочистіші обіцянки тримати себе в руках, але терпіти приниження?!

Яковлєв потер пучками скроні, знову спробував заспокоїтися, та нараз збагнув, що ці напади люті не залишать його, і єдиний вихід — помститися. Ясно: полковник Яновський зрадник, а зрадників знищують. Та чи зможе він справді знищити його?

Яковлєв подумав: добре було б перестріти цього екс-полковника десь у безлюдному місці, вихопити пістолет і побачити переляк на самовпевненій пиці, потім загнати йому в серце кулю, ні, для гарантії дві кулі, схилитися над тілом, копнути носком черевика в груди — так робив у «Червоному факелі» актор Шамардин, нездарний актор, який чомусь подобався глядачам.

Та нащо вбивати самому, самому небезпечно, треба доручити акцію Єдиневському, той військовий, служить у Київському округу, йому й карти в руки. Хоча Єдиневський не може ризикувати, він постачає Центр дії важливими військовими документами, за які, запевняв Вакар, польська та французька розвідки заплатять чималі гроші.

Яковлєв згадав Вакара й одразу забув про Яновського. У серце вжалила заздрість, ні, мабуть, не заздрість, бо він ніколи не заздрив Миколі, навпаки, коли вони ще вчилися в одній гімназії, дивився на Вакара згори вниз, та й взагалі, яке могло бути порівняння? Він уже тоді почав писати п'єси, вчитель словесності хвалив, гімназистки надсилали йому любовні записки, а Микола Вакар, низенький, непоказний, довгоносий, ні в чому себе не виявив. То чого заздрити? Не заздрість, а ревнощі, нарешті збагнув Яковлєв. Справді, цей гостроносий Вакар живе в самому Парижі, приїхав звідти, аби створити в Києві цілу підпільну організацію, натякав, що залучив до неї навіть відомих професорів — і це ж треба, таке недолуге, а вибилося у люди. За ним стоїть сам могутній Карташов з компанією — кадети... Партія хоч і пошарпана, але зуміла зберегти Центр у Парижі, поновлюють свої організації в Совдепії, щоправда, під іншими гаслами, та кадетський присмак відчувається у всьому. Це пусте, що Вакар рекламує Центр дії як організацію міжпартійну — візьмуть владу, тут все й проявиться, як на лакмусовому папірці, нікуди вони не подінуться від кадетської програми...

Згадавши Вакара і підпільну групу, яку йому доручили очолити, Яковлєв остаточно опанував себе. Справді, розгарячився, як хлопчисько.

Нова думка майнула в Яковлєва. Не обов'язково вбивати цього типа, для чого ризикувати йому чи Єдиневському? Адже Яновського можна знищити зовсім по-іншому, навпаки, нехай живе, але як?.. Розчавити, розтерти та ще й плюнути... Яковлєв подивувався: і як ця

дуже проста думка не блиснула йому раніше? Варто тільки написати донос, звичайний анонімний лист, скажімо, до профспілки гаража, де працює Яновський. Мовляв, куди ви дивитеся, рідні пролетарі, адже до ваших згуртованих, монолітних лав проліз ворог, золотопогонник, царський полковник. А для чого? Чому полковник натягнув машкару слюсаря? Тільки для того, щоб шкодити. Так, шкодити й не давати вам будувати нове, світле соціалістичне суспільство, заважати наближенню світової революції.

Яковлєв повеселішав: так, треба бити словом, бо інколи слово б'є значно сильніше й точніше, ніж куля.

14.

Вовк обминув залізничну станцію Попільню і через густий дубовий ліс в'їхав у село Жидовці. Село починалося відразу за лісом, і Петро, не злізаючи з коня, спокійно огледівся.

Третя хата від краю, за піщаною лісовою дорогою, під солом'яною стріхою, а на подвір'ї, як і казав Грунтенко, криниця з журавлем. Тихо, нікого не видно, наче село у ці передвечірні години зовсім вимерло.

Прапорщик зліз з коня і підійшов до садиби. Хвіртка зарипіла, Вовк побачив біля ганку жінку в білій кофтині. Зупинилася, піднесла до очей долоню дашком, почала роздивлятися.

— Тут мешкає Михайло Середа? — запитав Вовк.

— Тут.

— Я від отця Леонтія. З Високої Печі.

— Зараз покличу,— відповіла жінка, як видалося Петрові, без особливого зацікавлення.

Вовк підвів коня майже до самого ганку, зняв кашкета і обтер піт з чола просто рукавом. Почекав ще хвилину, і тоді на ганок вийшов черевань у спідній сорочці, з обвислими довгими вусами. Він узявся обома руками за бильця, перехилився, розглядаючи Вовка маленькими, жвавими очима, запитав:

— Від отця Леонтія, кажеш? З Високої Печі? І що піп звелів переказати?

— Приготуйте віск для свічок.

— Приготую,— кивнув чоловік, і обличчя його розпливлося в солодкій усмішці. — Коня я сам розсідлаю, а ти заходь, бачу — натомився...

Петро й справді натомився, їхав мало не цілий день у спеці, хотілося пити, а ще більше — простягнутися просто на траві у затінку під клунею.

Черевань прудко, як на свою статуру, збіг з ганку, взяв у Петра повід.

— Йди,— осміхнувся ще раз,— там Вірка холодного хлібного квасу винесла з погреба, бачу, губи в тебе запеклися...

У напівтемних сінях Петра огорнув гіркий запах свіжоскошеного татарського зілля, яким встеляють долівки на зелені свята. Свята давно відійшли, та дух зілля зберігся. Петро не встиг почудуватися з цього, як ззаду на нього навалилися, викрутили руки й, перше ніж він устиг оговтатися, скримцювали за спиною.

— Чого?.. — обурився Вовк. — Чого, мов навіжені, кидаєтесь на людей?! Не знаєте, хто я?

— Помовч!..

Петро відчув сильний удар межи плечі, мало не заточився, але втримався на ногах. Його заштовхнули до світлиці. За довгим дубовим столом сидів чоловік у чорній шкірянці, поруч лежав такий же шкіряний кашкет з червоною зіркою і стояли глиняний глечик та великий кухоль.

— Заходь, не бійся,— підвів на Вовка очі чоловік у шкірянці. Єхидно посміхнувся й додав: — От і зустрілися!..

Вовк полегшено зітхнув: спочатку йому здалося, що потрапив до рук звичайних карних злочинців чи просто вийшло якесь непорозуміння, а тут свій хлопець з ДПУ, треба з ним швидко порозумітися, щоправда, нема жодних документів, та, зрештою, для чого документи... Поруч Попільня, там на станції телеграф, прямий зв'язок з губчека, і за якусь годину все з'ясується...

Вовк озирнувся на двох кремезних хлопців, що так спритно взяли його в сінях,— дивляться люто, та й як ще можуть дивитися: спіймали контру, бандита, який ішов від отамана на зв'язок аж до Києва, отже, птах важливий, з таким не панькаються...

Вовк посміхнувся хлопцям приязно, хотів навіть підморгнути, але випадково перехопив погляд господині — очікувальний і якийсь начебто злостивий. Але Грунтенко запевняв: явка в Жидовцях зовсім надійна, Михайло Середа та його жінка Параска — свої люди, отже, якщо чекісти влаштували тут засідку, то мусили налякати господарів. Але тоді б Параска дивилася на нього принаймні співчутливо. І чи випустили б чекісти Середу назустріч йому? Адже вийшов на подвір'я сам...

Але чекісти могли якось схилити Середу на свій бік, адже селянство почало підтримувати більшовиків. Чому розгромили Тютюнника? Тому що не пішов за ним селянин. Селянин, а не куркуль,— зупинив себе Вовк, а Грунтенко казав, що Середа господар заможний, тобто куркуль, такого навряд чи переагітуєш...

Все тут не тримається купи...

Вовк ступив крок до столу й запитав, дивлячись просто у вічі чоловікові у шкірянці:

— На якій підставі кидаєтесь на людей?

Той зміряв Петра холодними очима.

— Обшукати! — наказав парубкам.

Ті швидко обмацали Петра, витягли з кишені папери, кисет, годинник, поклали на стіл.

— Зброї нема! — доповів один.

— Це ще ні про що не говорить,— заперечив чоловік у шкірянці. Переглянув документи. — Липа,— сказав упевнено. — Як твоє справжнє прізвище?

— На якій підставі затримали мене? — твердо повторив Вовк. За якісь хвилини, поки його обшукували і вивчали документи, Петро виробив лінію поведінки. Однаково його доставлять у Попільню. То краще тут не казати нічого, а відкритися безпосередньо голові повітового ДПУ — адже має цілком секретну місію, і чим менше людей знатиме про неї, тим краще.

— Ти, контра паршива, ще ставитимеш мені запитання? — чоловік у шкірянці, спершись руками на стіл, почав повільно підніматися. Перегнувся до Петра, свердлячи його очима. — Тут запитую я, збагнув? До кого ти йшов і з яким завданням? Недарма ж піп з Високої Печі послав тебе сюди?!

Петро поворушив міцно зв'язаними руками. Навряд щоб чекісти дозволили собі таке. Ну, ще поки затримували, але тепер, переконавшись, що людина беззбройна, обов'язково б розв'язали. Крім того, існують правила й настанови, згідно з якими до заарештованих слід ставитись гуманно й ввічливо, а тут «контра паршива...»

А якщо засідка, майнула думка, і його перевіряють? Адже Грунтенко з попом не такі вже й дурні — послати з важливим завданням аж до Києва, це не по-їхньому.

Вовк похитав головою і мовив:

— Розв'яжіть мені руки! Поки не розв'яжете, не скажу ні слова.

— Ти дивись,— щиро здивувався хлопець у нього за спиною,— а воно ще й нахабне!

— Облиш, Славко,— наказав чоловік у шкірянці. Трохи подумав і вирішив: — Так тому й бути, я сьогодні добрий. Розв'яжіть його.

— Я б його, контрика, просто до стінки,— не погодився Славко, але руки Вовкові таки розв'язав.

— Можеш сісти,— вказав чоловік у шкірянці на табуретку. — Я оперуповноважений Попільнянського ДПУ Онищенко. Громадянин Середа та його дружина Параска Гнатівна звернулися до ДПУ з повідомленням, що банда Таргана, а тепер Длугопольського саме через них підтримує зв'язок з Києвом та Житомиром. Радянська влада простила їм цей злочин, а ми сидимо тут, щоб виловлювати таких, як ти.

— Ні,— сказав Вовк, не відводячи очей. — Ви мене з кимось плутаєте. Я справді від отця Леонтія з Високої Печі, він сказав, що Середа допоможе мені скуповувати худобу. Вам це дуже легко перевірити. Ми з громадянином Тимченком постачаємо худобу для ресторанів Бердичева. А ще отець Леонтій загадував Середі дістати воску для церкви.

— Де Бердичів, а де Попільня? — похмуро посміхнувся чоловік, який назвався оперуповноваженим Онищенком.

— Ну й що? — упевнено заперечив Вовк. — Комерція скрізь однакова.

— Досить,— підвищив голос Онищенко,— гарно брешеш, гнидо, але не на такого натрапив. Я тебе наскрізь бачу й питаю востаннє: казатимеш правду?

— А я що кажу? — удав здивування Вовк.

— Доведеться освіжити твою пам'ять... — зловтішно мовив Онищенко. — Давайте, хлопці, допоможіть йому, якщо він такий нетямущий!

Раптом Петро відчув, що втрачає рівновагу: хтось ззаду спритним ударом ноги вибив з-під нього табурет. Вовк спробував скочити на ноги, та сильний удар знову повалив його на підлогу. Потім Славко вцілив йому чоботом у груди, другий хлопець піддав ззаду, вони били його сильно й боляче, але Петро відзначив — берегли обличчя, і це ще раз переконало його в правильності свого висновку: поки зійдуть синці, мине час, а час не терпить — банді Длугопольського потрібен зв'язок з Києвом, а через нього і з Центральним штабом.

Нарешті припинили бити, підняли за комір і поставили на ноги, чоловік у шкірянці підійшов упритул, ухопив Вовка за підборіддя, закинув йому голову назад. Утупився в нього безжалісними холодними очима, запитав:

— Будеш зізнаватися? Бо зараз рішимо!

— У чому, товаришу комісар? — скривився Петро. Нараз подумав: звичайний непман-заготівельник давно б принижувався і канючив, може, зіграти цю роль? Аби тільки не переграти, щоб і крихти сумніву не зародилося в цього бандита. Запитав сльозливо: — Скажіть, товаришу комісар, у чому зізнаватися, бо й справді рішите...

— У тому, що ти контра і йдеш від бандитського загону з якимсь завданням. Яка банда й що тобі доручила?

— Товаришу комісар, ви приймаєте мене за когось іншого. Їй-бо!

Чоловік у шкірянці раптом дав Вовкові два гучних ляпаси. Загорлав несамовито:

— Свиня! Ти брудна й смердюча свиня, бандит недобитий, а з такими негідниками у нас одна розмова: до стінки!

— Я справді працюю на непманів Гольдройза і Тимченка з Бердичева. Радянська влада дозволяє, є закон...

— Я тобі дам закон. Нема у нас для контри законів, ви всі поза законом!

«Точно,— похвалив себе Вовк,— який я молодець, що відразу відчув пастку. Ну який же чекіст так поводитиметься?»

А чоловік у шкірянці відступив на крок, потягнувся до дерев'яної кобури.

— Востаннє питаю,— просичав,— хто тебе послав і куди? Даю ще півхвилини, а потім... — виразно поплескав по кобурі. — На місці!..

— Не маєте права! Я вимагаю суду!
— Тут тобі і суд, а я замість прокурора, пойняв?
— Незаконно!
— Рахую до трьох: раз...
— Ви справді помиляєтесь!
Чоловік у шкірянці потягнувся ще раз до маузера, але передумав і махнув рукою хлопцям:
— Виведіть і там... біля клуні...
Вовк рвонувся.
— Ви відповідатимете за це!
— Відповімо... — байдуже відказав чоловік у шкірянці. А хлопці знову викрутили Петрові руки за спину, зв'язали й підштовхнули його до дверей.
Під ганком стояв черевань і з цікавістю дивився на Вовка.
— Середо! — удав, що мало не плаче Петро. — Скажіть їм, що я справді до вас по ділу. По худобу й по віск...
Господар примружився, хитрі очі його заховалися під бровами.
— Нічого не знаю,— прохрипів. — Набрид мені ваш отаман, я й звернувся до рідної влади. До чеки тобто, і вона виловлює різних недобитих бандитів...
— Сам ти бандит недобитий! — вибухнув Вовк. — Дочекаєшся: отаман повісить тебе на твоїй же груші!
— Ану! — замахнувся Середа. — Ходять тут всякі... Вороги рідної червоної держави!
Хтось із хлопців ударив Вовка у потилицю, той не втримався і скотився по східцях ганку. Почав підводитися й побачив, що Славко подає господареві гвинтівку.
— Доведи, що добровільно прийшов до нас,— зареготав. — Пристрели цю контру, спокутуєш вину!
Середа взяв гвинтівку, злостиво посміхнувся і почав повільно підводити.
«А якщо,— подумав Вовк,— якщо я помиляюсь і це справді мої останні секунди?»
Ствол гвинтівки цілився просто в очі — Петро ступив йому назустріч, та двері хати голосно хряпнули, мов постріл, Вовк перевів туди погляд і побачив чоловіка в шкірянці. Той владно підняв руку.
— Досить... — сказав розважливо. — Розв'яжіть його, хлопці.
«Ну от, спектакль закінчено»,— подумав Вовк і відчув таку знемогу, що мимоволі опустився долу. Проте мав дограти свою роль до кінця.
— Не розумію,— пробелькотів,— я нічого не розумію...
Чоловік скинув з себе шкірянку, повісив її на бильце ганку.
— Прапорщику Вовк,— сказав, посміхнувшись,— ти витримав перевірку.
— Який я вам прапорщик? — удавано обурився Петро. — Я ж казав: працюю на Гольдройза...
— Годі! — зупинив його рішучим жестом чоловік. — Ти такий же непман, як я чекіст Онищенко. Йди, прапоре,— показав на двері, — там на тебе чекають...
За столом, на тому самому місці, де сидів самозванець-чекіст, тепер розсівся Грунтенко. Вибачально розвів руки.
— Сподіваюсь, ви не дуже ображатиметесь на нас? — зазирнув Петрові у вічі.
— Мені трохи не поламали ребер! — обурився Вовк.
— Якби хлопці тільки полоскотали вас, ви б одразу все зрозуміли. А так знатимете, що на вас чекає в ДПУ.
— Я й без вас здогадувався... — похмуро сказав Вовк.
Грунтенко подав йому руку.
— Цупком і Козача рада прогоріли на тому, що забули про пильність.
— Але ж у вас методи...

— Перейдемо до діла,— перебив Грунтенко. — Переночуєте у Жидовцях, тут, у Середи.

— Хай йому грець... — мерзлякувато знизав плечима Вовк. — Я вже думав, що настала моя остання хвилина. Як хочете, а одержати кулю від такого... — затнувся, шукаючи слова,— опецька...

— Гарний чоловік, вірний і чуйний,— заперечив Грунтенко. — З його допомогою ми виявили шпигуна, якого червоні намагалися заслати до нашого загону.

— Розколовся?

— Не до кінця. Але поводився вельми підозріло, остаточної певності в нас не було, от і довелося розстріляти.

— Тут, у селі? — примружився Вовк. — До речі, це ваш недогляд: депеушники не розстрілюватимуть отак серед білого дня на очах у людей.

Грунтенко погодився:

— Маєте рацію. Перебір є, але ж ви не думали про це? Та й хто думає про це в останні свої секунди?

— Я гадав, що вмру достойно,— з пафосом відповів Вовк. — Зрештою, не мав іншого виходу: однаково депеушники докопалися б до мого минулого...

— Це зобов'язує вас бути вдвічі обережнішим,— зауважив Грунтенко. — Ми довіряємо вам, прапорщику, наше майбутнє, і я не дуже перебільшую, кажучи так. Переночуєте тут, а завтра вранці Середа довезе вас до Попільні й посадить на поїзд. У Києві перевірите, чи нема «хвоста», і на Гоголівську, двадцять один. Там у третій квартирі мешкає, як мені казали, досить симпатична особа — Тетяна Пилипівна Шарій. Скажете: ви по об'яві й хочете вивчати латинь, а потім назвете пароль: «У Лаврі сьогодні обідню служить отець Михайло». Вона заперечить: «Не Михайло, а Тимофій». Ця Тетяна Пилипівна і одведе вас до потрібних людей. Ваше головне завдання: налагодити контакти з Польщею. Канал зв'язку має працювати безперебійно, його започаткував сам Савинков. Щоправда, доведеться платити — і Тетяні Пилипівні, і взагалі будуть витрати. Ось тут,— подав гаманець,— вистачить на все з гаком. Не обмежуйте себе, гроші маємо. Бажано, щоб ви самі, прапорщику, поїхали за кордон і доповіли в Центральному штабі про наші справи. Крім того, передасте підготовлену нами інформацію — нею цікавиться не тільки Центральний штаб, а й польська військова розвідка. Повідомите Симона Васильовича чи генерал-хорунжого Тютюнника, що загін Длугопольського діє. Юрій Йосипович знає й мене, й Длугопольського. Ми плануємо поширити свій вплив на ціле Полісся. Й восени чи наприкінці літа влаштуємо напад на Коростень чи якесь інше місто. Можливо, на... — затнувся,— втім, про це говорити передчасно. Головне — нам потрібно одержати згоду Центрального штабу, скоординувати дії, щоб акція збіглася з новим вторгненням генерал-хорунжого. Полісся спалахне, повстане проти червоних, а Париж обіцяв, що в такому разі допоможе. Ви розумієте, прапорщику, що залежить від вас?

— Дуже добре розумію! — відповів Вовк.

15.

Фрося варила обід. На перше борщ з пампушками, на друге вареники з сиром. Борщ Фрося варила смачний: батько завжди з'їдав цілу миску та й ще просив досипати. А вареники з сиром несмачними взагалі рідко бувають. Тут усе залежить від того, яке вийде тісто. Мала пуд гарного борошна — з сильної пшениці й дрібно змеленого, з такого тісто можна розкачувати до прозорості, не порветься, коли вариметься. А сметану батько привіз густу, ложка стоїть у глечику. З такою вареник сам стрибає до рота.

Борщ вийшов смачний і запашний, Фрося зварила його на свиня-

чих реберцях та ще й затовкла старим салом з часником — пахло на весь дім, і шкода, що, крім самої Фросі, ніхто не міг насолодитися цими пахощами.

Фрося готувала обід з задоволенням, час від часу зиркаючи на годинник. Не тому, що запізнювалась, часу мала вдосталь, та чекала Сергія, його не було, й Фрося спересердя скаржилася богові. Знала: тепер богові молитися не можна, бога нема, Сергій заявив це твердо. Вони не вінчалися в церкві, на їхньому весіллі грав оркестр і танцювали червоноармійці з бердичівськими дівчатами, потім подали пляшки з морсом та ситром. Сергій сам не пив горілки й не дозволяв іншим, він витримав півгодинну суперечку з Іваном Івановичем, який хотів, аби Фросине весілля було не гірше, ніж у всіх,— з горілкою та вином. Однак Сергій заперечив: він не збирається потурати нездоровим звичкам, застілля — пережиток минулого, й не можна заставляти столи наїдками, коли в країні ще багато голодних.

Іван Іванович у душі зневажав усіх голодних світу, був переконаний, що голодують тільки ледарі, які не вміють працювати або не мають голови на плечах, але сперечатися з червоним полковником не став, хоч, якщо розібратися, ще зовсім зелене хлопчисько — якихось двадцять шість років...

Тимченко мовчав і солодко усміхався зятеві, хоча й поклявся, де тільки зможе, шкодити йому. Тепер з розпачем згадував Якубовича, з яким робили спільну справу, з яким міг відверто побалакати, випити чарку, а про що балакати з червоним командиром? Про світову революцію? Тож ніколи не буде тої революції, вам би утриматися хоч тут — лише за непу трохи оклигали, а хто вам робить цей неп? Він, Іван Іванович Тимченко, з Гольдройзом, ось і виходить: тільки завдяки їхнім зусиллям в країні почали наводити порядок. І буде цей порядок, доки вони хочуть...

Іван Іванович не міг завершити до кінця цю свою філософсько-економічну систему, просто знав: зараз треба уривати, де тільки можна, крім того, не складати до скрині гроші, особливо паперові, лише золото. Он за золоту згарду, яка лежить у нього в схованці, тепер можна придбати біс його зна що, а як прогоріли ті, хто набивав мішки найсталішими царськими асигнаціями!..

Перед весіллям у Івана Івановича відбулася довга й серйозна розмова з дочкою. Фрося хотіла піти до Сергія, кинути дім і батька, боялася, що чоловік якось дізнається і про Почуйки, і про нинішню батькову комерцію. Але ж, переконав її Іван Іванович, можна влаштуватися так, аби й вовки були ситі, й вівці цілі. Навіщо Сергієві знати, що він у спілці з Гольдройзом? Про це взагалі відомо лише кільком особам, офіційно він заготівельник райфілії, одержує там платню залежно від закупленої худоби. Отже, постачає м'ясо Радянській державі, тобто і червоноармійцям, за що Радянська влада разом з її звитяжними охоронцями повинна йому дякувати. По-друге, вони — селяни з Уманського повіту, після смерті матері спродали хату й придбали будинок у Бердичеві. Тобто Фрося за походженням селянка-незаможниця, що нині дуже цінується.

Зрештою, чого досягне вона, перейшовши до чоловіка? Тулитимуться в кімнатці, яку він знімає, згодом, можливо, дадуть їм пристойніше помешкання, але спробуй проіснувати на зарплатню навіть командира полку! На харчування ледь вистачить, а Фрося звикла не обмежувати свої потреби, не рахувати копійки від зарплати до зарплати, у неї комора завжди ломилася від солінь та копчених окостів, не кажучи вже про сало, крупи та борошно.

Усе це Фрося знала й сама, без батькових напучувань, та не могла позбутися душевної тривоги, боялася, що батько словом чи навіть поглядом викаже себе, бо характер має крутий і не зможе в усьому підтакувати Сергієві. Тому й поставила умову: будинок ділять навпіл, у них своя половина й свій окремішній вихід. Обідати батько може

в них, зрештою, не так це часто буває, раз чи двічі на тиждень — вовка ноги годують, й заготівельники днюють і ночують по селах.

Іван Іванович скреготнув зубами, та погодився. Не мав іншого виходу, але вирішив, що це ненадовго: скоро почне все розвалюватися, влада обов'язково поміняється, а там подивимось... Якщо зять поведеться розумно, можна й пригріти, якщо ж виявиться бовдуром — не страшно, Длугопольський з Грунтенком поставлять його перед чотою своїх вояків...

Але Фрося не знала про такі далекоглядні батькові плани, їй здавалося, що тільки тепер почала життя, дивувалася, як могла існувати без Сергія: він уособлював усе — і чоловіка, і владу, й бога, нарешті, а чим не бог — високий, статуристий, вродливий, розумний і добрий, а головне, закоханий у неї, це вона знала точно.

Борщ устиг трохи настоятися, коли на ганку почулися тверді Сергієві кроки. Фрося зиркнула в люстерко й перекинула косу на груди: чоловікові подобалося її довге й густе волосся, він занурював у нього обличчя, і тоді Фрося була певна, що Сергій забув і про свій полк, і про отаманів, і про фураж для коней. У такі хвилини він існував тільки для неї, а вона для нього, і Фрося була переконана — так буде вічно.

Сергій скинув у передпокої пас з шаблею та наганом і зазирнув на кухню, жадібно втягуючи аромат борщу.

— Зголоднів? — аж засвітилася Фрося. — Зараз я тебе нагодую так, як не годував ніхто у світі.

— Ну, це не так уже й важко зробити,— посміхнувся Сергій. — Не розніжений.

Справді, все його попереднє життя минуло в нестатках. Батько працював на цегельні в Києві, загинув на війні в чотирнадцятому році, мати померла ще раніше. Сергія взяла на виховання тітка, проте руки до нього не доходили — він пішов учнем слюсаря до залізничного депо, і цей крок визначив усе його подальше життя. У депо діяв сильний більшовицький осередок, хлопець пристав до нього, спочатку розклеював антивоєнні листівки, потім був членом робітничої боївки, після Жовтневої революції разом з робітниками виступив проти Центральної ради, вступив до лав Червоної Армії. Командував чотою, потім ротою, у війні з білополяками вів у бій ескадрон, виявив неабияку хоробрість, його нагородили орденом Червоного Прапора й призначили командиром кавполку.

Фрося насипала повну миску борщу, сіла навпроти Сергія, сперлася на стіл ліктями.

— А ти?.. — запитав Сергій.

— Не голодна,— відповіла коротко, бо й справді їсти не хотілося, одержувала насолоду, спостерігаючи, як чоловік сьорбає гарячий пахучий борщ. Зголоднів і квапиться, обпікається, та сьорбає, усі чоловіки такі нетерплячі, нема часу зупинитися, огледітися, уважно подивитися на кохану дружину. Ну, подумки попросила Фрося, зупинись і поглянь на мене, ну, втратиш якусь хвилину, але ж побачиш, як я кохаю тебе...

Проте Сергій не підвів очей, узяв пампушку й відкусив одразу половину, лише потому подивився на Фросю, либонь, побачив щось у її очах, бо похитав головою й запитав:

— Чого так дивишся?

— Я люблю тебе! — аж просяяла Фрося.

— І я...

— Ти їж,— попросила Фрося,— їж, коханий, а я дивитимуся...

Сергій сьорбнув ще, та відклав ложку.

— Є розмова,— сказав.

— Поїси, тоді погомонимо,— Фрося підсунула йому миску з пампушками, й Сергій знову взявся за ложку.

Потім він заходився біля вареників, ще теплих, щойно зварених,

від них густа сметана ставала рідкою, і Сергій набирав її ложкою. Наситившись, сказав між іншим:

— Негоже тобі, Фросю, сидіти вдома.

— Це чому ж? — здивувалася. — На мені ж і город, і хата, та й хто тобі борщі варитиме?

— Я не тому, що сидиш без діла,— зніяковів Сергій,— ти в мене роботяща, й ніхто не дорікне тобі. Але учитися тобі треба, я так вважаю.

— Та школу ж закінчила...

— Школу... — закопилив губу Сергій. — Церковнопарафіяльну, ледь писати навчилася, а нам тепер усе слід знати. Навчитися, як жити!

— А як? — здивувалася Фрося. — Як усі живуть. Ось ти додому приходиш, а на тебе обід чекає, хіба погано?

— Мені добре,— ствердив Сергій,— проте не хочу, щоб ти життя на обіди поклала. Розумієш, влада наша хоче, щоб усі її громадяни, тобто ми з тобою, яких життя обходило, зробилися іншими. От я командую полком, і кажуть — добре, однак усе самотужки опановую, навмання. Так от, приїздив до нас з округу чоловік, високий чин, значить, і сказав, що мене заберуть вчитися. Не зараз,— упіймав тривожний Фросин погляд,— а коли банди розкрутимо. А я от що надумав: мене на навчання заберуть, то чому б і тобі не поїхати?

— Куди ти, туди і я.

— Мабуть, до Москви.

— До Москви? — жахнулася Фрося. — То я ж не вмію по-їхньому балакати.

— Навчишся,— заспокоїв Сергій,— і я не вмів, та в армії за рік навчився.

— Лячно. Москва, кажуть, більша за Київ, а в Києві я була, там заблукати можна.

— Люди живуть.

— Живуть... — легко погодилася Фрося. — Подумала: а й правда, краще в Москву, а потім ще кудись, далі від батькових справ та остогидлого минулого. Сказала: — Я й до Москви з тобою поїду та й всюди... І вчитися буду.

— Спочатку в школі, а потім в інститут підеш. Про ІНО чула? Інститут народної освіти. Учителькою станеш.

— Учителькою? — Фрося щасливо засміялася. Уявила себе вчителькою: стоїть у класі перед дітьми, у довгій спідниці й білій кофті з високим коміром, зачіска також висока, вся вона якась видовжена й сувора, але суворою тільки видається, бо хіба можна бути суворою з дітьми? Нараз тривожна думка майнула у Фросі, вона зазирнула чоловікові в очі й запитала, почервонівши: — А якщо у нас?.. Ну, діти?..

— Будуть, всі якось влаштовуються. У нашого комеска Жигарьова двоє хлопчиків, а його Маруська школу кінчає...

— Маруся Жигарьова? — Фрося згадала низеньку й не дуже вродливу жіночку, яка була в них на весіллі. — Вчиться?

— А чому б їй не вчитися?

— А з дітьми як?

— Крутяться вони з Жигарьовим... — невизначено пояснив Сергій.

— Мені б не хотілося, щоб ти ще з дітьми крутився. З дітьми — то жіноча справа.

Грюкнули вхідні двері — повернувся батько, за звичкою пройшов не на свою половину, а просто до них. Зупинився на порозі, побачив дочку поруч з чоловіком, залишки обіду й мовив замість привітання:

— А мене нагодуєте?

— Ви у нас завжди бажаний гість,— піднявся Сергій і подав батькові руку.

— Сідайте, тату,— заклопоталася Фрося,— я вам борщу насиплю, а є ще вареники з сиром.

Івану Івановичу зробилося прикро: раніше дочка варила борщ

тільки для нього, а тепер реберця мегелить чужа й ненависна людина. Але примусив себе навіть осміхнутися і пішов мити руки.

Фрося посадила батька навпроти Сергія, сама вмостилася між ними, наче підкреслюючи, що ділить себе між цими, такими несхожими чоловіками.

— Як справи? — ввічливо поцікавився Сергій, і це дало можливість тестеві почати розмову, як задумав.

— Справи не вельми,— відповів між двома ковтками борщу,— сьогодні на селі ви господарі, завтра отаман наскочить, а наше діло вимагає спокою і сталості. Селянин і від вас, і від отамана худобу ховає, бо навчений...

— Тут ви не праві,— заперечив Сергій,— навіщо від нас ховати? Сплатив податок, маєш документ — вільно дихай...

— А він уже надихався! — не втримався від ущипливої репліки Іван Іванович. — Коли продзагони швендяли!

— Були інші обставини.

— Це ти не мені пояснюй, це ти в селі розповідай. А справжній господар вважає: про всяк випадок треба ховати від усіх... І від нас, заготівельників, виходить. Хоч ми й готівкою платимо. Й немалі гроші,

— Скоро! — пообіцяв Сергій. — Скоро все налагодиться. Розженемо отаманів, нове життя почнеться.

— Так я вам і повірив,— недобре зблиснув очима Іван Іванович. — Люди подейкують: недавно якийсь отаман поїзд зупинив і багато грошей узяв...

— Було таке,— спохмурнів Сергій. — Прогавили Таргана, от і сталося... Але ж вбили отамана, червоноармійці знищили гада, про таке чули?

— На місці Таргана інший з'явився...

— Так. Банду очолив якийсь Длугопольський. З Тютюнникових недобитків.

— Я чув,— сказав Іван Іванович,— що Длугопольський під Рогачевом обертається.

— Від кого чули? — насторожився Сергій.

— У Поницці купив двох бичків, а господар саме з Рогачева вернувся, то казав, що перестрів хлопців тамтого отамана на шляху до Баранівки. — Іван Іванович відірвався від борщу, зустрів здивовано-запитливий Фросин погляд і повторив упевнено: — Так і сказав: біля Баранівки, і загін ішов саме туди.

— Банда... — автоматично поправив його Сергій. — Цікаве повідомлення, і велике вам спасибі. — Стрімко підвівся. — Не можна гаяти ані хвилини, ми сподівалися перехопити їх біля Краснопілля, а бач куди повернули...

Фрося подивилася на батька з жахом, хотіла щось сказати, але той поклав їй руку на плече, відгородив від чоловіка.

— Може, й перехопите,— мовив,— якщо квапитиметесь.

Сергій уже натягав кашкета. На мить затримався на порозі, всміхнувся Фросі й зник.

— Що ви вчинили, тату? — повернулася до батька Фрося.

— Навів червоних кіннотників на слід бандитів,— відповів батько. Іронічні вогники зблиснули в його очах.

— Неправда! Ви кажете неправду!

— Ось уже й ти, дочко, звинувачуєш мене в брехні. А може, мені той селянин з Понинки збрехав?

— Ви ж розумні, тату,— сказала Фрося. — І я не дурна. То давайте домовимось: ви у Сергієві справи не лізьте, бо погано скінчиться...

— Викажеш рідного батька?

— Не доводьте до того.

— І це дочка! — з пафосом вигукнув Іван Іванович. — Для якої віддав усе життя!

— Я люблю вас, тату,— ствердила Фрося,— але Сергія вам не віддам!

«Віддаси... — злостиво подумав Іван Іванович,— ще й як віддаси... Усі ви спочатку приндитесь, але ж кохання минає, а життя жорстоке».

Він нічого не відповів, лише скрушно похитав головою і пішов на свою половину. Постояв перед дзеркалом, приміряючи нового кашкета, зітхнув і одягнув старого, з плямами й пропітнілою підкладною — полюбляв старі речі, звикав до них і міняв лише в крайньому разі. Старі речі як і старе життя, подумав, а в тому старому житті почувався справжнім чоловіком. Усе було як на долоні: є гроші — людина, нема — комаха, й кожен може розчавити тебе безжально. А тепер крутись, як вуж, між червоними й своїми, бач, рідна дочка вже проти йде — край світу... Невже справді край світу? І це Фрося, якій він ніколи ні в чому не відмовляв, якій купив золоту згарду! Та згарда тепер лежить у нього в скрині: дочка побоялася взяти її — раптом потрапить на очі чоловікові, почнуться розпитування, підозри...

Іван Іванович натягнув таки нового кашкета й подався до Гольдройза.

— Ви сьогодні як молодий півник,— зустрів його Йона Янкелевич.

— Облиште,— зупинив його Іван Іванович. — Сава тут?

— Тут.

— Слава богу. Скажіть йому, щоб сідлав коня.

— Щось важливе?

— Покличте його.

Гольдройз визирнув у вікно, гукнув:

— Саво, ходь сюди!

Сава з'явився одразу. Працював у Гольдройза прикажчиком ще до революції, й на нього можна було покластися. Став у дверях, дивився очікувально, та без запобігливості. Іван Іванович підійшов до нього впритул, мовив притишено, наче хтось міг підслухати:

— Скачи, Саво, до Високої Печі. Знайдеш священика отця Леонтія. Хай передасть кому треба: червона кіннота принаймні два-три дні крутитиметься близько Рогачева та Баранівки.

— Угу... — збагнув Сава. — Усе?

— Скажеш, повідомлення надійне, хай не сумніваються.

16.

— Товариші,— сказав голова профспілки,— я зібрав вас для того, щоб прочитати листа, який надійшов сьогодні вранці.

— Давай, товаришу Синиця,— добродушно погодився Грицько. — Ще якийсь циркуляр — послухаємо...

— Не циркуляр, товаришу Сенчик, а лист без підпису,— пояснив голова.

— Для чого ж читати? — здивувався Грицько.

— Бо пишуть про нашого завгара.

— Виходить, Даниловича?

— Виходить, так...

Вони сиділи в червоному кутку — троє членів комітету профспілки. Голова — кремезний чоловік років за сорок, першокласний шофер, який пройшов нелегкий шлях фронтового водія ще з чотирнадцятого року. Потім возив самого командарма Тухачевського, рік тому демобілізувався і тепер працював шофером голови губвиконкому Яна. Водій вантажівки Григорій Сенчик і комірниця Віра Кирилівна Дороговказ. Усі в гаражі чомусь називали її орієнтиркою — певно, тому, що полюбляла виступати на всіх без винятку зборах і напучувала товаришів по роботі, мало не кожному ставила завдання, тобто орієнтири.

— І що ж пишуть про Даниловича? — поцікавився Грицько. — Хвалять чи лають? Бо як на мене, товариша Яновського недарма висунули на посаду завгара: головатий, у моторах петрає, та й взагалі..

— Помовч,— обірвав його Синиця,— бо справа, здається, не така вже й проста...

— Виходить, критикують,— здогадався Грицько. — Ну й хай критикують, а все одно краще за Даниловича у нас в машинах ніхто не розбирається.

— Читай... — Дороговказ посовалася на стільці, зручніше вмощуючись.

Синиця дістав з внутрішньої кишені піджака аркуш паперу, поклав на стіл, розгладив долонею.

— Отже, читаю: «Рідним пролетарям, товаришам з гаража. Куди ви дивитесь і з ким обіймаєтесь? З контрою і пристосуванцем. Бо ваш завгар Яновський, якого недавно висунули на цю відповідальну посаду, насправді білий полковник і дворянин. Він, як вуж, проліз до ваших згуртованих пролетарських лав, аби шкодити зсередини й віддаляти на невизначений строк світову революцію. А те, що Яновський полковник, я знаю достеменно. Як же йому вдалося обдурити наші пильні радянські органи, як вдалося заморочити голови вам, дорогі товариші по робітничому класу?! Викиньте його з наших лав! Геть пристосуванців! Ваш брат пролетар».

Синиця поклав папірець на стіл і обвів всіх уважним поглядом. Грицько роззявив рота, а Віра Кирилівна міцно стиснула губи — вони побіліли й стали зовсім вузькі.

— Брехня,— нарешті оговтався Грицько,— хтось хоче звести наклеп на Даниловича. Скажете таке: білий полковник... Та він мені мотора власноручно перебрав — працює й не чхає, їй-бо, як годинник...

— Облиш! — суворо обірвала його Дороговказ. — Помовч, бо справа тут непроста. Чуєш, пише брат по класу, а пролетар не може помилятися, він буржуя нутром відчуває...

— Чому ж я не відчуваю? — резонно зауважив Грицько.

— А звідки відомо, що ти справжній пролетар? Хто твої батьки? Гадаєш, не знаємо?

— Ну,— аж підскочив на стільці Грицько,— мій батько був телеграфістом... Так. Але ж він більшовицькі телеграми передавав, його денікінці розстріляли!

— Спокійно,— закликав їх до порядку Синиця. — Я познайомив вас з листом, якого одержав сьогодні. Лист, бачите, важливий, і повинні розібратися...

— Виходить, і ти віриш йому? — здивувався Грицько.

— Вірю не вірю, а розібратися мусимо. Тому я і запросив на наше засідання товариша Спернача — з відділу кадрів губвиконкому. Зараз він прийде.

— Я так вважаю,— рубонув долонею повітря Грицько,— товариша Яновського до нас даремно не послали б. Чув я, він на фронті броньовик водив, виходить, наш брательник, а ви тут хвілософію розводите...

— Гарячкуєте, товаришу Сенчик,— суворо зиркнула на нього Віра Кирилівна. — А партія вчить нас...

— Ти мені орієнтири зараз почнеш ставити!.. — вибухнув Грицько. — Сам знаю, чого мене вчить партія, без твоєї підказки!..

Він не встиг докінчити, бо до кімнати зазирнув чоловік з течкою під пахвою.

— Заходьте, товаришу Спернач,— пожвавішав Синиця,— з нетерпінням чекаємо на вас.

Кадровик всівся поруч з Синицею, поклав течку на коліна.

— Отже, ви одержали листа на товариша Яновського... — Швидко розв'язав шворки на течці, дістав звідти аркуш, списаний фіолетовим чорнилом. — І ми одержали, певно, такого ж листа... — Присунув до себе листа, що лежав на столі перед Синицею, проглянув його. — Тільки у вас адресований «рідним пролетарям, товаришам з гаража»,

а тут,— тицьнув пальцем у свій папірець,— «заслуженим і відповідальним керівникам губвиконкому». А зміст листа майже однаковий.

— І як ви ставитеся до цього? — запитала Дороговказ.

— Нічого нового ми не дізналися.

— Хочете сказати, що вам відоме контрреволюційне минуле Яновського?

— Давайте краще запросимо сюди самого товариша Яновського,— кадровик зробив наголос на слові «товариша». — Послухаємо його.

— Згоден,— подав голос Синиця. Він визирнув у вікно, погукав: — Семене, слухай, Семене, збігай до комори, поклич Даниловича, нехай до червоного кутка завітає.

— Нащо його слухати? — оговталася Дороговказ. Перехилилася через стіл до кадровика: — Я так зрозуміла: ви не спростовуєте листа. Отож Яновський справді приховав своє минуле й проліз до пролетарського колективу!

— От зараз і запитаєте,— спокійно відповів той.

— І ви кажете це так байдуже!

Синиця заспокійливо підвів руку, Віра Кирилівна знову почала соватися на стільці, вона почервоніла, й навіть очі в неї зробилися червоні — видно, стримувалася з останніх сил. Пауза затягувалася: кадровик удавано байдуже смикав шворки на течці, а Синиця сів на підвіконня й барабанив пальцями по колінах. І цієї хвилини до кімнати зазирнув Яновський. Став біля дверей, обтираючи ганчіркою брудні руки, обдивився усіх якимось відсутнім поглядом і запитав:

— Щось термінове? Бо маю... — побачив збурену Дороговказ, кадровика, очі напружилися, і він міцно стиснув пальцями ганчірку. — Я вас слухаю,— сказав і сів на вільний стілець.

— Ні!.. — люто вигукнула жінка. — Це ми вас хочемо послухати! Не прикидайтеся ягнятком!

Олег Данилович запитав спокійно:

— Що сталося? І прошу не говорити зі мною таким тоном.

— Що сталося? — Віра Кирилівна схопила зі столу папірець. — Ось читай і не придурюйся!

Яновському вистачило кількох секунд, щоб прочитати листа. Поклав його на місце й мовив твердо:

— Те, що мав чин полковника царської армії, правда. Решта — наклеп.

Грицько повернувся до нього так стрімко, що мало не впав зі стільця.

— Ви були полковником, Даниловичу? — Не повірив. — Біляком?

— Я був полковником царської армії,— заперечив Яновський,— а у білих не служив.

— Це те ж саме! — вигукнула Дороговказ. — Але ж ти приховав своє дворянське минуле, щоб пролізти до нашого колективу!

— Я нічого не приховував,— похитав головою Олег Данилович,— і товариш Спернач може це підтвердити.

— Так, ми знали, що товариш Яновський служив у чині полковника,— кивнув той,— був начальником інженерної служби армії.

— А казав, що броньовики водив... — вихопилось у Грицька.

— Водив,— ствердив Яновський. — Перед війною і в чотирнадцятому році командував броньовим батальйоном, ось і доводилося водити.

— А я гадав: свій брат — шофер.

— Можна сказати, що й шофер,— зауважив Олег Данилович. Твердий клубок підступив йому до горла, і Яновський, збліднувши, мовив мало не пошепки: — Я тут весь перед вами, і робив, як міг... А завгаром висунув мене Шубравський, губвиконком погодився.

— Правда? — обернувся до кадровика Синиця.

— Так,— ствердив той. — Товариш Яновський заперечував, та питання було погоджене з самим головою губвиконкому.

— А нас запитали? — раптом скрикнула Дороговказ. — Нас, ро-

бітничий колектив? Може, ми не хочемо під контрою ходити, під білогвардійцем клятим!

— Товариш Яновський у білій армії не служив,— заперечив Спернач,— ми перевірили це. Крім того, на роботу в гараж його послав заступник голови ДПУ товариш Горожанин.

— Овва! Навіть чекістам голову задурив!

— Ти, товаришко Дороговказ, помовч! — рішуче підвищив голос Синиця. — Давайте розбиратись: є претензії до Даниловича по роботі чи нема? Те, що полковником був, інша річ. Я так зрозумів,— перехилився до Спернача,— він у Денікіна та Колчака не служив і в наших братів не стріляв, так?

— Точно. І ще хочу додати: є вказівка використовувати колишніх спеціалістів. Тобто царських. Он товариш Тухачевський також царським офіцером був, а тепер наш червоний командарм. І колишній царський генерал Василь Ранцов тепер у військовому окрузі служить начальником мобілізаційного штабу. Якщо царські спеціалісти відреклися від свого минулого й хочуть чесно працювати, ми за. Ось така наша лінія.

— Знаємо, що вони хочуть... В разі чого ніж у спину. Горбатого могила виправить! — не здавалася Дороговказ.

— Кажу — помовч! — стукнув кулаком по столу Синиця. — Ще раз питаю: до товариша Яновського претензії по роботі є?

— Полковник... — раптом зареготав Грицько. — Та який він до біса полковник... Я в окопах устиг повалятися, то полковники від нас були аж ген!.. А Данилович свій, він машини нам регулює...

— А у вас, Віро Кирилівно, є претензії до завгара?

Дороговказ здивовано витягла шию:

— І ти ще питаєш про претензії? Може, й не маю... Але нутром відчуваю: не свій. Я, товаришу Синиця, за свої слова відповідаю. І тобі слід добре подумати, перш ніж виправдовувати цього полковника.

— Звідки взяла, що виправдовую?

— Бо викручуєшся, а в мене класове чуття є...

— Ну, пішло-поїхало!.. — вигукнув Грицько. — Зараз орієнтири ставитиме... Я за Даниловича. Працює добре, факт, шофери поручаться за нього.

— Чого за всіх розписуєшся? — заклекотіла гнівом Дороговказ. — Він вам, солдатам, пики на фронті чистив, а ти зараз перед ним плазуєш!

— Ах ти ж...

— Отже,— запитав Синиця,— у тебе, Грицю, нема претензій до завгара?

— Виходить, нема.

— А у вас, товаришко Дороговказ?

— Гнати його поганою мітлою!

— А претензії?

— Ти на мене не тисни, товаришу Синиця, я ще раз питаю, де твоя пролетарська свідомість?

— Ти з себе, товаришко Дороговказ, пролетарку не роби,— спокійно зауважив Синиця. — Хто позаминулого року ларьок на Євбазі тримав? Обрали тебе до місцевкому, то дякуй колективові, працюєш ти добре, а от своїм класовим чуттям не хвалися!

— Мій батько працював на «Арсеналі»...

— Яке це має відношення до Яновського?

— Все одно рота мені не затулите!

— Отже, претензій у тебе до завгара нема?

— Я проти нього. Вимагаю прийняти резолюцію і передати її у губвиконком: профспілка виявляє політичне недовір'я колишньому царському полковникові Яновському й вимагає відсторонити його від обов'язків завгара.

— Я проти,— сказав Грицько.

— І я також,— підтримав його Синиця. — Засіданню край. Всі можуть бути вільні.

— Хвилинку,— підвівся Олег Данилович. — Я хочу внести деяку ясність. Мене цілком влаштовує робота слюсаря або механіка. Я й прийшов до гаража, щоб ремонтувати машини. — Перехопив теплий погляд Грицька, зупинив очі на Синиці: той дивився на нього спокійно — ні засудження, ні доброзичливості не прочитав на його обличчі.

Раптом Синиця підвівся, підійшов до Яновського мало не впритул, мовив:

— Ми тобі, Даниловичу, віримо. Але врахуй, працювати тобі зараз буде важче: на тебе всі іншими очима дивитимуться. Принаймні спочатку, поки...

— Догадуюсь.

— А якщо догадуєшся, зарубай на носі: ми тебе до своєї компанії поки що не прийняли. Проти тебе не заперечуємо, але ж до твого дому я не піду. Поки... — пом'якшив удар,— поки не доведеш, що зовсім свій.

— Дворянства не можете простити? — не втримався Олег Данилович. Йому нараз зробилося гірко: хіба винен, що народився в дворянській родині?

— І це важить.

— Як відомо, Ленін також із дворян.

Обличчя в Синиці посуворішало. Він стиснув кулаки.

— Ти Ілліча не торкайся! Ілліч з нами весь час, він нас і підняв на революцію. Проти свого ж класу!

Олег Данилович пішов до дверей, та Спернач зупинив його. Сказав:

— Товаришу Яновський, вас призначено завідуючим гаражем і ніхто не збирається скасовувати це розпорядження. — Перевів погляд на Дороговказ і додав: — Накази товариша Яновського обов'язкові для всіх працівників. У губвиконкомі йому довіряють.

— Я лишаюся при своїй думці,— заявила Дороговказ.

— Думати вам ніхто заборонити не може, та накази завгара маєте виконувати. — Кадровик замислився на мить і попросив Синицю: — Ти, Карпе Сидоровичу, поясни людям ситуацію. Звичайно, в колективі різні чутки підуть, то склич збори й розкажи, що до чого.

Грицько визирнув з-за плеча Синиці, й цікавість світилася в його очах.

— А я ніяк не повірив, що ти, Даниловичу, полковник. Бачив я їх, звичайно, здалеку, однак щоб полковник руки собі замастив... — захоплено покрутив головою і резюмував: — Не сумнівайся, Даниловичу, ми тебе підтримаємо, бо знаємо: чужим духом від тебе не тхне й працювати з тобою саме задоволення.

Ці слова хоч трохи повернули Яновському душевну рівновагу, але вийшов з червоного кутка з відчуттям засудженого й тільки випадково помилуваного. Знав: це відчуття довго не полишатиме його, але розумів також, що це розплата за мало не двохсотрічні привілеї його пращурів. Вони не мучили себе цими проклятими проблемами, брали від життя все, що могли, а от він, Олег Данилович Яновський, останній з дворян Яновських, має взяти на себе всі їхні гріхи й спокутувати їх.

17.

Вовк сидів у кабінеті Колесникова, слухав, як той розмовляє по телефону, й давно втрачене почуття спокою і якогось хатнього затишку огортало його. Справді, де його останнім часом тільки не носило: Біла Церква й Таращa, поручик Якубович і Козача рада, Полісся і зустріч з Грунтенком, засідка в Жидовцях... Ще й досі ниють ребра від бандитських чобіт... А тут звичний кабінет, стіл, завалений паперами, телефонні дзвінки, те саме, що було рік тому, коли вони й не знали про існування Козачої ради, коли тільки вимальовувалося його проникнен-

ня до петлюрівського підпілля. А зараз навколо свої, не треба зважувати кожне слово, навіть думками підроблятися під якогось Борового чи Грунтенка...

Нарешті Колесников поклав трубку.

— Сьогодні ж, Петре, зв'яжемося з Волинським ДПУ і передамо все, що ти дізнався про банду Длугопольського. За інформацію, яку тобі наказали передати за кордон, спасибі. Замість неї підготуємо іншу, докладнішу, вони аж руки від задоволення потиратимуть і не знатимуть, що все це липа. Одержиш матеріали через день-два.

— Грунтенко сподівається, що складена ними доповідна допоможе мені встановити тісніші контакти з «двуйкою».

— Не зрозуміло мені, на що той Грунтенко з Длугопольським розраховують? У Тютюнника було набагато більше сил, а ми з ним за тиждень упоралися.

— Лють і ненависть... — роздумливо мовив Вовк. — Ненависть до нас, товаришу Колесников, я б сказав, звіряча ненависть. Та й вони самі перетворилися на звірів — вовки, які ховаються по поліських нетрях.

— Таргана ще якось можна було зрозуміти,— вів далі Колесников. — Звичайний грабіжник, йому б нахапати більше, а потім — у підпілля, проживати награбоване. А ці, бач, петлюрівські ідеї проголошують, мовляв, за народні інтереси, теж мені знайшлися рятівники селянства!..

— Грунтенко,— згадав Вовк,— коли мене вранці відвозили до Попільні, дуже поспішав. Прискакав якийсь їхній вояк, і кінь під ним був весь у милі. Отже, їхав швидко й здалеку. Грунтенко одразу заметушився і наказав сідлати коней.

— На Гоголівську підеш завтра,— вирішив Колесников. — Про цю явку нам уже відомо. Мальцев на неї випадково натрапив. Добре, не розворушили кубло, щоправда, й жодних доказів не мали, обмежилися спостереженням. — Колесников знайшов у столі тоненьку течку, погортав сторінки. — Ось донесення: живе на Гоголівській у тій самій квартирі Тетяна Пилипівна Шарій, громадянка невстановленого роду занять, мешкає в неї, як свідчать сусіди, якийсь учитель: пропонував, згідно з об'явами, розвішеними в районі Сінного базару, уроки латині та гімнастики. Після випадкового візиту Мальцева зник. Я так вважаю: запідозрили вони Мальцева й вирішили остерігатися. Коротше — розбиратися тобі, Петре, з цією Гоголівською. Чує моє серце, Шарій — звичайна зв'язкова, але може вивести тебе на ціле кубло. Грунтенко вихід на Польщу шукає недарма, сподіваються отамани на закордонну підтримку. Щоб розпалити вогнище, а там втрутиться Антанта, Європа навалиться на Радянську республіку... — Колесников обійшов стіл, поклав Вовкові руку на плече. — Іди, Петре, відпочивай, квартиру на Бутишевому пам'ятаєш?

— Звичайно. Ми там з Морозовим Бесарабенка брали.

— Давай туди, тут пішки недалеко. Зв'язок — в крайньому разі.

Вовк прийшов на Гоголівську вранці. Не зупиняючись, проминув двадцять перший будинок, шугнув за ріг і одразу повернув назад — упевнився, що ніхто за ним не стежить. Піднявся на другий поверх цегляного неоковирного будинку, постояв, роздивляючись. Дві квартири — одна відразу на сходовому майданчику, друга — трохи далі, через маленький коридор. Дзвоника нема, двері пошарпані, оббиті порізаною чорною цератою, під самими дверима підметено, але далі підлога засмічена, видно, господиня провела якусь умовну рису на майданчику й прибирала тільки свою територію.

Вовк постукав делікатно, як і належить прохачеві. Гадав, що Тетяну Пилипівну доведеться будити, й приготувався стукати ще, та мало не одразу почув кроки, двері зарипіли й визирнула жінка. Петро не розібрав — молода чи стара, побачив лише очі — великі, темні — й запитав:

— Я по об'яві, хотів би навчатися латини.

— На жаль... — почала жінка, та Петро, не зводячи погляду з її очей, присунувся до дверей і мовив притишено:

— Чули: у Лаврі сьогодні обідню служить отець Михайло...

— Не Михайло, а Тимофій,— відповіла жінка самими губами й зняла ланцюжок.

Передпокій зовсім не відповідав загальному стилю будинку. Підлогу встеляла яскрава килимова доріжка, на стіні висіло велике дзеркало в бронзовій рамі, а під ним стояла тумбочка з вазою, повною якихось квітів.

Жінка відступила від дверей, звільняючи прохід, і лише тепер Вовк зміг розгледіти її. Років за тридцять, гладка, вродлива, хоч зморшки де-не-де й залягли вже на обличчі. Дивиться насторожено й розглядає його уважно.

— Тетяна Пилипівна? — запитав.

— До ваших послуг... — жінка не відвела від нього очікувального погляду, але Вовк не визнав за можливе пояснити, звідки він і від кого. Понишпорив очима по передпокою і мовив:

— А у вас непогано.

— Хто вам назвав моє ім'я?

— Той, хто дав пароль.

— І все ж?..

— Прізвище Грунтенко вам нічого не каже?

— Вперше чую.

— Шкода, бо саме він назвав вашу адресу й дав пароль.

— Що за один?

— Позавчора ми зустрілися з ним на Житомирщині. Грунтенко з Длугопольським очолюють один з найбільших повстанських загонів на Поліссі.

Риси обличчя в Тетяни Пилипівни пом'якшали.

— Грунтенко з Длугопольським з'явилися на Поліссі минулої осені з генерал-хорунжим Тютюнником? Так?

— Звідки знаєте?

— Тільки Юрій Йосипович та його довірники знали про моє існування.

— Бачите, усе сходиться. — Петро збагнув, що йому повірили, й відрекомендувався: — Прапорщик Петро Вовк.

— Як мене звати, знаєте... — Господиня зміряла його оцінюючим поглядом, видно, Вовк справив непогане враження, бо мовила, пустивши йому ледь помітних бісиків з очей: — Називайте мене просто Танею.

— Ніколи не гадав, що побачу на Гоголівській таку чарівну істоту,— Петро відчув, що саме цей тон не шокуватиме господиню. — Здичавіли ми в поліських лісах, а тут... — широким жестом обвів передпокій з дзеркалом і квітами, поцілував руку господині,— а тут, як у кращих домах Парижа...

— О-о, прапорщику, як би мені хотілося зараз якщо б не в Париж, то хоча б до Варшави,— вигукнула господиня.

— Я завжди вважав Київ значно кращим за Варшаву,— щиро заперечив Вовк.

— Не те... — зітхнула Тетяна Пилипівна. — Тепер місто зовсім не те...

— А мені видалося пристойним: навіть вулиці підметені.

— Нема колишнього шарму. Як згадаю... Вийдеш на Бібіковський бульвар чи на Хрещатик, шикарна публіка, дами в туалетах... А магазини! Ну, зараз дещо з'явилося, та все одно жебрацтво... Колись на Хрещатику було стільки ювелірних! Вам не доводилося, прапорщику, купувати щось у Сіртакі?

— Уперше чую.

— Відомий ювелір, і колись... Так, колись від Сіртакі мені присла-

ли перстень із смарагдом... Боже мій, цей перстень довелося проїсти під час більшовицької розрухи — жах, як ви вважаєте, прапорщику?

Вовк устиг зазирнути до вітальні, побачив квітчастий килим на підлозі, гарні меблі, фарфор на буфетних полицях — ні, не все ще проїла Тетяна Пилипівна, видно, добре підгодовують її.

— Жах,— ствердив,— тим більше, що той перстень вам подарував, певно, чоловік...

— Який був мужчина! Тепер таких нема... Він збудував мені дачу над Ірпенем, мені захотілося — і він збудував. Потім її відібрали совдепи, а колись ми з Чоколовим пили там найкраще французьке шампанське...

— Чоколов — власник цегелень? — уточнив Вовк.

— Такі чоловіки трапляються рідко... — невизначено відказала Тетяна Пилипівна. — Правда, тепер зовсім інші масштаби.

— Будемо сподіватися на краще! — оптимістично вигукнув Вовк.

— Ви з дороги, йдіть до ванни, а я зготую сніданок. До речі, у ванній є бритва та одеколон.

Петро з задоволенням поголився, вийшов на кухню, де вже апетитно пахло підсмаженим м'ясом. Тетяна Пилипівна накрила стіл лляною білою скатертиною, влаштувалася навпроти Вовка, поклала йому на тарілку добрячий шматок шинки з яєчнею.

— Мужчин треба добре годувати,— мовила так, наче відкривала велику істину,— вони від цього добрішають і стають... — затнулася і подивилася на Петра проникливо,— слухнянішими...

Петро пропустив цей натяк повз вуха. Акуратно, намагаючись демонструвати гарні манери, з'їв яєчню, випив чашку чаю, обтер серветкою губи, вдячно усміхнувся Тетяні Пилипівні й мовив:

— Пан Грунтенко сказав, що ви можете зв'язати мене з вельми впливовими особами. Враховуючи те, що ситуація на Поліссі складна, а час не терпить...

Тетяна Пилипівна підняла на нього навдивовижу чисті голубі очі, і Петро збагнув, чим саме вона зачаровувала навіть бувалих мільйонерів.

— Звичайно,— пообіцяла,— вже сьогодні спробую знайти потрібну вам людину, але, сподіваюсь, ви розумієте: жінка я самотня, а тягар витрат іноді такий важкий...

Це був більш ніж прозорий натяк — Петро дістав з гаманця заздалегідь приготовану суму й поклав на стіл.

— Вистачить?

— О-о, поки що достатньо... — Тетяна Пилипівна начебто недбало, але водночас дуже спритно змела гроші зі столу до кишені фартуха, пройшла зовсім близько від Петра, йому здалося, навіть торкнулася тугим стегном, та, мабуть, тільки здалося, бо одразу вислизнула з кухні до передпокою і подала голос уже звідти: — Відпочивайте, Петре, у вітальні на етажерці є перекладні французькі романи, і досить непогані, принаймні з адюльтером, сподіваюсь, вам сподобаються... А я поїду влаштовувати справи. Нікому не відчиняйте, краще, щоб вас не бачили навіть сусіди.

З цим Вовк був абсолютно згодний. Він вийшов до вітальні, побачив, як господиня крутиться перед дзеркалом, одягаючи модного солом'яного капелюшка, й дійшов висновку, що Чоколов у даному разі вкладав свій капітал хоча до явно неприбуткової, але вартої уваги справи. А враховуючи те, що господиня тоді була молодша років на десять, цій чоколовській операції можна було навіть позаздрити.

Либонь, Тетяна Пилипівна збагнула, що справила на Вовка належне враження, бо зовсім фамільярно попестила його по щоці й мовила багатообіцяюче:

— Не сумуйте, любий, я скоро повернуся. Обід у мене майже готовий, а мою відсутність компенсують французькі романи...

Двері зачинилися зовсім тихо, Вовк замкнув їх, як просила госпо-

диня, ще на засув і ланцюжок і, не поспішаючи, обійшов квартиру. Лише дві кімнати, одна простора й сонячна, крім вітальні,— спальня з широким ліжком, шафою, комодом і туалетним столиком, заставленим кришталевими флакончиками. У вітальні всюди бронзові та фарфорові статуетки, Вовк не розумівся на них, та подумав, що коштовні. Колись він бачив такі у вітринах магазинів і ще дивувався, який багатій може заплатити за таку витребеньку стільки ж, як за досить пристойне пальто чи хутряного капелюха. А у Тетяни Пилипівни різних витребеньок вистачило б на цілий гардероб вибагливої модниці: фарфорові балерини у пачках, навіть ціла фарфорова карета з кіньми, лакеями та красунею, що визирала з вікна, зовсім голі бронзові жінки, але, дивно, вони не викликали почуття сорому, навіть сподобалися Петрові, й він почудувався з цього, бо, на відміну від багатьох, не визнавав нічого сороміцького й намагався пропускати повз вуха непристойні жарти.

Крім французьких романів, у домі справді не було ніякої іншої літератури. Вовк влаштувався на дивані з книжкою, проте навіть розрекламований Тетяною Пилипівною французький адюльтер не міг розважити його — вже через півгодини Петро сопів, поклавши на груди розкриту книжку, на обкладинці якої красуня в рожевій сукні поправляла набагато вище коліна чорну панчоху. Він спав солодко, але сторожко й відразу почув стукіт у двері. Зиркнув на годинник і здивувався: проспав понад три години — от що робить з людиною неспокійне й сповнене тривог життя... Стукіт повторився, як і домовлялися з господинею: два коротких удари й три з інтервалом,— і Петро, протерши очі, пішов відчиняти.

— Спали? — одразу здогадалася Тетяна Пилипівна.

— І дуже міцно,— визнав Петро. — Довго будили?

— Тільки встигла постукати,— заспокоїла його господиня й подала досить легкого кошика. — Заскочила ще на базар, купила свіжої городини та малини. Ви любите малину?

— Зараз я люблю все їстівне,— мовив Петро,— а приготоване вашими руками!..

— Після обіду поїдете до Голосіївського лісу,— повідомила Тетяна Пилипівна. — Краще взяти візника, бо трамваї ходять рідко. На вас чекатимуть.

— Хто?

— А ви швидкий! — зміряла його поглядом господиня. — Від кола, де трамвай розвертається, два квартали. Провулок Тихий, два. Він і справді тихий, самі переконаєтесь...

Провулок Тихий вів до самісінького Голосіївського лісу, і восени, певно, вітер носив по ньому дубове та кленове листя. Дуби впритул підступали до хат, у їхніх кронах цвірінькало та співало численне птаство. Райський куточок: за півгодини їзди трамваєм центр Києва, а тут зовсім патріархальне село, криниця з журавлем, і тільки жерстяні номери на хвіртках засвідчують міські амбіції мешканців.

Вовк зазирнув через невисокий паркан до садочка, що відокремлював будиночок під зеленим залізним дахом від вулиці, та нікого не побачив. Поторгав хвіртку — зарипіла жалібно, наче скаржачись на недбайливого господаря, і Петро ступив до садиби. Від хвіртки до ганку вела доріжка, обсаджена смородиновими кущами, великі ягоди висіли на них, Вовк не втримався і зірвав кілька. Чорна смородина завжди смакувала йому — примружився од задоволення, піднявся на кілька сходинок і мало не наскочив на чоловіка в білій сорочці, який стояв у напівпрочинених дверях.

Петро відступив на крок, а чоловік заспокійливо всміхнувся і запитав перший:

— Від Тетяни?

— Так, Тетяна Пилипівна назвала мені цю адресу.

— Проходьте,— відступив чоловік.

Був він уже літній, далеко за сорок, з сивими скронями й виразно окресленим черевом, проте ще не втратив форми — м'язи круглилися під рукавами свіжої і накрохмаленої сорочки.

Петро оглянув світлу веранду, що починалась одразу за ганком, і сказав, як вчила його Тетяна Пилипівна:

— Вісімдесят сім...

— Шістдесят п'ять,— відповів господар і пропустив Вовка до приміщення.

Вони влаштувалися на веранді, господар посадив Петра на жорсткий віденський стілець з гнутою спинкою, сам сів на диван і попросив:

— Розповідайте, хто ви й звідки, бо Тетяна сказала тільки, що з Житомирщини від отамана... Як його?.. — удав, що забув прізвище.

— Загін Длугопольського й Грунтенка контролює кілька повітів на Поліссі,— відчайдушно збрехав Вовк.

— Овва! Якби так, всі київські газети писали б про це. А я щось не читав такого.

— Однак факт лишається фактом,— не здався Петро. — Наш загін здійснив кілька великих операцій і набирає сили.

— Чекайте, це не ви наскочили на поїзд?

— Ми. І небезуспішно...

— Про цю акцію писала «Пролетарська правда». Вітаю отаманів з успіхом!

— Повторюю, загін тільки зміцнюється. І отамани шукають зв'язків та підтримки.

— Ми з Тетяною все вже зрозуміли,— благодушно мовив чоловік. — Те, що лишилося від Тютюнника, плюс місцева самодіяльність. Так?

— Не зовсім згоден з вами... — спохмурнів Вовк. — Якщо ви називаєте народне зрушення місцевою самодіяльністю...

— Облиште,— нетерпляче зупинив його чоловік,— настав час, коли вже слід називати речі своїми іменами. Будемо відверті: петлюрівські ідеї та петлюрівські гасла не спрацювали, селянство не пішло за вами, й це обумовило поразку Тютюнника.

— Кажете, наче радієте з цього.

— Ні, юначе, не радію. Якби радів, не сидів би тут і не розмовляв з вами. Але категорично твердЖу, і це не лише моя думка, а всіх розсудливих людей, що національні гасла зараз непопулярні.

Вовк подумки погодився з ним, та заперечив:

— Ідея національного відродження України, добродію, ніколи не може вмерти.

— До речі, це ж твердять більшовики,— тонко посміхнувся господар. — Вони також за національне відродження, тільки іншими методами. Й народ, здається, швидше згоден з ними, ніж з вами.

— Куди народ поженуть, туди й піде,— згадав Вовк одне з найулюбленіших тверджень поручика Якубовича.

Господар сказав, поморщившись:

— Зрештою, прапорщику, ми зустрілися з вами не для того, щоб обговорювати програми й гасла. Це й без нас уміють робити політики. Сподіваюсь, маєте конкретне доручення отаманів...

— Нам потрібно встановити зв'язок з Центральним штабом. За умови, що він ще існує,— додав Петро, бо ДПУ цікавили зв'язки київської контрреволюції не тільки з Петлюрою. — Нам потрібен вихід на закордон, а також контакти з київським підпіллям, якщо воно остаточно не зліквідоване. А в тому, що більшовикам не все вдалося знищити, переконуюсь, розмовляючи з вами.

— Петлюрівського підпілля у Києві фактично нема,— охолодив його чоловік. — Називайте мене Богданом Юліановичем. Мухін Богдан Юліанович. І я представляю тут сили значно впливовіші за ваш Центральний штаб. Сили, які реально дивляться на речі й тверезо оцінюють ситуацію.

— Якщо не секрет, що ж це за сили?

— Я не уповноважений повністю інформувати вас. Мабуть, знаєте, що останнім часом чекісти зуміли завдати нам відчутних ударів, тож тримаймо язика за зубами.

— Але я приїхав до Києва не для того, щоб погратися з вами в мовчанку. Врахуйте, зараз створюються умови для об'єднання порівняно невеличких загонів у цілком боєздатні військові частини,— бачите, я значно відвертіший з вами,— тобто ми можемо стати цілком реальною силою, незважаючи на ваш песимізм. Прогавити час, не використати таку козирну карту — просто злочин.

— Маєте рацію,— кивнув Богдан Юліанович. — Цілком згоден з вами, бо політики тільки теревенять, а ми розмовляємо з совдепами зовсім іншою мовою: кулею, багнетом і гранатою. Визнаю: цей лексикон особисто мені більш до вподоби, принаймні він значно конкретніший. Спробуйте переконати в цьому й політиків. Спочатку Варшава, а потім Париж. Одержите явки й паролі, сподіваюсь, матимете там зустрічі на найвищому рівні. Паралельно виконаєте і наше завдання: перекинете за кордон матеріали для журналу, який зараз створено в Парижі. Доведеться лише кілька днів почекати, поки ці статті та кореспонденції готуватимуться.

— Заради такої справи... — пожвавішав Вовк, та Богдан Юліанович зупинив його енергійним жестом. Трохи подумав і додав:

— Буду з вами гранично відвертим. У пакеті, який ви одержите, знайдете не тільки матеріали для закордонних видань. Самі розумієте, ми тут існуємо для того, щоб завдавати совдепам удари в спину. З ворогами все дозволене, отже, везтимете інформацію, за передачу якої по голівці не гладять.

— Хочете сказати — шпигунську? — спокійно уточнив Вовк. — Військового характеру?

— Приємно мати справу з розумним чоловіком.

— Я людина військова й без забобонів ставлюсь до розвідки й контррозвідки.

— От і домовились... — посвітлішав обличчям Богдан Юліанович. — Сподіваюсь, і ви їдете не з порожніми руками: стан справ на Поліссі дуже цікавитиме другий відділ польського штабу.

— «Двуйку»? — уточнив Вовк. — Отамани підготували для неї досить широку інформацію.

— Було б непогано й мені познайомитися з нею,— сказав Богдан Юліанович.

Вовк прикинув: поки в ДПУ підготують для нього вірогідну дезінформацію, мине доба чи дві. Нема рації критися від цього шпигуна. Навпаки, одвертість може відіграти важливу роль у встановленні тісніших контактів з Богданом Юліановичем, можливо, навіть пощастить вийти на його інформаторів. А в тому, що саме через цей непомітний будиночок у Тихому завулку йде до Польщі шпигунська інформація, Петро тепер майже не сумнівався. Удав, що трохи повагався, й сказав:

— За два дні я міг би систематизувати матеріали, підготовлені для поляків.

— Завтра,— сказав Богдан Юліанович твердо,— завтра ввечері до вас на Гоголівську прийде людина, якій і передасте ваші папери.

— Ні,— поморщився Вовк,— я не хочу, щоб зайвий раз хтось навідувався туди. Краще зробимо так: я чекатиму біля Софійської дзвіниці о сьомій вечора з газетою у правій кишені піджака. Ваша людина скаже мені п'ятдесят сім, а я відповім — сорок. Влаштовує?

— Цілком.

Вовк підвівся, і Богдан Юліанович не затримував його.

Встановити, що за ним ніхто не стежить, на цій мало не сільській вулиці було досить легко, та Вовк для гарантії пішов не до трамвайної зупинки, а звернув у ліс, де й проблукав годину. Потім трамваєм

дістався до центру, там пересів на візника й подзвонив Колесникову вже з Бутишевого. Пояснив суть справи й попросив прискорити складання матеріалів для «двуйки».

Колесников зрозумів його одразу.

— Після обіду зайди на головпоштамт. Одержиш пакет «до запитання». Інформація — перший клас, «двуйка» тобі за версту кланятиметься.

— У труні я бачив твою «двуйку»,— не зовсім ввічливо відповів Петро й дав відбій.

18.

— Гарні новини, Володимире Антоновичу,— Длугопольський зупинився у дверях і широко усміхнувся.

Грунтенко скинув ковдру, сів на ліжку в самій білизні, потягнувся і зауважив:

— Щось відвик я від гарних новин.

— Не гнівіть бога, шановний. Останнім часом фортуна таки на нашому боці: прапорщик Вовк, певно, вже в Києві. Усе йде добре, а щойно прискакав гонець з Високої Печі.

— Від отця Леонтія?

— Тимченко передає з Бердичева: червоноармійці Вариводи сьогодні прочісуватимуть села в районі Рогачева й Баранівки. Вдалося навести їх на фальшивий слід, і ми можемо, не боячись засідки, здійснити намічену операцію.

— Краснопілля?

— Точно знаємо, що ніхто не прийде їм на поміч.

— Ну й з богом! — Грунтенко легко підвівся з ліжка, почав одягатися, обмотав свіжою онучею ногу й сунув у начищений чобіт, пристукнув закаблуком. Обернувся до Длугопольського, який все ще стовбичив у дверях. — Скликайте хлопців, Миколо Костянтиновичу,— чи попросив, чи наказав.

— Навіщо?

— Перша масштабна операція загону, й слід пояснити бійцям, що й до чого...

— Обійдуться: поведемо, і все!

— Не легковажте, Миколо Костянтиновичу. Більшовики чим брали? Їхні комісари були весь час серед червоноармійців і все їм роз'яснювали.

— Дивуюсь я вашим порівнянням.

— Ні, добродію, гарне не гріх запозичити і у ворога.

— Хочете повідомити, що підемо на Краснопілля?

— А чому б і ні?

— І гарантуєте, що серед наших вояків нема жодного зрадника чи шпигуна, який повідомить червоних про наші сьогоднішні плани?

— На жаль, такої гарантії нема.

— Отож...

— Навколо хутора виставимо таку охорону, що й миша не проскочить. А коли вирушимо, буде вже пізно.

Длугопольський посміхнувся.

— Ну, якщо вам так хочеться потеревенити...

— Не хочеться, зовсім не хочеться кидати перла перед свинями, однак ще раз кажу: не можна недооцінювати силу живого слова.

— Давайте,— махнув рукою Длугопольський,— викаблучуйтеся, може, й справді маєте рацію.

Загін зібрався на галявині поруч хутора через годину. Розташувалися, хто як хотів: одні простягнулися на траві, інші сиділи, обійнявши руками коліна, кілька хлопців оточили кулеметника Федька, що стояв у затінку під дубом, голосно реготали з його жартів. Грунтенко підвів руку, вимагаючи уваги, почав голосно:

— Козаки! Я попросив вас зібратися, аби повідомити, що сьогодні наш загін має здійснити значну операцію проти совдепів. Досі ми тільки лоскотали червоних чи просто псували їм нерви. А нині завдамо відчутного удару, такого, щоб запам'ятали надовго. З сьогоднішнього дня фактично почнеться збройна боротьба з більшовиками на Поліссі. Не обіцяю, що боротьба буде швидка й безкровна, та все одно ми переможемо, отаман і я упевнені в боєздатності загону — знаємо, що кожен з вас вартий кількох червоних і за силою духу, і за військовим умінням. Отже, товариство, сьогодні підемо на містечко Краснопілля, поновимо там нашу владу, покажемо більшовикам, що петлюрівські загони ще не склали зброю, навпаки, тільки починають свою боротьбу!

— Слава! — загорлав хтось, і Грунтенко впізнав голос козака Микити Чмеля.

«Оце людина! — подумав розчулено. — Справді розумна й віддана!»

— Геть більшовиків з України! — підвівся навшпиньки й змахнув рукою. — Аби й духу їхнього не було!

— Правильно! — знову загорлав Чміль, і його підтримали: загомоніли радісно й голосно.

З-під дуба виступив Федько — високий хлопець у офіцерському кашкеті із слідом від кокарди. Махнув рукою, привертаючи увагу.

— Красиво кажеш! — вигукнув. — Але ж нас сотня, а у Краснопіллі можлива засідка. Хто сказав, що там не чекає на нас червоний ескадрон?

Його слова справили враження: Грунтенко одразу вловив це з реакції присутніх — та й кому, зрештою, хочеться йти під шаблі червоного ескадрону? Але не міг повідомити, що Краснопілля сьогодні беззахисне: треба було навчити цих анархічно настроєних вояків слухатися отамана й виконувати накази. Тому й мовив рішуче:

— Наліт на Краснопілля — це наказ отамана, ти зрозумів це, Федько? — Тепер він звертався безпосередньо до хлопця в офіцерському кашкеті.

— А чхати я хотів на всі накази,— безтурботно зареготав той. — Ти скажи мені краще — у Краснопіллі що, банк є? Чи там на пошті гроші нас чекають? Нема там нічого,— вигукнув люто,— вошиве містечко, ні жидів багатих, ні дівчат вродливих! То чого туди носа пхати? Хочеш — пхай свого, а мені мій ніс дорожчий, й не бажаю, щоб червоні його прищемили.

— І я не хочу,— подав голос юнак з тої ж групи. — Чого туди пертися? От би на цукроварню налетіти чи крамницю десь надибати!..

— Мовчати!.. — Грунтенко відчув, як лють підступила до горла, проте одразу опанував себе, знаючи, що лють поганий порадник у таких ситуаціях. — Або йдіть сюди,— вказав на місце поруч себе,— й кажіть, що хочете.

— А мені й звідси добре,— не погодився Федько, відчувши якийсь підступ з боку Грунтенка. — А ти красиво кажеш! Зовсім як червоний комісар кажеш, і мене трохи не переконав.

— Ось і видно, що ти червоних комісарів наслухався! — перейшов у наступ Грунтенко. — І сам ти червоний підспівувач... — подав знак Чмелеві й вигукнув: — А нам червоних агітаторів не треба! Життя не стало від них, по всіх селах на мітингах горлянки деруть, і треба ж — у нашому загоні!.. Взяти його! — враз показав на Федька, та Микита Чміль розсудив по-своєму: рвонув до Федька з наганом і поклав його першою ж кулею.

Хлопці розступилися, юнак, який підтримував Федька, кинувся з гурту, Микита почав підводити наган, та Грунтенко цілком резонно вирішив, що друге вбивство може обернутися проти них, закричав, аби почули всі:

— Не стріляти!

Хлопець зупинився, а Чміль заховав наган.

— Ми не потирпемо ворожої агітації в загоні,— заявив Грунтенко. — І вимагатимемо дисципліни. Ми не банда, як нас називають у совдепівських газетах, а загін однодумців, що борються з більшовицьким засиллям!

— Слава! — знову перший загорлав Чміль, і його підтримали, щоправда, не зовсім одностайно, але поступово хор голосів набрав сили, й гучне «слава!», «слава!», «слава!»,«слава!» заполонило все довкруж.

— Вийшло краще, ніж я сподівався,— сказав Длугопольський після того, як Грунтенко повернувся до штабної кімнати.

— Дякуйте Чмелеві.

— Того Федька давно слід було прибрати.

— Не тільки Федька, навколо нього крутилося ще кілька поплічників Таргана. І їхній вплив все ще відчувається. Але одразу не можна: палицю слід гнути обережно, аби не зламалася.

— Дехто може зрозуміти, що ми тепер проти експропріацій, а більшовицьке пуританство не приживеться в загоні,— зауважив Длугопольський.

— Не приживеться... І не треба, щоб приживалось. Це ми продемонструємо сьогодні в Краснопіллі. Дисципліна дисципліною, й накази примусимо виконувати. Але хто заборонить козакові вихлюпнути свій гнів, коли зустрінеться з червоним?

— Вішати! — потемнішав Длугопольський. — Рубати шаблями й стріляти.

— Можна ще четвертувати, топити, варити живцем і використовувати такі екзотичні методи страти, як насаджування на палі...

— Я б усіх більшовиків розвішав на шибеницях,— похмуро посміхнувся Длугопольський. — Нехай гойдаються!

— Це ви зробите після нашої перемоги. Проте зараз не можна зловживати жорстокістю — це відштовхне від нас населення.

— Не розумію: хочете, аби милував ворогів? Адже ж не заперечуєте, що червоні вороги?

— Є різниця між ворогами й тими, хто помиляється. Чесно кажучи, мені самому важко визначити грань між ними, і в душі я за ваші методи, добродію, та холодний розум зупиняє... На даному етапі, як кажуть товариші, маємо загравати з селянами, особливо з тими, хто вагається, тобто з середняками. Якщо середняк поверне до нас, більшовикам аж ніяк не втриматися.

— Вогнем! — раптом вибухнув Длугопольський. — Це Сенкевич колись написав «Вогнем і мечем», так і зараз — вогнем і мечем, карати й стріляти, до речі, в усі періоди історії влада заливала кров'ю народні зрушення.

— Влада — це суттєве уточнення... — очі в Грунтенка звузилися. — А ми поки що, Миколо Костянтиновичу, цієї влади не маємо й тільки прагнемо її, виборюємо. Тому й тактика наша повинна бути гнучкішою.

Загін вирушив удень лісовими дорогами — до Краснопілля мали дістатися у сутінках. Їхали верхи, коні відпочили, напаслися, настрій у хлопців був бойовий — хтось затягнув пісню, та Длугопольський заборонив. Незважаючи на те, що за п'ятдесят верст увсебіч не було сили, котра могла б зупинити загін, отаман відчував якусь невпевненість чи ляк, якогось хробачка у грудях, хоча сам собі не признавався в цьому...

До Краснопілля під'їхали, як і хотіли, в сутінках: зупинилися мало не впритул до вбогих хат околиці. Вікон світилося не так уже й багато, містечко жило за сільськими законами, коли рано лягають і вдосвіта підводяться, та й, зрештою, від села Краснопілля відрізнялося хіба що центром з трьома двоповерховими будинками — в одному розташувалися магазин та аптека, другий спорудив, аби задовольнити власні амбіції, купець третьої гільдії Себесевич, у третьому колись

була якась земська установа, а тепер будиночок переобладнали в лікарню, чим дуже пишався голова містечкового виконкому.

Длугопольський начувся про краснопільського голову: подейкували, що колись до містечка увірвався сам отаман Орлик, сталося це, здається, минулої осені, то голова встиг організувати самооборону, з кількома червоними активістами видерся на церковну дзвіницю й відбивався з кулемета, поки не прийшла допомога.

«Вушлий голова, і його слід було б злапати...» — злостиво подумав Длугопольський і підкликав Чмеля.

— Візьми, Микито, двох хлопців,— наказав,— проскоч до центру, глянь, чи все спокійно. Тільки обережно, прошу тебе, аби не сполохати, щоб наскочили ми зненацька, бо голова тут, кажуть, дуже розумний — кулемета має і може з нього побавитися. А ви за церквою жовтий паркан побачите, і в тій садибі господаря потривожте. Скажіть, Семена Калістратовича отаман просить — і з ним сюди.

— Щоб він нам усіх червоних товаришечків на долоні підніс,— зрадів Чміль. — Правильно міркуєш, отамане, спочатку справді обережно, а вже потім можна й погаласувати.

— Можна... — махнув рукою Длугопольський і озирнувся на Грунтенка: мовляв, яскрава ілюстрація до нашої розмови — спробуй утримати хлопців, коли у них проти червоних руки сверблять.

По дорозі до церкви Чміль зустрів кількох чоловіків — вони шанобливо відступали до парканів, один навіть стягнув з голови кашкета, видно, прийнявши Микиту за якесь начальство, і Чміль у відповідь вишкірився й приклав два пальці до козирка, як і належить повітовому комісару.

Жовтий паркан вони побачили здалеку. Микита подав хлопцям знак — не злазити з коней, сам югнув у хвіртку й трохи не налетів на чоловіка у спідній сорочці й галошах на босу ногу.

— Семене Калістратовичу? — поцікавився Чміль. Навіть у сутінках він помітив переляк на господаревому обличчі — либонь, той справді прийняв його за якогось повітового комісара — і поспішив заспокоїти: — Не турбуйтеся, Семене Калістратовичу. Ми від отамана Длугопольського.

Господар покліпав очима: видно, не одразу збагнув, що за людина стоїть перед ним, нарешті дрібно перехрестився:

— Слава тобі господи,— прошепотів,— а я вже гадав: по мою душу...

— По вашу... — ствердив Чміль. — Отаман просили, аби ви вийшли до нього. Порадитися вони хочуть, кого раніше в містечку злапати,щоб не втекли або, ще гірше, не зустріли кулеметом.

— Це ми зараз,— заметушився господар. — Це ми швидко... Радість яка, господи, почув ти наші молитви! — Він метнувся до ганку й з'явився через кілька хвилин одягнутий і взутий...

Длугопольський зліз з коня і обійнявся з Семеном Калістратовичем. Знались давно, коли отаман ще й гадки не мав, куди заведуть його життєві манівці, вчився у гімназії і жив з батьком. Той тримав у Житомирі заїжджий двір, на воротах якого самодіяльний художник на замовлення господаря вивів ядучою оранжевою фарбою: «Готеля тута». Побачивши цей неоковирний напис, гімназист Микола схопився за голову, та батько лише посміявся з нього: то нічого, що не дуже грамотно, зате зрозуміло й далеко видно, а реклама в комерції ніколи не завадить.

Семен Калістратович, наїжджаючи до Житомира, зупинявся тільки в Длугопольських — про нього й згадав Микола Костянтинович, коли довелося тікати від Котовського: знайшов тимчасовий притулок саме в Краснопіллі.

— Зачекалися,— радісно й збуджено мовив Семен Калістратович,— а я вже гадав, що ви, шановний, забули про нас.

— Старий хліб-сіль ніколи не забувається,— упевнено заявив

Длугопольський, хоч сам мало вірив у це. — Завжди пам'ятатиму, як ви, кинувши все, везли нас з Володимиром Антоновичем у Карпівці.

— Що вдієш, у нас голова, самі знаєте, хитрий, як лис, і все винюхає. Але ж у Карпівцях вам було гарно?

— Вашими турботами, Семене Калістратовичу.

— Отже, добре... А що з Володимиром Антоновичем?

— Не впізнали? — перегнувся з коня Грунтенко.

— Боже мій, і ви, добродію... Яке вишукане товариство, і я не знаходжу слів...

— Не треба слів,— не зовсім увічливо перервав його Длугопольський. — Побалакаємо опісля, а тепер проведіть моїх хлопців до голови. Аби взяти його зненацька. Та й різних там активістів, на ваш розсуд.

— Зробимо,— заметушився Семен Калістратович,— усе залагодимо так, аби комар носа не підточив. Радість яка! — урочисто підвів руки. — Благодійники ви наші!

— Не гайте часу,— перервав його Грунтенко. — Давай, Микито, ти й ще п'ятеро хлопців, та дивіться, без галасу.

Хлопці підсадили Семена Калістратовича на коня за Микитою, і старий вивів їх на темну кривулясту вулицю. Тут спішилися і обережно оточили хатину під гонтом — стояла вона посеред доглянутого садка, й вікна тьмяно виблискували під місячним світлом.

Семен Калістратович навшпиньках ступив кілька кроків від бузкових кущів до ганку, поторгав двері, озирнувся на Чмеля й показав, що замкнуто. Микита наздогнав його, прошепотів:

— Якось би піддурити його... Напевно, має гвинта чи нагана — живим не дасться.

— Спробуємо... — Семен Калістратович наказав Чмелеві й ще одному хлопцеві притулитися до дверей, сам постукав пучками у вікно, почекав трохи, постукав ще раз і, побачивши, як гойднулася фіранка, запитав:

— Це ти, Петре Власовичу?

— Що треба?

— Це я, Соловко Семен Калістратович. Вийди-но, голово, на хвилю.

— Для чого? Сплю я, приходь завтра.

— Нагальна справа, голово, термінове повідомлення з губернії і просили прийти на пошту.

— А чому поштар сам до мене не прискочив?

Семен Калістратович затнувся на якусь мить, проте одразу знайшовся:

— Підвернув ногу Захарко, отак на рівному йшов і підвернув. То попросив мене, бо я повз пошту від клубу вертався, до тебе, Власовичу, добігти.

— Які можуть бути повідомлення вночі? Телеграфу ще не маємо...

— Моє діло, Власовичу, теляче,— ображено мовив Семен Калістратович,— передай і йди далі. Самі з вашими губерніями розбирайтеся. А я так зрозумів: чоловік тебе на пошті з Житомира чекає, з губвиконкому, здається, може, й неправильно я міркую, то вибач, голово, час пізній, і я додому... — Він повернувся і зробив крок від хати, та голова затримав його.

— Хтось з губернії... — пробуркотів невдоволено, але, видно, повірив. — Швендяють ночами, людям спати не дають. Чекай, я зараз...

Семен Калістратович зупинився, напружився у чеканні, застиг, наче скам'янів. Озирнувся лише до дверей, аби побачити, як братимуть ненависного Бриля.

Голова й справді нічого не запідозрив, бо вийшов безтурботно, підставивши спину Чмелеві. Микита не міг не скористатися з цього, спритно вдарив руків'ям нагана в потилицю, голова захитався, а другий козак навалився. Удвох з Микитою вони зв'язали Брилеві руки й кинули на землю.

Семен Калістратович схилився над головою, побачив у тьмяному місячному сяйві, як той розплющив очі, отямившись. Мало не розчулено попестив Бриля по невиголеній щоці, мовив ласкаво:

— З побаченням вас, Петре Власовичу, зачекалися вас добрі люди, погомоніти треба.

Голова роззирнувся довкруж, одразу збагнув усе, спохмурнів і прохрипів:

— Вклепався, як хлопчисько, а знав, що ти контра. Знав і вклепався, от що обидно!

— Ти тепер, голово, слова образливі забудь,— благодушно порадив Семен Калістратович. — Бо я й розлютитися можу, а залежиш ти, Петре Власовичу, тепер від мене, й маю право тебе стріляти чи милувати.

— Стрілятимеш,— упевнено сказав Бриль. — Це ми з вашим братом, куркульнею, панькалися, а ти не помилуєш.

— Все може статися,— невизначено мовив Семен Калістратович і звелів козакам: — Давай, хлопці, ведіть його на майдан, а ти, Микито, гайда зі мною, пошуруємо трохи. Тут ще один гад небезпечний, Попелюхом зветься, то, може, і його вдасться злапати...

— Сам ти гад повзучий,— з ненавистю витиснув з себе голова. — Шкода, відігрався ти, але ненадовго. Ну, наскочили на селище, грабуватимете, постріляєте нас, побешкетуєте, а потім що? Знову до лісу, по хуторах ховатиметесь... А замість нас нові люди прийдуть, вони розберуться, від них не сховаєшся...

Семен Калістратович мимоволі озирнувся, наче отой новий червоний голова уже стояв за спиною, тривожно позорив очима по тьмяних вікнах будинку й позадкував до саду. Справді, аби ніхто не помітив, не дізнався, що саме він привів козаків до Бриля. Дяка богові, головиха, здається, спить, нічого не почула, й треба зникати. Сковзнув попід яблунями до хвіртки, дочекався, поки хлопці вивели голову з подвір'я, хотів умегелити кулаком у спину, та чомусь утримався, лише наказав:

— Пильнуйте, хлопці, голову, бо сильне, стерво, й дуже небезпечне!

— Ти мене й зв'язаного боїшся,— метнув на нього погляд голова. — І мертвого боятимешся, бо я тебе й з того світу дістану!

Семен Калістратович тільки плюнув йому вслід, подумавши злостиво:

«Давай, вихваляйся, з того світу ще ніхто не вертався, навіть звістки не подавав, а з новим головою якось упораємось, гіршого за тебе у Краснопіллі не буде...»

Ця думка заспокоїла й потішила Семена Калістратовича — мовив Чмелеві:

— Тут за місточком друга хата ліворуч. Активіст їхній мешкає, дуже вредний — Іван Попелюх. Ти, Микито, сам його візьми і веди на площу. Бо мені й справді негоже з вами показуватись — люди побачать і донесуть. Ви завтра за сто верстов будете, шукай вітра в полі, а мені у Краснопіллі лишатися...

— А ви, бачу, перестрашились,— не втримався від єхидної посмішки Чміль.

— Не перестрашений я, хлопче, а обережний. І навчений життям. Поживеш, як я!..

Микита лише зневажливо гмикнув і подався до місточка ловити якогось Попелюха: й то діло, сказано — червоний активіст, а з червоними у Чмеля одна розмова — куля просто в серце з гвинта чи нагана. Добре пам'ятав, як тікав через болото від котовців, мало не втонув, потім усе ж напоровся на засідку, поклав двох, проте і його дістала куля... Добре, що пробило тільки плече, вдалося заплутати сліди в лісі, а потім відлежатися в знайомого на хуторі. Хіба таке прощають?

На майдані перед церквою отаман звелів розкласти велике вогнище. Хлопці притягли дров з попової садиби — батюшка не заперечу-

вав, навпаки, благословив заради богоугодної справи. Дістали десь кілька лавок та стільців. Отаман з Грунтенком розташувалися поблизу вогнища, дивилися, як зганяють козаки людей на площу. Тепер не крилися — розбрелися по вулицях із стріляниною та галасом, відчули себе справжніми господарями.

До освітленого вогнищем кола штовхнули Бриля і ще кількох активістів. Длугопольський зміряв голову затяжним поглядом і задоволений наказав:

— Розв'яжіть йому руки й подайте стілець. Сідай, голово, в ногах правди нема, та й розмова в нас передбачається не така вже й коротка.

— Розмова? — здивувався голова, розминаючи набряклі руки. — Виходить, погомонимо по-дружньому?

— От цього гарантувати не можу. Судитимемо тебе, голово, при народі судитимемо, аби всі дізналися про твої злочини.

— Маєте суд? — щиро здивувався Бриль. — І за якими ж законами судитимете?

— Вільна Україна тебе судитиме,— не без пафосу заявив отаман. — Судитиме тебе військовий трибунал, голово.

— Отак відразу і казали б... — Бриль присунув стільця, всівся, поклавши ногу на ногу і всім своїм виглядом демонструючи зневагу. — Комедію, виходить, влаштуєте? Навіщо ж той трибунал, стріляйте без суду.

— Ні, голово, ми не бандити, а час, сам знаєш, непевний і тривожний, воєнний для нас час, бо воюємо з вашими совдепами, от і суд військовий, хіба у вас не було трибуналів?

— Були і в нас, проте ми з контриками воювали, хто проти трудового народу піднявся.

— Розберемося... — відмахнувся отаман. Скочив на лавку, розглядаючи майдан. За стільцем голови тупцювало ще четверо чоловіків, один у самій білизні — козаки вихопили з ліжка й не дали одягнутися. Нічого, не застудиться, ніч тепла, та й вогнище гріє. За освітленим колом скрадалися людські постаті, Длугопольський пошукав очима Семена Калістратовича, та попереду стояли жінки: чоловіки випхали їх, справедливо вважаючи, що з жіноцтва вимоги менші, бо невідомо, що візьме отаман у голову — набачилися всього й на милість та великодушність не розраховували.

Длугопольський зіскочив з лавки, зустрівся поглядом з Грунтенком, ледь помітно кивнув:

— Починайте...

Грунтенко наказав поставити спинками до вогнища три стільці. Сів на середній, обабіч посадив ще двох козаків.

— Військовий трибунал починає своє засідання,— сказав голосно і урочисто, аби почули всі на площі. — Слухається справа Бриля Петра Власовича, члена більшовицької партії, яка захопила владу на Україні. Наш законний уряд УНР не визнає Совдепію і збройно бореться з нею. Отже, підсудний Бриль, який обіймав посаду голови Краснопільської селищної ради, захопив її незаконно, бо ми її не визнаємо. Крім того, будучи членом партії більшовиків, він сумлінно провадив більшовицьку політику, упосліджував, арештовував і принижував справжніх патріотів національного зрушення. Збройно боровся проти військ головного отамана Симона Петлюри і в складі так званих частин особливого призначення незаконно відбирав хліб у селян. Чи визнаєте, підсудний, свою вину по всіх пунктах звинувачення?

— А якби не визнав?

— Трибунал має багато свідчень ваших злочинів.

— Щось я не бачу, аби опитували свідків.

— Але ж ви самі не заперечуєте жодного пункту звинувачення.

Бриль підвівся і сказав вагомо:

— Мене обрав головою Ради народ. Нехай він мене й судить, а вашого трибуналу не визнаю.

— Не потребуємо вашого визнання, підсудний. — Грунтенко нахилився до козаків, які статечно сиділи на стільцях, удав, що вислуховує їх, потім підвів руку, запрошуючи до тиші, й проголосив: — Військовий трибунал засуджує голову Краснопільської селищної ради Бриля Петра Власовича до розстрілу. Вирок виконати негайно.

— Поспішаєте? — посміхнувся голова. — Навіть не дали мені останнього слова. Вигадали комедію, вважаєте, люди вам повірять? На ніч захопили владу й вистави влаштовуєте! А вся влада ваша годинна, не пішов за вами народ, от і лютуєте... Шкода,— махнув рукою,— обвели мене навколо пальця, а то б не одного вашого гада поклав і живим не дався б. Та що вдієш — стріляйте! — рвонув сорочку на грудях й посунув просто на трибунал.

Грунтенко почав витягувати з кобури наган, але голова обійшов його й став спиною до вогнища.

— Розстрілюйте тут,— мовив владно і голосно. — Хочу дивитися людям у вічі!

Хтось у натовпі заголосив, хтось щось вигукнув, Грунтенко не почув, що саме, проте збагнув: справа починає набирати небажаного характеру. Тицьнув пальцем у Чмеля, докорив:

— Ну, чого зволікаєш?

Микита вихопив з кишені наган, постріл прозвучав глухо, наче з дитячої хлопавки, та коліна в голови зігнулися, і він упав спиною у вогнище.

— О, господи, згорить людина! — у розпачі вигукнула якась жінка. — Й поховати не зможемо!

— Відтягнути його,— наказав Грунтенко. Вирішив не дратувати людей, бо так добре розіграна сцена суду могла обернутися проти них. — Трибунал переходить до розгляду справ інших злочинців. — Він знов удав, що перешіптується з козаками, і оголосив: — У зв'язку з тим, що головного більшовика вже розстріляно, трибунал вирішив пом'якшити долю інших і покарати тридцятьма батогами кожного. — Посміхнувся й додав неофіційним тоном: — Аби знали, сучі сини, своє місце й більше не горлали за червоних. Одначе, якщо не припинять свою антидержавну діяльність, до них будуть вжиті суворіші методи покарання.

Збагнувши, що розстрілів більше не буде, натовп зітхнув полегшено. А Грунтенко, відчувши цю зміну настрою, вигукнув:

— Хай живе УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою!

Чекав: хтось відгукнеться, проголосить «слава!», та люди мовчали, й Грунтенко з прикрістю подумав: є ж у натовпі свої люди, той же Семен Калістратович з однодумцями, та про всяк випадок промовчали — бояться, не певні в силі свого війська.

Але чи вірить він сам?

Що ж, і він сам не позбавлений сумнівів. Якби мав змогу влаштуватися якось по-іншому, мабуть, зрікся б цього небезпечного способу життя, бо шансів вижити обмаль. А якщо чесно, то без закордонної підтримки жодного. Аби протриматись хоч літо та осінь, до морозів, а там гаплик. От повернеться прапорщик Вовк, доповість, що робиться у Варшаві, тоді, зваживши на всі обставини, й треба приймати рішення. Можливо, збройно пробиватися через кордон. Але у Польщі без грошей ти піщинка, жалюгідний жебрак, ніхто навіть не гляне на тебе. Отже, поки є можливість, слід подбати не лише про майбутнє України, а й про себе, бо, як не кажи, а своя сорочка ближче до тіла.

Зрештою, чого він так піклується про майбутнє України? Україну без більшовиків та совдепів? Принаймні перед самим собою лицемірити негоже: тому що тепер у нього нема ніяких перспектив, якщо ж владу візьме Петлюра або Тютюнник, бути йому щонайменше полковником. Або відкриє приватну клініку в Києві й загрібатиме гроші лопатою...

Проте, виявивши гнучкість, розум і діловий сприт, можна непога-

но влаштуватися і в Польщі, аби золото! Вже трохи має, ніхто не знає цього, навіть Длугопольський, той захоплений ідеєю повстання на Волині, що ж, отаманові слід підтакувати й спрямовувати його енергію в потрібне річище. Час їх розсудить... Заглибившись у свої думки, Грунтенко не помітив чоловіка у вишиванці й мішкуватому піджаку, який проштовхався крізь натовп і з цікавістю спостерігав, як козаки готуються до екзекуції. Поставили на вільному місці довгу лавку, звідкись з'явилися сплетені з сиром'ятної шкіри батоги — першого підштовхнули до лавки чоловіка в білизні, мабуть, тому, що заголяти легше: задер сорочку, спустив сподні, та й годі.

Чоловік ліг сам, йому хотіли зв'язати руки під лавкою, та він не дався. Похмуро зблиснув очима й пообіцяв:

— Не бійтеся, витримаю...

Чміль здивувався:

— Витримаєш, кажеш? Ну, терпи, сам напросився, червоний агітаторе... Ми з тебе зараз усі зрадницькі думки виб'ємо, бо вони в тебе тут... — оперезав батогом нижче пояса, полишивши кривавий слід, та чоловік навіть не зойкнув.

— Сильний,— схвалив другий козак,— витримає... — він уперіщив також з відтяжкою. — Тільки два,— почав рахувати,— а попереду...

Грунтенко повернувся до них спиною. Не тому, що людські страждання тривожили його — набачивсь усього,— просто зробилося нудно: ну, розпишуть кривавим візерунком спину ще одного більшовицького підспівувача, ну, не витримає хтось, покричить і покрутиться під батогами — все було й все набридло... До того ж відчув голод: мабуть, десь уже приготували вечерю... Озирнувся, шукаючи отамана, і тут йому на очі потрапив чоловік у вишиванці. Що за один і чому крутиться під ногами? Хотів уже наказати козакам, аби відштовхали нахабу до людського тирловиська, але той зняв пом'ятого кашкета, вклонився й мовив притишено:

— Чи не міг би вельмишановний пан вислухати мене? Дуже важлива справа...

«У всіх важливі справи,— роздратовано подумав Грунтенко. — Певно, хоче повідомити про ще одного червоного...» Проте ступив до чоловіка.

— Вельмишановний пан не впізнав мене? — чоловік запобігливо зазирнув Грунтенкові у вічі.

— На жаль...

— А ми разом минулого року переходили кордон з генерал-хорунжим Тютюнником...

Грунтенко уважно подивився на незнайомця.

— Під рукою в генерал-хорунжого був цілий корпус... — знизав плечима.

— У Корці нас познайомив Панас Григорович. Пан Петрик, якщо пам'ятаєте.

Тепер Грунтенко згадав. Їхній полк стояв на околиці Корця за монастирем, випав вільний час, і вони з Длугопольським вирішили прогулятися до центральної площі. Саме там біля ресторану зустрілися з групою цивільних напідпитку, і хтось познайомив їх. Виявилось, двоє з цивільних — члени адміністративної «трійки», на яку генерал-хорунжий покладав організацію влади в зайнятих ним районах. Високий, ставний чоловік років тридцяти назвався Панасом Петриком, інженером-залізничником. А поруч нього й терся цей тип, що тримає зараз у руці пом'ятого кашкета. Тільки тоді він був у френчі, бриджах і хромових чоботах. Точно, він — повновидий, чорнявий, з безцеремонними очима.

Як же його відрекомендував Петрик?

Грунтенко напружив пам'ять і запитав:

— Якщо не помиляюсь, пан Андрій Лазаренко?

— Маєте бездоганну пам'ять,— розцвів той.

— Як ви потрапили сюди?

— Доля... — зітхнув Лазаренко. — Доля розкидала нас... Але не скажу, що я тут випадково. Більше того, шукаю вас і йду спеціально з цією метою до Високої Печі.

— То ви від Петрика? Отець Леонтій казав: взимку Панас Григорович намагався встановити зв'язок з Тарганом, та щось завадило. А зовсім недавно дійшли до нас чутки, що пан Петрик очолив великий повстанський загін і діє десь у районі Коростеня.

— Чиста правда, добродію, і я в цьому загоні очолюю польовий суд. Тому з великою приємністю спостерігав ваші сьогоднішні вправи.

— Чого ж ми стоїмо? — Грунтенко пошукав очима Длугопольського, не знайшов і підкликав Чмеля. — Де отаман?

— А в попівському домі. Відразу за церквою, не обминете.

Садибу місцевого священика охороняли козаки. Вони підозріло подивилися на незнайомого чоловіка, та Грунтенко дав знак, і пропустили. Лазаренко задоволено примружився:

— У вас порядок.

— Тільки встановлюємо.

— Тарган розпустив хлопців?

— Була типова банда грабіжників.

— У нас також. Чули про Зубрійчука?

— Краєм вуха. Той самий Тарган. Ні ідеалів, ні дисципліни. Але в Панаса Григоровича тверда рука, кажуть, він навів порядок...

Длугопольський докорив Грунтенкові:

— Скоро ваш суд взагалі виправдовуватиме червоних... — Він зміряв чіпким поглядом Лазаренка й запитав: — Де я вас бачив?

— Зустрічалися в Корці.

— Точно. І яким штибом тут?

— Манівцями... — реготнув Лазаренко.

— Від Панаса Григоровича Петрика,— пояснив Грунтенко. Він подивився на заставлений наїдками стіл, жадібно втягнув запах смаженого м'яса, але запропонував: — Перед вечерею маємо дізнатися, з чим прибув до нас шановний кур'єр. Обговоримо справи на тверезу голову.

Вони влаштувалися в спальні, де стояло широке дерев'яне ліжко. Грунтенко причинив вікно, очікувально втупився в Лазаренка. Той зовсім не знітився, поклав кашкета на коліна, розгладив його й почав упевнено:

— Хочу повідомити, панове, що на базі колишньої банди Зубрійчука нам вдалося створити цілком боєздатний загін, який налічує близько двохсот шабель.

— Двісті? — перепитав Длугопольський недовірливо. — У нас менше. Але ж коростенські та овруцькі ліси не зрівняти з нашими, там не одна дивізія загубиться.

Лазаренко одразу збагнув цей досить прозорий натяк.

— Загін з кожним тижнем зростає, існують лише певні труднощі із зброєю, особливо важко з патронами та гранатами. Отаман Петрик планує захопити якийсь більшовицький арсенал, але ця операція тільки в стадії розробки.

— З патронами і в нас важкувато,— визнав Длугопольський. — Але маємо надійного чоловіка в Бердичеві, який повідомляє про пересування червоного кавалерійського полку.

— Чудасія! Фортуна явно на вашому боці!

— Намагаємося залучити до зрушення відданих та обізнаних людей.

— Заздрю, панове, та давайте повернемось до наших спільних справ.

— Спільних? — підняв брови Длугопольський. — Уже спільних? Так швидко?

— Швидкість у наших умовах — гарант виживання. Швидкість і тверезий розрахунок. — Лазаренко знову любовно погладив долонею кашкета. — Навіть у дрібницях. Цей кашкет, панове, я одягнув навмисне і він не раз виручав мене. Краснопільський голова, якого ви розстріляли сьогодні, хотів затримати мене, й тільки кашкет допоміг переконати, що я справді робітник-слюсар. Але ми відхилилися від головного. Хочу повідомити, що першого травня, саме того дня, коли червоні відзначали своє свято, Панас Григорович скликав нараду активістів губернського національного зрушення.

— Губернську нараду? — спохмурнів Длугопольський. — Чому ж без нас?

Лазаренко не розгубився:

— Усі волинські повіти не зуміли охопити. Однак нарада вийшла досить представницькою. Вона ухвалила створити Повстанську Волинську армію й почати підготовку антибільшовицького виступу власними силами.

Длугопольський зацікавлено завовтузився на стільці й запитав:

— І хто ж командує Волинською армією?

— Командуючим ПВА призначено Панаса Григоровича Петрика, начальником штабу Лукаша Костюшка, брата отця Леонтія з Високої Печі. При штабі створено курінь помсти, його очолив місцевий учитель Іван Закусило. Курінь повинен вистежувати й знищувати найнебезпечніших червоних активістів. Мені ж доручено керувати польовим судом.

Грунтенко запитав недовірливо:

— І ви сподіваєтесь справді підняти на Поліссі повстання? Власними силами, без закордонної підтримки?

— Керівні діячі ПВА упевнені в успіху повстання.

— Армія всього на двісті шабель...

— Тільки початок, панове. Якщо додати ще ваших сто...

— Отакої!.. Оженили нас, не питаючи згоди... — Обличчя в Длугопольського витягнулося.

— Але ж ви, сподіваюсь, розумієте, що червоним значно легше знищити наші роз'єднані загони, ніж монолітну повстанську армію?

— Монолітну? — Грунтенко не приховував іронії.

— Монолітною і боєздатною вона може стати лише завдяки нашим спільним зусиллям.

— Відстані... — похмуро зауважив Длугопольський. — Зони дії наших загонів роз'єднує понад сто верст. У нас тут усе вже якось усталилося: свої люди на хуторах, явки, зв'язкові, маємо навіть інформацію про пересування червоних частин. Щоправда, в районі Коростеня більші ліси, а це неабиякий фактор... І що конкретно пропонує головнокомандуючий ПВА Панас Петрик? — запитав.

— Панас Григорович хоче зустрітися і відверто обговорити всі проблеми. Саме з цією пропозицією я і йшов до Високої Печі.

— ПВА встановила зв'язок з Центральним штабом? — раптом запитав Грунтенко.

— На жаль, зв'язки з закордонним центром обірвано.

— Так я і знав. Тому й прийняли рішення самотужки піднімати повстання? Розраховуєте на успіх?

— Особисто я вважаю повстання перспективним! — опуклі очі Лазаренка засвітилися жовтуватими вогниками. — Проте, панове, я не маю повноважень обговорювати з вами це питання.

— Ми можемо поновити канал зв'язку з Центральним штабом,— сказав Грунтенко. — Наша людина зараз у Києві і, певно, скоро виїде до Варшави. Дочекаємось її повернення, а вже потім прийматимемо остаточне рішення.

— Не заперечую,— швидко сказав Длугопольський: сама думка про те, що слід іти під руку Петрикові, була нестерпна. Довелося докласти стільки зусиль, аби зайняти місце Таргана, нарешті відчув себе справжнім отаманом — і все собаці під хвіст?..

— Мабуть, ви маєте рацію,— погодився Лазаренко. — Але ж і відкладати надовго угоду небажано. Пропоную зустрітися через місяць у отця Леонтія.

— Не треба у Високій Печі,— заперечив Грунтенко. — Піп надійний, проте через нього підтримуємо зв'язок з Бердичевом, і хтось може звернути увагу на чужих людей, щось запідозрити, повідомити ДПУ — а вони нам засідку...

— Запрошуємо пана Петрика у Трощу,— запропонував Длугопольський. — Село віддалене, й ми контролюємо всі підходи до нього.

Лазаренко хотів зважити, що негоже самому командувачеві ПВА їхати за тридев'ять земель, але вчасно зупинився: Длугопольський може послати його разом із самим Петриком під три чорти. Зрештою, Петрик більш зацікавлений в об'єднанні, ніж командир трощанського загону: цьому справді треба кидати насиджені місця й передисльоковуватися заради ще туманних перспектив.

— Гаразд,— погодився по роздумі,— через отця Леонтія ми тільки дізнаємось про день зустрічі.

Длугопольський полегшено зітхнув: через місяць вони матимуть звістку від Петлюри, а там буде видно...

19.

Костянтин Прокопович закотив парусинові штани вище колін і стояв за два кроки від берега, з приємністю відчуваючи, як вода холодить йому литки. Течія зносила поплавець за кілька секунд й доводилося весь час змахувати вудкою. Клювало добре, у рибнику вже плюскотіли з десяток підлящиків і один справжній, статечний, фунтів на чотири лящ.

Поплавець різко пішов углиб, Костянтин Прокопович підсік рибину, з задоволенням відчувши, як затремтіла волосінь і прогнулося вудлище.

— Надю, тягни підсаку!.. — загорлав і повів рибину до берега обережно, з душевним трепетом відчуваючи, яка вона велика й сильна. Лящ вигулькнув з води за два сажні від нього, ковтнув повітря й відразу ліг на бік. Костянтин Прокопович уже сміливіше потягнув його до берега й полегшено зітхнув, побачивши, що риба потрапила до спритно підставленої Надею підсаки. Лише тоді позадкував до берега й знеможено сів на пісок. — Оце так штука... — прошепотів. — І як не обірвався!

Лящ справді був великий, значно більший за першого, про таких рибалки розповідають легенди, і Костянтин Прокопович, побачивши, як стріпнулася риба в підсаці, закричав несамовито:

— Тримай його, жінко, бо втече!

Кинувся до Наді, вихопив підсаку й подався далі від берега, бо лящ і справді намагався вистрибнути з сітки. Тут Костянтин Прокопович поклав підсаку просто на пісок, і рибина застрибала, згинаючись і виблискуючи на сонці. А Костянтин Прокопович підповз до неї на животі, втиснув у пісок, пестячи й примовляючи:

— Годі, доплавався і достибався, красунчику ти мій, цар-рибо!..

Лише досхочу побавившись з лящем, переможно озирнувся на дружину та інших, що зібралися подивитися на здобич.

— До рибника його? — нерішуче запитала Надя, наче й справді сумнівалася, чи буде доречне таке тісне сусідство цар-риби з якимись звичайними підлящиками.

— Куди ж іще? — Костянтин Прокопович міцно притиснув ляща до грудей і сам поніс до рибника, нікому не довіряючи дорогоцінну ношу. Лише затягнувши мотузок на сітці й перевіривши кілок, до якого був прив'язаний рибник, остаточно оговтався, випростався і переможно подивився на присутніх.

Микола Прокопович стояв за три кроки, урочисто підвівши над

головою руки, і аплодував братові. Надя присіла над рибником і пестила рибину, наче все ще не вірила, що чоловік справді міг упоратися з такою. Толпига підвівся навшпиньки, пенсне сповзло йому на кінчик носа, він дивився над скельцями й мружив очі зачудовано. Лише Марія Данилівна ніяк не зреагувала на подію: сиділа оддалік на рядні, на якому були розставлені пляшки й наїдки, й чистила редиску.

Костянтинові Прокоповичу захотілося розповісти всім про те, що пережив за ці короткі хвилини, бо почуття справді переповнювали його: мабуть, він відчував таке ж піднесення, як Олександр Невський після перемоги над німецькими лицарями. Що ж, розмов у колі друзів вистачить на ціле літо.

— Ну-с, як ми її?.. — задоволено потер руки і обтрусив з грудей пісок та луску від ляща.

— Чудово,— схвалив Толпига,— я бачив на базарі різних лящів, але таких!..

— Зваримо з нього юшку,— запропонувала Надя, але Костянтин Прокопович замахав руками: дурна жінка, не розуміє, що найбільшу насолоду від ляща можна одержати, тільки несучи його в рибнику через усе місто й ловлячи здивовані й захоплені погляди перехожих. То буде справжній тріумф — косо зиркнув на брата. Не те що студентські оплески красномовному професорові.

— На юшку вистачить підлящиків,— заперечив,— є ще дві чехоні, та й на перемет щось піймаємо.

Ловити рибу йому вже розхотілося: човгаючи босими ногами по гарячому піску, підійшов до Марії Данилівни, висмикнув з пучка найбільшу й найчервонішу редиску, захрумкотів смачно, не обтерши,— знав: йому вибачать зараз усе, навіть погані манери.

Микола Прокопович сів на край рядна акуратно, щоб не забруднити чесучеві штани ще з дореволюційного гардеробу, а професор ревно ставився до своєї зовнішності й беріг костюми. Тепер таку чесучу не дістанеш навіть у непманів за чисте золото...

Марія Данилівна скоса зиркнула на чоловіка й порадила:

— Ти б, Колю, переодягнувся в купальний костюм. Я захопила з собою, візьми у саквояжі.

Микола Прокопович незадоволено похитав головою. Він і сам розумів, що в таку спеку, та й на дніпровому березі, в купальному костюмі зручніше, тим паче що костюм був також з дореволюційних запасів — смугастий, схожий на матроський тільник. Проте шановна дружина не може знати, що він стидається своїх худих ніг, в чоловічій компанії байдуже, але ж поруч Надя, і їй зовсім необов'язково бачити його вади.

Микола Прокопович всівся зручніше, розгладив на колінах штани й запропонував:

— Час закусити, панове. А якщо кохані жінки пригостять нас ще й чарочкою... — Він напевне знав, що саме так станеться. Вони з Марією Данилівною докладно обговорили цю проблему й дійшли згоди, що сьогодні пляшка не тільки доречна, а й необхідна. Марія Данилівна сама ходила до знайомого непмана, той здер з неї стільки, що вдома хапалася за серце, та Микола Прокопович швидко заспокоїв її. Звичайно, він ніколи б не дозволив собі за такі гроші жлуктити горілку, та сьогодні вони запросили на пікнік до Труханового острова Толпигу, а Борис Миколайович не цурається чарки, до того ж його треба задобрити й напутити. Толпига колись пописував у газети, перо в нього метке — з цього Микола Прокопович і вирішив скористатися. Справа в тому, що Вакар замовив йому статтю для «Нови», а писати її не хотілося. Й не тільки тому, що треба було збиратися з думками, викладати їх на папері, а й лякали наслідки такої акції. Звичайно, він писатиме під псевдонімом, та люди, хоч і обмежене коло, все ж знатимуть справжнього автора, хтось може обмовитися, а то й продати...

Микола Прокопович поділився своїми побоюваннями з дружиною,

й та одразу підтримала його. Ось тоді й виникла ідея доручити написання статті Толпизі, тим паче що брат Костя вже залучив його до Центру дії. Костя запропонував також влаштувати пікнік, поєднати приємне з корисним, він був запеклим рибалкою, та й братові, вважав, не завадить відпочити на свіжому повітрі.

Костянтин Прокопович простягнувся голим черевом на піску, підгорнувши його під груди, зачудовано дивився, як швидко пораються жінки, як на білій скатертині з'являються редиска й огірки, круто варені яйця, ковбаса й пиріг з капустою. І як урочисто дістає з плетеного кошика Марія Данилівна пляшку справжньої білоголової горілки, як ставить її посеред скатертини, оточуючи маленькими чарочками. Серце в Костянтина Прокоповича тенькнуло, він розчулився і хотів поцілувати їй руку, та уявив галантного чоловіка з голими грудьми і у закочених вище колін пом'ятих парусинових штанях — обмежився тим, що обдарував Марію Данилівну солодкою усмішкою і вигукнув патетично:

— Першу чарку пропоную за нашу годувальницю пані професорову, яка може прикрасити найвишуканіше товариство!

Марія Данилівна заперечливо замахала руками, а Костянтин Прокопович спритно відкоркував пляшку й наповнив чарки — жінкам, правда, по половинці, але вони не протестували. Випили по першій, від другої Микола Прокопович фактично відмовився, налив лише на денце, і не тому, що не хотів, горілка смакувала йому й шлунок приємно зігрівся, просто вважав: слід хоч трохи підпоїти Толпигу, аби той зробився поступливіший і не відкинув їхню пропозицію. Тому й підняв чарку за світлий розум і гостре публіцистичне перо Бориса Миколайовича. Той випив, не поморщившись. І сам був високої думки про свої здібності — похрумкотів огірком і зауважив: сувора дійсність обмежує можливості справжнього журналіста. Сказав прямо:

— Якщо хочеш побачити своє ім'я у пресі, танцюй під більшовицьку дудку. Хіба «Пролетарська правда» чи якась інша газета видрукують тебе? Горлопанять про свободу слова, а ця свобода обмежується їхніми догмами й навіть уподобаннями редактора.

Костянтин Прокопович відірвався від закуски й мовив безапеляційно:

— Ви член Київського обласного Центру дії, добродію. І наша організація надає вам трибуну. Саме тому ми й запросили вас сюди, далі від людських очей, щоб обговорити деякі аспекти справи.

Очі Бориса Миколайовича спалахнули цікавістю.

— Нелегальне видання? — запитав. — Невже вам удалося?

— Що ви, що ви... — енергійно захитав головою Микола Прокопович.— Де взяти папір, шрифти, друкарські верстати? Та й як уберегтися від всюдисущих чекістів? Ні, Борисе Миколайовичу, надрукуєтесь ви в Парижі, така перспектива вас улаштовує?

— Ще б пак! Але кому ми потрібні в Парижі? З нашими суто совдепівськими проблемами?

— Отут ви й помиляєтесь. Точніше, не поінформовані. Керівництво Центру дії перебуває в Парижі, там же видається наш центральний орган — журнал «Новь», для нього й треба написати статтю.

— Тема? — коротко запитав Толпига.

— Про наші нинішні проблеми,— невизначено пояснив Микола Прокопович. — Саме для того, щоб визначити тему, ми й зібралися тут. Стаття має довести кризу ідеології більшовизму, треба акцентувати на тому, що більшовицька влада вичерпала себе, неминуче йде до власного кінця і цей кінець уже видно неозброєним оком.

— Справедливо, але трохи абстрактно,— зауважив Василенко-молодший. — Стаття має оперувати конкретними фактами.

— Моя справа,— Микола Прокопович набурмосився,— висунути тезу, сформулювати напрям ідеї, деталі — це вже для інших.

— Тобто для плебеїв, хочеш сказати? Флагман висуває гасла, а ті,

хто оточує його, наповнюють гасла реальним змістом? Однак на даному етапі найважливіше — реальний зміст.

— Справжній політик не опускається до дрібниць,— заперечив Василенко-старший. — Він передбачає кардинальні повороти, веде за собою маси, до яких його помічники та однодумці вчасно і в доступній формі доводять ідеї вождя.

Костянтин Прокопович ковтнув повітря так само, як щойно витягнутий ним лящ. Ось тобі професорські амбіції: брат уже не від того, щоб оголосити себе вождем... Він хотів заперечити й принаймні висміяти Миколу Прокоповича, та зустрівся поглядом з Толпигою, також прочитав у його очах іронію і зупинив себе. Братові все одно нічого не доведеш, а ділову розмову дуже легко перевести на суперечку, й цей Толпига тільки посміється з них. Отже, Костянтин Прокопович притлумив у собі роздратування і мовив удавано недбало:

— Можливо, ти маєш рацію, і я, беручи на себе роль помічника та однодумця, спробую нафарширувати твою котлету, тобто надати твоїй ідеї плоті й крові.

— Це не важко... — Василенко-старший так нічого й не зрозумів.

Костянтин Прокопович взяв шматок чорного хліба, густо посолив, вибрав яскраво-зелений, у пуп'янках огірок, відкусив мало не половину і заїв хлібом — проста селянська їжа, яка нагадує і тобі, і всім навколо, з кого ти вийшов і хто саме втілює в собі найвищу мудрість. Мовив, справді віорячи, що проголошує незаперечні істини:

— Ми розійшлися з більшовиками спочатку з другорядних питань, в основному наші позиції сходилися: земля — селянам, фабрики — робітникам. Не наголошуватиму зараз на причинах наших розходжень і кінцевого розколу, всім нам вони зрозумілі, про все це уже писане й переписане нами й більшовиками, кожен обстоює свою думку, й навряд чи колись можна буде виробити спільну платформу. Отже, фракція меншовиків — чесно кажучи, не всі, але переважна більшість — дотримується точки зору, що більшовиків, які узурпували владу, треба усунути з політичної арени будь-якими засобами. Тут наші погляди стикуються з вимогами та деклараціями інших партій, навіть з монархістами, від яких ми все ж рішуче відмежовуємося. Проте готові вступити в блок з есерами, кадетами, лібералами й навіть анархістами, я заявляю це відкрито, як колишній голова Київського комітету РСДРП. Залишаючи за собою право після зміни влади висунути на громадське обговорення власні теорії та гасла.

— Усе це зрозуміло,— махнув рукою Василенко-старший,— ближче до діла.

— Я сказав це тільки тому, що Борис Миколайович не був членом жодної партії й, можливо, нетерпимо ставиться до соціал-демократів. Тепер конкретно. Мені здається, головний акцент у статті має бути такий: більшовики, взявши владу і наобіцявши масам усі свободи й блага, фактично зрадили їх, відійшли від народу, стали над ним. Тобто більшовицькі гасла лишаються демократичними, проте не сповнені реального демократичного змісту. Бюрократизм і початок корупції — на цьому треба наголосити й це треба довести.

— Правильно,— ствердив Микола Прокопович, немов уже візував статтю до друку.

— Однак,— розважливо сказав Толпига,— факти мають бути конкретними. Слід назвати прізвища й посади. Без цього стаття не прозвучить, стрілятиме вхолосту.

— Отут-то ви й помиляєтесь,— хитро примружився Костянтин Прокопович. — У принципі я згоден з вами, але пропоную обійтися мінімумом прізвищ і фактів, бо їх у нас і так обмаль. Головне: на основі одного факту, навіть півфакту зробити висновки та узагальнення, підпустити диму, смороду, мовляв, що може сам Ленін, коли його оточує ціле море кар'єристів, хабарників та владолюбців?

— Боюсь, тут ви перебільшуєте,— подав голос Толпига,— мені таке буде важко довести.

— Плюньте,— заперечив Василенко-молодший,— наше видання не розраховане на більшовиків та червоних агітаторів, «Новь» читатиме публіка поміркована. Знаєте, як створюється громадська думка: «Я вчора читав у авторитетному паризькому журналі «Новь», що більшовики хабарники. Спійманий на цьому працівник губнаросвіти Косів, а якщо вже в губернських установах почали брати хабарі!..»

— Але ж про Косова,— заперечив Толпига,— ще тиждень тому писала «Пролетарська правда».

— Чудово! — вигукнув Костянтин Прокопович. — Ви самі ллєте воду на мій млин. Я читав цю замітку... Суха інформація без особливих коментарів. Отже, факт, який ніхто не зможе спростувати. А вже ваша справа обсмоктати цей факт, натякнути, що таких фактів багато і це свідчить про корупцію в більшовицьких лавах.

Толпига вислухав Василенка-молодшого і зауважив:

— А чого б вам самому, Костянтине Прокоповичу, не написати статті?

— Кожному своє,— сумно посміхнувся Василенко-молодший. — Я, коли розбалакаюсь, зупинити не можна, а візьмусь за перо, думки розбігаються, наче їх і не було.

— Давайте напишемо разом.

— Не претендую на лаври.

— Ідея довести неминучість морального падіння більшовиків приваблює мене,— признався Толпига. — Навіть назва статті вимальовується: «До кризи ідеології».

— Годиться,— авторитетно зауважив Василенко-старший. — Під цю назву можна підігнати будь-який факт.

— Підганяти факти неетично,— заперечив Толпига,— ми повинні тільки по-своєму їх інтерпретувати.

Марія Данилівна відчула, що назріває конфлікт, й поспішила розрядити його:

— Ще по чарочці? — запропонувала.

Толпига непомітно підморгнув Костянтинові Прокоповичу, вони цокнулись по-змовницькому, а Микола Прокопович невдоволено затулив долонею свою чарку: відчув, що його потихеньку відсувають на другий план. Подумав: сьогодні суцільні прикрості, але ж хто пригощає вас огірками, ковбасою і редискою? І хто розщедрився на горілку? Недаремно кажуть про невдячність роду людського, і доля людей виняткових — страждати від загального нерозуміння. Прикладів цього досхочу, шкода тільки, що справжня слава до таких людей приходить після смерті, а її хочеться побачити, відчути, хоч шматочок слави, хоч відлуння. Можливо, й доживе... Ця думка трохи заспокоїла Миколу Прокоповича, і він уже без упередження почав услухатися в братову розмову з Толпигою.

А Василенко-молодший казав:

— Я ще можу повірити, що совдепи якось відбудують господарство. Для цього великого розуму не треба, а ентузіазму більшовикам не позичати. Не будемо заплющувати на це очі. Працюють вони мов скажені й мають певні успіхи — як службовець губнаросвіти можу засвідчити це. Але відбудують зруйноване, ну й що? Різні там шахти, цегельні, цементні заводи... Наведуть порядок на залізницях. А далі? Що далі, панове? Така величезна країна, як Росія з Україною, Білорусією та Середньою Азією, не може весь час жити на ентузіазмі, вона потребує ще одної революції — технічної, а її без спеціалістів здійснити не можна. Уявіть навіть, що спеціалісти знайдуться. Можна запросити за золото, яке гребуть у Сибіру, інженерів з Англії чи німецьких або французьких. Зрештою, навчити своїх — Ломоносови ще не перевелися. Однак, запитає той же інженер, для чого? Більшовики відкажуть: для зміцнення рідної Совдепії! Але ж не сьогодні, то обов'язково

через рік чи два у того ж спеціаліста поменшає ентузіазму, захочеться чогось свого, особистого, бо кожній людині хочеться чи то будиночка з садочком, чи окремої, а не комунальної квартири, гарних меблів і власного фортепіано, щоб стояло в твоїй кімнаті, а не в робітничому клубі. А більшовики кажуть: зась, у нас усе спільне...

— Вибачте,— перебив Толпига,— але більшовики не заперечують особистої власності. І ось тепер неп...

— Демагогія,— сердито махнув рукою Василенко-старший. — Цілковита демагогія, хіба їхній керівний більшовик допустить, щоб якийсь безпартійний інженер жив краще за нього? Недооцінюєте ви людську психологію, шановний.

— Правду маєш, брате,— вперше за весь цей день підтримав його Костянтин Прокопович. — Одначе ми тільки продираємось крізь гущавину й нарешті побачили трохи світла. Є святий принцип справжньої демократії — приватна власність. Ні, я, як соціал-демократ, заперечую приватну власність на засоби виробництва — заводи й фабрики треба націоналізувати, проте втратимо золотий стимул — конкуренцію. Там, на заході, лізуть із шкури, бо конкурент наступає на п'яти, пан або пропав, роби весь час краще, бо ніхто не купуватиме, а наш робітник дуже скоро опанує просту істину: можна й потихеньку... Паростки цієї проблеми треба пошукати в нинішньому суспільстві, однак вона більше виявлятиметься в майбутньому. І ось, турбуючись про прийдешнє країни, ми повинні теоретично обгрунтувати неминучу економічну загибель Совдепії, яка програє змагання з європейськими країнами й не зможе забезпечити трудящі маси необхідними товарами.

— А я вчора бачила на Великій Житомирській в магазині Підгорного такі жіночі комбінації! — раптом не до ладу заявила Надя. — Правда, дорого, і я тільки постояла під вітриною.

Василенко-старший крадькома зиркнув на Надині груди й подумав: він би з задоволенням придбав їй найдорожчу комбінацію. А Костянтин Прокопович вигукнув:

— От бачиш, тобі дорого, а я ж одержую за нинішніми мірками не так уже й мало! Звичайна робітниця чи якась Гапка з Мотовилівки також з більшим задоволенням одягнула б таку сорочку, ніж з простої тканини. Але товариші червоні обіцяють рівність лише у віддаленому світлому майбутньому...

— Хай буде якомога пізніше,— заявила Надя рішуче. — Не сьогодні, то завтра ти придбаєш мені подарунок у Підгорного, і я радітиму, що хоч чимось відрізняюсь від Гапки з Мотовилівки.

— Ти відрізняєшся не чимось,— заявив Костянтин Прокопович,— а всім: і врода, і поводження, і розум...

Василенко-старший в душі заперечив це надто оптимістичне твердження. Врода — так, поводження — трохи є, а от розумом і не пахне. Але хто сказав, що для вродливої жінки це вада? Може, навпаки, велика перевага, адже не розмовлятимеш з такою красунею в ліжку про приватну власність та економічні проблеми соціалізму.

Костянтин Прокопович без запрошення потягнувся до пляшки, запитально зиркнув на брата, той похитав головою, й Василенко-молодший вилив у свою та Толпижину чарки залишки горілки.

— Сподіваюсь, Борисе Миколайовичу, я не наговорив великих дурниць? — запитав.

Толпига потримав чарку на долоні, чомусь подивився крізь неї на світло, випив повільно, смакуючи кожен ковток, простягнувся горілиць просто на піску, підклавши під потилицю руки, й засміявся щасливо.

— Я бачу прекрасну статтю, аргументовану й написану кров'ю серця,— запевнив. — Ваші ідеї і моя обробка. Але як ви переправите її до Парижа? І як цей журнал потрапить до нас?

— Це вже не наша турбота,— махнув рукою Василенко-молодший.

Закінчення в наступному номері

Обкладинка словацького тижневика «Свет соціалізму» з портретом В. Васильєва

ГРИГОРІЙ КІПНІС-ГРИГОР'ЄВ

ТАКЕ ДОВГЕ КОХАННЯ

НЕВИГАДАНЕ ОПОВІДАННЯ З ЛИСТАМИ ТА ЕПІЛОГОМ

Навіть не знаю, з чого починати...

Мабуть, все-таки з того, що сталося рівно десять років тому, восени 1977 року. Була середина жовтня, коли я одержав з Москви редакційне завдання: «Литературная газета» готує номер, присвячений 60-й річниці Великого Жовтня, і всім кореспондентам у республіках пропонується надіслати якийнебудь цікавий матеріал, бажано якусь людську історію, так чи інакше пов'язану з майбутньою ювілейною датою.

Ох, ці кореспондентські клопоти, коли тобі повсякчас не дає спокою невідступна думка про нове оперативне завдання, коли ти безперестану міркуєш про те, що неодмінно треба щось цікаве знайти. Але де? І як знайти? З цими питаннями засинаєш уночі і прокидаєшся вранці, поки врештірешт не виникне рятівна ідея. Не знайти, не виконати завдання — такого просто не може бути, виключається. А раз так, то рано чи пізно тобі мусить сяйнути здогад.

І цього разу мені також враз сяйнула думка: а чом би не написати про Васильєва? Ну, звісно ж, про нього! Про кого ж іще?! З революцією пов'язаний, як мало хто серед нині живих. Та ще й як пов'язаний! Зимовий? Штурмував. Придушення кронштадтського заколоту? Так, брав участь. У складні переджовтневі і в наступні дні охороняв самого Леніна. У мене навіть зберігається копія фотокартки, яку подарував Василь Юхимович: Володимир Ілліч виступає з трибуни, а поруч зліва він, молодий Васильєв, весь сама увага... І взагалі я так багато знаю про нього, що нема потреби спеціально готуватися, розпитувати, збирати матеріал, просто сяду і напишу, а потім покажу йому. Шкода, правда, що в моєму розпорядженні дві сторінки машинопису — більше газеті цього разу не потрібно.

Написавши свої дві сторінки, я привіз їх Василю Юхимовичу, він прочитав і сказав: «Все правильно». Святкового дня, 7 ли-

стопада 1977 року, з-поміж інших ювілейних матеріалів під загальною рубрикою «15 сторінок з блокнота кореспондента» газета надрукувала і мою замітку. Ось вона (разом з тією, нині знаменитою фотографією):

«Усі шістдесят років...

Такого роду фотографії ми пам'ятаємо з дитинства. У свій час їх було зроблено не дуже й багато, збереглося ще менше, та всі вони належать історії і — як історичні реліквії — не можуть не хвилювати, не викликати асоціацій. А тут ще й такий штрих... Оцей молоденький солдат, який сидить ліворуч від вождя в першому ряду з журналом у руках (знімок зроблено 4 квітня 1917 року під час виступу В. І. Леніна у Тавричеському палаці), цей чоловік, тепер, звичайно, літній, тільки-но повернувся з Москви, де в складі делегації республіки брав участь у днях Української РСР, присвячених 60-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вдуматись — і, мабуть, лише цього достатньо, щоб уявити, як біографія людини переплелася з біографією країни. Та й справді так: солдат революції і генерал Великої Вітчизняної війни, простий робітник і вправний дипломат, комуніст з січня 1918 року і делегат XXV з'їзду КПРС — ось скільки вмістилося за шість десятків в одній людській долі.

Цього року генерал-лейтенантові у відставці Василю Юхимовичу Васильєву минуло 80 років. На публікованому знімку, де В. І. Ленін виступає з доповіддю (славнозвісні Квітневі тези), учорашній путиловський робітник, двадцятирічний В. Васильєв, був не просто слухач — він перебував на бойовому посту. Член «Воєнки», старший пересувної групи по охороні ЦК партії та В. І. Леніна, він з квітня 1917 року і до березня 1918 року неодноразово зустрічався з Іллічем, чув багато його виступів. Це, власне, й було початком його біографії. А місяці спілкування з Володимиром Іллічем багато в чому визначили і мету життя, і характер, і весь подальший шлях Васильєва.

На чолі 2-го зведеного загону Червоної гвардії він штурмував Зимовий і командував полком, який під час громадянської війни брав Симбірськ — рідне місто Леніна. Він був присутній на VI, VII та інших з'їздах партії. По закінченні Академії Генерального штабу його послали на Схід — воював з басмачами, працював військовим аташе в Афганістані, змінивши на цьому посту Віталія Примакова, уславленого командира Червоного козацтва. В роки Великої Вітчизняної війни командував з'єднаннями, які визволяли Україну, Румунію, Чехословаччину... Після війни Васильєв — заступник маршала І. С. Конєва, тоді командуючого Прикарпатським військовим округом.

Не один рік я знаю Василя Юхимовича. Доля звела нас якось у військовому госпіталі, коли ми обидва після операцій лежали в одній палаті, ліжко біля ліжка, і годинами розмовляли. Я, звичайно, більше слухав, будучи вражений тим, як багато бачила, знає, зрозуміла на своєму великому життєвому шляху ця скромна людина. І ще — умінням розповідати. Тому й не здивувався, дізнавшись, що мій новий знайомий — лектор.

Можливо, це звучить трохи буденно — позаштатний лектор ЦК ЛКСМ України, та лекції Васильєва будь-яка аудиторія сприймає зі щирим зацікавленням і увагою, надто його розповіді про революцію, про Володимира Ілліча, що яскраво відтворюють атмосферу тих незабутніх років.

7 листопада 80-річний ветеран революції, член Київського міськкому партії, буде на параді. Він був учасником багатьох парадів, зокрема й Параду Перемоги у Москві. Але цей — особливий. Шістдесят років — чималий строк у житті людей і ціла епоха в історії людства».

Ось така невелика замітка, де я розповів читачам лише дещицю того, що знав про Василя Юхимовича. Як то кажуть, написав і забув (вже кликало мене друге і третє редакційне завдання), коли дістаю з Москви листа такого змісту (подаю його повністю):

«Шановний тов. Григор'єв!

Ваша стаття в «Лит. газете» викликала в мені не бурю, а ураган.

З Василем Юхимовичем мене зблизила дружба в Кабулі, за шаховою дошкою.

Поступово дружба переросла у велике кохання, яке не знало меж. Від чоловіка я цього не приховувала, та й для дружини В. Ю. це не було таємницею.

І ось мій чоловік та Ганна Миколаївна (здається, так її звали) зійшлися на раду і вирішили — негайно виїхати мені в Союз. Щоб зберегти дві родини. Не бачити В. Ю. було понад мої сили, і я відмовилась.

Тоді Г. М. сказала, якщо я не поїду, повториться старківська трагедія (дружина посла Старка заподіяла собі смерть). Чи могла я ставити під такий удар коханого? Я згодилася поїхати.

Г. М. супроводжувала мене в Москву. Де і як вона мене прилаштувала, не пам'ятаю. Від'їжджаючи з Москви, Г. М. зажадала від мене клятви: в ім'я кохання до В. Ю. — ніколи йому не писати і ніколи його не розшукувати. А чоловікові писати частіше, щоб зберегти дитині батька.

Розлуку я пережила, родину зберегла, а Ю. В. забути не змогла. Жила моєю любов'ю, спогадами, подумки з В. Ю.

На початку 1943 року чоловік завдав мені страшного удару, сказавши, що з вірогідних джерел дізнався, що В. Ю. вбито. Тепер немає сенсу згадувати, що зі мною було протягом багатьох років. Та й навіщо?

В. Ю. живий! І це щастя. Мені ж на заході життя нагорода за все вистраждане, пережите.

Я звернулася в «Лит. газету» з подякою, що завдяки газеті виявилася живою найдорожча мені людина, яку я вважала загиблою в 1943 році. Мені відповіли: дякуйте нашому кореспондентові, і дали Вашу адресу.

Чи повірите? Після Вашої статті все довкола здається прекрасним, світлим. На душі весна. Минуле так яскраво ожило.

То якими ж словами можна висловити Вам мою вдячність?

Адже всім, що сталося, я зобов'язана Вам.

Щире спасибі Вам!

Вибачайте за сповідь.

Глибоко вдячна Вам

Калніна Ольга Степанівна.

16/XI — 77».

На той час стаж моєї роботи в «Литературной газете» сягнув за 20 років, яких лише читацьких листів-відгуків не довелося одержувати за ці роки, серед них траплялися доволі зворушливі, несподівані, але такий... З такою емоційною напругою («викликала в мене не бурю, а ураган»), з такою сповідальною довірчістю, з такою чарівною щирістю... Що ж то було за кохання, справді?! Раз у раз перечитував листа і не виходив з дива. Стривайте, скільки ж років здатне жити це почуття? Прикинув — виходить майже півстоліття. Неймовірно. А втім, це ж кохання, і можна ще якось зрозуміти. А чого варта витримка «зацікавлених осіб» цієї кабульської історії? Ніяких скандалів, ніяких сцен чи скарг в інстанції. Збирається невідкладна рада. Точиться відверта, пряма розмова. Треба хай там що врятувати дві сім'ї, зберегти дітям батьків. І приймається чітке і тверде рішення. Знову-таки — диво дивне! А чи нема тут якоїсь плутанини, чи про мого Васильєва йдеться? І якщо так, то що мені скаже він, коли я покажу йому цей лист? А показати треба будь-що — тут я не вагався.

А поки що, перебуваючи під сильним враженням від зворушливого послання не відомої мені Ольги Степанівни, я прокручував в уяві кінострічку васильєвського життя, як постало воно переді мною з його розповідей у госпіталі. У наведеній вище замітці з «Литературной газеты» я вже згадував, як на початку 70-х років доля звела нас у Київському окружному військовому госпіталі, де нам обом одного дня мали робити ту саму хірургічну операцію, пов'язану з видаленням ниркового каменя. Відтоді Василь Юхимович завжди називав мене своїм «кревняком».

За кілька днів до операції зайшов у нашу чотиримісну палату начальник урологічного відділення, мій давній добрий знайомий, полковник медичної служби Борис Самійлович Гехман, і, сівши біля мого ліжка, сказав:

— Я хочу познайомити вас з дуже цікавою людиною. Генерал-лейтенант у відставці. Вражаюча біографія. Дивовижна особистість. Це вас зацікавить навіть з професійного погляду. А мені йдеться про те, щоб ви забезпечили приємний мікроклімат, коли ви обидва прокинетеся в реанімаційній палаті після операції. Це багато важить в перші години і навіть дні. Генералові таки, незважаючи на його мужність і силу духу, далеко за сімдесят, а ви у нас ще молодий і веселий,— закінчив він, широко усміхаючись.

Хочеться, до речі, зазначити, що наш полковник-хірург також був особистістю вельми непересічною. Знаєте, є люди, у яких явно і яскраво виявляється який-небудь один талант, а в усьому іншому вони не викликають особливої цікавості. А є такі, обдарованість яких впадає в око у всьому, до чого б вони не доторкнулися. Все у них іде на лад, все виходить прегарно. Доктор медичних наук з золотими руками хірурга і ясною головою вченого Борис Самійлович виявився людиною найрізноманітніших захоплень — від суто професійно-технічних (він, приміром, брав участь у перших урологічних ультразвукових розробках у Києві, дуже радів, коли серед його пацієнтів трапляються досвідчені військові інженери — з їхньою допомогою він намагається удосконалювати різні прилади і пристрої для хірургічної практики) і до захоплень чисто гуманітарних. Якось він, скажімо, приємно подивував мене, показавши російські переклади з української мови віршів молодих тоді поетів-шестидесятників Івана Драча, Бориса Олійника та деяких інших, які зробив, як сам запевняв, «просто так, для себе, з любові до мистецтва», хоча дещо згодом навіть опублікував. Чи, наприклад, якось захопившись кінозйомками і купивши собі простенький кіноапарат, він зробив видовий аматорський фільм, який одразу ж здобув призове місце на республіканському конкурсі кінолюбителів. І все це на додаток до того, що вважається у своїй галузі першорядним фахівцем (недарма одна з найсильніших на землі людина, у минулому чемпіон і рекордсмен світу Леонід Жаботинський, завжди згадує свого рятівника).

Гадаєте, чому я звернув увагу на полковника-хірурга? Не лише з почуття вдячності хворого своєму зцілителю, а ще для того, щоб було зрозуміло: ми обидва, генерал Васильєв і я, ставилися до нього з такою довірою і симпатією, що одного його слова було достатньо, аби ми заприятелювали. Борис Самійлович сам привів мене в генеральську палату, познайомив нас. А по-справжньому ми спізналися і здружилися вже там, на горішньому поверсі, де, відійшовши від наркозу, знову стали вчитися жити. Якщо десь і можна наговоритися уволю, то це в реанімації, а втім, я більше слухав, ніж говорив. Сама обстановка настроювала на відвертість, та й життя Василь Юхимович прожив таке, що розповідати про нього можна годинами, а крім того, він виявився ще й блискучим оповідачем. Мені випадало лише слухати, а це я, признаюся, вмію — привчила професія. Дуже шкода лише, що не записував — було не до того.

Що мені тепер пригадувалося з розповідей? По-перше, сама його манера висловлювання. Некваплива, ненав'язлива, довірча і в той же час надзвичайно переконлива. Набагато пізніше, заслухавши якось його лекцію перед молодіжною аудиторією, я зрозумів, що він не лише оповідач, а й чудовий, просто природжений лектор. Звідки у нього таке вміння? А ось звідки. Пам'ятаєте, після жовтневого перевороту він перебував у самісінькому центрі подій, там, де, по суті, вирішувалася тоді доля революції. Молодого червоногвардійця помітили, встигли, очевидно, оцінити. Потрібний товариш. Перспективний. І його направляють... Куди б ви думали?.. У біографічній довідці про це сказано так: «В кінці 1917-го і на початку 1918 року В. Васильєв був слухачем курсів агітаторів-організаторів Рад та Червоної гвардії при Смольному». На цих курсах спеціально навчали і ораторського мистецтва (мимоволі подумалося — як бракує такої підготовки багатьом нашим сьогоднішнім професійним лекторам, та й не лише лекторам!).

Згадався і такий маленький штрих. У реанімації я найбільше потерпав від того, що не дозволялося курити. Генерал лише підсміювався: «Ти б, кревняк, скористався ситуацією і зовсім кинув би курити».— «Не зможу»,— зітхнув я. «Зможеш,— за-

перечив Василь Юхимович. — Я, наприклад, кинув одразу». — «Коли?» — «Ще тоді. Якось у нас зайшла мова про те, що Володимир Ілліч багато працює, дуже втомлюється, а ми, мовляв, ще поруч чадимо. Того ж дня ми усією групою домовились назавжди кинути палити. А заразом і пити!» — «І що, звідтоді ані-ні?» — спитав я. «Ні, одного разу не встояв»,— признався Василь Юхимович. Коли в Чехословаччині відзначали переможне закінчення війни, командуючий фронтом маршал Конєв на святковому банкеті голосно, на весь зал, запитав генерала Васильєва, що сидів неподалік від нього: «Невже й сьогодні, Василю Юхимовичу, не вип'єш з нами? Не годиться генералові не випити за Перемогу!» Васильєв підніс повний келих — єдиний за всі роки...

Отож після прочитання листа Ольги Степанівни переді мною раз у раз миготіли кадри васильєвського фільму, який нібито зняв сам Федеріко Фелліні чи принаймні наш Юрій Іллєнко,— його окремі епізоди ніяк не спліталися один з одним, зате кожний сам по собі був яскравий і колоритний, вражав уяву незвичайністю ракурсів і монтажних стиків, великою насиченістю прецікавими фактами і, певно ж, чудовими героями, серед яких аж ніяк не останнім був сам головний мій герой Василь Юхимович Васильєв. Подумати тільки — за плечима дві революції, три війни. На першу світову війну він пішов 1916 року солдатом дисциплінарного батальйону, повернувся звідти з Георгіївським хрестом. Під час громадянської війни зовсім молодим командував у 1918 році полком і закінчив війну комісаром бригади. А під час Великої Вітчизняної війни, командуючи 138-ю Карпатською дивізією, був відзначений вищими бойовими нагородами, в тому числі полковницькими орденами Суворова і Кутузова,— і це всього за два з лишком роки, бо воювати Васильєв почав лише з 1943 року (далі поясню чому). Три війни — це, зрозуміло, не тільки нагороди, це ще й п'ять бойових поранень, що лишили свої сліди і на тілі, і в тілі. А ще три тюрми, що лишили свої сліди і в душі...

Василь Юхимович любив розповідати про навчання в Академії Генерального штабу в двадцятих роках. Він був членом об'єднаного парткому двох академій — ім. Фрунзе і Генштабу. Пригадував, як приймали в партію Ріхарда Зорге, уславленого згодом розвідника. Вони були добре знайомі. Багато років по тому, в тяжкі роки сталінських репресій, їхні дружини перебували в одному таборі, і обидві загинули. Так-так, хоч і сумно було слухати тоді Василя Юхимовича, хоч як боляче писати про це зараз, факти є фактами. Та сама Ганна Миколаївна, яка до нестями кохала Васильєва, друг, жінка і мати його дітей, яка спромоглася зберегти і свою гідність, і обидві сім'ї, була репресована в 1938 р., одразу ж після арешту самого Васильєва. Про те, що сам Василь Юхимович був репресований, здається, лише один раз промайнуло в пресі. Принаймні у мене є видана у Києві видавництвом «Молодь» 1971 року книжка В. Васильєва «Найдорожче» (його подарунок), наприкінці якої міститься довідка про автора. Там, зокрема, читаємо: «У січні 1938 року за несправедливим обвинуваченням був заарештований, а в кінці 1942 року його звільнили і цілком реабілітували. Одразу від'їжджає на фронт. Командував дивізією, корпусом». Про генерала Васильєва чимало писали в центральній, республіканській і місцевій пресі, та ніде мені не траплялися згадки про ці трагічні роки його життя — в ті часи, які тепер ми називаємо застійними, про репресії тих років заведено було мовчати. Правда, сам генерал Васильєв з лукавою усмішкою, де тільки міг, повторював, говорячи про себе: «Пройшов три війни, три тюрми...» Та мало хто міг тоді здогадатися, що під першою тюрмою він розумів ту, в якій сидів ще за царизму, під другою — ту, куди його запроторили за Тимчасового уряду, а вже третя — на цілу п'ятирічку...

Протягом другої ночі, проведеної в реанімації, Василь Юхимович докладно розповідав мені, як його брали, як допитували, як вимагали зізнання... Мабуть, не часто випадало йому ділитися з кимось подробицями. Говорив він ледь приглушеним голосом, зовні мовби й спокійно, а всередині у нього, відчувалося, все палало. Я слухав, не перебиваючи, не ставлячи запитань, лише коли-не-коли докидаючи слівце-друге, аби дати співрозмовнику перевести дух... Згодом при зустрічах ми ні разу більше не повертались до цих трагічних днів. Так, до цієї болісної теми — ніколи, зате скільки всіляких цікавих історій розповів мені Василь Юхимович про свою військову (двадцяті роки) і дипломатичну (тридцяті роки) службу. Кого лише він не зустрічав на своєму шляху! Починаючи з когорти відомих діячів партії з безпосереднього ленінського оточення і закінчуючи такими видатними військовими діячами, як Тухачевський і Блюхер, Якір та Уборевич. Васильєва добре знав Литвинов, тоді нарком закордонних справ, який неодноразово залучав його до участі в різних переговорах. Вдома у Васильєва я бачив фотокартки, на яких він зображений то у фраці, то у мусульманській чалмі (між іншим, Василь Юхимович знав шість іноземних мов, зокрема й хінді).

В той час, коли ми лежали в госпіталі, Васильєв задумав видати книжку спогадів і просив мене зробити її літературний запис. Я змушений був відмовитись через завантаженість своєю журналістською і літературною роботою, але порадив йому мого давнього товариша-літератора Бориса Хандроса, який тільки-но був завершив роботу над літературним записом спогадів славнозвісного Євгена Степановича Березняка, відомого більше на ім'я майора Вихора. Ця книжка й досі популярна як у нашій країні, так і за рубежем. До речі, Васильєв скористався моєю рекомендацією, і його книжка «І дух наш молодий», що вийшла у видавництві «Молодь» у літературному запису Б. Хандроса, витримала вже кілька видань. Пригадую, Васильєв, дізнавшись про моє відрядження в НДР, попросив передати один примірник його книжки Лейпцігському музею В. І. Леніна з таким дарчим написом: «У цій книжці — добре чи погано, судити не мені,— я намагався розповісти про революцію, свідком і учасником якої був сам, і показати риси генія — творчість Леніна, партії на складних її етапах, людей, які здійснювали і захищали революцію. В. Васильєв. 15.III.78.»

Переписуючи зараз автограф зі своєї статті про Васильєва, написаної тоді для лейпцігської газети, я мимоволі згадав, як Василь Юхимович страждав від усвідомлення того, що не в змозі написати усієї правди про незабутні події Жовтня, що не може бодай згадати імена багатьох гідних, справжніх героїв, на які з відомих причин протягом довгих років було накладене табу. І з болем подумалося про те, що генерал Васильєв не дожив до наших днів, про які він, будучи правдивим ленінцем, так мріяв...

Та я, здається, вельми відхилився від теми, забувши, що у мене в руках незвичайний лист, який мені треба показати своєму «кревняку», щоб з'ясувати нарешті, що ж сталося у нашому посольстві в Кабулі невдовзі по тому, як на посту військового аташе СРСР в Афганістані В. Примакова змінив В. Васильєв.

Як же почати розмову? Минуло відтоді 46 років — чимало. Та й Васильєву — нагадаю — виповнилося нещодавно 80 років. Набравшись духу, телефоную йому додому. Трубку бере дружина Олександра Георгіївна і відповідає, що Василь Юхимович у лікарні в Феофанії, щось у нього з серцем, дає мені номер телефону палати. Слід зауважити, що, як мені відомо, Васильєв навіть у лікарні не припиняє своїх справ, пам'ятаю, одного разу ми водночас опинилися в тій самій Феофанії, а в Києві тоді проходила якась республіканська нарада, на якій був запланований виступ В. Васильєва. І що ж, йому доставили з дому парадний генеральський мундир з усіма регаліями і просто з палати відвезли в палац «Україна», а після виступу — назад, «у ліжко», як він жартував.

Отже, трохи повагавшись (серце у нього таки дає себе знати, а ситуація майже стресова), я телефоную у Феофанію, запитую, як він почувається. «Начебто непогано». Кажу, що маю лист з Москви з приводу замітки про нього в «Литературной газете», хотів би показати. «А ти прочитай». Ні, заперечую, краще показати.

У лікарні, виявляється, карантин через епідемію грипу, нікого не пускають. Врешті-решт домовилися, що Васильєв вийде за прохідну, там біля входу є лавиця, на ній і посидимо.

Приїжджаю, даю йому лист і відчуваю, як самого охоплює хвилювання. «Читай,— каже Васильєв,— я забув на тумбочці окуляри».

Нічого не пояснюючи і не уточнюючи, починаю стиха читати: «Шановний тов. Григор'єв! Ваша статтям в «Лит. газете» викликала в мені не бурю, а ураган. З Василем Юхимовичем мене зблизила дружба в Кабулі, за шаховою дошкою...» Зробивши паузу, кидаю погляд на генерала. В очах у нього тривожне нетерпіння. Коли дійшов до фрази: «Мій чоловік і Ганна Миколаївна зійшлися на раду»,— Васильєв нараз схопив мене за руку і тремким голосом запитав:

— Невже Оля?

Далі він слухав мовчки, інколи ледь хитаючись, як Лобановський, коли біля київських воріт неспокійна ситуація, і лише в кінці він прохопився:

— Скільки ж років вона зберігала своє кохання?!

Що й казати — листа я мусив прочитати ще раз, потім Василь Юхимович попросив залишити його в себе на кілька днів. Під час мого читання листа він кидав уривки фраз, з яких можна було зрозуміти, що він добре пам'ятає Олю, молоду дружину радника посольства, небалакучого і суворого латиша Калніна, з якою не раз грав у шахи; він взагалі був, мабуть, найбільш спортивний з-поміж працівників посольства — грав у волейбол, захоплювався верховою їздою, любив гасати мотоциклом, на посольських вечорах кілька разів танцював з Олею і справді відчував, що вона хилиться до нього. Якось під час танцю їй стало недобре, він вивів її на балкон, вона була майже у напівпритомному стані... А далі... Далі вона несподівано поїхала...

— Боже, невже протягом усіх цих років вона любила мене?! — знову зачудовано вигукнув Василь Юхимович, і, побоюючись за його хворе серце, я умовив Васильєва повернутися в палату.

Через три дні він подзвонив і повідомив, що з лікарні він уже виписався і чекає на мене вдома. Розмовляли довго. Василь Юхимович знову пригадав своє життя в Кабулі, показав фотокартки, що чудом збереглися,— молодий, вродливий, стрункий, у відкритому шикарному автомобілі з африканським королем (це, між іншим, було одне з перших радянських дипломатичних представництв у ранзі посольства). А втім, про що б не зайшла мова, однаково поверталися до Ольги, до того, якою вона запам'яталася у Кабулі, до її подиву гідного почуття, яке вона зберігала протягом усього життя, десятки років. Порадившись, дійшли висновку, що на лист Ольги Степанівни я поки що не відповідатиму, у листі всього не скажеш, а тільки-но опинюся в Москві, постараюсь з нею зустрітися. Так і домовились.

Невдовзі така можливість несподівано випала. Я одразу повідомив про це Васильєва, він дав мені кілька своїх фотокарточок і попросив при зустрічі з Ольгою Степанівною розповісти їй про все, що я про нього знаю.

Свого номера телефону О. С. Калніна у листі не зазначила, на конверті була тільки адреса, спробував було дістати його через довідкове бюро, але марно. Зупинився я, як з'ясувалося, дуже вдало — в готелі «Україна», а набережна Шевченка, де жила Ольга Степанівна, зовсім поруч; ну що ж, вирішив я, завітаю в гості без попередження. Звичайно, не зовсім зручно вриватися в незнайомий дім, та ще з такого делікатного приводу, не відаючи, хто і як тебе зустріне, проте іншого виходу не було. Я швидко розшукав будинок (показний такий, першої повоєнної забудови), піднявся на другий поверх, подзвонив. Спочатку було тихо, затим почулися кроки, і приємний жіночий голос спитав: «Хто?» Не мудрствуючи лукаво, я відрекомендувався, і, ніби у відповідь, за дверима зойкнуло. Схвильований голос мовив: «Хвилиночку»,— відтак з квартири один по одному квапливо вийшло кілька літніх людей, очевидно, гості, і перед моїми очима стала... акуратненька, усміхнена, миловидна, сивоголова жінка:

— Прошу вас...

Отак ми познайомились, і мені вже здавалося, що саме такою я і уявляв собі Ольгу Степанівну. Розмова наша, сповнена охкан-

ня та ахкання, затяглася до пізньої ночі. Ольга Степанівна розповіла, що після від'їзду з Кабула 1931 року вона справді нічого не знала про Васильєва — ні про його службу, ні про подальшу долю, що недавно поховала чоловіка, який ціле життя прослужив на дипломатичній ниві, що живе тепер сама, усім забезпечена, дочка має свою сім'ю, є улюблений онук, якого вона називала: Вася, Василько...

Домовились, що перед від'їздом до Києва я ще раз зайду, заберу лист Василю Юхимовичу. До мого другого візиту його портрет з обкладинки привезеного мною словацького часопису «Світло соціалізму» вже красувався на видному місці під склом у вишуканій рамці. Ольга Степанівна сказала, що хоче прочитати мені вголос листа, якого я маю передати Васильєву. Ось він. [1]

«Рідна моя, воскресла людино!

Боже мій, яке нагромадження спогадів, переживань, вистраждане серце ледь справляється, думки губляться.

Якби ти міг відчути крик моєї душі, викликаний статтею в «Литературной газете»! Адже я тужила за тобою як за полеглим.

А несподівана зустріч з Григорієм Йосиповичем вразила мене. Тут неймовірні хвилювання до втрати свідомості.

Тепер уже не крик душі, а ПОКЛИК душі і серця. Якщо мій поклик торкнеться твого серця, то, можливо, ти зрозумієш моє останнє бажання в житті.

Нехай це буде єдиний раз — кілька хвилин. Лише б здійснилося і це диво. Це буде нагорода за всі страждання. А вони були, якби ти тільки знав, ох, які ж гіркі й довгі.

Якщо не справдиться, ти так і залишишся до кінця мого життя в моєму серці, думах.

Я вдячна долі, що ти трапився на моєму шляху, що жила тобою, що вистачило моїх сил донести мої почуття до тебе через десятиліття, що ще за мого життя ти виявився живим.

Тепер усі мої помисли будуть про тебе, та вже про живого. Це незважаючи на жахливу трагедію в твоєму житті. Зазнавши стільки горя, ти вийшов переможцем. Живий, здоровий. Живеш у темпі нашого кипучого життя.

Це справді щастя,

Оля.

P. S. Я зовсім не уявляла, що мій лист тов. Григор'єву матиме такий розголос. Як я йому вдячна за все!»

Того дня в домі на набережній Шевченка я вислухав історію ще одного непростого життя. Починалося воно давно. Ольга Степанівна розповіла, як під час громадянської війни десь на півдні країни ще зовсім юною вона несподівано для себе стала дружиною Калніна. Ледве одужавши після тяжко перенесеного тифу, вона була ще дуже слаба. Калнін доглядав її, як дитину. Він був старший за неї, командував невеликим загоном. Судячи з усього, закохався з першого погляду, невдовзі запропонував руку і серце. Вона відмовила: «Як же без мого кохання?» Він наполегливо умовляв. Несподівано надійшов наказ залишити місто. Калнін взяв Олю з собою... З її розповіді я зрозумів, що Калніни взагалі добре прожили багато років. Дожили до золотого весілля. Жили дружно, можна було б сказати — щасливо, коли б не було кабульської зустрічі...

Я взяв лист Ольги Степанівни, віддав його адресату, а в березні мене знову викликали в Москву в редакційних справах, і тепер уже Василь Юхимович просив мене передати лист Ользі Степанівні. Це був його перший лист до неї:

«Добридень, дорога Олю!

Про що писати, з чого починати? Адже минуло 46 років, як ми не бачились, не листувалися і не знали нічого одне про одного.

Випадок,— як каже Григорій Йосипович,— на диво рідкісний, винятковий.

Кожен з нас за першої зустрічі — а вона буде! — викладе довгу, кількагодинну сповідь 46-річного шляху в житті.

У мене шлях був важкий, одному несила. Три війни, три тюрми, п'ять поранень, чотири операції після них, втратив дітей, дружину — загинули.

Багато разів зустрічався віч-на-віч зі смертю. Інколи вона довго не відступала від мене, але й у цих зустрічах я був переможцем.

Лист твій зворушив мене, і дуже. Відверто кажучи, я тоді не повірив у твоє справжнє кохання, поставився як до легкого, тимчасового захоплення. Минулі десятиліття переконували мене в цьому, бо я про тебе нічого не знав і не відав, ти ж і звістки про себе не подавала. Адже я 14 разів згадувався у наказах Верховного Командування за 1943 — 1945 роки і двічі (1948 та 1952 років) у наказах міністра оборони.

Одне можу тобі написати: низько — до землі — схиляю свою сиву голову з глибокою вдячністю за велике чисте кохання! Спасибі тобі, люба, за це чисте і безкорисливе кохання!

Про здоров'я, життя і працю ми з тобою говорили по телефону. Дуже завантажений роботою, пишу, багато виступаю,— Гриша розповість тобі про все. Висилаю тобі свою книжку. Це друга, тільки-но вийшла з друку.

Надсилаю тобі шість фотокарток різних часів і форми.

Коли приїду в Москву?

Сказати не можу. Або в кінці березня, або в квітні. Є дві причини: стан здоров'я дочки Ірини і книжкові справи, тобто додаткове видання або перевидання.

Оце поки що і все.

Обіймаю, цілую

14.3.78 р. Василь».

Отакі були їхні перші листи, власне кажучи, так почалося їхнє листування. А враження таке, мовби вони листувалися ціле життя, мовби не минуло після тих кабульських зустрічей мало не півстоліття, мовби не за 80 років — йому, не близько 80 — їй...

Я наведу ще один лист Ольги Степанівни у відповідь на цей перший васильєвський. Очевидно, так буде ліпше — нехай про дальші події ми дізнаємося з листування самих моїх героїв, тим більше, що розмовляють вони, як ми пересвідчились, так душевно, щиро, що час від часу ніби навіть чуєш їхні інтонації, вловлюєш настрій, починаєш розуміти характери.

[1] Усі листи моїх героїв друкуються з їхнього дозволу. (Прим. автора).

«Дорогий Васю!

Коли ми вперше розмовляли по телефону, ти запропонував мені записати номер твого телефону і дзвонити тобі. Я сказала: дзвонити не буду, щоб, бува, не порушити твого домашнього спокою. Ти ж відповів: «Дзвони, коли хочеш і скільки хочеш». Коли мені було дуже, дуже сумно, я дзвонила. Під час останньої нашої розмови я внутрішньо щось відчула і запитала: «Тобі незручно розмовляти?» Ти відповів: «Так». Вибач мені. Дзвонити більше не буду. Ти ж можеш мені дзвонити, коли захочеш. Васю, прошу тебе, попри всю твою заклопотаність, інколи напиши мені кілька слів як давньому товаришу. Для мене це будуть ліки.

Рідний мій, ти пишеш, що я не подавала про себе звістки. По-перше, я була зв'язана жахливою клятвою — твого життя і свого святого кохання...

Любий мій, у тебе закреслено в житті п'ять років, що лишили важкий слід на ціле життя. Васю, і в мене п'ять років залишили слід: від 1943 року (коли чоловік сказав мені страшну звістку) до 1948 року я була відірвана від життя.[1] Чи жила я взагалі? Тебе не стало, і життя минуло. Лікарі були безпорадні. Коли донька розповіла справжню трагедію, лікарі сказали: «Її вилікує час». Одужання настало через п'ять років, звідки ніхто не сподівався. В 1948 році, 28 лютого, у мене з'явився внук. Коли я побачила цей маленький клубочок... Доторкнулася до нього. Взяла на руки. Пригорнула до себе і сказала: «Мій маленький Василько!» (Він так і лишився для мене Васильком). Його я нікому не довіряла. Я жила ним, як жила тобою до звістки про твою смерть. І ось стаття «Всі 60 років» прокрутила плівку мого життя у зворотному напрямку — до Кабула. Усе всередині сколихнулося. Гостро, боляче ожило в пам'яті. Любий мій, адже ти розбудив у мені не знане до зустрічі з тобою почуття. Я спізнала велике, справжнє кохання, яке ніколи не забувається. Ніколи і нічим не заміняється. Якби ми зустрілися і була б твоя воля, я, не задумуючись, пішла б за тобою. Чоловік був готовий і до цього.

Васю, до того, як я стала дружиною Калніна, він дав чесне слово комуніста: якщо він не заслужить мого кохання і я покохаю іншого, він не стоятиме на моєму шляху. Пригадай, як мужньо він поводився в Кабулі. Адже я нічого не приховала від нього. Він ніколи мені не дорікав. До кінця життя не міг собі подарувати, що повідомив про твою смерть. Він був упевнений, що я перестану тебе ждати, сподіватися. Про твою смерть його повідомив генерал Тегунов, колишній військовий аташе у Німеччині. Він знав тебе ще по військовій академії.

Зустріч з Г. Й. переінакшила моє життя. Живу, як після Кабула, все те саме.

Мабуть, тобі цього не зрозуміти. Ти щасливіший за мене. Пережив таку трагедію. Покохав жінку, яка загоїла твої душевні рани. Створила сім'ю. Ти почав жити звичайним життям. За це велике спасибі Олександрі Георгіївні.

Усі мої близькі знають мою трагедію. Ніхто не осуджує. Ставляться до мене добре. Живу зараз сама. Матеріально забезпечена. Вбранням не цікавлюся. На здоров'я не нарікаю.

Усі познайомилися з тобою по твоїх фотокартках. У мене на стіні висять: один великий портрет, перезнятий з журналу, а другий знімок — 1928 року, яким я тебе пам'ятала ціле життя. Я засинаю з тобою і прокидаюся з тобою. Коли вночі не сплю, а це майже що кожної ночі,— я читаю. Твоя книжка добре написана, читається легко, цікаво. Знайомлюся з історією. Васю, ти молодець! Погомоню з тобою і засну. Вранці бажаю тобі доброго дня.

Знаєш, я якось змінилася у ставленні до близьких, і це також не з власної волі, як у Кабулі не з власної волі дружба переросла в сильне почуття. Усі думки про тебе і навколо тебе. Це гризе серце, як тяжка хвороба.

До нестями чекаю нашої зустрічі. Це останнє моє бажання. Благаю, виконай його. Потиснемо одне одному руки. Хай навіть без слів. Цього мені досить.

Цілую

Оля.

Квітень 1978 року».

З наведеного листа читач, мабуть, легко збагне ситуацію, що склалася, ще раз, можливо, віддасть належне благородству і душевній красі цих двох немолодих людей, їхнім піднесеним почуттям.

Цей лист був адресований мені з такою запискою: «З Вашого дозволу пишу Вам. Від Вас таємниць у мене нема. Прочитавши мій лист В. Ю., ви зрозумієте, чому я Вам пишу.

Григорію Йосиповичу! Якщо й Вам незручно, щоб я інколи зверталася до Вас, скажіть одверто. Ображатись не буду. А за все, все дякую Вам. Адже все закрутилося завдяки Вам. Цього забути не можна.

Прошу передати щире вітання Вашій дружині.

З повагою О. К.».

Що ж було далі?

Обидва адресати продовжували щедро ділитися один з одним своїми помислами і спогадами, і мені звіряли вони свою радість від інтенсивного листовного спілкування, від частих телефонних розмов, мимоволі втягуючи мене у вир своїх переживань, і я, звичайно, щиро радів за них, співпереживав, поки одного разу, мовби нараз протверезівши чи навіть радше прозрівши, не подумав: а чи не надто багато я захоплююсь... Ну, сказати б делікатніше, не своєю прямою справою, чи що? Адже, незважаючи на те, що Василь Юхимович в одній з наших чоловічих розмов признався мені, що про все це чесно й відверто розповів своїй дружині Олександрі Георгіївні, однаково моя роль такого собі поштового голуба почала здаватися мені трохи двозначною. І одного чудового дня, зустрівшись з Василем Юхимовичем, я сказав йому про це. Він засміявся:

— Хто ж винен — сам усе й розворушив. Не треба було писати про мене в «літературці»... — Потім додав уже серйозно: — Я тебе розумію... Та нам тепер і не потрібні ніякі посередники, хоч обоє ми, сам чудово

---

[2] Ольга Степанівна тяжко хворіла. «Інвалідну книжку зберігаю як пам'ять про трагічний період мого життя»,— писала вона Васильєву (П р и м. а в т о р а).

знаєш, дуже вдячні тобі... Та коли чесно, я чомусь думав, що вся наша історія з Олею тебе зацікавить як літератора і ти напишеш про неї.

— Таке скажете! — заперечив я. — З задоволенням написав би, та як бути з вашим ім'ям і становищем — генерала Васильєва знають тепер мільйони людей. А вигадаєш інше прізвище, зникне найголовніше — документальність. Вся принадність саме в тому й полягає, що такої історії не вигадати жодній уяві...

— А ти залиш наші імена, як є. Думаю, що й Оля не заперечуватиме.

— З Ольгою Степанівною мені, мабуть, буде легше. А ось ви... Ну, скажіть самі, як все це пов'язати з вашою знаменитою біографією?

— А так і пов'язати — як було у житті. Нам нема чого соромитись, навпаки, хай і інші зрозуміють, яким може бути кохання.

І мовби на потвердження чіткості своєї позиції Васильєв запропонував мені зняти копії з листів Ольги Степанівни. Те ж саме запропонувала згодом і вона. При цьому обоє вмовляли мене написати про все так, як є.

Спливає час. Зрідка надходили листи від Ольги Степанівни, щирі вітання зі святами. Бачилися і з Василем Юхимовичем. А писати про це ніяк не одважувався. Щось таки стримувало, не міг зрозуміти що. Оце тільки зараз зібрався й написав. Може, тому, що героя мого, на жаль, уже не стало.

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Коли у жовтні 1981 року помер Василь Юхимович, мене в Києві не було. За два-три тижні я дістав коротенький лист від Ольги Степанівни, лише кілька рядків: «Пробачте, що звертаюся до Вас з проханням надіслати мені некролог та ін., що пов'язане з кончиною Василя Юхимовича. Дуже важко сприйняла його смерть».

У мене збереглися республіканські та міські газети з некрологом, підписаним керівниками республіки, відомими воєначальниками, старими більшовиками. Того ж дня я відіслав пакет Ользі Степанівні поштою, а ввечері зателефонував їй. Поговорили, позітхали, Ольга Степанівна розплакалась.

Я запитав, як вона дізналася про його смерть. Вона сказала, що їй подзвонив якийсь чоловік, котрий лежав в одній палаті з генералом Васильєвим. Перед самою смертю Василь Юхимович дав йому московський телефон Ольги Степанівни і попросив, подзвонивши їй, переказати від нього троє слів: «Прости. Прости. Прости».

О. Туранський. Вибір долі

ВІТАЛІЙ САРБЕЙ, ОКСАНА ФРАНКО

ПАРИЗЬКІ УРОКИ ВОЖДЯ

Невеликий розділ у книжці Д. П. Маргуліса «Педагогические страницы Ленинианы» (К., 1986) присвячено лекторській діяльності В. І. Леніна у паризькій Російській вищій школі суспільних наук. Значення цього факту біографії вождя автор підкреслює тим, що в експозиціях як Центрального музею В. І. Леніна в Москві, так і його Київського філіалу демонструється друкована програмка з розкладом занять у школі на лютий 1903 р. У книжці також подається фотоілюстрація цього документа; оригінали його, випущені свого часу значним тиражем, нині зберігаються поодинокими примірниками в центральних архівосховищах країни, передусім у Центральному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Тим ціннішою є наша знахідка ще одного оригіналу тої самої програмки у науковому архіві Інституту археології АН УРСР. Вона свідчить, що Володимиру Іллічу було запрограмовано чотири лекції підряд (щодня по одній) з 23 по 26 лютого 1903 року. Тут же бачимо й прізвище Ф. Волкова із зазначенням назв його лекційних курсів «Порівняльна етнографія» та «Основи антропології». Саме його власне архівне зібрання у формі окремого архівного фонду зберігається нині в Інституті археології АН УРСР.

Хто такий Ф. Волков? Однозначно відповісти на це запитання не можна. Йдеться про складну й суперечливу за своїми суспільно-політичними та науковими поглядами людину, яка прожила бурхливе життя: ніколи не відгороджувалась від політики, хоч і не виявила чіткої послідовності у своїх висловлюваннях та вчинках. В цілому це був прогресивний громадський, культурний і науковий діяч ліберально-просвітницького напряму.

Не знічев'я Федір Кіндратович Волков (Вовк) (1847 — 1918), уродженець України, вихованець її середніх (Ніжин) та вищих навчальних закладів (Одеса і Київ), змушений був після розгрому царизмом одного з напівлегальних центрів українського національно-визвольного руху — «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства», та після арешту своєї дружини — активної учасниці загальноросійського народницького руху — рятуватися втечею 1878 року за кордон. Там він продовжує політичну діяльність, спрямовану проти царського самодержавства, вступає у тісні контакти з такими ж російськими емігрантами різних політичних напрямів: народницького, ліберального, революційно-демократичного і соціал-демократичного. Оселившись у Женеві, Ф. К. Вовк налагоджує безпосередні контакти з провідними діячами загальноросійського та українського визвольного рухів: В. Засулич, З. Арборе-Раллі, М. Драгомановим. Він бере активну участь у написанні і організації таємної доставки в Росію нелегальної літератури антисамодержавного змісту. Заслугою Ф. Вовка в його діяльності цього періоду є розуміння значення Шевченкової творчої спадщини як могутньої рушійної сили у визвольній боротьбі. З гострим публіцистичним «переднім словом» Ф. Вовка 1878 року в Женеві вийшов у світ «Кобзар» Т. Г. Шевченка, а наступного року видано четвертий випуск драгоманівського збірника «Громада», і в ньому містилася його розвідка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя».

Протягом усього свого життя Ф. Вовк виявляв глибокий інтерес до різних теорій соціалізму, у тому числі й наукового, уважно стежив за практикою боротьби пролетарських мас. Одним із свідчень цього інтересу є велика за обсягом робота, переписана невідомою рукою — «Робітницька справа у Західній Європі і думки про спільне громадське життя» (вона залишилася в особистому архіві Ф. Вовка; в ній багато місця відведено висвітленню діяльності керованого К. Марксом і Ф. Енгельсом Першого Інтернаціоналу, Паризької комуни 1871 року тощо). Та послідовником наукового соціалізму Ф. Вовк не став. Понад те, він поступово відійшов і від активної участі у визвольному русі.

Оселившись у середині 80-х років у Парижі, він зосереджується на науково-дослідній роботі, спеціалізуючись головним чином на антропологічній та етнографічній проблематиці (переважно — східнослов'янській, ще більше — українській). Звичайно, не все у його друкованих різними східно- і західноєвропейськими мовами працях витримало випробування часом, бо в цілому вони писалися на засадах буржуазних суспільствознавчих теорій. Однак за життя Ф. Вовк мав досить високий авторитет у колах фахівців-антропологів та етнографів як нашої, так і

зарубіжних країн. Не дивно, що Ф. Вовк був одним із перших, кого запросили на постійну роботу до Російської школи суспільних наук,— там він працював до повернення на Батьківщину під час першої російської революції. Далі, до самої перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, плідна дослідницька і викладацька робота у Петербурзькому (Петроградському) університеті, в наукових установах Російської Академії наук і, нарешті, спроба 1918 року, у розпал громадянської війни, потрапити на рідну Україну, що закінчилася раптовою смертю в дорозі на білоруській землі.

Багато корисного сучасному дослідникові вітчизняної історії кінця XIX — початку XX ст. можуть дати різноманітні за походженням, формою і змістом джерела, які окремим фондом Ф. К. Вовка зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

Дбайливе ставлення Ф. К. Вовка до рукописних і друкованих документів, що потрапляли до нього, виявилося, зокрема, й до тих, які стосувалися його праці в Російській вищій школі суспільних наук протягом усього періоду її функціонування — з 1901 до 1905 років. Нас у цьому документальному зібранні цікавило особливо те, що торкалося роботи в ній В. І. Леніна.

Звертають на себе увагу вирізки статей про Російську вищу школу суспільних наук, надруковані у російських, французьких, німецьких, польських газетах та журналах. Про відкриття «російського університету» в Парижі негайно сповістили «Биржевые ведомості», відзначивши, що там цей заклад має можливість розвиватися завдяки постійному існуванню численної російської колонії зі студентської молоді, а також учених та літераторів. «Киевскую газету» заснування «вільного російського університету» в Парижі зацікавило як приклад для запровадження у самій Росії самостійних приватних вищих шкіл за обраним фахом — юридичним, історико-філологічним, природознавчо-математичним. «Одесский листок» надрукував, а «Петербургская газета» передрукувала публічний виступ, присвячений паризькій школі, почесного голови її ради, видатного російського вченого-мікробіолога І. І. Мечникова: «Вона є школою соціальних наук, але не має грунтовної організації і матеріальних коштів! Хто приїде до Парижа з іноземних і російських учених, той і читає там кілька лекцій з певного предмета. Постійних лекторів вона не має. Кілька професорів, які постійно живуть у Парижі, ведуть справу викладання! Душею школи є колишній професор Московського університету Максим Ковалевський. Цілісна система викладання відсутня. Школа принципово викладає суспільні науки, але виключає все, що може торкатися поточної політики».

Останній, відзначений І. І. Мечниковим, принцип був абсолютно не життєвий, бо спроби ліберальних професорів викладати суспільчознавчі науки у повному відриві від політики викликали обурення багатьох студентів, які, як зазначали «Московские ведомости», прагнули почути в школі про нові політичні погляди щодо «реорганізації російського державного ладу на новітніх засадах». Отже, «слухачі цього навчального закладу передрікають йому фіаско і швидку ліквідацію, якщо в його програмі і напрямі не відбудуться бажані для паризького студентства зміни». З цієї інформації видно, як гостро стояло питання про саме існування школи у другому її навчальному році, коли керівництво наважилося запросити В. І. Ільїна (Леніна) для пропаганди марксизму на противагу буржуазним та дрібнобуржуазним теоріям з аграрного питання, що їх проповідували з тої ж кафедри інші запрошені лектори.

З газетних вирізок архіву Ф. К. Вовка постає гостра ідеологічна боротьба представників різних суспільно-політичних течій навколо безумовно неординарного новоствореного навчального закладу. Одних, на взірець редактора журналу «Вестник всемирной истории» С. Сухоніна, просто-таки розчулив проголошений буржуазно-ліберальними керівниками паризької школи курс на «конкретне і строго наукове» (читай: «аполітичне») викладання, що дає, мовляв, змогу «вчитися для самої науки», яка сама є джерелом «принади і насолод». Різноманітна за національністю та суспільно-політичними поглядами публіка, що гуртувалася навколо двомовного французько-чеського місячника «Слов'янський вісник», який видавався у Парижі, закликала до перетворення російської школи на «слов'янський університет».

Нарешті, з офіційного рупора царського самодержавства, газети «Россия», лунали сповнені глуму та жовчі голоси із лицемірно-наклепницькими запевненнями, що, мовляв, «гучне іменування цієї установи «російським університетом» дає про нього зовсім хибне уявлення, бо уривки різних наук, які читаються у ньому, викладаються без будь-якого загального плану, щонайменше подібні до програм наших університетів». Такою ж зневажливо-брехливою була й інформація «России» про склад паризької школи («це наполовину, якщо не на три чверті, молоді дівчата, які з'явилися самі або у супроводі своїх матерів і родичів»).

Співчутливу замітку опублікувала ліберальна «Петербургская газета», особливо відзначивши важливе призначення Російської школи як постійного центру міжнародних взаємин між російськими та іноземними діячами науки і культури, як визнання за кордоном високого авторитету нашої вітчизняної науки: «Французький уряд не надав би російському інститутові дармового приміщення, і французькі вчені не наповнили б своїми іменами список членів комітету, якби за російською наукою не визнавалося певного світового значення. Славнозвісний географ Реклю не записався б до списку слухачів, якби не поважав своїх російських побратимів по науці».

Під спільною рубрикою «Листи з Парижа (від нашого кореспондента)» дві великі статті про Російську вищу школу суспільних наук у перший її навчальний рік опублікував «Варшавский дневник» (газета, що видавалася російською мовою). Одна стаття, загалом підтримуючи навчальну програму школи, не розраховану на цілісну елементарну освіту в галузі суспільних наук, вважає головним її призначенням науково розібратися у поточних питаннях: «Тут ви

зустрінете і лекцію про Ніцше, про декоративне мистецтво, про кооперацію, дуже багато з проблем соціальних, географії, педагогіки, з музики і т. д. Зрозуміло, кожного року програма змінюється відповідно до інтересів, які висуває саме життя». Друга стаття розповідає про склад слухачів школи, характеризує організацію їх навчання та побутові умови життя. Учнями школи ставали і ті, що мали вже вищу освіту або середню освіту, і ті, що не мали її зовсім, в тому числі 2 кравці, 4 друкарі та ін. Віковий ценз: від 17 до 59 років; «географія» прибуття: з Москви, Петербурга, Одеси, Харкова, Києва, Полтави, Казані, Томська, Іркутська та ін. Навчання платне, але цілком доступне: 10 франків на рік. Адже «більша частина російської молоді дуже бідна». Тут же, як і в попередній статті, автор знову підкреслює: все читане ставиться на грунт сучасних життєвих інтересів, і навіть, здавалося б, найдальші від реальної дійсності науки висвітлюються тут фактами і набувають живого інтересу... навіть такий предмет, як антропологія, яку читає Волков, взятий так широко і популярно, що перестає бути сухим і стає самим життям».

Мабуть, найбільше уваги паризькій школі приділили в російській пресі ліберальні «Русские ведомости»,— вони друкувалися в Москві, цю газету як джерело корисної інформації хвалив свого часу В. І. Ленін,— він передплачував цю газету під час свого сибірського заслання в кінці 90-х років XIX ст. В архіві Ф. К. Вовка виявлено 5 вирізок грунтовних статей про паризьку школу з цієї газети за 1901 — 1903 роки. «Русские ведомости» першими відгукнулися на відкриття російської школи в Парижі, опублікувавши вже на другий день від свого паризького кореспондента докладний репортаж про цю подію. Ця стаття дає можливість зрозуміти справжню позицію М. М. Ковалевського щодо загальної проблеми «Наука і поточне суспільно-політичне життя у лекторській діяльності викладачів російської школи», а також передумови виступу В. Ільїна (Леніна) перед слухачами з викладом марксистських поглядів на аграрне питання. У статті наводиться аргументований виклад двох промов Ковалевського на відкритті школи. Зокрема, ми дізнаємося, що Ковалевський звернув увагу присутніх на гарячі суперечки та глибокі розходження російських економістів навколо оцінки громадського значення сільської общини і перспектив її розвитку. А звідси недвозначний висновок промовця: «Обговорити це питання з двох протилежних поглядів — погляду народника і неомарксиста — буде тому найцікавіше!»

Зауважимо, що так говорив визначний російський учений, якому не було чуже вчення наукового соціалізму — чимало його положень він збагнув, сприйняв, а відтак популяризував друкованим та усним словом. Свідчення того — друга, виголошена російською мовою промова на відкритті паризької російської школи (цитуємо за вирізкою з «Русских ведомостей»): «Введення порівняльного методу в галузь цих історико-економічних досліджень, початок якому вже покладений, безперечно, покаже, що ці стадії розвитку не становлять особливості тої чи іншої нації чи раси і що поступ у цьому розумінні є загальним. Цей рух у галузі суспільно-економічних доктрин, які викладаються з кафедри, щасливим чином збігся з новим напрямом, що їм надав ученням суспільного оновлення геній Карла Маркса, який вивів соціалізм зі сфери утопії і якнайкраще показав роль і явище боротьби інтересів і класів на становлення і розклад сучасного економічного ладу». У своїй розповіді про склад студентів, які першими записалися до новоутвореного навчального закладу («70 студенток і 50 студентів, з них 20 звільнені від будь-якої плати»), кореспондент «Русских ведомостей» знайшов за потрібне відзначити: «в студенти школи записалося 12 робітників — теслярів, друкарів, токарів, ювелірів і т. д.». Знаменно також, що стаття закінчувалася застереженням, щоб російською школою не оволоділи такі вчені, які «замикаються від життя у відірвану від дійсності науку і тим її знепліднюють».

У наступних кореспонденціях з Парижа «Русские ведомости» розповіли про слухачів та слухачок школи, «з яких добрих дві третини приїхали спеціально заради неї з Росії, і притому слухачів працьовитих і досить вимогливих», проінформували про реальний матеріальний внесок харківських студентів на благо розвитку паризької школи (вони зібрали і надіслали 65 крб.), широко виклали зміст лекцій, з якими виступали професори М. Ковалевський, М. Карєєв, М. Каришев. Як правило, у кожній із статей, що їх публікували про школу «Русские ведомости», позитивно згадуються лекції Ф. К. Волкова. Ось вирізка з 46 числа газети за 1903 рік. В ній розповідається про його лекції, присвячені еволюції людської стопи. Тут же характеристика лекторської діяльності М. Каришева, який чи не найбільше уваги приділив аграрному питанню, трактуючи його в дусі ревізіоністського вчення австрійського економіста — соціал-демократа Отто Герця про нібито стійкість і здатність дрібного селянського господарства протистояти в умовах капіталізму конкуренції великого господарства.

Саме ця газетна вирізка з архіву Вовка допомагає зрозуміти, чому після лекції Каришева слухачі паризької російської школи висунули вимогу запросити аграрника-марксиста, і незабаром перед ними з'явився В. Ільїн (Ленін), який, як видно із запису його першої лекції, розкритикував і Герця, і його російських послідовників за їхні неспроможні силкування довести застарілість аграрного вчення К. Маркса. Як примітну подію в діяльності паризької школи в її другому навчальному році згадано ленінські лекції у найбільшій статті «Русских ведомостей» (№ 161 за 1903 р.). Отже, газетна вирізка стає в даному разі першоджерельним документом щодо біографії В. І. Леніна. Читаємо тут: «Російська економічна дійсність звернула на себе особливу увагу професорів школи. Маючи на увазі розбіжності, викликані питанням про общинне землеволодіння, завідуючі організацією викладання доручили двом лекторам, які радикально розходяться між собою у цьому питанні, зайнятися вивченням у школі аграрного законодавства і статистики землеволодіння, і притому не тільки в Росії, а й сусід-

ніх країнах. Відомий дослідник російського общинного землеволодіння п. Кочаровський ознайомив слухачів школи з результатами великої статистичної анкети, застосованої з цього питання у різних губерніях Росії, а п. Ільїн, автор твору «Долі капіталізму в Росії», виклав сучасну постановку аграрних питань у Центральній Європі та в Росії».

Що ж, згадка про В. І. Леніна стисла і трохи об'єктивістська, але ж і вона збагачує біографічну Лениніану — і саме ту її сторінку, яка залишається ще мало висвітленою. У тій же статті ім'я Ільїна (Леніна) згадується і вдруге, коли автор передає зміст промови М. Ковалевського, присвяченої підсумкам дворічної діяльності школи. Промовець сказав, що такі фахівці з аграрного питання, як Кочаровський та Ільїн, «вивчаючи одне й те ж питання з різних поглядів, розвивають у слухачів навички критичного ставлення до справи, даючи їм різнобічний науковий матеріал, і підготовляють таким чином до серйозної самостійної розробки питань російського громадського та економічного життя».

Обидва ці прізвища лекторів і теми їхніх лекційних курсів подаються і у статті одного з викладачів школи Є. Аничкова «Російська вища школа суспільних наук у Парижі» (опублікована в журналі «Вестник и библиотека самообразования», 1903, № 35).

З часом історія довела повну протилежність за вагомістю внеску в науку і значення в суспільно-політичному житті обох лекторів з аграрного питання, які виклали слухачам паризької школи дві різні концепції. Нагадаємо, що перед виїздом за кордон весною 1900 року В. І. Ленін, познайомившись з друкованими працями Кочаровського, в одному з листів до рідних висловив свій намір «відповісти йому» (Ленін В. І., ПЗТ, т. 55, с. 178). Вперше ж, очевидно, зробити це вдалося Володимиру Іллічу через три роки з професорської трибуни Російської вищої школи суспільних наук. Вдруге в ленінській епістолярній спадщині подибуємо згадку про Кочаровського в одному з листів 1910 року до великого російського письменника О. М. Горького. Характеризуючи ідейний напрям новоутворюваного тоді петербурзького журналу «Современник», В. І. Ленін категорично заявив, що вже сама участь Кочаровського у ньому свідчить про те, що напрям цей «з тупоумних, есерівських».

Суспільно-політичну характеристику цього есерівського ідеолога доповнюють два документи архіву Вовка: один з них — друкована резолюція 128 слухачів школи від 28 березня 1904 року, в якій Кочаровський засуджується як політичний ренегат (за подання ним цареві прохання про помилування та дозвіл на повернення в Росію), другий — листівка-звернення «До громадської думки», в якій говориться про негідну й нахабну поведінку Кочаровського, котрий, незважаючи на обструкцію з боку слухачів, намагався продовжити читання свого лекційного курсу (навіть поміркований член керівництва школи професор Гамбаров привселюдно кинув гнівно: «Чому ви до нас прив'язалися? Жалюгідна ви людина! Ідіть геть!»).

Інший документ з того ж таки архіву Вовка розповідає ще про одного ідейного противника В. І. Леніна — буржуазно-ліберального професора М. Каришева: у паризькій російській школі він читав курс політичної економії. Це датований 20 січня 1903 року та відтворений на розмножувальному друкарському апараті рукопис під назвою «Випадок із запереченнями проф. Каришеву» (зверху короткий напис чорнилом «Для проф. Ф. Волкова»). В ньому розповідається, як слухач паризької школи О. Лосицький 13 січня 1903 року (або 31 грудня 1902 року за старим стилем) запитав професора після лекції про порівняльність цитованих ним даних — Каришев і наступного дня відмовився відповідати. Тоді слухач ознайомив колег із змістом своїх заперечень (їхній докладний виклад знаходимо далі в цьому ж документі). Автор заперечень, який раніше займався вивченням аграрного питання в Росії і надрукував кілька праць про це, переконливо довів наукову неспроможність підрахунків Каришева: через з'єднання розташованих у різних місцевостях поміщицьких маєтків в один вони применшували справжнє число великих землевласників, а число дрібних землевласників-селян так само штучно, на папері, перебільшували (автор згадує схожу статистичну еквілібристику царського міністра фінансів Вітте, який намагався довести зростання в Росії на душу населення споживання чаю, цукру тощо).

Нагадуємо, що йшлося про професора політичної економії Московського сільськогосподарського інституту, який у своїх працях і в усних лекціях активно пропагував ліберально-народницькі теорії про розвиток общинного землеволодіння та кооперативних об'єднань на селі як нібито надійного захисту дрібноселянських господарств від лих капіталізму. Починаючи з першої своєї друкованої праці — наукового реферату «Нові господарські рухи в селянському житті (з приводу книги В. Ю. Постникова «Південноросійське селянське господарство», 1893 р.),— В. І. Ленін не раз піддавав нищівній критиці праці Каришева за науково неспроможну методику використання статистичних даних, за ліберально-народницьку ідеалізацію селянського господарства в умовах капіталістичного суспільно-економічного ладу. «О, свята простота! — пише В. І. Ленін у своєму знаменитому творі «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів» (1894 р.) з приводу подібних сентенцій Каришева. — Але ж пише це не інститутка, а професор, доктор політичної економії!! Ні, як хочете, а самою святою простотою тут справи не поясниш» (Ленін В. І., ПЗТ, т. І, с. 243). І тут же відносить Каришева до найжалюгідніших прихильників буржуазії, друзів «дрібних «народних» буржуїв»!

Ще більшої критики зазнав Каришев у ленінській розвідці «До питання про нашу фабрично-заводську статистику», яку автор надрукував у збірнику своїх творів «Економічні етюди і статті», виданому 1898 року під відомим псевдонімом Володимира Ілліча — «Володимир Ільїн». Дуже багатозначним є підзаголовок цього твору «Нові статистичні подвиги проф. Каришева». Отже, головна мета легальної статті довести, що

таким ж плутаними, як і в аграрному питанні, є статистичні дані буржуазно-ліберального професора щодо промислового розвитку країни. В. І. Ленін доводить властиве Каришеву дивовижне нерозуміння цифр, їхньої вірогідності і придатності для тих чи інших висновків, вказує на безглуздість і курйозність ряду з них як наслідок маніпулювання непорівнянними і неоднорідними фактами різних статистичних збірників. «Таким чином,— робить загальний висновок В. І. Ленін,— суто статистичне опрацювання матеріалу виявилось надзвичайно уривчастим, неповним, несистематичним, а висновки, до яких поспішив перейти п. Каришев, є здебільшого прикладом того, як не слід поводитись з цифрами» (Ленін В. І., ПЗТ, т. 4, с. 27 — 28). Нарешті за рік до приїзду у Париж для читання лекцій у російській школі у першій же своїй статті із запланованих ленінською «Искрой» публікацій, присвячених «характеристиці, з марксистської точки зору, всіх сторін економічного життя та економічного розвитку Росії» (Ленін В. І., ПЗТ, т. 6, с. 264), Володимир Ілліч ще раз публічно затаврував Каришева як захисника відірваних від життя поглядів ліберальних народників.

І всі ті чи подібні хиби викрив у лекціях Каришева Лосицький, який напевно був знайомий з друкованою ленінською критикою цього стовпа ліберально-народницької ідеології, що протистояла ідеології соціал-демократичній. Правда, прямих посилань на ленінські праці у гектографованих «Запереченнях» Лосицького немає. Але він посилається на одну зі статей В. А. Іонова, опубліковану 1900 року в російському закордонному соціал-демократичному журналі «Жизнь». Тут, як відомо, В. І. Ленін надрукував свою велику працю «Капіталізм у сільському господарстві (про книгу Каутського і про статтю п. Булгакова)», а також статтю «Відповідь п. П. Нежданову». Обидві ленінські публікації спрямовані як проти ліберальних народників, так і проти ревізіоністів марксизму. А з В. А. Іоновим В. І Ленін був особисто знайомий ще з перших кроків своєї революційної діяльності кінця 80-х — початку 90-х років XIX ст. У другій половині 90-х років у багатьох своїх листах, написаних у сибірському засланні, Володимир Ілліч не раз тепло згадував В. А. Іонова — особливо був вдячний йому як фахівцю-статистику за найретельнішу перевірку коректури своєї праці «Розвиток капіталізму в Росії» та за його участь у розсиланні її примірників зацікавленим спеціалістам, згідно із списком, складеним автором.

У дусі ленінської концепції розвитку капіталізму в нашій країні, обтяженого кріпосницькими пережитками, у записці Лосицького викривалося так зване «визволення» селян 1861 року від кріпосної залежності, в ході якого завдяки вигаданій царським урядом викупній операції заборгованість поміщиків державі була перекладена на селян, що дало змогу землевласникам-дворянам пристосуватися до нових умов і разом із землевласниками і купцями створити «новий тип господарства — господарство капіталістичне». Лосицький вказував на хибність доводів Каришева, нібито розшарування селянства в Росії припинилося до початку 90-х років XIX ст. У кінці своєї записки Лосицький висловив думку, що для з'ясування усіх висунутих ним питань потрібен, звичайно ж, цілісний курс лекцій. Ця пропозиція відбивала настрої багатьох слухачів, які зажадали слухати найвизначніших російських фахівців-аграрників з викладом їхніх поглядів. Нібито йдучи назустріч цим вимогам, керівництво школи спочатку постановило запросити ідеолога есерів Кочаровського, а слідом за тим, коли секретар школи М. Я. Інгбер, він же і секретар іскрівської організації у Парижі, вирішив запросити й В. І. Леніна, воно змушене було дати згоду й на це. Отже, архів Ф. К. Вовка дає можливість докладніше і точніше, ніж це було відомо раніше, з'ясувати безпосередні обставини, що зумовили спеціальний приїзд В. І. Леніна до Парижа для читання лекцій своїм землякам у новоутвореному для них вищому навчальному закладі, позбавленому гнітючої опіки царизму.

Цей архів, на нашу думку, дає відповідь і на спірне досі питання про кількість лекцій, прочитаних В. І. Леніним у паризькій школі. Написана Володимиром Іллічем програма його курсу справді складається з чотирьох лекцій (Ленін В. І., ПЗТ, т. 7, с. 105 — 106). Взявши за основу цей ленінський документ, упорядники першого тому дванадцятитомної біографічної хроніки, присвяченої життю і діяльності В. І. Леніна, записали у відповідній позиції, що Володимир Ілліч прочитав у Російській вищій школі суспільних наук чотири лекції. Така ж кількість лекцій записана і в друкованому розкладі занять, копії якого, як ми вже відзначали, експонуються у Центральному музеї В. І. Леніна та його філіалах, а один з оригіналів ми знайшли в архіві Ф. К. Вовка. Там же міститься друкований «Перелік курсів, прочитаних в 1902 — 1903 академічному році» у Російській вищій школі суспільних наук — в ньому записано, що В. І. Ільїн прочитав 5 лекцій на тему «Марксистські погляди на аграрне питання в Західній Європі і в Росії». Подібний документ знайшли у відділі рідкісних книг Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна П. В. Московський та В. Г. Семенов. Коментуючи знахідку у своїй книжці «Ленин во Франции, Бельгии и Дании» (М., 1983), вони висловили припущення, що під час однієї з лекцій В. І. Ленін, напевно, вийшов за межі регламенту через велику кількість питань слухачів, що й послужило підставою керівництву зарахувати цю бесіду як п'яту ленінську лекцію.

Напевно, так воно й було насправді, бо, по-перше, у Центральному партійному архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (Москва) зберігаються неавторські конспекти другої, третьої і четвертої ленінських лекцій, прочитаних у паризькій російській школі (правда, низька якість цього запису не дала можливості опублікувати його у Повному зібранні творів В. І. Леніна). Упорядники 55-томного Повного зібрання творів В. І. Леніна поки що опублікували зроблений також невідомим записувачем, але цілком задовільний щодо змісту конспект лише першої лекції ленін-

ського курсу «Марксистські погляди на аграрне питання в Західній Європі і в Росії» (див.: т. 7, с. 107 — 112). З конспекту видно, що В. І. Ленін доводив усезагальність Марксового вчення про розвиток капіталістичного способу виробництва і щодо промисловості, і щодо землеробства, показував сутність об'єктивних процесів зростання торгового землеробства і диференціації селянства, переконував у науковій неспроможності поширюваних у нашій країні в кінці XIX — на початку XX ст. аграрних «теорій»: народницьких, неонародницьких, ліберальних, ревізіоністських, есерівських ідеологів (у ленінському конспекті критично згадані Булгаков, Маслов, Струве, Чернов), головна мета яких будь-що довести застарілість або непристосованість до умов історичного розвитку Росії усього, що писав основоположник наукового соціалізму про аграрне питання.

З уст самого В. І. Леніна цю критику першими сприймали слухачі паризької Російської вищої школи суспільних наук. Вони ж і конспектували почуте. Щодо цього архівні пошуки і нині можуть збагатити те, що вже відоме про зміст ленінських лекцій у названому навчальному закладі. Ось один з прикладів наших днів: 20 квітня 1987 року газета «Известия» повідомила, що у Ленінграді, у так званому Будинку Г. В. Плеханова (сектор відділу рукописів і рідкісних книг Державної публічної бібліотеки імені М. Є. Салтикова-Щедріна), знайдено ще один примірник конспектів тих самих ленінських лекцій. За оцінкою фахівців запис, зроблений соціал-демократом С. Волошкевичем, цілком задовільний за якістю: повною мірою передає зміст прослуханого. В ньому також значаться не більше й не менше, а саме чотири лекції В. І. Леніна на одну тему: «Марксистські погляди на аграрне питання в Західній Європі і в Росії». Отже, незабаром з публікацією новознайденого конспекту виступу В. І. Леніна, який понад 80 років тому чули слухачі Російської вищої школи суспільних наук у Парижі, матимуть змогу познайомитись і наші сучасники.

В цілому для повного з'ясування історії цього незвичайного вищого навчального закладу, вагомість якого чи не найбільш примітна завдяки участі В. І. Леніна в його просвітницькій діяльності, неабиякий інтерес являють і оригінали багатьох її офіційних документів, які також зберіг Ф. Вовк у своєму архіві. Зокрема, збереглося надруковане за підписом того ж таки М. Інгбера запрошення студентам російської колонії прибути 26 січня 1901 року на збори для вироблення і надсилання співчутливого адреса студентам Київського університету, які «повстали проти грубого насильства російської поліції, знову протестують проти обурливої сваволі університетського начальства і твердо борються за збереження, непорушність святих прав людської особи, за недоторканість своєї моральної гідності».

Нам цей документ з архіву Ф. К. Вовка особливо цінний тим, що своїм змістом він перегукується з надрукованою того ж місяця в ленінській «Искре» статті «Віддання в солдати 183-х студентів». Сьогоднішньому читачеві цей документ допоможе всебічно розібратися в обставинах з'яви на світ знаменної ленінської статті, що таврувала царизм та його університетських прислужників. У ній він писав, що вони всілякими лиходійствами, одне від одного жахливішими, мимохіть наштовхують «думку молоді, яка не загрузла ще в багні буржуазного животіння, на протест проти всієї системи поліцейського і чиновницького самовладдя», і закликала роздаванням, розкиданням, розклеюванням листівок, влаштуванням зборів, «на які запрошувалися б по можливості всі класи суспільства», висловлювати такий протест повсюдно (Ленін В. І., ПЗТ, т. 4, с. 373, 377). Збори паризької колонії студентської молоді з Росії, влаштовані з ініціативи соціал-демократів, про що свідчить підпис Інгбера під запрошенням, були відгуком на ленінський заклик, звернений до широких кіл прогресивної та демократичної громадськості, до соціал-демократичних організацій у Росії та за кордоном.

Отже, вивчення архіву Ф. К. Вовка дає дослідникові змогу не тільки ближче познайомитися з біографією та творчим доробком цього визначного вченого і громадського діяча, а й відкриває шлях до глибокого з'ясування маловідомих сторінок життя і діяльності генія людства — В. І. Леніна. Епізод виступу Володимира Ілліча з професорської кафедри паризької Російської вищої школи суспільних наук вчить комуністів усіх країн і сьогодні не замикатися по-сектантському лише в рамках діяльності своєї організації, а йти у найширші маси, не відкидати жодної нагоди виступити перед будь-якою аудиторією з пропагандою вчення наукового соціалізму.

МИКОЛА ХУДАН

ПОЖЕЖА В ДЕЛІ

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВИПАДОК

Площа була так освітлена, ніби видався ясний день. З ревом вривалися на неї поліцейські фургони, машини швидкої допомоги, червоні пожежні автомобілі. Щільне кільце служителів порядку оточило площу, а за ним безліч людей перелякано й заніміло дивилися на багатоповерховий комфортабельний готель «Сідхархт континенталь», що горів, здавалося, десь із-під землі, охоплюючи чорним димом усю будівлю. Люди поспішали на допомогу вулицями й провулками, пробиралися поміж будинками, але поліція стримувала їх на підступах до вогненної стихії, хоч крізь дим з різних поверхів линуло волання. Кричали японською та іспанською, німецькою й англійською... І кричали одне: рятуйте!!!

Із вікон та балконів останніх поверхів готелю, десь з 30—35-метрової висоти, мов яблука з велетенського дерева, зривалися люди і відразу ж зникали у щільній кіптяві. Вони розбивалися об асфальт біля стін «Сідхархта континенталю».

Січень у Делі — це не січень у Москві чи в Києві. Індійські пожежники, звичайно одягнуті у легенькі сорочки, коротенькі штанці, швидко переодягалися в спеціальні костюми, натягували на голову протигази і зникали в диму. Назустріч їм мов випірнали з мороку їхні колеги: вели під руки, несли на ношах, на плечах постраждалих постояльців. Деякі з них вискакували з диму самотужки, декого виводили служителі готелю через службові та запасні ходи.

А пожежа набирала сили, дим ставав щільнішим, чорний смолоскип піднімався дедалі вище до неба, наступаючи в той же час і на площу. Спекота була вже нестерпна, і натовп, що оточував площу, відступав.

Раптом шиплячий звук — ш-шахх! — на якусь мить заворожив усіх. Нижня половина «Сідхархта континенталю» яскраво засвітилася зсередини, мов щось вибухнуло. Готель став осередком велетенського смолоскипа. Полум'я швидко бралося вгору по його стінах, охоплювало балкони, затягувалося у розбиті вікна. І раптом пролунала з глибини вогню російська мова:

— Стрибай, Славко!.. Стрибай! Іншого виходу немає! Ми підстрахуємо...

У нічне небо злетіла людина.

Минала третя година ночі.

Індія. Кого тільки не вабила ця загадкова країна. Протягом віків це були завойовники, колонізатори, мандрівники та шукачі пригод. А коли країна стала незалежна, сюди пролягло багато туристських маршрутів. Часто відвідують її і радянські люди.

На початку 1986 року група наших туристів, яку очолював голова Київського міськкому профспілки робітників будівництва та промбудматеріалів Олексій Іванович Гарай, летіла до Індії.

НАПЕРЕДОДНІ

Отже, Москва, Шереметьєво, перша година ночі, 22 січня. Літак індійської авіакомпанії «Боїнг-707» бере курс на Делі.

До трагедії в готелі «Сідхархт континенталь» залишається 23 години 45 хвилин.

Згадує керівник групи радянських туристів Олексій Іванович Гарай. Невеликого зросту, худорлявий, врівноважений. Говорить так, ніби увесь час вибачається перед людьми:

— Наша група у складі тридцяти двох чоловік була укомплектована з киян, представників різних будівельних організацій: Головкиївміськбуду, Київпромбуду, підприємств будіндустрії та інших. Серед нас були робітники, інженери, техніки, медпрацівники — чотирнадцять жінок, вісімнадцять чоловіків. Ми неабияк натомилися, збираючись у поїздку, останній раз спали по-людському в ніч з дев'ятнадцятого на двадцяте січня вдома, і відпочинку ближчим часом не передбачалося. Та й не відпочивати ж ми летіли до Індії! Тому, сівши в літак, одразу почали вмощуватися в кріслах, щоб трохи подрімати перед зустріччю з невідомим. Але над Гімалаями нас зустріло сонце. То хто ж спатиме над Гімалаями?! Скільки чули, читали — і раптом ось він, поруч, цей край, за маленьким віконцем ілюмінатора. Одне слово, салон ожив, загомонів, і в такому збудженому настрої ми й приземлилися в Делі.

Зустрічали нас представники туристської

фірми «Меркурій». Чисто по-індійському: складені руки і ввічливий уклін, кожному туристові на шию віночок з квітів. Розмістили групу в суперготелі «Сідхархт континенталь». Цей готель має п'ять символічних зірок, тобто він найвищого класу. На його конструкції варто зупинитися докладніше, бо тоді буде зрозуміло, в яку халепу ми вскочили. Будівля має одинадцять поверхів, але всю нижню частину його — десь дванадцять метрів заввишки — займає хол, над ним міститься ресторан — теж близько п'яти метрів угору, і лише на сімнадцятиметровій висоті починається перший поверх. Нас розташували на четвертому й п'ятому поверхах. Це приблизно двадцять сім — двадцять вісім метрів від землі. Щоправда, як у всіх сучасних готелях, на висоті п'яти метрів над парадним входом був залізобетонний козирок, який дуже полегшив нам справу у вирішальний момент, якщо й взагалі не допоміг запобігти трагедії.

Розселили нас швидко і комфортабельно — кімната на одного, на двох чоловік, потім обід — і в автобус. Де й поділася втома! Перед нами Індія!

Розповідає Юрій Васильович Кисленко, начальник цеху ДБК-3:

— Повернулися в готель близько дев'ятої вечора. Вражень було стільки... Та про все не розкажеш. Треба бачити все своїми очима, щоб зрозуміти наш стан.

З дев'ятої до десятої вечеря, так званий шведський стіл.

Близько одинадцятої вечора Олексій Іванович Гарай пішов у номер — ми поселилися з ним в одній 421-й кімнаті, а я вирішив трохи походити по холу.

Повернувшись, почав ділитися своїми враженнями з Олексієм Івановичем. Їх було багато, і ми допізна не спали. Десь близько другої години ночі вимкнули світло, і саме в цей час у коридорах почулися вигуки, тупіт ніг, ніби почалася бійка.

— Це не страшно,— вже сонним голосом промуркотів Олексій Іванович,— мене попереджали, що таке у них буває, і радили не висовувати носа в коридор...

І вони поснули. Поснули тоді, коли в підвалах готелю вже майже годину горіли склади, підсобні приміщення, телефонна станція...

НІЧНА ТРАГЕДІЯ

Згадує Станіслав Миколайович Дурицький, електрослюсар спецуправління механізації тресту № 1 Київпромбуду:

— Я крізь сон почув галас у коридорі, тупіт ніг, вигуки, але так солодко спалося, що прокидатися не хотілось. А потім у голові спалахнуло: «Сікхи... терористи!» І сну мов не було. В кімнаті сильно пахло димом, у двері щось дуже грюкнуло й затихло, потім знову голоси. Я хотів увімкнути світло. Немає. До телефону, щоб подзвонити Гараю, мовчить. Розбудив товариша, Володимира Миколайовича Ілліна, і відчинив двері. На мене навалився спочатку ядучий дим, а потім полум'я. Прожогом скочив назад і зачинив двері. Мовчки перезирнулися з Ілліним. Тоді обидва — на вікно. Але ж до землі не менше двадцяти п'яти — двадцяти семи метрів! Та за вікном балкон, а там буде видно, що робити далі. Головне зараз — на балкон! Вихід на нього — з холу! Кинулися відчиняти вікно... нічого не виходить. Не можемо зрозуміти систему його запорів. Під дверима кімнати велика щілина, куди завжди просувалася пошта, а зараз через неї вповзав дим, і дихати ставало важче й важче. Я скочив на стіл, що стояв біля вікна, і хотів розбити вікно ногою. Нога відлітала, ніби від щільної гуми. Ударив по вікну праскою — вона розпалася, а скло ціле. Ось коли я згадав добрим словом наші київські вікна, що розлітаються на скалки від протягу. Але ми були не в Києві, і в нашій кімнаті вже зовсім бракувало повітря. Відчував, ще хвилина-дві, і ми з Володимиром Миколайовичем знепритомніємо, а тоді... Отже, треба щось робити. Через двері дороги немає — вони вже тріщали від вогню, а вікно... Хотів розбити його телевізором, але японці роблять їх такими легенькими, що тільки мух бити. Нарешті погляд упав на тумбу, що стояла під телевізором, і... вікно піддалося. Вилізли з Ілліним на балкон. Видовище, скажу вам, жахливе. Готель у центрі вогнища. Знизу до нас добирається полум'я, а дим то навалиться, то розвіється вітром, і це давало можливість дихати.

З нашого балкона можна було перебратися на інші в обидва боки. Ліворуч у диму проглядалася пожежна драбина, по якій люди не спускалися, а ніби спливали. Далеко внизу крізь дим видно площу з безліччю людей і машин.

По балконах можна було дістатись і в праве крило готелю, а там у чотирьох кімнатах — окремо від основної групи — поселили кількох наших туристів. Серед них був і Гарай.

Володимир Миколайович задихався і почав пробиратися до пожежної драбини, а я повернув праворуч. Мене вела одна думка: треба повідомити наших про пожежу.

Один балкон, другий, третій. Далі балконів не було. Але вікно в номері відчинене, і я зразу ж ускочив у чужу кімнату. В ній — чоловіків чотири-п'ять, чи то негри, чи індійці — хіба в темряві добереш? Вони похапцем збирали свої речі. Прожогом я кинувся в двері і зразу ж опинився в хмарі диму. Полум'я в цьому коридорі ще не було. За моїми розрахунками, я потрапив саме в той коридор, де жили наші, але й часу на пошуки у мене залишилося обмаль. Боявся впасти, бо тоді все, загину і я, і вони.

Мацаю руками — стіни, стіни... Ось двері... Який номер кімнати, не видно. Затарабанив щосили кулаками:

— Пожежа!.. Пожежа!..

Пройшов понад стіною трохи далі. Знову двері.

— Пожежа!..

Потім знову двері. Дивувався, що ще не втратив свідомості. Нарешті двері відчинилися...

Згадує Іван Тарасович Юрчук, електрозварник Київського домобудівного комбінату № 3:

— Почну, мабуть, з вечора в «Сідхархті континенталі», бо якраз увечері мені випадково пощастило дізнатися про те, що набагато полегшило справу під час пожежі. Принаймні мені. Де б я не бігав, кого б не

піднімав з ліжок, добре знав, де вихід, куди тягти потерпілих.

Після вечері ми невеличкою групою не менше двох годин блукали вулицями Делі і з'явилися в холі готелю десь о дванадцятій.

Біля ліфта стояло кілька чоловік, і я вирішив підніматися на свій четвертий поверх пішки. Поміж поверхами звернув увагу на якісь дверцята. Цікаво! Зазирнув туди і потрапив у невеличкий коридор, а з нього зразу ж на балкон, з якого був вихід на пожежну драбину. Так що, бачите, звичайна цікавість, а вона врятувала життя не лише мені...

Прокинувся я від лементу в коридорі, в двері дуже стукали і щось кричали англійською мовою. Розбудив товариша і відчинив двері. Звідти валував дим, а в ньому, ніби старий Хотабич, стояв індус у протигазі і жестами просив іти за ним. Коли чую — мій товариш говорить:

— Ну, все, я побіг!

Був серед наших співвітчизників і такий. Прізвища його не називаю свідомо.

Хряснули двері, і я залишився сам.

Потім я вибіг у коридор. Ліворуч від мене горіла ліфтова шахта. За суцільним фронтом вогню побачив майже непритомну Наталку Сержанюк.

Із глибини коридора вигулькнули два пожежники у масках і два служителі готелю, всі були з ліхтариками. Кожен з них вів під руки потерпілого. Покликали й мене, щоб я йшов за ними. Я почав піднімати Наталку і попросив у них ліхтарика. Один глянув на Наталку й махнув рукою. Проте ліхтарик дав. Вони пішли, та й я знав, куди йти — до пожежної драбини, яку знайшов увечері. Біля драбини зустрівся з Ілліним. Він притягнув на балкон якусь незнайому кремезну жінку. Наталка на свіжому повітрі опритомніла. Потім вони почали спускатися, а я повернувся до тих, хто був в іншому кінці коридора. Це Гарай, Федоренко, Топчій, Кисленко і дві жінки — Кияниця та Мельничук. Та й екскурсовод наш теж була там. Та пробитися туди вже було неможливо...

У коридорі один худенький індієць у протигазі намагався вибити двері номера, але в нього нічого не виходило. Юрчук кинувся йому на допомогу. Вони вдвох навалилися на двері і вибили. В кімнаті у ліжках у неприродних позах і зовсім роздягнуті лежали дві японки — вони були мертві. Ще вибили одні двері — знову дві жінки,— понесли їх до пожежної драбини. На підлозі у коридорі лежав індієць. Його теж до драбини.

Нарешті сил у Юрчука не стало. Він хитався, як добре сп'яніла людина. Індієць затримав його на балконі:

— О'кей, о'кей,— мовляв, досить, і показав рукою на драбину. Мабуть, той індієць був правий. Якби Іван Тарасович ще раз зайшов до коридора, то вже не вийшов би...

Екскурсовод київської групи туристів Галина Іванівна Архипович, яка добре володіє англійською мовою, згадувала:

— Після вечері я не затримувалася у холі. В екскурсовода завжди стільки писанини, та й, крім неї, чимало роботи, так що часу на огляд «Сідхархта континенталю» просто не було. До того ж утома давалася взнаки. Але вже десь біля першої години ночі лягла спати. Тоді чую — кричать у коридорі: «Рятуйте росіян... Рятуйте росіян...» Накинула халатик і відчинила двері. Повз мене бігли люди. Мабуть, я ще не зовсім прокинулася, бо запитала: «Що сталося?» — «Рятуйся, божевільна!» — гукнув якийсь чоловік і, ухопивши мене за руку, потягнув за собою. Спустилися на землю службовим ходом. За кільцем поліції, які оточили площу, знайшла наших. Спочатку їх було шість чоловік, тоді вісім, дванадцять... Бачу, на площу мов виринають Черній, Самохін, Юрчук, Іллін, і кожен когось веде або тягне за собою. Мов автомат, ходжу і перераховую нашу групу. Закінчу і починаю знову. Нарешті зібралося двадцять шість чоловік... А в групі тридцять два. Де решта?.. У цьому стовпотворінні на площі? Чи, може... Мене проймав жах.

Тим часом пожежа вже охопила не тільки хол і ресторани. Горіли перший і другий поверхи, майже до самого верху охоплене полум'ям ліве крило готелю... Залишився тільки квадрат угорі, в правому крилі будівлі. Та квадрат швидко зменшувався, бо на нього наступав вогонь і знизу, і зліва, а в цьому квадраті шість радянських туристів...

ВИПРОБУВАННЯ

Розповідає Юрій Васильович Кисленко:

— Славко Дурицький затарабанив у двері, і ми з Олексієм Івановичем прокинулися, як по команді. Славко не зайшов до нас у кімнату, а ввалився. Він уже задихався. І зразу ж у ванну. Приводив себе до тями, підсунувши голову під холодну воду.

Спробували увімкнути світло. Немає. Телефон мовчить. Через якусь хвилину закінчилася холодна вода. Знайшли огарок свічки і швиденько одяглися.

— Юрію Васильовичу,— звернувся до мене Олексій Іванович,— треба спробувати проскочити до нашого гіда, вона поруч в 419-му номері, в 422-му — наші дівчата Кияниця й Мельничук, в 423-му — Федоренко і Топчій...

Треба — то треба. Кисленко намочив рушничок гарячою водою — холодної вже не було,— обмотав собі носа й рота і вийшов у коридор. І зразу ж пощастило. Біля стіни лежав ліхтарик. Він ухопив його і чимдуж у 419-й номер, де мешкала Архипович. Кімната була відчинена, та її не було. Затарабанив у 422-й, до Кияниці і Мельничук,— вони не відчиняють, бояться.

— Дівчата! Це я, Кисленко! Пожежа...

Відчинили двері, почали одягатися. Юрій Васильович знову в коридор, треба ж підняти в 423-му Федоренка й Топчія. Кинувся туди і зіткнувся з Федоренком. Виявляється, їх розбудив служитель готелю. Топчій слабує на серце і, тільки дихнув димом, мало не втратив свідомість. Федоренко передав Топчія індійцю, а сам пішов будити інших.

Зібралися в нашому 421-му номері Гарай, Кисленко, Федоренко, Дурицький, Мельничук і Кияниця.

Олексій Іванович послав Кисленка і Федоренка оглянути той службовий хід, який він знайшов, щоб можна було йти з дівчатами. Він виявився закритим. Вибити двері не вдалося. Повернулися до кімнати. Федоренко вирішив перевірити той шлях, яким індієць повів Топчія. Та рухатись тут без

протигаза було неможливо, бо вже й стіни в коридорі горіли.

— Все, товариші, шлях через коридор відрізаний,— зупинив усіх Олексій Іванович. — У нас один вихід. — Усі, не змовляючись, подивилися на вікно, яке вже облизували язики полум'я. — Так, ви правильно зрозуміли, через вікно. Тільки не через це. Воно, бачите, вже горить. Зараз усі в 423-й номер. А там подивимося. Головне зараз — це спокій. Тільки розгубимося, загинемо всі...

Звичайно такий спокійний, тихий ніби, Гарай сьогодні був зовсім інший. Чіткість команд, командирські нотки в голосі, які виключали будь-які заперечення.

В 423-й кімнаті дихалося легше. Менше диму, та й полум'я ще не облизувало вікон. До того ж двері закрили килимком.

— Рвати простирадла і зв'язувати в канат,— розпорядився Олексій Іванович, потім до Дурицького: — Славко, ти маєш досвід, займися вікном...

Та Дурицькому й цього разу не вдалося відчинити вікно. Федоренко ухопив важке крісло, розмахнувся, і міцні шиби розлетілися...

Площа перед готелем, на якій вирувало море з людей і машин, здавалася на такій глибині, що паморочилася голова.

Пожежники досить енергійно гасили хол, струмені води досягали ресторану, що над холом, та ледь зачіпали водою перший поверх.

Полум'я витягувалось, підбираючись до їхнього вікна.

— Канат готовий,— доповів Дурицький.

Глибоко внизу помітили козирок, що нависав над центральним входом, вирішили спускатися на нього.

Простирадла, з яких робили канат, благенькі і зовсім непридатні для аварійно-рятувальних робіт. Але іншого виходу не було.

— Я випробую канат,— почав Гарай.

— Ви дуже легенький, треба добру вагу,— заперечив Федоренко,— тому випробую я...

Володимир Васильович зник за вікном і відразу ж розчинився у диму. Справа в тому, що козирок проглядався тільки тоді, коли порив вітру розганяв дим. Так що Федоренко пірнав у задимлену безодню.

— Аго-ов! — почулося знизу. — Давай! — кричав Федоренко.

Канат витримав.

Другим пішов Гарай, щоб потім вони удвох могли підстраховувати дівчат... Останніми повинні були спускатися Кисленко і Дурицький.

Вдало дістався козирка і Олексій Іванович. Черга за Кияницею.

Дівчата є дівчата. До болю шкода було їх. Ну, тільки уявіть собі цю картину! Палаюче провалля — і ти власними руками штовхаєш у нього жінку. А який вихід, коли двері кімнати вже тріщали від вогню? Юрій Васильович умовляв, як міг, показував, як треба перебирати руками на канаті...

— Я зрозуміла... Я зрозуміла... — майже пошепки говорила Наталка і весь час кивала головою. — Так і зроблю... Так і зроблю...

Згадує Наталія Кияниця, науковий працівник Києво-Печерської лаври:

— Мені важко згадувати ту ніч у Делі. А якщо відверто, то й не хотілося б. Та коли треба... Поїздка до Індії вразила мене. Чемність індійців, їхня доброта, яка так і світиться в очах. Та що там говорити, адже більшість нашої групи — ті, що були в лівому крилі готелю — врятувалися тільки завдяки їм. Серед індійців теж є загиблі. Вони гинули, рятуючи інших... Принаймні тих, що могли. А ми тоді, тобто наша шестірка? Ми були відрізані вогнем, як ви вже знаєте, від усього білого світу, і загибель здавалася неминучою. Тільки витримка наших чоловіків допомогла нам урятуватися. Хоч Кисленко й розказав мені, як треба перебирати руками на канаті, щоб спуститися на козирок, радив не дивитися вниз, а тільки перед собою... Та коли зависла над прірвою, забула про все. Перебирала руками, а потім з жахом відчуваю, що пальці самі розтискуються, вдіяти з собою нічого не можу... Виявляється, за мить падіння можна ще встигнуть подумати. «Ось зараз я почну падати... Але це не страшно, там унизу Гарай та Федоренко — вони мене спіймають... — А потім здивовано: — А чому я так довго лечу?..» Бо здавалося, що лечу вічність...

Вона впала таки на перехрестя рук Федоренка і Гарая, але дуже вдарилася ногою об залізобетонний козирок. В цю мить щось їх штовхнуло, і вони попадали. Біля них лежало тіло індійця. Він був мертвий. Мабуть, зірвався з верхніх поверхів. А коли б він упав просто на них?..

Наталку віднесли на край козирка, намагалися посадовити, та нога палала в неї вогнем, руки, порізані склом, кровоточили... Раптом вона звела очі на вікно, де ще залишилися наші, й закричала. Зверху летіла Тоня Мельничук. Вона летіла долілиць, широко розкинувши руки.

Наталію Кияницю доповнює Дурицький:

— Ми бачили, що Наталка не втрималася на канаті і зірвалася. Як умовити Тоню спускатися тим же шляхом?.. А в кімнаті вже була неймовірна жарота. Рятувало те, що вітерець дув прямо у вікно і хоч трохи давав дихати...

Тоню таки умовили, хоч як пручалася, але невдовзі, після того, як тільки зависла на канаті, вона втратила свідомість. Широко розкинувши руки, мов збиралася спланерувати, вона пірнула в дим.

Ми з Юрієм Васильовичем заніміли.

— Давай ти, Славко,— нарешті вичавив з себе Кисленко. — Виходу немає, а тут ми більше двох хвилин не протримаємося.

— Ні, давай ти,— заперечив я.

— Славко, я ніколи не пробачу собі, якщо ти загинеш...

— Я теж не пробачу собі, якщо загинеш ти...

Пішов Юрій Васильович. Ухопився за канат, перекинув своє тіло через підвіконня... Опустився не більше ніж на три метри, як канат на згині через вікно затріщав. Кисленко намагався повернутися назад у кімнату, різко перехопив руку вгору і цим прискорив розрив линви. З вікна третього поверху палахнуло полум'я і ніби проковтнуло його. Дурицький залишився сам. Канат обірваний, двері диміли, килимок під ними горів, але страху не було. Точніше, він був, але не паралізував його. Скоріше інтуїтивно він глянув на ліжко. «Матрац!»

Обидва полетіли за вікно. Може, це пом'якшить падіння?.. Полетіли на козирок покривала, подушки, якесь лахміття...

— Стрибай, Славко! — вже кричали знизу Гарай і Федоренко. — Стрибай, ми підстрахуємо.

Скочив на підвіконня. Потім сів, опустивши ноги за вікно. Ще встиг подумати: «Треба відштовхнутися, щоб не зачепитися за підвіконня нижніх поверхів.» І відштовхнувся від вікна...

Він ніколи не робив карколомних стрибків, ніколи не стрибав з парашутом, але багато разів бачив, як це робиться, по телевізору. Єдине, чого боявся, це щоб біля самого козирка не було диму, щоб устиг роздивитися, підібрати ноги і стати на них...

Славко приземлився прямо на матраци, які підклали Гарай і Федоренко, і впав на руки. Болю ніякого не відчував. Ліворуч від нього лежали закривавлені Тоня й Наталка: Тоню теж встигли підстрахувати. Поруч з ними сидів Юрій Васильович.

— Чого ти сидиш?! — Дурицький до нього. — Треба стрибати на землю!

До землі теж чимало — відстань двоповерхового будинку.

— Я не в змозі ворухнутися,— відповів Кисленко. — Може, зламав ногу?

Пожежна машина з довгою стрілою вже подавала на козирок люльку. Вона була невеличка, на два чоловіки, та вони поклали в неї жінок, а самі, як бджоли, обліпили її збоку. Машина заревіла від перевантаження, але опустила їх на землю...

Олексій Іванович Гарай:

— Нарешті ми всі разом. Всі тридцять два чоловіки і екскурсовод. Приліпилися в кінці площі. Одягнуті хто як. Та головне — живі! Найдужче постраждала Тоня Мельничук, вона дуже стогнала й час від часу втрачала свідомість, трохи краще було Наталці Кияниці і Кисленку. Наш гід, Галина Іванівна, побігла кудись і знайшла представників фірми «Меркурій». Вони запропонували розселити нас по чотири чоловіки в різних готелях. Ми відмовилися. Розселити? А тоді?.. Де шукати їх узавтра? Як зібрати? Адже чуже місто, чужа країна...

Кореспонденти не давали нам спокою. Їх дивувало, що росіян аж тридцять три чоловіки і всі залишились живі.

Головне зараз — відправити у госпіталь Тоню й Наталку. Не завадило б і Юрія Васильовича. Машини швидкої допомоги, хоч і чимало їх приїхало, не могли впоратися з потерпілими.

В госпіталі, а точніше там, куди їх привезли, почалася «друга дія» їхніх пригод. Уявіть собі великий зал... мов на вокзалі, в якому, ніби у мурашнику, кишать люди. Це приймальня лікарні для бідних. Прямо долу лежать люди, і хворі, і ті, хто постраждав у готелі «Сідхархт континенталь» під час пожежі. Пройти неможливо, і можна було тільки дивуватися, як вдається обслузі не тільки пересуватись по залу, а ще й підносити нових потерпілих, десь знаходити для них місце. Кисленко намагався підбадьорювати дівчат, як міг, шуткував. Та їм, а особливо Тоні, було не до жартів.

Нарешті підійшло троє... Дівчат понесли до палати, а він вирішив їхати в готель до нашої групи. Десь же їх поселили. Рупії були, тому викликав таксі.

Згадує Тоня Мельничук, працівник ДОК-6:

— Це ми вдома звикли називати: палата. В лікарні для бідних все виглядає інакше. Уявіть собі довгий брудний коридор, а обабіч у стінах ніші. У кожній ніші лежить хворий або постраждалий від пожежі. Обслуговують тут такі ж бідні люди. Вони добрі, лагідні, здається, що згодні віддати свої сили й здоров'я, аби тобі було добре. Але ж цього дуже мало для людини, яка стрибнула з висоти понад двадцять метрів на залізобетонний козирок. Біль у всьому тілі був такий, що я марила. В голові роїлися різні думки. Перед очима увесь час стояв Київ, син, чоловік, друзі. З особливою гостротою я зрозуміла, що таке Батьківщина, і тільки одна думка про те, що я залишуся тут назавжди, доводила мене до відчаю.

Нарешті до мене підійшли, взяли за руки і ноги — понесли у якийсь темний підвал. «Це й усе!? — стукало в голові. — Оце й усе!..» А в підвалі, як виявилося, був рентген. Вирок рентгенолога розчавив мене: перелом хребта в трьох місцях, роздроблена п'ятка правої ноги. Ви уявляєте?! І тут, здавалося, у хвилини найбільшого розпачу чую російську мову. Я ладна була схопитися й бігти до цього чоловіка назустріч. Боялася, що він піде, не знайшовши мене. Та він знайшов. Це був представник Радянського посольства...

Її перевезли в лікарню, де вже лікували за гроші. Окрема кімната, телевізор, телефон, потрібні ліки, і медсестра з'являється з першого виклику.

Наталку Кияницю повезли в інший госпіталь, теж платний, та вона через три дні приєдналася до туристської групи і таки щось побачила в Індії. А Тоню Мельничук, яка два тижні пролежала в лікарні, повезли на аеродром, коли група вже відлітала...

В ті дні всі центральні індійські газети, такі як «Телеграф», «Таймс оф Індія», «Хіндустан таймс» та інші, присвятили перші полоси своїх газет пожежі в делійському готелі «Сідхархт континенталь». Більше п'яти годин бушувала пожежа, і за цей час першокласна будівля перетворилася на руїну. В готелі в цю трагічну ніч проживало 186 чоловік. 38 чоловік загинуло відразу: або згоріли живцем, або розбилися об асфальт, вистрибуючи з вікон, або задихнулися в ядучому диму. Наступного дня в госпіталі померло ще 10 чоловік, через день 16. Серед загиблих громадяни ФРН, Аргентіни, США, Японії, чимало дипломатів і бізнесменів. Газети сповіщали, що загинули і двоє радянських туристів. Кореспондент газети «Известия» в Делі А. Ахмедзянов звернувся за роз'ясненням до полковника, який командував пожежниками тієї ночі.

— Ні,— відповів він. — В складних умовах ваші співвітчизники діяли організовано і розумно і рятували не тільки своїх, а й усіх, кого тільки могли. Ніхто з ваших не загинув, і навіть коли один з них вистрибнув із вікна на дах вестибюля, друзі підхопили його, він залишився цілим і неушкодженим...

Це теж не зовсім так. Станіслав Миколайович Дурицький поранив ногу, має невелику тріщину в хребті, але, ясна річ,

залишився живим і навіть уже працює. Як і Кисленко та Тоня Мельничук і Наталія Кияниця. Але саме за останній стрибок Дурицького з четвертого поверху індійські газети прозвали радянських туристів «стрибаючі росіяни».

Надзвичайний випадок. Він не планується, його не можна передбачити, він виникає стихійно, як вибух. Але саме надзвичайний випадок здатний освітити все твоє минуле: хто ти? що ти є? — а життя стиснути в мить. Тут немає ні початку, ні кінця. Тут є просто Мить. І якою вона буде? Як поведешся ти в екстремальній ситуації? Чи тікатимеш, рятуючи своє життя, чи, може, згадаєш, що навколо тебе люди і вони чекають твоєї допомоги?..

Спеціальна комісія в Делі почала розслідування, дошукуючись причин пожежі. В останній день перебування нашої туристської групи в Індії комісія ця приїхала в готель, де проживала тоді група.

Цікаве почалося відразу. Комісія привезла з собою біблію і коран, щоб свідки залежно від віросповідання присягалися або на тому, або на тому, що говоритимуть правду, тільки правду і нічого, крім правди. Уявляєте? Так наші знайшли вихід. Писали: «Я, радянська людина, клянуся іменем свого народу говорити правду, тільки правду і нічого, крім правди...» Комісія погодилася.

Питання, які ставилися, дивували. Ну, ось, наприклад, таке: «Як і чому ви врятувалися?»

Ну, «як?» — їм розповіли. А «чому?» — на це Кисленко сказав так:

— Жити хотілося. А хотілося тому, що жити варто...

Третього лютого 1986 року літак індійської авіакомпанії «Боїнг-707» розбігається по полю делійського аеропорту і піднімається в надхмарну вись. Курс — Москва. На його борту тридцять два радянських туристи і один екскурсовод.

В. Гурін. Чорнобиль. Попередження

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ

ЛЮДМИЛА СКИРДА

ЕПОС РЕВОЛЮЦІЇ

Великий Жовтень... Визначальна, стрижнева подія в історії людства, «это от рабства десяти тысячелетий к векам коммуны сияющий перевал», як напрочуд лаконічно і точно сформулював сутність революції Володимир Маяковський. Жовтнева революція в буквальному розумінні цього слова визначила соціально-політичний клімат XX сторіччя, стала могутнім корелятором етичних та естетичних шукань нашого віку в усіх без винятку національних культурах планети. Чим далі відступають від нас буремні роки революції, тим глибше і рельєфніше розкриваються перед нами колосальні внутрішні потенції цієї історичної акції, її неперехідна роль у боротьбі людства за соціальну свободу і суспільний прогрес. Одне з найпринциповіших завдань революції, від вирішення якого багато в чому залежав подальший процес утвердження соціалістичних ідей,— перебудова людської свідомості, що віками складалася в умовах експлуататорського суспільства.

В. І. Ленін розвинув марксистське вчення про людину в умовах нової суспільної формації, наголосивши на ідеї всебічного гармонійного розвитку особистості, реалізації її творчого ставлення до світу, повного самовираження неповторної людської індивідуальності. Вже перші дні революції показали, що процес формування нової людини невід'ємний і від процесу формування соціалістичної культури, літератури і мистецтва. Як би не намагалися наші опоненти всіх мастей за кордоном довести, що Жовтнева революція стала перешкодою на шляху мистецького розвитку, жива практика культурного будівництва тих років є найкращим запереченням таких фальсифікацій. Навіть більше, вона стала запереченням цілого ряду буржуазно-ідеалістичних філософських концепцій і серед них теорії загибелі культури О. Шпенглера, що здобулася на широкий розголос в колах декадентів, занепадницької інтелігенції. Цим песимістичним, псевдонауковим прогнозам недвозначно чітку відповідь дав В. І. Ленін у ряді своїх робіт, у виступі на III з'їзді РКСМ, зокрема у проекті резолюції, підготовленій у зв'язку зі з'їздом Пролеткульту. Невелика за обсягом, лише на одну сторінку, ця робота містила в собі глибокий марксистський аналіз ідеологічної ситуації в країні, вказувала шляхи планомірного розвитку пролетарської культури.

Ленінська концепція культури відіграла величезну роль у формуванні процесу художнього розвитку, що супроводжувався гострою боротьбою різнохарактерних естетичних ідей, літературних тенденцій і течій, драмами окремих людських доль. Ні за яких умов цей процес не міг відбутися блискавично швидко, тому що був невід'ємний від формування нових людських відносин, а це, як відомо, виявилося справою набагато довготривалішою, ніж укладання відносин виробничих. Як справедливо зазначає Н. І. Дикушина у фундаментальному дослідженні «Жовтень і нові шляхи літератури»: «З перших днів революції в літературі, мистецтві, естетиці відбився головний конфлікт епохи — зіткнення двох світів, двох ідеологій, конфлікт, що на багато років наперед визначив розвиток радянської і — ширше — світової літератури».

Для розуміння літературного і мистецького процесу, його специфіки і водночас об'єктивної закономірності велику роль відіграють роботи та виступи В. І. Леніна, присвячені конкретизації принципів суспільного життя та нової ідеології. Згадаймо, зокрема, промову на XI з'їзді партії у 1922 році, в якій підкреслювалось: «В народній масі ми все ж капля в морі, і ми можемо управляти тільки тоді, коли правильно виражаємо те, що народ усвідомлює. Без цього Комуністична партія не буде вести пролетаріату, а пролетаріат не буде вести за собою мас, і вся машина розвалиться» (ПЗТ, т. 45, с. 105). Осягнення історичної обумовленості цих діалектичних зв'язків, здатність відчути їх, зрозуміти їхню сутність, а відтак з правильних політичних позицій показати, відбити у художньому творі — в комплексі саме цих проблем поставало творче завдання перед літераторами, які прагнули «співати по-революційному». Цікаво, що на сторінках першого українського радянського літературно-художнього журналу «Мистецтво» в статті з характерною для того часу назвою «Революція як джерело» Василь Чумак писав: «В добу ж революційної дії єдине мислиме і застерігає собі право на існування — мистецтво: те, що — плоть від плоті, кров від крові — виникає з революційної дійсності, мистецтво, на шовкових прапорах

якого червоними літерами вигаптувано гасла:

Революція як джерело!
Революція як творчий об'єкт!

Це мистецтво народжується! Воно є. Иде. Вітаємо ранок його!»

Павло Тичина, Володимир Маяковський, Василь Еллан, Сергій Єсенін, Володимир Сосюра, Дем'ян Бєдний, Іван Кулик... Назустріч революції вони йшли різними шляхами, але їхня творчість має багато спільного, і передовсім пафос життєствердження, відданість революційним завоюванням, віру в соціалістичне майбуття. Проблема утвердження на позиціях пролетарського світогляду для цих поетів вирішувалась однозначно — назавжди з революцією.

Так, незважаючи на неймовірні труднощі, що стояли на порядку денному суспільного, політичного та економічного життя, революційна література дала свої перші й обнадійливі паростки, неухильно простуючи крізь нечувано строкату полігамність літературних течій до консолідації творчих сил на основі вироблення єдиного художнього методу радянської літератури, методу соціалістичного реалізму.

«Ми не боїмось наших помилок,— говорив Ленін. — Від того, що почалася революція, люди не стали святими. Безпомилково зробити революцію не можуть трудящі класи, яких віками пригноблювали, забивали, насильно затискали в лабети злиднів, темноти, здичавіння». Ленін підкреслював, що «на кожну сотню наших помилок, про які кричить на весь світ буржуазія та її лакеї... припадає 10000 великих і геройських актів — тим більш великих і геройських, що вони прості, невидні, заховані в буденному житті фабричного кварталу або глухого села, вчинені людьми, які не звикли (і не мають можливості) кричати про кожний свій успіх на весь світ» (ПЗТ, т. 37, с. 58).

Вдумаймося у ленінське визначення ситуації, у слова про «великі і геройські акти». Хіба не вказують вони прямо і безпосередньо на героїчну ситуацію в країні, ситуацію, невіддільну, за Гегелем, від героїчного стану світу? Тут ми надибуємо якнайтісніший зв'язок між соціально-історичним явищем і явищем естетичним. Цікаво отож звернутися до першоджерел і, як радив В. І. Ленін, перечитати Гегеля матеріалістично.

В естетиці Гегеля важливе місце посідає розробка поняття «світовий стан». За Гегелем, це надзвичайно істотна субстанціональність, що всередині духовної дійсності встановлює зв'язки між усіма її явищами. Для мистецтва оцей загальний стан світу є передумовою виникнення і розгортання індивідуальної дії і відповідних їй характерів. Так, у «Лекціях з естетики», у розділі «Ситуація» філософ стверджує: «Мистецтво в цьому зв'язку не повинно просто відтворювати всезагальний стан світу, а повинно перейти від цього невизначеного уявлення до образів, що втілюють цілком визначені характери і дії». Та ще більший інтерес у зв'язку з поняттям «світового стану» викликає коло питань, що дає уявлення про принцип історизму в естетиці Гегеля. Зокрема, він вважає, що існують дві історичні форми, в яких загальний світовий стан знаходить конкретні форми існування. Це героїчний і прозаїчний стан світу. Перший він пов'язує з античністю, другий — з сучасністю. Героїчний стан світу, на думку філософа, характеризують такі риси, як цілісність суб'єкта, відповідальність його за свої дії і їхні наслідки, тісна єдність між суб'єктом і обставинами, в яких він існує, тобто станом світу, пластична тотальність індивіда і світу, з яким він внутрішньо органічно зливається. Це той стан, що, за словами Енгельса, породжує титанів сили і пристрасті. Героїчний стан світу Гегель тісно пов'язував з виникненням епічного мистецтва, зокрема гомерівського епосу. Як же, в який спосіб ця модель екстраполювалась на незнаний у світовій історії досвід соціалістичної революції?

Вся природа, весь суспільний розвиток, за словами Леніна, доводили людству «не тільки ідею руху, а й саме руху з поверненнями до вихідних пунктів, тобто діалектичного руху» (ПЗТ, т. 29, с. 290). Саме таке «повернення до старого» відбулося в розвитку художньої культури, коли впритул наблизилась, стала реальністю велика соціальна буря, що супроводжувала перелом від капіталізму до соціалізму, від передісторії до істинної історії людського суспільства. Це повернення полягало у відродженні епічної свідомості, здавалося б, давно вичерпаної в ході суспільного розвитку. Знаменно, що письменники, які стояли біля витоків нової соціалістичної культури, гостро відчували життєвий характер викликаних революцією змін у мистецькому житті, правильно розуміли завдання, що постало перед тогочасними літераторами, — оспівати «красу нового дня» (П. Тичина). О. Толстой заявляв: «...Ми відкидаємо історичний самоплив. Ми занурюємось в історію, в надра природи, в надра класів, в надра сонливих людських душ...» У своїх спогадах Г. Коцюба говорить про вимоги, які ставив до великого літературного журналу В. Еллан: «Белетристика має бути пройнята соціальним. Це основне. Перевагу давати творам, де відбивається в якійсь мірі революція. Поезія. Так само. Пафос боротьби. Уникати по змозі лірики...» («Вісті ВУЦВК», 1925, 6 грудня).

Героїчний стан світу диктував свої естетичні закони: дійсність вимагала відтворення подій з позицій революційного історизму; процес демократизації культури наповнював новим змістом ідею народності. Гостро було поставлене питання про створення єдиного народного мистецтва, позбавленого рецидивів елітарності та естетства: визначальної ролі в розвитку літератури набував пафос революційного гуманізму, який тісно пов'язувався з історичним підходом до дійсності, з проблемою опанування класичної спадщини, з умінням бачити стрижневі тенденції розвитку історії. «Історію творять тепер самостійно мільйони і десятки мільйонів людей»,— говорив В. І. Ленін (ПЗТ., т. 36, с. 78).

Отже, революція всебічно сприяла, в прямому розумінні цього слова спонукала поетів до створення епічних полотен, ставила митців перед необхідністю мислити глобально, історично, масштабно.

У нашому літературознавстві існує давня

думка про те, що період перших післяреволюційних років радянської поезії характеризується могутнім спалахом лірики. Так, скажімо, Л. І. Тимофєєв стверджує, що «в перші роки для художнього освоєння революції характерне було суб'єктивне її осмислення, емоційне її сприймання. В літературі переважало прагнення виявить перш за все ставлення письменника до революції, а це вело до розвитку ліричних жанрів».

Безперечно, такий погляд на поетичний процес може бути аргументовано вмотивований хоча б тому, що в цей час справді в поезії спостерігається інтенсивний розвиток ліричних жанрів. Та, гадаємо, мають рацію і ті дослідники, які роблять акцент на епічній тенденції розвитку літературного процесу тих літ, виходячи не з жанрових ознак, а радше з прикмет естетично-стильових. Справді, з одного боку — активний процес «продукування» окремих віршів, з другого — явне послаблення в них саме ліричної природи. Гегель підкреслював, що в центрі ліричного твору повинен стояти конкретний суб'єкт, поет, що, власне, він і є змістом ліричного твору. На відміну від епічного поета, який тяжіє до об'єктивного зображення, лірик прагне, попри все, виразити свою індивідуальність, свої душевні переживання, своє ставлення і до суспільства, і до світу взагалі.

А ось досить точна, на нашу думку, характеристика післяжовтневої лірики, що її пропонують автори першого тому «Історії російської радянської поезії» (1983 р.): «Підкреслену відмову від органічного для ліричної поезії особистісного самовираження не можна пояснювати лише впливом групових декларацій (хоча вони, звичайно, відіграли свою роль). Поезія чуйно сприйняла одну з найсуттєвіших особливостей суспільної самосвідомості революційної епохи, коли народ став головною дійовою особою історії, і відгукнулась в притаманному тому часові дусі крайнього максималізму. В романтично узагальненому контурі нового героя навмисно нівелювались прикмети ліричної індивідуальності. Поезія перш за все прагнула виявити головні його особливості: злиття з революційними масами і народжену перемогою революції впевненість у своїх силах, радісне відчуття безмежності своїх творчих можливостей». Отже, як бачимо, лірична поезія існує, але її родові ознаки зазнають певної модифікації, очевидно, саме під впливом нової епічної свідомості, покликаної до життя в роки революції «героїчним станом світу». Скажемо точніше, ті поети, що їх, за образним висловом, вела історія, першими відчули потребу «епічного». Блок і Маяковський у Росії, Тичина і Сосюра на Україні — їхня художня практика не лише синхронно точно потвердила наростання епічності в літературі, а й багато в чому випередила художній процес, продемонструвавши на тлі романтично-планетарної, космічно-піднесеної поезії відчутне тяжіння до реалістичної конкретності, до зображення людського в людині. Більше того, як показує творча еволюція цілого ряду українських поетів, саме на рівні епічних творів відбувалися зрушення в напрямку увиразнення світоглядної і громадянської позиції поеми М. Семенка «Тов. Сонце», В. Поліщука «Дума про Бармашиху», «Ленін», М. Йогансена «Комуна», О. Слісаренка «Комунікація» та багатьох інших.

Характер ідейно-стильових шукань в українській радянській поезії цього періоду відбивають твори П. Тичини, В. Сосюри, М. Рильського, В. Еллана, М. Терещенка, І. Кулика...

Одним з найцікавіших, своєрідних процесів у розвитку післяреволюційного епосу видається процес, пов'язаний з темою космосу. Вплив так званого «космізму» в той час позначився і на суміжних мистецтвах — живописі, музиці, скульптурі тощо. Деякі дослідники генезис цього явища ведуть від пролеткультівських платформ, інші, на нашу думку, цілком слушно вбачають його витоки у посиленні революційно-романтичної тенденції в літературі. Цікаво, що і ті, й ті трактують «космізм» як явище в повному розумінні закономірне і співзвучне психологічній атмосфері окриленого революційним поривом життя. Впадає в око і той факт, що поети, які стояли часто на абсолютно протилежних естетичних позиціях, з однаковим ентузіазмом віддавали данину цій темі. Показовий щодо цього приклад Володимира Маяковського та Сергія Єсеніна. Ось, наприклад, рядки зі знаменитої «Містерії-буф»:

Мы — зодчие земель,
планет декораторы.
Мы — чудотворцы,
лучи перевяжем пучками метел,
чтоб тучи небес электричеством
вымести.
Мы реки миров расплещем в меде,
земные улицы звездами вымостим.

Якщо для футуриста Маяковського така «глобальність» світовідчуття була неодмінною складовою футуристичної геральдики, то для Сергія Єсеніна, співця російського села, роздуми, висловлені в естетичному трактаті «Ключі Марії», здавались зовсім не властивими: «Простір буде переможений, і в свій творчий малюнок світу люди, як в інженерний план, вдмухнуть відчутні грані будівництва. Повітряні рифи очам повітряних корабельників будуть видні так само, як рифи підводні. Скрізь будуть розставлені віхи для безпечного плавання, і людство буде перегукуватись з Землі не лише з близькими йому супутниками, а з усім Всесвітом у всій його безмежності». Першим поетичним відгуком поета на Жовтневу революцію була поема «Інонія», герой якої велетень богоборець, що наділений чи не космічною силою. «Подыму свои руки к месяцу, раскушу его, как орех...», «Коленом придавлю экватор и, под бури и вихри плач, пополам нашу землю-матерь разломлю, как златой калач». Ці мотиви звучать і в ряді інших творів поета.

Що ж шукали в космосі такі різні Маяковський і Єсенін, Хлєбников і Бєдний, Сосюра і Семенко, Тичина і Слісаренко? Треба відзначити, що при відчутній етимологічній спільності пошуку шлях у кожного до мети був самостійний і надзвичайно своєрідний. Скажімо, Велемир Хлєбников у поемі «Ладомир», яку Маяковський назвав «прекрасною книгою», прагнув відтворити пев-

ний абсолют — науково побудоване людство. Цю формулу допомагає краще зрозуміти думка поета, висловлена в його статті «Наша основа»: «...Комплекс властивостей, що ми їх раніше приписували божествам, досягається людством в процесі вивчення самого себе, а таке вивчення і є не що інше, як віра людства в людство». Отже, хлєбниковський «космізм» запліднений революційною ідеєю перебудови всесвіту. Поет переконаний, що «всегда, навсегда, там и здесь, Всем все, всегда и везде! — Наш клич пролетит по звезде», що «Мы в недрах пронесем Неву Тушить пожар созвездья Псов» і т. д. Як і інші поеми цього часу, «Ладомир» переповнений «потопами» (згадаймо у Маяковського в «Поетохроніці» перший день робітничого потопу); пожежами («Розносить буря всесвітній пожар...» в поемі Семенка, «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем» у Блока); світовими циклонами («Космічний оркестр» у Тичини) тощо. Але є в поемі абсолютно свій аспект — прагнення поєднати, здавалося б, непримиренні поняття хаосу і гармонії, інстинкту і розуму, природної стихії і наукової творчості:

Это шевствуют творяне,
Заменивши д на т,
Ладомира соборяне
С Трудомиром на шесте.
Это Разина мятеж,
Долетев до неба Невского,
Увлекает и чертеж,
И пространство Лобачевского.

В іншому фрагменті поеми читаємо: «Черти не мелом, а любовью Того, что будет, чертежи». Тут важливий етичний момент. Таким чином, концепція космосу у Хлєбникова постає як своєрідна модель «божественного вибуху», який вражає читача величністю наслідків і загадковістю процесів, що відбуваються всередині нього. Цікаве трактування цього образу знаходимо у Р. Дуганова: «Божественний вибух означає одночасно і руйнацію, і творення, знищення і відродження, хаос і космос. Більше того, вибух у хлєбниковській натурфілософії є природним і нормальним станом природи. (Що, зазначимо в дужках, цілком узгоджується з сучасними космологічними уявленнями...!) Тому божественний вибух, трактований як образ революції, повинен говорити нам про єдність історії і природи, але єдність не остаточно завершену, а самосуперечливу, єдність в становленні і боротьбі» («Вопросы литературы», 1985, 10).

Очевидно, в «космічному» епосі революційної епохи етико-соціальний інтуїтивізм Хлєбникова був справді унікальний. Ще один цікавий аспект погляду на проблему пропонує Павло Тичина в поемі «У космічному оркестрі». Справді, читаючи поему, «відчуваєш, що Тичина свідомо живе в епоху Ейнштейна, Планка, Резерфода й Бора» (В. Юринець), проте, на думку поета, не наука, а соціальна ідея згармонізує світ, ідея свободи, рівності і братерства, яку поет хотів би подарувать «усім планетам, всім сонцям». Якщо Маяковському космос видавався гігантським будівельним майданчиком, місцем прикладання звільненої енергії 150 мільйонів, Хлєбникову — вселенською колбою, в якій відбуваються життєдайні реакції, то поет-музикант Тичина вчував тут ритми нової організованості і дисципліни, бачив царство стрункої системи, що асоціювалося в нього з залізними законами соціальної необхідності. Але йдеться не про механічну рівність безликих одиниць, скажімо, як у Семенка, не про шереги роботів. Саме тут, у космічних висотах, Тичина «прославив нових велетнів, «кучерявих» і юних серцем людей, яких народить революція, яких сформує комунізм» (Л. Новиченко). Оцей пафос «соціального» в поетичному освоєнні космосу надавав поемі Тичини глибшого, вагомішого змісту, що і забезпечило цілому ряду фрагментів поеми сучасне звучання й через роки.

Поема Сосюри «В віках» ніби продовжує останні рядки поеми «Навколо»:

Ми зиму обернемо у літо
І землю шпурнемо до сонця...
Сплетемо вінки із комет,
На Марсі зробимо мітинг.
Вперед, вперед,
Динамічні Комуни діти!..

Герой поеми живе на одній з планет Сонячної системи. Можливо, це Марс, що він його згадує неодноразово, але не робить жодних уточнень щодо конкретного місця свого перебування. Безмір Всесвіту оточує людину: «Громами Балтик рипають просторів двері, і під ногами Всесвіт скавучить...» Оцим «скавучить» поет хоче підкреслити, що його герой не розчавлений величчю світобудови, а навпаки — почувається повноправним господарем галактики, приборкувачем космічної стихії:

А я такий наївний і щасливий
гукаю в огненні простори:
«Нових імен і синтезу нового!..»
В кишені я напхав зірок, наганів,
вага віків в моїх ногах,
і сам я весь в віках...
І кожний атом мій тремтить жагою...
Я хочу бою, хочу бою!

Якщо Тичина переносить дію на вищі, абстрактніші площини, позбавляє свого ліричного героя будь-яких людських рис, ідентифікує його з загадковою духовною субстанцією, що скеровує незбагненний космічний хаос в певному напрямку і ритмі:

Я дух, дух вічності, матерії,
я мускули передосвітні.
Я часу дух, дух міри і простору,
дух числа.
Я дух-рушій, я танк-такт,
автомобілів хори,
моторами двигтить мій двір-гараж... —

то Сосюра йде іншим шляхом. Зберігаючи «космічну» орнаментику (комети, кратери, крила вітрів, космічні безодні і системи, планетний порох і світові озера), він головну увагу зосереджує довкола «людського», адже людина не може відчувати повноти буття без «степів і долів, квітів, пісень півнів», без усього рідного і земного. Та водночас поет удається до хибного нігіліс-

тичного трактування деяких моральних проблем: «Як важко дихати!.. Терційним коливанням тремтить в очах така обридла тема: «Про кохання»... Традиційній етичній категорії поет протиставляє спонтанний вибух некерованої пристрасті, щосили намагаючись створити атмосферу первинного хаосу, дикунської сваволі:

О рухи, що життя дають,
о плоті повінь!..
Сьогодні ми — з дочкою ватажка
(Ви, може, скажете «поезія горил»...)
в кущах
жагою тоскною горіли...

Лексичний шар відіграє тут чималу роль. Якщо це день, то він неодмінно «розхристаний і дивний», якщо це біг, то до «хаосу в голові», відтак в душі «первісні чари... туман і табуни звірів...», а також «пекучий дух дикунської любові...» Врешті поет формулює свою позицію чіткіше:

Які там етики, які моралі,
то тільки лаврик може мріяти про них.
А нам вітри, а нам пустелі без шляхів...

Тут Сосюра ніби перегукується з «відважними» семенківськими закликами «в нікуди»:

Друзі мої, закрийте енциклопедії
і фоліанти!
Друзі мої, з екстазним захватом
— вперед!
(«Поема відваги»)

Проте, незважаючи на певну тотожність емоційного настрою обох поетів, їхні ліричні герої, як і раніше, принципово різняться. У Сосюри це людина, що сприймає космічний хаос як родинну стихію: «Ех, притиснуть, притиснуть до серця всю безмежність оцих просторів...» У Семенка в поемі «Тов. Сонце», як, до речі, і в інших поемах цього часу, ліричний герой виступає приборкувачем всесвіту, таким собі новітнім кентавром, людино-машиною:

сталева людина
огненним серцем
єдиний владар
планети пан
блискавками руці

Для Семенка космос невід'ємний від продукування подібних героїв, справжніх героїв майбутнього, як вважав поет. Безперечно, тут далися взнаки хибні положення футуристичної теорії, згідно з якою революція ототожнювалась з руйнацією, а людина з машиною. «Механізація змісту,— писав у «Мистецтві» (1919 р.) Гнат Михайличенко,— є одним невідлучним елементом пролетарського мистецтва...» А О. Слісаренко стверджував, що в недалекому майбутньому «виростає велика мітла, яка вимете все сміття, позолочене поетами». Як бачимо, тема космосу для багатьох літераторів була справжнім «лакмусом», що виразно виявляє не лише художні здобутки, а й плиткі місця ідейно-естетичних переконань.

Літературознавець А. Н. Лур'є відзначає виразну спільність і в структурній побудові космічних поем різних, часто зовсім несхожих авторів. Це «логізована композиція, основа якої — розгортання абстрагованої від конкретної дійсності величезної історичної перспективи; розвиток сюжету, підпорядкованого не об'єктивному ходу пов'язаних між собою подій, а розгортання ідей і рефлексій ліричного героя; система образів, що її визначає коло абстрактних соціологічних понять і символів людської культури і космічного світу. Стилістика поеми характеризується одично-дифірамбічним ладом, якому притаманна система закликів і звернень, пряма розмова героя з усією землею, небесами, людством і т. д.»

Звертаючись до поеми Володимира Сосюри «В віках», зазначимо, що, незважаючи на абстрактно-нігілістичні ухили, поет залишався вірним конкретно-реалістичному зображенню людини. В цім вбачаємо принципову своєрідність вирішення теми космосу в творчості Сосюри, який завжди визнавав колобіг гуманістичних традицій і залишався їм вірний. Підтвердимо нашу думку ще й свідченням самого поета: «Ми називали себе спадкоємцями класичної літератури, власне, так було і на ділі. Я, наприклад, ніяк не міг примиритися з буржуазною теорією одмирання поезії, яка тоді розкладалась, але не поезія взагалі, а поезія розгромленої у нас буржуазії, коли були у нас різні течії: футуристи (слово-звук!), імажиністи (слово-образ), акмеїсти (слово-плоть), «нічевоки» (слово-тінь) і т. ін., не кажучи вже про символістів (слово-символ) і декадентів різних мастей. Повний розклад на атоми.

Теорія одмирання поезії була гадючим жалом переможеного ворога, який хотів отруїти молоду й свіжу свідомість переможців. Я вважав, що ми повинні продовжувати традиції класичної літератури і вести її на нові, на свої вершини...»

Для поета класичні традиції ідентифікувались з традиціями реалістичної літератури. І справді, оцей «новий реалізм» (О. І. Білецький), що поступово приходив на зміну романтиці, відчутно рефлектував уже в наступних творах «Оксана», «Віра», «Залізниця», «Робфаківка» тощо.

Тож невипадково в поемі «В віках», ніби відчуваючи художній «перебір» у зображенні космічного фантома, Сосюра опускається на землю, в рідну Донеччину, і згадує тих, без щоденної праці яких не збудеться жодна із космічних фантазій: «...Цю мою першу зоряну поему присвячую рухові трудовому».

Зараз, оглядаючи ці твори, з відстані майже сімдесяти років, без особливих зусиль помічаєш не лише вразливі місця «космічних поем», а й їхню дерзновенну сміливість, часом філософську прозорливість, романтичну одержимість ідеєю пізнання тощо. Видається суперечливим той факт, що в сучасній поезії тема космосу майже не розробляється. Тож не будемо прискіпливо суворими в оцінці прорахунків, а спробуймо побачити в цьому процесі діалектичну закономірність, як побачив її А. В. Луначарський, який ще в 1920 році писав: «Поки грімкочуть тільки самі барабани, та невдовзі

в їхній сухий марш почнуть входити все яскравіше, все пристрасніше, все витонченіше всі інструменти людського духу».

Проте вже в ті роки почався активний процес формування нових ідейно-естетичних тенденцій розвитку поезії, що, на противагу, скажімо, абстрактно-романтичному сприйманню революційної дійсності, висували принцип конкретно-реалістичного відображення життя, на противагу схематичному, гіпотетичному аспекту трактування подій — пропонували аналітичний, історичний підхід, на противагу знеособленому субстанціональному герою з'являвся все частіше в поемах живий людський характер, детермінований і соціально, і психологічно. «Спрага» реалізму щораз відчутніше заявляла про себе не лише в поетичних творах, а й у критиці. «У космічних, пантеїстичних відчуттях безслідно зникає жива, відчутна, видима людина... Космізм вихолощує все... справді живе, цікаве, потрібне, важливе...» — писав журнал «Красная новь» (1923 р.).

Неоднозначно говорив про це ж О. Безименський, звертаючись до колег по перу:

...Хорошо планеты
Перекидывать, как комья,
Электропоэмами космос воспеть.
А вот сумей-ка в каком-нибудь
предгублескоме
Зарю грядущего разглядеть...

Справді, звільняючись від бездушних алегорій, космічної гігантоманії, героїв-роботів, поезія впритул наближалася до життя, стабілізація якого з свого боку сприяла збагаченню літератури новими проблемами і темами, що їх висувала на порядок денний доба соціалістичного будівництва.

Ю. Шеїн. «ХТЗ... 2175924...»

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК

ОДИН З НАРОДЖЕНИХ БУРЕЮ

Риси творчого обличчя Олеся Досвітнього

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

Досліджуючи процес революціонізації художньої свідомості українського народу під впливом ідеалів Великого Жовтня, наша літературна наука звичайно виходить з художньої практики письменників, котрі були прямими учасниками й живими свідками революції та громадянської війни. Андрій Головко і Володимир Сосюра, Василь Чумак і Павло Тичина, Василь Еллан (Блакитний) і Григорій Коцюба, Семен Скляренко і Григорій Косинка — це лише частина з тих, що починали могутній «червоний заспів» революційної теми в українській радянській літературі.

І серед них Олесь Досвітній... Людська доля і творча біографія цього письменника — це тема для захопливого роману. Сьогодні на полицях наших книгарень і бібліотек стоять в ряду живих його кращі твори — романи й повісті «Нас було троє», «Алай», «Гюлле», «Кварцит», а також оповідання й новели, перевидані останнім часом в українських оригіналах і російських перекладах.

Літературний псевдонім «Олесь Досвітній» має алегоричний зміст, якщо пригадати пам'ятні рядки з відомого вірша Лесі Українки «Досвітні огні»:

Не бійся досвітньої мли,—
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Біографія письменника свідчить про те, що Олександр Федорович Скрипаль-Міщенко справді був серед тих, хто запалював досвітні вогні Великого Жовтня. Незвичайні обставини життєвого шляху Олеся Досвітнього зумовили своєрідність і розлогу широчінь ідейно-тематичних обріїв його творчості.

Олександр Федорович Скрипаль-Міщенко народився в родині хлібопекаря 8 листопада 1891 року в містечку Вовчанську колишньої Харківської губернії. Після закінчення земської чотирирічної школи почав свій трудовий шлях писарчуком земської управи. Першою «лектурою» майбутнього письменника був «Кобзар» Шевченка, під впливом якого в юнака рано визріли почуття гніву від приниження людської гідності. Зерна цього гніву вперше проросли в серці хлопця в умовах жорстокої реакції, що настала після придушення революції 1905—1907 років: за спробу викриття сваволі земських урядовців у місцевій пресі Сашко Скрипаль був звільнений з роботи.

Екстерном склавши іспити на атестат зрілості, юнак вступає на фізико-математичний факультет Петербурзького університету (1912). Поширення вільнолюбних ідей і революційних настроїв серед студентства захоплюють і Сашка Скрипаля. За поширення нелегальної літератури його незабаром виключають з університету як «неблагонадійного». Повернувшись на Україну, юнак деякий час працює службовцем на цукроварні в Білій Церкві.

З початком першої світової війни в 1914 році недавній студент Петербурзького університету стає солдатом Скрипальовим, писарем штабу Кавказького корпусу. Трагедія народу в окопах імперіалістичної бойні поглиблює революційну свідомість військового писаря. За підпільну революційну роботу в військах Скрипальова-Міщенка судять військово-польовим судом. Вирок згідно із законами воєнного часу — розстріл. Та вночі перед стратою за допомогою вірних друзів Олесь тікає з-під арешту (травень, 1916). Зі штабу колишнього Північного фронту в департамент поліції блискавкою мчить телеграма: «Мінськ, 18 травня, 19 год. Вночі проти 13 травня втік з-під варти писар штабу Кавказького корпусу Олександр Федорович Скрипальов-Міщенко, 25 років, православний, Харківської губернії, за фахом журналіст-літератор, помірної будови, шатен, обличчя продовгувате, носить маленькі стрижені вусики, у солдатській шинелі. Прошу про розшук і затримання».

Тим часом рокований на смерть «штабний писар» губиться у вирі першої світової війни: зголивши вуса і переодягнувшись у цивільне, він пішки мандрує в Єлисаветград (теперішній Кіровоград), де проживала його сестра. З розповідей покійної дружини письменника М. І. Курської-До-

світньої (член КПРС з 1918 р.) дізнаємося, що в Єлисаветграді Сашко запасається паспортом банківського службовця і поїздом дістається до Харкова. За порадою харківських друзів з революційного підпілля Олександр емігрує за кордон. Його шляхи в еміграцію пролягають через Киргизію в Китай і далі через Тихий океан до США (м. Сан-Франціско). Опинившись на становищі політичного емігранта в країні «жовтого диявола», Олесь Досвітній стає учасником інтернаціонального робітничого руху, його відчайдушної боротьби «за хліб і житло», що згодом стане темою його роману «Хто?»

Через робітничі землядтва Сан-Франціско О. Досвітній входить у прогресивні кола української соціальної еміграції (переважно галицької часів І. Франка і В. Стефаника) і згодом починає виступати як журналіст у місцевій соціал-демократичній пресі (зокрема в українській газеті «Нова рада», Сан-Франціско, 1917). Звістка про Лютневу революцію і повалення самодержавства в Росії, розпад Австро-Угорської імперії викликала хвилю революційного і патріотичного піднесення в українських соціал-демократичних організаціях Америки. Громадянську позицію Олеся Досвітнього тих часів засвідчує його стаття «В Америці», надрукована 26 червня 1917 р. в газеті «Нова рада»: «...Немало українців-галичан рвуться туди, щоб хоч якоюсь частиною своєї істоти допомогти відродженню краю, а коли ні, то хоча бути й побачити свою рідну землю вільною. А ця одна думка про волю, нову волю — не американську, язикату, а дійсну — рве серця синів України, закутих між американськими «бізнесменами»... (Машинописні копії деяких статей Досвітнього, друкованих в українській соціал-демократичній пресі США, збереглися в архіві дружини письменника). В іншій статті — «Америка у війні» — український публіцист затаврував політику урядових репресій щодо прогресивних організацій, які виступали проти участі США у світовій війні й відстоювали конституційні права людини. «...В цих репресіях останніх часів,— писав Досвітній,— американська адміністрація так розперезалась, що страх бере за дальше існування хоч якої свободи слова і людської особи».

Повалення самодержавства в Росії принесло свободу російській революційній еміграції й покликало її до активної діяльності на батьківщині. Шлях Олеся Досвітнього додому знову проліг через океан, Японію і Китай. Перебуваючи в Японії і Маньчжурії як «американський журналіст», він протягом кількох місяців чекає дозволу на візу в рідну країну, де вже точилася громадянська війна. Коли Україну було проголошено радянською республікою на Першому з'їзді Рад у Харкові (грудень 1917), О. Досвітній усе ще перебував на станції Чан-Чунь під Харбіном. На Україну він повернувся на початку 1918 р. Є підстави думати, що після повернення з Америки О. Досвітній встиг зв'язатися з Українським Радянським урядом ще до його першого переїзду в Київ (30 січня 1918 р.). Під час німецько-кайзерівської окупації України (березень — грудень 1918 р.) він виконує доручення Харківського ревкому по революційній пропаганді в німецьких і гетьманських військах. Незабаром після визволення Харкова від німців і гетьманців Харківська парторганізація приймає письменника до лав Комуністичної партії (січень 1919 р.).

Після вигнання Директорії з Києва (лютий 1919 р.) при Українському Радянському уряді було створено Тимчасовий комітет Комуністичної партії Східної Галичини й Буковини з місцем перебування в Києві. Як досвідчений партійний журналіст, О. Досвітній призначається директором прес-бюро цього комітету і відповідальним редактором газети «Галицький комуніст» (квітень — серпень 1919 р.). У ряді своїх статей і політичних оглядів, надрукованих у цій газеті, Досвітній-публіцист закликав галицьких трудящих до боротьби за владу Рад («Де вихід бідних галичан?»), викривав буржуазну природу галицько-буковинського уряду, який протистояв об'єднанню всіх українських земель під прапором Жовтня («Продали Галичину», «Уряд Голубовича — спекулянти»). Цим же часом датовані і популярні брошури Олеся Досвітнього: «Трудящий народ і комунізм», «Сучасний момент і завдання галицького та буковинського селянства» (К., Вид-во Компартії Східної Галичини та Буковини, 1919).

Коли в серпні 1919 р. Київ опинився під загрозою облоги контрреволюційних військ Денікіна і Петлюри, партія посилає в глибокий ворожий тил на Західну Україну групу досвідчених революційних організаторів, серед них і О. Досвітнього з дружиною М. І. Курською-Досвітньою. При спробах зв'язатися з львівським революційним підпіллям провокатори викрили групу, і подружжя Досвітніх попало в лапи жандармерії панської Польщі (вересень 1919 р.). Після восьмимісячного ув'язнення у варшавській тюрмі підпільникам пощастило: перед початком білопольської інтервенції їх обміняли на польських магнатів і повернули на Радянську Україну (березень 1920 р.). Пізніше ці події лягли в основу сюжету одного з кращих творів письменника — роману «Нас було троє». Під час тюремного ув'язнення у Варшаві О. Досвітній написав своє перше оповідання «Розкаяння» (датоване січнем 1920 р.), в якому показав соціально-психологічні мотиви вбивства народником Богровим царського міністра Столипіна в Києві.

Нагадаємо, що 25 квітня 1920 р. білополяки почали окупацію Радянської України і 6 травня 1920 р. захопили Київ. Разом з Українським урядом письменникові довелося знову евакуюватися в Харків. Раднарком і ЦК Компартії України розгортають велику роботу, роз'яснюючи масам перспективи народовладдя. З цією метою в молодій республіці організовується кілька пересувних агітпоїздів (що, до речі, лягло в основу сюжету кінофільму «Поїзд особливого призначення», де головним героєм виступає Г. І. Петровський). За цих умов Олеся Досвітнього призначають політкомісаром і головним редактором пересувного видавництва агітпоїзда «Більшовик», що підлягав Південно-Західному фронту. Цікаво зазначити, що формуванню поїзда особисто сприяли Ф. Е. Дзержинський (як член Реввійськради і начальник тилу Південно-

Західного фронту) та Е. І. Квірінг (як голова Катеринославського ревкому). Поїзд «Більшовик» здійснив кілька успішних рейдів за маршрутами: Олександрівськ (сучасне Запоріжжя) — Синельникове — Лозова — Панютине — Зайцеве. Згодом у своїх спогадах «З кулеметом і книжкою», опублікованих у газеті «Вісті» (12 грудня 1924 р.), О. Досвітній писав: «Більшовик» випускав газету «Хліб і залізо» (українською мовою), «Большевик в пути» (російською мовою), бюлетені «Радіо «Більшовика», різноманітні листівки, відозви, а часом і огрядненькі брошурки». (Із цих брошур поки що знайдено дві: «Що треба знати біднякові і незаможному» і «Да здравствует II конгресс III Коммунистического интернационала!»).

Не обійшлося і без драматичних пригод: вночі перед 24 грудня 1920 року поблизу ст. Запоріжжя махновці підірвали залізничний міст. І тільки щасливий випадок врятував частину особового складу й комісара з дружиною від трагічної смерті.

З часом пересувне видавництво «Більшовик» підпорядковується політсекції Олександрівської (Запорізької) округи, яку на той час очолював В. П. Затонський, і Досвітній стає редактором газети «Советская власть» (кінець 1920 — початок 1921 рр.). З цього часу Олесь Досвітній стає одним з активних організаторів української радянської журналістики. Протягом 1921—1922 рр. він редагує газети Катеринославського губвиконкому («Селянська правда» і «Зірка») та Полтавського губкому КП(б)У («Незаможний селянин»), в яких часто виступає з власними публікаціями на злободенні теми під різними псевдонімами: Я. Село, А. Беземельний, Комнезаможник, Скрипа-Лев (згадаймо солдата Скрипальова!) і вже знайомим — О. Досвітній.

Певний час письменник завідує Катеринославським (Дніпропетровським) філіалом Держлітвидаву України (1923), звідки його переводять (за викликом ЦК КПУ) до Харкова на посаду голови Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДіК), що сприяло остаточному переходові Олеся Досвітнього на творчу роботу. Це був час, коли в українську радянську літературу й культуру прийшли О. Довженко і Ю. Яновський, В. Еллан (Блакитний) і В. Сосюра, М. Бажан і Ю. Смолич, творча молодість яких також пов'язана з Харковом. Як автор низки художніх творів, О. Досвітній стає членом письменницьких організацій тих років — спершу «Гарту», потім ВАПЛІТЕ, ВУСППу. Після рішення ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року «Про перебудову літературно-художніх організацій» О. Досвітній разом з багатьма сучасниками був прийнятий до Спілки радянських письменників. Можна лише пошкодувати, що в розквіті творчих сил 9 червня 1934 року життя письменника-комуніста Олеся Досвітнього трагічно обірвалось.

Великий життєвий досвід, набутий у революційному підпіллі й під час політичної еміграції, письменник використав у своїх романах і повістях «Алай», «Гюлле», «Американці», а також у книжці новел «Тюнгуй» (пізніша назва «Чжуго-жень»). З іменем Олеся Досвітнього в українську літературу широко входить мемуарно-мандрівницький жанр, що збагатив молоду радянську прозу новою тематикою і художніми пошуками. Це засвідчила вже перша його збірочка з двох оповідань, куди ввійшли вище згадане «Розкаяння» та «Чия віра краще» (Харків, 1920 р.). Останнє побудоване на сюжеті з китайського життя. Першою спробою Досвітнього в жанрі епічної прози був його політичний роман «Американці» («Герої світанку»), розділи з якого друкувалися в журналі «Червоний шлях» (1922). Окремим виданням твір вийшов 1925 року, а 1928 року з'явилося його друге, доповнене видання.

За формою роман «Американці» — своєрідний сплав мемуарного й хронікально-мандрівницького жанрів. Композиційно фабула твору ніби накладається на різні періоди розвитку Жовтневої революції в Росії. Автор прагнув показати синхронний розмах революційного руху в глобальних масштабах — в Японії, Китаї, Кореї, Індії, Афганістані й на Філіппінських островах. Один з головних героїв твору Шергель так визначає основну мету своєї діяльності: «...Зреволюціонізувати східні країни. Де неможлива соціальна революція, хай буде національна». Ентузіастами поширення досвіду Жовтневої революції на міжнародний робітничий і національно-визвольний рух виступають у романі емігранти-інтернаціоналісти різного національного походження — росіяни, українці, американці, французи, японці, китайці, корейці та індійці. Обставини і місце дії в творі змінюються за принципом кінематографа: герої діють у робітничих кварталах і солдатських казармах, проникають у палаци вельмож і на різні таємні наради політиків і дипломатів, з'являються на світських раутах і велелюдних східних базарах. Часта зміна декорацій і стрімкий рух зовнішніх подій створюють ефект динамізму в розгортанні сюжету — з одного боку, а з другого — обмежують можливості поглибленої психологізації характерів. Тому з погляду загального рівня сучасного читача перший роман О. Досвітнього видається малочитабельним. Загалом твір «Американці» відбив історичний процес наростання світового демократичного руху під впливом революції в Росії. Свого часу цей роман вийшов трьома виданнями і вже посів своє місце в історії української радянської літератури 20-х років. Увагу сучасного читача твір може привернути хіба що окремими вставними новелами з життя народів Японії і Китаю.

Ще за життя автора вийшла чотирма виданнями збірка його оповідань під назвою «Тюнгуй» (перше видання 1924 р., російський переклад — 1925 р.). Основу циклу становить повість «Тюнгуй» (або «Чжуго-жень» у перевиданні «Радянського письменника», 1961). Ця книжка оповідань О. Досвітнього цікава для сучасного читача насамперед суспільно-пізнавальною тематикою. Оповідь українського письменника про боротьбу китайської бідноти проти «своїх кровопивців і чужих розбишак» пройнята співчуттям і повагою до принижених і знедолених «жовтого Сходу» часів старого феодально-монархічного режиму.

Ідейно-тематичні обрії прози О. Досвітнього засвідчили нові можливості ук-

раїнської радянської літератури. Появу перших книжок письменника прихильно зустріла критика. Зокрема, О. І. Білецький писав у журналі «Червоний шлях» (1926, № 3): «Число творів українською мовою, що виходять за межі специфічно українських тем, починає зростати, і вже не так самотньо стоїть у молодій нашій белетристиці незвичайна постать О. Досвітнього... З погляду старих уяв про вкраїнську літературу яким дивним видався б цей виступ письменника з екзотичними китайськими темами!.. Революція утворила чудо, що віщував ще Гоголь у «Страшній помсті»... В Азію, в Європу, в Америку й Китай виявилося можливим глянути з меж літератури...»

Завдяки роману «Американці» та збірці «Тюнгуй» автор зажив популярності. Тож невипадково саме Олесю Досвітньому випала честь бути серед перших повпредів української радянської літератури за рубежем. Вже на початку 1925 року він разом з Павлом Тичиною і Валеріаном Поліщуком побував у тривалому відрядженні в Німеччині, Чехословаччині, Франції. За дорученням Народного комісаріату освіти УРСР і пролетарської письменницької організації «Гарт» вони мали ознайомитись з тогочасним літературним процесом країн капіталістичної Європи, зав'язати стосунки з прогресивними організаціями письменників і митців, ознайомитись з новинками літератури.

Наслідком подорожі Олеся Досвітнього за кордон була книжка «Нотатки мандрівника» (1929), що попередньо друкувалася частинами в журналі «Червоний шлях» і газеті «Культура і побут» (1925). Особливий інтерес у цих «Нотатках» становить характеристика ідейно-естетичних платформ таких відомих літературних об'єднань, як «Девєтсіл» у Чехословаччині та «Клярте» у Франції, а також лівих мистецьких груп Німеччини на чолі з Йоганнесом Бехером. З особливою теплотою згадує український письменник Анрі Барбюса. Особистим знайомством з Бехером навіяний сюжет одного з кращих оповідань О. Досвітнього «Фріц і Йоганн» (1929). Його сюжет, по суті, є художнім переосмисленням біографії німецького пролетарського поета. (До речі, зазначимо, що вже в наш час цей твір перекладено німецькою мовою в НДР).

Під враженням закордонної поїздки письменник повернувся до раніш задуманого роману «Хто?», який вийшов друком 1927 року. Головний ідейний задум цього твору полягає у відповіді на питання: хто з лідерів світового робітничого руху йде по справді революційному шляху? Викриваючи опортунізм і буржуазний лібералізм політичних партій США і Франції напередодні Жовтневої революції (час дії — між 1905—1917 роками), письменник показує їхню неспроможність у революційній боротьбі з капіталістичним гнобленням. Симпатії автора на боці послідовних соціалістів типу Нієва, Нетхлеба і Рожеса, які в чаду воєнної істерії «не втратили голови» і не схибили з «єдино кремінної лінії» у революційній боротьбі пролетарів за інтернаціональне єднання. За іменами Нієва, Нетхлеба і Рожеса тогочасна українська критика легко розпізнала їхніх прототипів з реальної історичної дійсності: Леніна, Лібкнехта і Жореса. На жаль, роман «Хто?», як і твір «Американці», надто переобтяжений калейдоскопічним зміщенням і переплетінням основних сюжетних ліній, що розпорошує і притомлює увагу читача.

З творів Олеся Досвітнього сьогодні з інтересом читаються «екзотичні» повісті «Алай» і «Гюлле» (1927). Лише протягом п'яти років (1927—1931) вони витримали по п'ять перевидань. І в наші часи ці твори лишаються в активі творчої спадщини письменника, про що свідчать їхні нові перевидання в центральних видавництвах республіки. Дія повісті «Алай» відбувається в глухому прикордонному закуті Киргизії часів царського самодержавства. Головним героєм твору виступає революціонер-переродженець Шешель, який в складних умовах провінційного підпілля втрачає зв'язок з організованим соціалістичним рухом і, по суті, зраджує ідеали своєї молодості. Характер «заблукалого революціонера» Шешеля свого часу викликав полеміку в українській радянській критиці. Дехто з критиків називав його «номінальним революціонером», який ходить «плутаними стежками».

Спростовуючи це хибне враження, О. Досвітній виступив зі статтею «Декілька зауважень про критику» (1930), в якій ідеться про власний авторський задум: «Можливо, коли писав би твір хтось із згадуваних критиків, він подав би дотепніше поведінку головного героя Шешеля. Але, за моїм задумом, він такий і мусить бути, бо я мав на увазі тих розпорошених дожовтневих запальних революціонерів, що або зовсім не були зв'язані з соціалістичним рухом (організованим), або були силою обставин одірвані від організацій.

А ви знаєте, шановні критики, що таке за царату бути революціонером? О, тепер, коли повалено не тільки царат, а й буржуазію і керує життям пролетаріат... — тепер і ви, шановний критик, можете стати ідеологічним у пролетарському розумінні «революціонером» і писати «революційні» критичні розвідки.

Та не всяка революційність є пролетарська. Отож свого героя Шешеля я й зробив одним із тих багатьох, що заблуджувалися між трьох сосен і нарешті загибали... Вони згинули разом із царсько-урядовим мотлохом» («Критика», 1930, № 6, с. 117).

Мандри Шешеля по глухих закутах дореволюційної Киргизії відбуваються на тлі екзотичних картин природи й побуту місцевого «тубільного» населення. Співчуваючи киргизам-трудівникам, які потерпали від сваволі царських урядовців, читач проймається вірою в те, що з перемогою революції на горах і луках трудового Алаю переможе лад соціальної справедливості.

Романтична повість «Гюлле» (1926) свого часу також привернула увагу критики. Головний герой цього твору Ремо (революціонер-вигнанець) теж видався декому з рецензентів мало активним і занадто захопленим чарами коханої жінки — «дикої сарни» Гюлле. Та сьогодні — вже з відстані десятиліть — можна сказати, що «Гюлле» з успіхом витримує випробування часу. Навіть якщо оцінювати цей твір на рівні сучасних ідейно-естетичних критеріїв, які збагатилися і відстоялися порівняно з часом його першо-

го видання. Незважаючи на камерність подій і певну повільність розгортання основної колізії (що навіює асоціації з міражами спекотного півдня і млосним передзвоном верблюжого каравану в пустелі), мета подорожі Ремо і його громадянська позиція окреслені автором досить чітко і недвозначно: «Для нього горіла його зірка — його мета, як найшвидше вибратися з цих нетрів, добутися туди, де є культура, туди, де є люди однієї з ним мети, звідки він може і свою енергію спрямувати на боротьбу за визволення мільйонів людей від гноблення».

Затримка ж Ремо в родині багатого мурзи Ахмета — це лише епізод у людській долі революціонера-вигнанця. Як революціонер по духу, Ремо революціонізує соціальну свідомість коханої Гюлле, розхитує споконвічні засади психології східного варварства у мурзи Ахмета, викриває реакційну суть «паломника» з Мекки, а по суті — іноземного агента Саїда-Гамзі. Красуня Гюлле покохала «чужинця» Ремо за те, що він збудив і зміцнив у ній почуття людської гідності. В постаті Гюлле О. Досвітній створив чудовий прообраз емансипованої жінки Сходу, що з перемогою революції зірве паранджу і здобуде право на самовираження своєї людської особистості.

Безумовною активністю революційної дії відзначаються герої роману «Нас було троє» (1929). Це гостросюжетний твір, побудований на автобіографічному матеріалі з часів перебування письменника з більшовицькому підпіллі на Західній Україні і в буржуазній Польщі. Серед героїв твору бачимо не тільки свідомих бійців революції (Лесь, Жабі), а й стихійних ентузіастів, захоплених могутнім поривом революційного перетворення світу на засадах соціальної справедливості (Гриць). Їхніми ідеалами й перспективою боротьби захоплюється і «відступниця» свого класу — колишня панночка Валентина, яка в боротьбі за правду і гуманізм стає «запеклою більшовичкою».

Роман «Нас було троє» — твір багатопроблемний. В людських долях основних персонажів тут відбиваються не тільки живі сторінки революції на Україні, а й загальнолюдські почуття патріотизму й інтернаціоналізму. За гратами тюрми українські комуністи зустрічають своїх рідних братів по класу — польських робітників-революціонерів. Авторськими симпатіями зігрітий і образ бідної єврейської дівчини, яка сприяла втечі одного з полонених бійців революції. Суспільне звучання твору поглиблює тема викриття змови націоналістичного «уряду» України з властями буржуазної Польщі.

Лише один із трьох героїв-підпільників повертається на омиту революційною грозою молоду Радянську Україну. Його друзі по партії і боротьбі гинуть від куль жандармів у студених водах прикордонної річки. Та їхню смерть осявають алегоричні промені Сонця — Сонця перших днів молодої Країни Рад.

Віддавши належне епічній темі революції і громадянської війни, Олесь Досвітній поринає в «гарячу» проблематику соціалістичного будівництва. Увагу письменника привертає передній край цього будівництва — чорна металургія. В романі «Кварцит» (1932) автор поетизує «його величність робітничий клас» — рудокопів Кривого Рога як творців і фундаторів першої п'ятирічки. Основний зміст роману становлять два тематичні шари: боротьба за підвищення продуктивності залізорудних копалень Криворіжжя і полеміка навколо проблеми суспільного покликання літератури. Фабулу першого тематичного шару визначає активна громадянська позиція «рядового із рядових» Курбали (рудокоп-комуніст), члена парткому шахти Вілліса і секретаря окружкому партії Титана. Вже самим ім'ям останнього автор мав на меті підкреслити могутність історичної ролі партії в індустріалізації Країни Рад. Слід визнати, що художнє осмислення промислової теми в романі «Кварцит» ще не стало частиною особистої долі головних персонажів. І з цього погляду твір О. Досвітнього слід оцінювати історично — як одну з перших сміливих спроб активного вторгнення українського радянського роману в живу історію нашого суспільства часів першої радянської п'ятирічки.

Якісно інше враження справляє на сучасного читача полеміка митців навколо проблеми суспільного покликання літератури в конкретних історичних умовах свого часу. Синтезом цього диспуту в романі є нарада в партійному комітеті однієї з творчих спілок, де зібралися працівники літератури й мистецтва. Зокрема, драматург Вакул (персонаж твору) в принциповій полеміці з членом парткому Віллісом обстоює право митця на відверту й чесну критику всього негативного, що компрометує радянське суспільство. «Непролазний бюрократизм, зарозуміла хамуватість, дикунська пиха на кожному кроці заступає білий світ. Так невже ж я, як комуніст, мушу мовчати і в своїй творчості обминути це, коли в мене ссе отут?! — постукав він кулаком у груди». Партійний керівник Вілліс вступає в тактовну, але принципову полеміку з Вакулом, застерігаючи того від можливої втрати почуття міри. І радить митцям протиставляти всім збоченням і хворобливим явищам у суспільному житті колективістську мораль і силу організованості робітничого класу — тобто здорову народну мораль трудового народу.

В історію української радянської літератури Олесь Досвітній увійшов і як автор низки цікавих оповідань. Майже всі вони тематично доповнюють або розвивають розглянуті романи й повісті. Зокрема, оповідання «Місіонери» й «На чужині» за проблематикою і місцем дії близькі до китайського циклу «Тюнгуй», а «Фріц і Йоганн» — до роману «Хто?» Романтично забарвлена новела «На плавнях» (про полювання на «вутву») і мемуарно-публіцистичний образок «Жебрачка» розпочинають у творчій біографії письменника тему соціалістичного будівництва, продовженням якої стали романи «Кварцит» і п'єса «Магма». Всю глибину революції в умах, що відбулася на селі за минулі десятиліття, сучасному читачеві допоможе збагнути сюжет оповідання «Сірко». Це вражаюча розповідь про боротьбу молодої Радянської влади за ліквідацію потворної спадщини буржуазного ладу в свідомості селян: спро-

вовані й залякані куркулем, вони цькують собаками відомого вченого-біолога, який мав їх навчати інтенсивного хліборобства.

Ще за життя письменника вийшло перше зібрання його творів у п'яти томах (1930—1931). Після XX з'їзду КПРС (1956) письменнику-комуністові Олесю Досвітньому повернуто чесне ім'я.

З недрукованої спадщини Олеся Досвітнього в родинному архіві письменника збереглися машинописи двох творів: п'єса «Магма» і віршоване лібретто опери «Партизани». Основу конфлікту «Магми» становить зіткнення між старими «спецами» і молодими радянськими геологами у визначенні перспективи добування залізної руди на Криворіжжі. У п'єсі використано деякі сюжетні мотиви роману «Кварцит» і збережено окремі імена його персонажів (Курбала, Титан). Проте в цілому драма «Магма» — твір самостійного значення.

На машинописному примірнику лібретто опери «Партизани» зазначено дату закінчення і місце роботи над нею: «III.1932 р. — 21.II.1933 р. м. Хоста». Головна тема твору — боротьба українських трудящих за владу Рад на Україні. В основі фабули революційний подвиг сильної духом дівчини Марини в роки громадянської війни. Арію Марини свого часу опубліковано у збірнику «Вибрані арії з опер українських радянських композиторів» (1960, композитор В. Смєкалін).

В цілому творчий доробок Олеся Досвітнього позначений всіма характерними рисами доби народження, становлення й утвердження молодої радянської прози 20-х — початку 30-х років. Поряд з успіхами на цьому шляху були й невдачі напружених творчих шукань, що неминуче в розвитку будь-якого літературного процесу. Та все краще з доробку письменника витримало випробування часу. Романи й повісті Олеся Досвітнього посіли належне місце в розвитку української радянської прози. Овіяні грозами революції і громадянської війни, книги Досвітнього представлені сьогодні в старих і нових виданнях у республіканському Літературному музеї-архіві в постійнодіючій експозиції.

С. Репін. На своїй землі

СТУДІЇ. РЕЦЕНЗІЇ. ПОЛЕМІКА

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

ЩОБ НЕ ПРИСПАТИ СОВІСТЬ

Загальносоюзний читач знає Ніла Гілевича передовсім як поета,— і про його поезію піде мова в цій статті,— але хочеться оглянути бодай коротко те, що створено ним за межами головного свого покликання. Зрештою, яку б сторону його таланту ми розглядали, зір наш проникатиме через неї всередину кристала, де сяє світло неповторної поетичної душі.

Поет, публіцист, літературознавець, фольклорист, критик, перекладач, драматург, а до того ще університетський професор, педагог, громадський діяч, Гілевич належить до людей, що їм особливо личить звання — майстер культури. Максим Горький, який любив послуговуватися цим визначенням, писав: «Три людини будують культуру: вчений, художник і робітник». Ці три людини начебто й живуть в одній душі, в яскравій індивідуальності Гілевича. Хто з них займає там провідне становище? Важко сказати. Може, вчений-фольклорист, може, поет-філософ, а може, робітник, адже творча біографія нашого білоруського побратима — це щоденна й наполеглива праця трудженного діяча літератури, зацікавленого не в уславленні, а тільки в буденній потрібності й надійній якості своєї роботи.

Якщо про художника, як писав Пушкін, треба судити за тими законами, які він сам визначив для свого мистецтва, то про Гілевича-поета треба сказати, що він вірний законові навчання в школі народності, в школі національної білоруської поетичної традиції. Зрозуміло, говоримо лише про цілісність ідейного духу, про стиль мислення, про гармонію, яка існує між народнопісенною культурою, поетичною класикою Білорусії і творчістю нашого поета.

Майже чверть століття тому, 1963 року, він написав вірш «Ви шуміте, шуміте наді мною, берези», який став одною з найкращих пісень останніх літ, знаною в кожному куточку нашої країни і за її межами. Звичайно, вдала і вдатна мелодія Е. Ханка увиразнює, емоційно доповнює зміст, але насамперед вражає створений поетом образ натомленого велетня (тут і далі я цитую вірші Гілевича у власному перекладі, а там, де переклад не мій, вказую ім'я перекладача):

А я ляжу, приляжу край гостинця старого
Головою на пагорб, на високий курган,
А натомлені руки в широчизну розкину,
А ногами — в долину — хай накриє туман...

Широкоформатна картина, на якій видно сліди поетики народного епосу про богатирів. Певна річ, героя вірша не слід безоглядно ототожнювати з автором. Але, познайомившись ближче з різноманітною творчістю Ніла Гілевича, який написав слова цієї пісні, ви не зможете його відсторонити від того монументального образу. Так сміливо говорити від свого «я» може тільки поет, що має народний, богатирський дар слова. Справді, в сучасній білоруській літературі Гілевич — потужна постать. Таких багатогранних талантів, як він, небагато навіть у всьому національно многоликому письменстві Радянського Союзу.

Ніл Семенович Гілевич народився у вересні 1931 року в селі Слободі Логойського району Мінської області. Кожне поселення, що зветься Слобода (а їх у Білорусії і на Україні — десятки, є в нас і регіон, що зветься Слобожанщиною), виникло від перших його жителів, які хотіли бути на свободі, найдалі від панських садиб і фільварків. Предки поета, непокірні й переслідувані білоруські хлібороби, воліли мати гірші, пустошні, але незайняті землі, де можна було бодай трохи відітхнути від кріпосницьких кайданів. Батько Гілевича — селянин-бідняк, радянський активіст, голова сільради, а згодом працівник райвиконкому. Сім'я в Семена Гілевича була чималенька — дружина і восьмеро дітей. «У нашу хату голод не вступав»,— пише Гілевич про довоєнні часи в поемі «Сто вузлів пам'яті». Але в тій же поемі розповідає, як прикордонник (до війни Логойщина була районом на кордоні з Польщею) вночі застрелив жінку з його села, прийнявши її за шпигуна. Вона боялася відгукнутись на його оклик — не від надто великого добробуту стинала колосся в молодому житі. Розуміння обставин життя і труднощів, пов'язаних з важким періодом

колективізації, прийшло до поета пізніше. А тоді він жив радощами дитинства, не безтурботного, але й не печального, освітленого першими прочитаними книжками, почутими народними співанками, знайомством з чародійним променем, який на білій стіні сільського клубу оживляв образи матросів-кронштадтців (вірш «З років дитинства»).

Гілевичу не минуло й десяти років, коли грянула Велика Вітчизняна війна. Батько пішов у партизани. А куди податися матері з маленькими дітьми? Деякий час жили в Слободі. «З гордістю і любов'ю думаю про односельців і земляків, які не видали нас — сім'ю комуніста — ворогам»,— пише Гілевич у своїх біографічних нотатках. Можливо, цей факт вірності земляків — один з найвизначальніших у цілому житті поета, якого насамперед слід назвати співцем любові до рідного народу. Любов до народу і гордість за нього складаються з конкретного, глибоко особистого переживання, в якому люди його села й району, добре знайомі, з характерними обличчями, чесними, пісенними вдачами й трагічними долями (тітка Міхаліна, Микола Стрибук та інші), зливаються для нього в образі нації.

Дитиною Гілевич пережив окупаційний жах, голод і переховування в лісових землянках. Дитиною, виконуючи партизанське завдання й потрапивши в лабети до окупанта, був люто катований, і вже ніколи з його душі не вивітриться біль того приниження, ніколи не згасне його ненависть до фашизму.

Є в Гілевича поема «А досвітку вже не було» (підзаголовок «Голоси на могилах сіл»). Страшна ніч, яка створює не просто ілюзію присутності при нападі фашистських варварів на призначене для тотального знищення село, а відчуття душі кожного вбитого як своєї душі. Щоб так написати, треба було самому глянути в очі смерті. Ось «Голос чотирирічного хлопчика»: «Я лежав і стогнав на дорозі, покіль не добив вартовий». Ось «Голос дівчини»: «Останнє, що я запам'ятала,— моторошний мамин крик». Хлопчак Гілевич стратив свідомість від удару чоботом у скроню, але прокинувся в матері на руках. Його розбудив мамин крик, що в ті часи зринав на грані життя й смерті в свідомості сотень і тисяч білоруських та й не тільки білоруських дітей.

Гілевичева Слобода міститься за п'ятнадцять кілометрів від трагічної, всесвітньовідомої Хатині. Дитиною майбутній поет бачив заграви пожеж, які обертали білоруські села в сиву метелицю попелу.

Горить, горить моя Логойщина,
Горить і звечора, і зранку.
Шалена, дика смертоносщина
Руйнує край безперестанку.
Горить Хатинь, Губа, Ідаліна,
Палають Нивки, Стайки, Гані...
А скільки завтра буде спалено —
Ворожить ворон на кургані.
(«Горить, горить моя Логойщина»)

Він дивився на ті вогнища, дихав їхніми димами, і в ньому народжувався гнів, котрий, як він сам потім скаже, був зростом набагато більший за нього. Поетові довелося доростати до свого дитячого бунтарства і взагалі до багатьох істин, яких навчала війна. А війна вчила, як згадує сам Гілевич, «дітей і підлітків багато дечого, і доброго, і поганого, але передовсім найнеобхіднішого в житті: любові й ненависті. Любові — до свободи, до рідної землі й до народу, душа якого розкривалася в ті дні всією своєю красою. А ненависті — до насильства й пригноблення, до ворогів і зрадників, до шкурників і всілякої іншої людської погані».

Слова, викувані на меморіальному вінку в Хатині: «Люди добрі, пам'ятайте! Ми любили життя...» — написав Гілевич. Тембр дзвонів Хатині відлунює в його поетичному голосі. Ні, мабуть, інакше треба формулювати зв'язок поета з вічними дзвонами свого краю — то вони взяли своє звучання із крові замучених, розстріляних і спалених, а також із крові таких, як він, чудом врятованих партизанських дітей.

Гілевич надзвичайно рано відчув у собі поетичне покликання. 1947 року його, учня, який щойно закінчив семилітку, автора кільканадцяти вже надрукованих віршів, запросили взяти участь у першій республіканській нараді молодих письменників. Отже, він входив у літературу разом з тими, хто вернувся з фронтів. Його колегами по нараді були Іван Шамякін, Андрій Макайонок, Микола Аврамчик. Він став популярним, улюбленим поетом студентської молоді в свої університетські літа (1951—1956), і визнання юного поета було таке бурхливе, що його приймають у Спілку письменників за два з половиною роки до виходу першої збірки його поезій «Пісня в дорогу» (1957 р.).

Вивчення фольклору ще, мабуть, у студентські часи для Гілевича перейшло межу аматорства. Він — збирач, дослідник і теоретик народної творчості — розвиває й захищає концепцію споріднення фольклору з найхарактернішими й найкоштовнішими прикметами білоруської літератури, а саме: з чистотою реалістичного світовідчування, з правдолюбною громадянською позицією, з джерельною свіжістю образу й вислову. Підхід Гілевича до фольклору науковий, але також публіцистичний, письменницький. Для нього народна творчість, новочасні записи якої він опублікував у кількох томах,— це не припалі пилюкою клейноди давніх віків, а незнищенна свідомість народу, яку безуспішно намагалися протягом століть затоптати й знищити то королівські, то царські посіпаки. В таких його монографічних роботах, як «Наша рідна пісня» (1968), «З турботою про пісні народу» (1970), «Поетика білоруської народної лірики» (1975), «Поетика білоруських загадок» (1976) розкриваються вікові цінноші білоруської народної пісні й загадки, подається історія білоруської фольклористики. Упорядковані, прокоментовані й видані Гілевичем поважні збірники народної творчості — «Пісні семи сіл» (1976), «Пісні народних свят і обрядів» (1974), «Ліричні пісні» (1976), «Лірика білоруського весілля» (1970), «Народні казки-байки, оповідання й мудрослів'я» (1983) — мають величезне значення для зміцнення й розбудови сучасної поетичної й музичної білоруської культури. До речі, вираз «мудрослів'я» Гілевич пропонує вживати як фольклористичний термін на означення творів народної паре-

міалогії й загадки. Цілком справедливо пропонує. Цим терміном у своїй книзі він об'єднує афоризми, примовки, приповідки, короткі народні вислови, які в деяких збірниках фольклору не знаходили собі місця лише тому, що не зовсім відповідають визначенню приказки.

До VIII Міжнародного з'їзду славістів Гілевич написав реферат «Усна народна творчість і сучасна поезія східних і південних слов'ян». Тут найяскравіше поєдналися поет, учений, критик і перекладач болгарської та югославської літератури. Провідна думка цього дослідження в тому, що багатьом нинішнім поетам слов'янського світу, навіть відомим у європейському масштабі, не вистачає «цілісності морального почуття, духовного здоров'я, простоти, природності, ясності думки, докладності слова», тобто того, що може дати школа народності, і забагато в них «егоцентризму, претензійності, дрібнотем'я, потворної образності», тобто якостей, зовсім не притаманних фольклорові.

Дехто дивується, як може один і той же поет бути делікатним і різким, ніжним і вимогливим, задивленим у зоряні висоти і чутливим навіть до неглибоких вибоїн на дорозі. А хіба не той найчастіше падає, хто, йдучи, дивиться далеко вперед і тільки вгору? Гілевич дивиться вгору, але вміє глянути й собі під ноги, побачити калюжі й трясовиння, застерегти себе й інших від нечисті й бруду. І хоча, як правило, критики й дослідники, аналізуючи його поезію, на перше місце ставлять лірику й тільки мимохідь згадують гумор і сатиру, тим часом народність Гілевича, мабуть, найбільше виявляється в гумористичному й сатиричному ключі. Це ж так природно, бо народ набагато частіше сміється, ніж плаче, і найчастіше сміхом гартує й виховує свою невмирущість.

Саркастична творчість Гілевича бере початок з тієї ж благородної стривоженості, яка народжує сповідальну, особисту, на висоти спрямовану поезію. Бачимо в ній не сміх для сміху, а сміх, що може пригашати біль. Читаючи гумористичні й сатиричні оповіді Гілевича, сміємось не розкотисто й вибухово, а тихо й гірко, бо то не сміховинні ситуації, а печалі життя обертаються в дотепи та веселощі. Безліч потворних і нікчемних типів намалював поет, але з особливою ненавистю затаврував пристосуванців і ренегатів, двоєдушних і безликих кар'єристів, «шаманів» беззмістовного, але крикливого слова, людців, які, виступаючи, шпаргалками відгороджуються від аудиторії, а проте хочуть, щоб їм гучно аплодували. Вірш «Про шпаргалку» написаний ще 1960 року, але яким сучасним настроєм віє від його останнього рядка: «Безшпаргалочний надходить вік!»

Деякі гумористичні твори Гілевича, наприклад, «Сучасні замовляння» і «Контора», створені в стилі народної образності, насичені іронією й інтелектуальною гостротою, можна сміливо записати до найкращих сатир не лише білоруської, а й усієї радянської, сказати б, ювеналістики. Та й справді, бич Ювенала в руках білоруського лірика — таке ж слухняне знаряддя, як і милозвучна арфа.

До вершинних осягнень Гілевича-сатирика маємо віднести поему-комедію «Формула іржі», присвячену показові однієї з найскладніших проблем нашої дійсності — прийому абітурієнтів у вищі навчальні заклади. Конкурс батьків, а не дітей, переляк, хитрування, прислужництво, але й справжня чесність деяких екзаменаторів — усе тут продемонстровано з нещадною правдивістю. Та найголовніше — автор не побоявся сказати, що маховиками аморального механізму, який продукує продажність і цинізм, є часто люди впливові, інколи навіть обтяжені урядовими посадами. Комедія написана віршем, але така умовність (і це прикметно для класичних творів) не приймається як перешкода для спілкування з живою правдою.

До гумористично-сатиричної грані таланту Гілевича належать і його одноактні п'єси. Видані окремою книжкою «Нічліг у лелечому гнізді» (1980), вони написані ніби спеціально для сучасних перебудовчих обставин: читаючи їх, то гніваєшся, то смієшся, переживаючи зіткнення новизни з заскорузлістю, честі з підлотою, щирості з пристосуванством, розуму з тупістю. Гілевич, сатирик і гуморист, у драматургії досягає, сказати б, спортивної легкості — складається думка, що він як художник може все. Його п'єси короткі, але в кожній спресовано зміст і напругу конфлікту, яких вистачило б на повнометражний драматургічний твір. Винахідливий у будуванні сюжету, точний у характеристиці героїв, лаконічний у показі духовної сили чи бездуховності своїх персонажів, Гілевич особливо захоплює пристрасним розвінчуванням кар'єристичних натур, байдужих до рідної землі, мови, історії, нікчемних споживачів народного добра, користолюбців і міщан.

Національний нігілізм властивий слизьким, непевним і жорстоким людям, яких білоруський поет справедливо називає щурами і які розплоджуються в норах таємного гешефту, спекуляції, розпусти, на смітниках суспільства. Це, власне, й показує він у п'єсі «Нічліг у лелечому гнізді». Та якщо говорити про ідейну спрямованість усіх драматичних творів Гілевича, то вона в тому, що соціалістичне суспільство — цього вимагає кожне слово поета — не повинно мати смітників.

Тією ж таки різнобічністю поетичної натури, багатоплановістю літературної праці позначені твори Гілевича для дітей. Він лірик. І його вірші для дітей проміняться лагідністю, переблискують глибокими думками. Бусол із класичного твору «В лузі» не боїться дівчинки, що біля нього пірнає в трав'яні нетрі, збираючи квіти, бо саму її має за квітку. Поет уміє вживатися в дитяче, тільки з першого погляду наївне, а насправді глибинне відчування природи, вміє висловити це дотепно, цікаво. Гілевич — гуморист. І серед його віршів про піонерське життя трапляються справжні перлини веселого і повчального змісту. Наприклад, вірш «Друзі в поході», де показано, як маленькі ледарі привчаються хитро використовувати податливу вдачу свого товариша, навантажуючи на нього, немов на ослика, те, що належало нести їм. Гілевич — дослідник фольклору. І в його віршах для дітей

особливе місце посідає взятий з народної творчості жанр загадки. Він створив двісті віршів-запитань, цілу, сказати б, енциклопедію, де метафорично змальовані найнеобхідніші предмети праці, різні заняття, птахи, звірі, рослини і т. д., і т. д. І знову ж таки гумористичний струмінь тут видзвонює чистою хвилею:

На однім кінці — дивак,
На другім кінці — черв'як.
І весь день у дивака
Сто надій на черв'яка.
(«Рибалка з вудочкою»)

У творах Гілевича для дітей, крім багатьох інших, є одна чудова риса, яку можна б назвати національним відчуттям природи. Він навчає любити не абстрактний дощ, а дощ-грибосій, той, що йде в білоруських лісах, не абстрактні озера, а саме ті, знайомі білоруським дітям, блакитні заводі, де «криками протяглими» пити просить каня, не субтропічне й африканське, а «білоруське літо». Побачити красу рідного краю, увійти в душевний контакт з рідними краєвидами, відчути себе співцем і захисником найближчого природного середовища — такі виховні завдання ставить перед собою дитяча поезія білоруського майстра. Він перекладач. І поєднує викохування в молодій душі любові до рідного народу з вихованням інтернаціоналістського погляду. В його перекладі вийшла антологія болгарської поезії для дітей «Чародійний ліхтарик» (1968), унікальна за своїм задумом і репрезентативна книжка.

Ця антологія — лише одна з багатьох перекладних книжок білоруського друга. Його доробок у галузі поетичного перекладу, особливо з болгарської, словенської, сербохорватської, а також з російської, української та польської мов, титанічний. Понад тисячу віршів і поем лише болгарських авторів переклав Гілевич. Протягом 1982—1985 років окремими книжками в його інтерпретації вийшли поезії Н. Вапцарова, Х. Радевського, Г. Джагарова. Зрештою, нема ні серед класиків, ні серед сучасників такого болгарського поета, чиї твори не відкрив би Гілевич для білоруського читача. Завдяки його ж праці Білорусія напевно випередила Україну та й усі інші радянські республіки, крім, звичайно, РРФСР, в ознайомленні з сучасними югославськими поетами.

Переклади Гілевича відзначаються точністю, легкістю, сумлінністю, філологічною віртуозністю, збереженням найважливіших образно-стилістичних та формальних ознак першотвору. Показовим і повчальним може бути факт, що, готуючись до відтворювання болгарської поезії своєю мовою, Гілевич перекладав прозу, почавши з оповідань Н. Хайтова та повістей П. Вежинова. А геніальний твір Х. Ботева «Хаджі Дмитрій» він не тільки вивчив напам'ять, але часто співав його в оригіналі на мелодію білоруської пісні, щоб перевтілити болгарський вірш у таке слово, яке може стати частиною співочої душі рідного народу.

1962 року вийшла перша літературознавча праця Гілевича, присвячена аналізу молодої білоруської поезії 20-х літ, під назвою «Окрилена революцією». З того часу поет активно виступає в ролі критика, причому критика вельми серйозного, обізнаного не лише з проблемами своєї літератури. Про сучасну болгарську поезію, наприклад, він написав глибоке дослідження «Вірна великим заповітам» (1977), простеживши її розвиток за ціле двадцятиліття (1956—1976).

Десятки проникливих статей, виступів і рецензій Гілевича зібрано в книжки: «В це вірю» (1978), «Вдячність і борг» (1982), «Поклик життя і часу» (1983). Там знайдемо влучні характеристики білоруських класиків, зачинателів радянської білоруської літератури, там подано панораму творчості його ровесників і молодшого покоління письменників. Але є там і статті про Т. Шевченка і П. Тичину, В. Маяковського і М. Ісаковського, Х. Ботева і Н. Вапцарова, про інших великих визначних поетів Росії, України, Болгарії, Югославії. Розглядаючи книжку критичних виступів А. Адамовича «Література, ми і час», Гілевич висловив своє літературознавче кредо: «...громадянська принциповість, мужність і сміливість, без чого літературна критика — пустий звук».

Гілевич належить до критиків, які мають свою мірку естетичного чуття, своє розуміння органічності образу, свої критерії оцінок, що виходять не з тимчасових, одноденних завдань. Неможливо розвивати й збагачувати сучасне духовне життя, знехтувавши надбаннями попередніх часів та епох, цінностями національних культур, як тими, що ввійшли, так і тими, що можуть завтра увійти в загальнолюдський набуток,— це, мабуть, головна ідея багатьох його роздумів про літературу, міцно пов'язана з концепцією активної ролі народних начал у кожному справжньому творі.

Формування поетичного хисту Гілевича припадає на перше повоєнне десятиліття. То були нелегкі роки, в літературі ж панувало оспівування безконфліктного, бездумно-радісного, далекого від реальної дійсності життя. Відлуння тих оспівувань можна почути і в деяких ще учнівських віршах поета, але взагалі його рання творчість перейнята насправді радісним, молодечим настроєм, породженим утіхою мирної праці, відчуванням краси природи, передчуттям своєї повноцінної долі.

Нічого дивного в тому нема, що, перейшовши крізь пекло окупації, відбувши жахливе й криваве животіння, поет 1946 року почувається «на порозі життя». В його найраніших творах віддзеркалюється «щастя жити й працювати». Це не наївне юнацьке сприймання світу (я щасливий, бо я живу), це радування тим, що **світ живий**. Ніч фашистської неволі розвіялась, але поет пам'ятає про неї (глибоке осмислення трьох літ, пережитих у її темряві, прийде пізніше), він закликає лікувати рани Вітчизни, як «свої власні».

Тоді в білоруській поезії на повен голос заговорили М. Танк і П. Панченко, а поруч з ними ще працювали великі майстри Я. Колас та А. Куляшов. Під знаком їхньої творчості Гілевич розвивав зацікавленість певною тематикою, вдосконалював образно-стилістичну озброєність слова, знаходив напрям власного художнього осмислення. Але найсильніше сприяло чіткому окрес-

ленню його творчого характеру знайомство із фольклорною стихією. В родині поета збереглася весела згадка про те, як він, іще не навчившись розмовляти, підспівував чи підмугикував, лежачи в колисці, коли співали старші. Ніби в «Апокрифі» М. Богдановича, де написано, що білоруси «співають, дитя колихаючи, і самі діти співають, гуляючи...»

Генетична програма білоруської народної пісні відчутна у всій творчості Гілевича, але відчутна в ній і вироблена віками культура європейського вірша і, зрозуміло, надбання білоруської поетичної класики. З тією класикою поет зустрічався не тільки в книжках, а й, так би мовити, віч-на-віч. У присутності Я. Коласа, власне, звертаючись до нього, він читав свій, можливо, найкращий зі всього написаного за період поетичного учнівства вірш.

Славний велет!
Безсмертя зажив ти по праву,
Вірю твердо: і син мій, і внук,
і праправнук,
Ніби серце жагуче, розкриють томи.
І — спізнавши історії мудрість
і правду —
Скажуть так:
Це — наш Край і Народ наш.
Це — Ми.
(Переклад В. Моруги)

Мудрість і правда історії — головні тематичні сфери, куди націлюється Гілевич своїми громадянськими віршами. І веде його туди ненависть до різної «людської погані», винесена з воєнного дитинства, і жага справедливості, успадкована від народження і вихована чи, точніше, роз'ятрена злигоднями війни. Ненависть поета скерована не лише в минуле, тобто проти фашистських зайд і їхніх прислужників («Бургомістр»), а й проти духовної ницості та моральної скособоченості деяких людців із сьогодення. В поезії «На шосе» розповідається, як здирщик-шоферюга не захотів підвезти бабусю, в якої не знайшлося трьох карбованців, щоб заплатити за проїзд. «Ганьбіть же тих, чиє сумління коштує три карбованці!..» — гнівно вигукує поет, і видно, що мова йде не лише про одного захланного водія, а про цілу категорію жорстоких прислужників гроша, про гіркотне явище дійсності.

На початку 60-х, в час засудження партією наслідків культу, особливо зміцнів публіцистичний і викривальний дух поета. «Анонімщики й безіменні листи», «Мене навчали обережності», «Хлопці з сіл», «Зустрічі в снах», «Я хотів би слово надати любові» та ще деякі інші твори засвідчують особливий гілевичівський трибунний темперамент, прикметна риса якого не гуркоти й громи, а ледь чутне рокотання бурі. Громадянський пафос поета завжди пом'якшується філософською думкою, іронічною посмішкою, і від цього він тихішає, але набуває «плоті життя», довірливо сприймається розумом, а не тільки емоціями. Коли Гілевич пише, наприклад, про те, як людина кротячої породи вибирає в магазині замок, то його більше цікавить не екземпляр надзвичайного любителя замикатися, а філософська суть замка як «свояка розірваних рабських оков» («Замок»). Коли пише про ненависть до неправди («Я хотів би слово надати любові»), виходить із розмірковування про суть звірячого почування, яким і є зненавида, і тим, власне, застерігає від нелюдського чуття.

Ти не бійсь ненависті моєї,
Бійсь тієї, що росте з неправди,
Що народжена в утробі звіра,
Як дочка насильства кровожерна.

Що справжнє, а що фальшиве, що ініціативне й чесне, а що мертвотне й підле, що штучно обмежує світ, а що робить його безмежним,— це питання, на які прагне відповідати молодий Гілевич віршами, це основні лінії його чимдалі виразнішого лірично-філософського мислення. Саме тоді, в 60-х роках, його пристрасть борця обертається гумористично-сатиричними творами; в цьому він небезпідставно може вважатися учнем В. Маяковського.

Та сила поета в іншому — в ліризмі, в осягненні душевних глибин людини, в точно переданому поруховi почуття, малюнку природи. Це видно в таких, написаних у 1960—1961 роках творах, як «Лісом пісня ішла», «Синя пуща», «Як ти гриміла», «Чудо творилось — я проспав»... Почуття, народжене в серці від спостерігання явищ природи, ушляхетнює людину, і Гілевич уміє простежити його виникнення, інакше кажучи, вміє почути, як росте душа.

Природа, одначе, не виступає в нього з певною естетичною самодостатністю. Милування пейзажем підпорядковане активній думці про його патріотичний сенс. Дороги, поля, ріки, озера, дерева, квіти — все має духовну, часто автобіографічну вимовність, все пройняте любов'ю до рідної землі. Зразками відчуття природи як своєї національної самобутності можуть бути поезії з книжки «Гостинець» (1965), передовсім вірш під такою ж назвою, а також вінок сонетів (перший у білоруській літературі!) «Нароч».

Рідна земля, Білорусія — головний образ лірики Гілевича, образ, в якому сходяться всі устремління його душі.

А за тим найтяжче пошкодую
Перед смертю, в днину лиховісну,
Що ніколи більше не почую
Нашу рідну білоруську пісню.
(«Не боюся, що мій вік невічний»)

Він любить свій край, знає його історію. Він захоплений сучасним могутнім ритмом життя своєї республіки, і кожен вірш про неї має ознаки духовної розкутості і дитячої дiткливості, яка вказує, що то не просто поезія, а святая святих його натхнення. І якщо символом його патріотичного почуття нерідко виступає материнське слово, то саме те слово для нього існує в контексті мови найпередовіших ідей нашого часу, мови «праці і радості, щастя і волі, революції, Леніна, партії» («Слова»).

У всіх творах Гілевича, де йдеться про любов до рідної пісні й до рідної землі, домінує глибокий інтернаціоналістський погляд. Патріотизм поета не фетиш, не побожне тремтіння перед темною іконою на-

ціональної відрубності. Ні, це форма духовного буття, за якою, власне, розпізнаються народи, це почуття власної гідності і насамперед гідності яскраво комуністичної, з якої твориться «чуття єдиної родини». В таких віршах, як «Рідне слово», «Мова мого народу», «Спадщина», «Звернення на високій ноті», «Розмова з плановиком», відображено діалектичну єдність національного та загальнолюдського, велику й гуманну рівновагу сучасної передової свідомості. Вчора — байдужий до національної культури, сьогодні — духовний сирота або покруч, завтра — зухвалий безбатченко, а післязавтра — лютий космополіт — ось неодмінна деградація, від якої застерігає поет, яку засуджує й справедливо вважає небезпечною в умовах глобального промислового зоднаковіння.

В поезії Гілевича відбилися враження з його подорожей по нашій країні і за кордоном, особливо до Болгарії та Югославії, а також враження від сходження широченною перекладацькою дорогою, що веде вершинами різних літератур. І тут інтернаціоналістський дух поета особливо привабливий. Гілевич знаходить у кожному народі щось, ніби відображення лику Білорусії; національний болгарський герой В. Левський поведінкою й долею нагадує йому К. Калиновського, балканські мелодії навіюють спогад про пісні рідної Гайни, навіть боровики на базарі в Любляні пахнуть Колосовськими лісами. Та разом з тим він бачить неповторність кожного краю, кожного народу, і дивина несхожості стає для нього пізнаною і дорогою через братерську соціально-історичну кревність світової людської сім'ї.

Центральне місце в ліричній поезії Гілевича належить восьмивіршам, які виходили білоруською мовою під заголовком «Октави» (1976) і в доповненому вигляді під назвою «Світлинь» (1984). Друге видання, до якого передмову написав В. Биков, цікаве ще й тим, що воно містить назагал дуже добрий російський переклад тих надзвичайних мініатюр. В. Биков пише: «В сконцентрованій формі восьмивірша автор зміг висловити стільки значних, оригінальних і афористичних думок і суджень і зробив це з такою досконалістю, що можна, не боячись перебільшення, назвати його книжку восьмивіршів етапною як у поетичній творчості самого Гілевича, так і в усій сучасній білоруській поезії. Збірка восьмивіршів, кожен з яких — втілення думки й почуття, з завидним лаконізмом говорить про найважливіше, найнепроминальніше в житті людства взагалі і кожної людини зокрема». Точна й справедлива оцінка.

Заклик до «інтенсифікації совісті», який сьогодні дехто любить видавати за власне відкриття, прозвучав у восьмивіршах іще п'ятнадцять років тому.

Поет і фізик — повне протиріччя,
Та все ж вони подібні між собою.
Душа поета — то ж реактор вічний,
Що випромінює частинки болю
І ними бомбардує блискавично
Серця оспалі, стомлені злобою,
Щоб, розщепивши ядра збайдужіння,
В рух привести енергію сумління.

Енергія сумління — так можна б найкраще схарактеризувати приховану під медитативним стилем октав Гілевича силу, яка з нього робить поета, а нас втягує в світ його філософського та разом з тим неспокійного, тривожного мислення. Диво цих творів саме в тому, що, будучи короткими, а значить, за природою узагальнюючими, вони не справляють враження холодних проповідників проречених істин. Вони болять, бо вихоплені з болінь поета. Проникливість його не в тому, що він знаходить якісь досі не відомі морально-духовні чинники, здатні зробити людину безкрайньою, сильнішою від смерті. Серед кола головних ідей чи мотивів життя він визначає найнеобхідніші: любов до рідної землі, любов до людини, любов до праці, любов до краси, любов до справедливості. Отже, пише про знані речі, але посвоєму, і кожне восьмиряддя — це його досвід і заповіт. Кожен восьмивірш — драма, яку ніби переказує той, хто був її героєм у житті, переказує кількома словами, довіряючи нашій здатності домислити все почуте. Мов кінокадри — кожен із особливою режисурою, колористикою, настроєністю, композицією, з окремішньою думкою та емоцією,— восьмивірші легко змонтовуються в один фільм, у поему про життя видатної особистості. В цій кінострічці нема нудної розтягнутості, за кадрами залишилося все другорядне, і майже кожна світлина подає великим планом зіткнення людяності з недобрим, з якимось не для плоті, а для душі смертоносним началом. У подоланні сил, що протистоять духові людяності, відкривається — як це показує поет — сенс усвідомлення життя. Не всі кінокадри однакової глибини й сили, але нема невиразних, темних і глухих. Пушкінський «світлий смуток» бачиться поетові на фоні густої темноти, що вже засіла в лісових закутинах,— і суворі роздуми про життя перейняті терпкістю прощання зі світом. Кожен кадр — подія, думка — це явина спогаду, яка ніколи вже не повториться. Ліричний герой восьмивіршів підсумовує пережите, йому гірко, але не на жалях за минулим чи за втраченим часом він фіксує нашу увагу. Вірші написані так, ніби хочуть нам сказати, що кожна мить духовного злету, осявання й щастя неповторна, що душа людини посправжньому живе лише тоді, коли усвідомлює своє місце в поколіннях свого народу.

Восьмивірші Гілевича — це прощання не вмираючої, а тільки замисленої над проминальністю всього сущого, життєлюбної й молодої душі. Та чи все минуще? Власне, в цьому питанні схрещуються філософські боління автора. Людина — поєднання минулого, сучасного й майбутнього, і не може вона зникнути, згубитися, пропасти в тлінні, бо їй призначено єднати часи, творити будущину, віддаючи нащадкам свій труд, свою борозну, свою пісню. Восьмивірші націлені в майбутнє. В них пульсує прагнення передати світло, натхнення, радощі сьогоднішнього дня майбутності, але й не допустити до нащадків зло, що, трапляється, спричиняє в серцях сучасників затемнення, параліч доброти, знечулення думки.

Мініатюри білоруського майстра можна порівнювати з «Октостихами» Я. Івашкеви-

ча або й із лаконічними філософемами знаменитої Е. Дікінсон. Вони не побліднуть від цього, навпаки, викажуть своє нетрафаретне єство. А їхнє єство не в запитанні, що його ставила американська поетеса: якщо світ недосконалий, то навіщо він? Воно в протилежному ствердженні: світ недосконалий, та він може бути кращим. Всі любові Гілевича об'єднує любов до життя, а в поняття життя поет вкладає насамперед стан духовної нескореності й боротьби.

Доле, як ти є, то будь моєю,
Та свою не забувай же роль:
В злагоді із кривдою й брехнею
Доживати віку не дозволь.
Душу не віддай у рабство гномам —
Розпали, розторгай, розбуди —
Щоб шугали в ній вогні із громом
До землі з небесної гряди!

Взаємини з красою в художника передбачають внутрішню рівновагу, певне заспокоєння його душі. Але таких моментів у ліричного героя Гілевичевих мініатюр майже нема. Він постійно шукає ідеалу краси, він знаходить його то в білоруській, то в болгарській пісні, то у внутрісмельному вірменському соборі, то в шелестінні рідної діброви, то в обличчі коханої, то в солов'їних руладах і т. д., але це знаходження не повне, завжди при цьому бринить нота небезпеки, мотив загуби або втрати знайденого. Та, власне, це мотив стриманого протесту, тобто він прикметність громадянського духу, що робить філософську рефлексію поета живою і життєвою. Через увесь цикл восьмивіршів лунає мотив перестороги втрати ідеалу, хоч належав би він природі чи людським взаєминам, однаково його важко зберегти, коли втрачається головне — духовна спадщина від батьків. Гілевич дуже широко розуміє цю спадщину, вона має й чітко окреслений характер, бо в кожному окремому випадку її корені в національній землі. Головна думка восьмивіршів, хоч не всі вони, звичайно, можуть бути охоплені нею, в тому, що енергія сумління незнищенна, що вона народжується з громадянської вірності народові.

Гілевич згадує: «Уперше потяг «писати складно» я відчув на дев'ятому році життя, ще перед війною, коли, наслідуючи Шевченкову перлину «Садок вишневий коло хати» (вона була в білоруських читанках), склав свій перший «вірш»... Шевченкова перлина наповнена лагідним світлом надвечір'я, принадливою добротою буття. В тому вірші нема жодного порівняння, і вся його надзвичайна поезія тримається на докладності малюнка, створеного найпростішими реченнями, і на мелодійній завершеності, яка створює для малюнка ніби раму. Не знати, як це відбилося на перших поетичних спробах Гілевича, але — диво! — в його мініатюрах, написаних уже рукою майстра, нерідко просяває та ж надвечірня туга, щемлива лагідність, та ж, сказати б, Шевченкова задивленість у щасливу мить свого дитинства і віртуозна музичність. «Жайворони у звечорілім полі», «Огорни нас тишиною, в спогад, вечоре, укутай», «Як сумно-тужливо зозуля в діброві кує», «У звечорілому саду...», «Гуки села, що поволі влягається спати» — промовисті перші рядки тих поезій.

Весняний вечір. На ногах моїх
За довгий день, як зорі, ципки виспіли.
Уся полонена якимись мислями,
На східцях ганку мати гоїть їх.

Вершками мовчки маже, ледь торкаючи,
Кладе приємний холодок біді.
І раптом каже: «Чуєш, у гнізді
Он ластівки щебечуть, засинаючи».
(Переклад Б. Олійника)

Тут єдиний образ — «як зорі, ципки виспіли», решта — спостереження, висловлені без будь-якого іносказання. Одначе яка дивина, яке глибоке зворушення! Начебто рани-ципки (а «ципка» має ще значення пташки!) гояться і засинають, щебечучи, як ластівки, і лоскітний дотик вершків — це так само загоєння, як затихаючий щебет у гнізді. Не сказано, що мати добра, але про що це вірш, як не про материнську ласку!

До речі, образ матері часто виринає у восьмивіршах при шевченківському освітленні, тобто і як символ краси, радості життя, і як символ совісті, надії. З матір'ю ліричний герой тих творів зв'язаний не так почуттями вдячності за життя, як думами про громадянську доцільність свого існування.

Хто знає, можливо, дитяче захоплення віршем з читанки визначило, а згодом поглибило нахил поета до ясного й чіткого мислення, до всього, що споріднює з Кобзарем найближчих учителів Гілевича — Янку Купалу та Якуба Коласа. Адже ці великі білоруси, можливо, більшою мірою, як будь-хто з українських класиків, розвинули той струмінь Шевченкової поезії, що вражає, як живопис, докладним баченням предметного світу. З їхньої школи вийшов Гілевич, і про багато його речей хочеться сказати так, як говорить Я. Бриль про поезію Я. Коласа: «Як це просто і... як докладно».

Октаву, строфу академічного віршування, поет вибрав для висловлення найзаповітніших думок і почувань, можливо, тому, що в її ритмі панує спокій, оповідний настрій. Але характер поетичного таланту Гілевича противиться канонові октави, тому вона в нього обертається у восьмиряддя з особливим звуковим ладом, пристосовується до народної музики його вірша. Одна з найважливіших прикмет Гілевичевої поезії взагалі, власне, полягає в тому, що її фольклорна підоснова, зовсім непомітна в стилі, формі, доборі слова, живе в музичності рядка, в тому, що можна б, перефразовуючи вислів Е. Делакруа, назвати **святом для слуху**.

Характер світовідчування, з якого постає філософська лірика Гілевича, будується на такому осмисленні людського життя й світу, яке прагне відкрити тайну і переконується, що тайна — це правда. Сказати правду, найпростішу, очевидну істину, але так, щоб це було відкриттям таємниці,— найважче завдання і, мабуть, суть мистецтва.

У вік оцей, що розучивсь мовчать,
У кожнім розбудивши сверб розмови,
Я вірую в невимовлене слово,
Якому, може, і не прозвучать.

Дивак смішний, наївний, як дитя,
Я вірю в нього, мов аскет — у догми.
І цеї віри вистачить надовго,
У всякім разі — до кінця життя.
(Переклад Б. Олійника)

Дехто цей вірш тлумачить як поетову обіцянку піймати жар-птицю, сказати в майбутньому щось надприродне чи геніальне. Одначе мова тут не про поетичну знахідку, на яку сподівається автор. В. Коваленко у передмові до двотомного видання вибраних творів Гілевича (1981) точно визначає підтекст цього вірша як «відчування неповної завершеності й окресленості сьогоднішнього часу, чекання повнішої завтрашньої сутності». Тут перед нами правда не тільки про час, а взагалі про людину, яка постійно прагне своєї **завтрашньої сутності,** живе будущиною, не може задовольнитися теперішнім, бо таке задоволення — смерть душі. Перед нами тайна невимовленого слова, що є тайною сумління, яке страждає від того, що не може відкритися до кінця,— не через певні обставини, а через те, що до кінця відкритися просто неможливо. Якщо кожен восьмивірш Гілевича — правдивий знімок того чи того духовного стану, то він правдивий саме тому, що відбиває діяльність сумління, тайну вічно невдоволеної совісті.

Великий розділ у творчості Гілевича становлять поеми: «Сто вузлів пам'яті» (1964), «Горить, горить моя Логойщина» (1968), «А де ж тая криниченька» (1970), «Недзілюня» (1970), «А досвітку вже не було» (1975), «Початок» (1978), «Заручини» (1978). Кожна з них має свою форму, своє внутрішнє дійство, і хоч тут переважає в безпосередніх враженнях автора розгорнута тема війни, діапазон ідейно-естетичних та моральних проблем, охоплених тими творами, надзвичайно широкий. Цикл поем завершує роман у віршах «Рідні діти» (1985), в центрі якого проблема моральних зв'язків і разом з тим законних суперечностей між поколіннями.

У «Ста вузлах пам'яті» перед нами проходить довоєнне й воєнне дитинство поета. Одначе це не автобіографія у віршах, а перегляд і переоцінка Гілевичем 60-х років найважливіших сторінок свого дитячого й отроцького життя. Пам'ять розплутується, вузли, що випинались на ній, були болючою, незрозумілою загадковістю, розв'язує їх новий час, який настав у нашій країні після XX з'їзду КПРС, час правди й повернення до ленінських правових і моральних норм життя. Вражає розповідь про те, як юний поет у сорок сьомому році, приїхавши на письменницьку нараду, привіз у портфелі «шаймор», млинці з гнилої картоплі, на той час головну їжу своєї родини, а в зошиті — вірші про достаток на селі.

Я пізніше збагнув, що в пісні
Можна все пробачити поету —
Навіть риму: собака — хата,
А тим більше: рука — нога,
Тільки фальші, ні грама фальші
Не дарує читач нікому,
Навіть тричі лауреатові,
Так спотілому од вінків.

«Сто вузлів пам'яті» не патетична, не гучна, але щира й зворушлива, звернута до днів своєї молодості присяга на вірність правді. Тут захоплює динаміка й самоперевірка енергії сумління. Людина вдивляється у своє давнє обличчя, знімає ретуш минулої доби, відслонює непривабливу картину, але впізнає себе, свої перші пориви до правдолюбства, свої громадянські найчистіші перші страждання. І тут між тим, що являє собою герой поеми нині, й тим, що являв у ранній юності, існує суперечність, але він відкриває все-таки сам у собі цільну особистість. Його не розкололо, не роздвоїло пережите горе. Перше кохання, перше розчарування, перше відчуття свого поетичного таланту — все тут правдиве, все індивідуальне, та разом з тим на всьому — знак радісного, духовного перелому, що його принесла в кожну оселю Радянська Армія, визволяючи нашу землю від фашистських окупантів.

На споминах про війну побудована й друга поема Гілевича «Горить, горить моя Логойщина». Вона композиційно нагадує давньогрецькі трагедії, в яких події коментує хор. Тут страшні воєнні балади супроводжує голос ліричного героя, що звучить і як плач, і як прокляття ворогам крізь плач, і як похоронний гімн, в якому нема примирення зі смертю. Самі ж балади неможливо читати спокійно. Якби Гілевич не написав нічого більше, а лише ті чотири оповіді про війну, то й тоді мав би право назавжди залишитися в білоруській літературі.

Може, найтрагічніша з них — «Балада про слухняну Гелю». Гітлерівець зажадав, щоб йому ноги помила красуня, яка не приховала перед ним, що вона комсомолка. Фашистові хочеться зламати не так дівочу, як політичну гордість білоруської дівчини. Та найстрашніше те, що мати просить дочку поступитися, «стерпіти ганьбу» заради того, щоб залишитися живою. До моторошності правдива й нелукава сцена. Одначе Геля не відступає. Вона гине, але морально перемагає унтера, а з ним і всю його коричневу заразу.

В поемі, що слушно названа ораторією, образ рідного району переходить в образ Білорусії. Згадка про тисячі сіл з такою долею, як Лідіце, не звучить публіцистично, а гуде як дзвін самої землі — світовою наболеністю, трагічною величністю. Скорботні й монументальні рядки поеми — ніби карбовані на камені написи; коли читаєш їх, не позбуваєшся відчуття, що вони не все сказали тобі, що вони чекають нових читачів, аби відкритися їм глибше.

Про «Недзілюню» насамперед варто сказати, що це річ за самою фабулою унікальна. Таку поему неможливо придумати, її можна лише знайти в своїй душі, коли та душа знала з життя подібні ситуації. Поема прекрасна своєю життєствердною усмішкою. Тут відіграв певну роль гумористичний дар поета, але не тільки він. Тут озвалася оптимістична віра народу в своє безсмертя. Недзілюня (українською — Неділенька або Неділюня) — це ім'я корови, названої так тому, що прийшла у світ вона в неділю: Недзілюню, ховаючись од фашистів по драговинних заростях та пущах, водить за собою партизанська сім'я майбутнього по-

ета — мати й восьмеро дітей. Без тої корівчини вони не могли б перетривати, вона їхня годувальниця, друга матір. Їх же було «по двоє на кожну дійку», і той, хто мав доручення від родини в час наближення карателів хапати її за воловід і тягнути в хащі, розумів, що відповідає за життя братів і сестер. Як втілення непереможного селянського, а в чомусь язичницького, міфічного духу сприймається образ цієї, хочеться сказати, благородної тварини, що начебто все знає і своїми велетенськими сумними очима заспокоює налякану дітвору. У «Поемі про молоко» І. Зієдоніса, у віршах Д. Онковича знайдемо подібні цікаві, по-філософському трактовані мотиви оспівування цієї життєдайної істоти, але в «Недзілюні» вона, здається, виступає найяскравіше як рятувальниця роду.

Поема «Заручини», яку в підзаголовку названо «маленькою повістю 1946 року»,— безперечно, найкраще з усього, що в ліро-епічному жанрі досі написав Гілевич. Її можна величати навіть романом — так багато в ній сказано, такий неосяжний у ній світ людського трагічного буття. Якщо вона близька до повістей, то, певна річ, до білоруських, до тих, що підняли честь радянської літератури, тобто до повістей В. Бикова, Я. Бриля, А. Адамовича насамперед.

Мало вживана сьогодні форма терцини реалізувала в творі Гілевича свої можливості, а вони, як відомо, величезні. Терцинами написана «Божественна комедія», безліч інших видатних творів європейської класичної поезії, десятки, і то чи не найсильніших творінь, І. Франка. Гілевич, зрозуміло, міг відбиватися і від «терцин» М. Богдановича, та очевидне одне: форма, що завжди має в мистецтві змістову функцію, в його поемі просто «дихає», організовує думку і витворює настрій. Терцина розвивається несподівано, її потрійна рима вимагає вводити нові й нові деталі, вона не знає кінця, вона форма постійного руху. Поема «Заручини» — це образ руху життя, і тим він цікавий, що для показу взято час, в якому, здавалось би, все зів'яло, спинилося, завмерло.

Гілевич малює картину села першого повоєнного року. Інваліди, які щойно повернулися з госпіталів, і підлітки, що підросли за війну,— головна робоча сила. Ліричний герой працює поштарем, розносить гроші вдовам, державне «пособ'є», яке тітка Міхаліна не хоче взяти в руки. «Покинь їх там, дитино, на столі»,— говорить вона про ті гроші. І ця деталь, здається, вирішує все. Повне довір'я завойовує автор одним рядком, який показує не якусь там аристократичну гидливість до грошових папірців, а народну психіку, цнотливу мораль простої людини, для якої брати платню за вбитого сина — і боляче, й принизливо, й нечесно.

Що таке доля? Звідки береться її послідовність? Звідки цей нахил постійно переслідувати одну й ту ж людину? Ці запитання неодмінно постануть перед читачем «Заручин», бо в поемі показано, як один сільський хлопець-красень, втративши ноги на війні, здолав відчай, став повноцінною людиною, а потім знову, зазнавши зневаги, виявленої до нього батьком його нареченої, переможно піднявся над своїми стражданнями, здається, лише для того, щоб мимоволі підірватися на динаміті, розбираючи на цеглу (люди хотіли будуватися) колишній панський палац. З гідною подиву лаконічністю і вже нам добре знаною Гілевичевою докладністю подано цю історію. Поет прямо не відповідає на питання про долю, він лише підказує, описуючи інших людей і себе, що доля окремої людини залежить од історичної судьби народу, в даному разі ще діяла загробна злість уже покійної війни.

Сила поеми, одначе, не в якомусь філософському крузі, а в любові, яку автор збудив до свого героя, Миколи Стрибука, до цієї, у всьому звичайної, але муками й мужністю піднесеної до епічності людини.

Тонка, прозора тканина поеми «А де ж тая криниченька» не дається однозначному розшифруванню, хоч, здавалося б, усе тут дуже просто. «Мимолетное виденье» дівочої краси (як багато важить саме ця скороминущість, побіжність образу для митця!) асоціюється з красою народної пісні, ніби з вродливою душею народу. Але за цією очевидністю прочитується інша, глибша істина. Вона полягає в тому, що не можуть бути порушені цнотливі взаємини героя поеми з дівчиною, яка для нього стає тільки мрією, як не може бути осягнута до кінця пісенна дивина, духовна чародійність народу. Надзвичайно пластично Гілевич висловив ідею незбагненності краси, показав шанобливе і гріховне сум'яття, з яким перед піснею, як перед жіночою вродою, завжди схиляється шляхетний дух. Так, тут є пожадання гріха, але в такій формі, яку М. Рильський назвав «мукою чистоти».

Пісня як нездійснене щастя або любов як нездійснене щастя пісні — такою подвійною серпанковою матерією думки огорнута поема «А де ж тая криниченька», поема про найблагородніші прикмети людської душі.

Поезія Гілевича виходила в перекладах російською (три книжки) та болгарською мовами. Українське малоформатне видання («Вибране» — «Дніпро», 1978) з гарною ліричною передмовою Д. Білоуса, з добрими, та не завжди належно відредагованими перекладами не може дати грунтовного уявлення про творчість білоруського майстра. До нього не ввійшли «Заручини», «Недзілюня», «Сто вузлів пам'яті» і деякі найважливіші мініатюри. Назріла потреба видати Гілевича книжкою, до якої, крім названих поетичних шедеврів, ввійшла б і його драматургія.

Ніл Гілевич — у розквіті творчих сил. Нема в ньому втоми, з якою герой його пісні хоче притулитися до землі, прилігши «край гостинця старого», а є в ньому сила дозрілого і могутнього таланту. Його поетичний світ великий і відкритий. Чим ближче підходити до центру того материка, тим сильніше чути дзвони Хатині, дзвони тривоги за мирне сонце, за те, щоб ніколи в людині не прокинувся звір. Та є на тій землі ще інші дзвіниці. Їхня музика настроєна на серце громадянина й патріота, вона здатна виробляти енергію совісті.

студії.
рецензії.
полеміка

ВОЛОДИМИР БРЮГГЕН

ПИСЬМЕННИК І ЧАС

По-різному складаються взаємини письменника із своїм часом. Вони можуть мінятися протягом життя. Час, у якому живе людина і який вона прагне зупинити в своєму творі, мінливий і в широкому історичному розумінні, і в плані однієї конкретної людської долі. Масштаб письменника, звичайно, визначається його здатністю об'єктивно, правдиво відбивати свою добу, а це неможливо без його самоусвідомлення в часі, без виробленого ставлення до нього: об'єктивне переплітається із суб'єктивним, зрощується з ним, проходить крізь індивідуальний світ художника. Бувають митці, які випереджають свій час, чиї кращі витвори належно поціновують лише наступні покоління; знає історія і таких письменників, що, всупереч своєму талантові, безнадійно відставали від часу, отож і не спромоглися на довгу і вдячну пам'ять нащадків. Різний ступінь чутливості до своєї епохи виявляють різні художники, при цьому чималу роль відіграє стабільність їхніх творчих і життєвих принципів, поглядів, переконань.

Такою творчою стабільністю позначений довгий літературний шлях українського радянського прозаїка Семена Михайловича Жураховича. Її формували й загартовували трудова й завзята юність, суворий досвід фронтових доріг, самовіддане служіння чесному, правдивому слову. Виявом такої стабільності є постійна й тонка чутливість письменника до змін у народному житті, у психології сучасників, до вимог і запитів історичного часу — вони ж зазнавали змін і розвитку впродовж десятиріч; незмінна настроєність на повну творчу самовіддачу, на серйозність художницького пошуку, який іде від живої реальності, а не слідами чужих відкриттів чи схематичних настанов; постійна відкритість душі художника для добра й діяння, для нових знань і вражень; постійна готовність учитися в життя; незмінна спрага істини...

Не відразу й не просто виробляє С. Журахович свій літературний стиль, знаходить «свої теми», «своїх героїв». Перша його книжка нарисів «На визволеній землі», присвячена возз'єднанню українських земель під радянським прапором, з'являється 1940 року. А до того за плечима письменника чималий трудовий шлях, роки напруженої журналістської роботи. Народившись 1907 року в сім'ї ремісника у мальовничому полтавському селі Сокілка, хлопець закінчує трудову школу в Полтаві, працює учнем монтера на телеграфі, піонервожатим, розповсюджувачем преси й книжок на селі. Подальші щаблі освіти — вечірній робітфак у Полтаві, заочне відділення Київського педагогічного інституту. Найкращим і головним учителем було життя. З 1928 року починається його журналістська діяльність.

Побутує думка, що газета здатна «засушити», «обмежити» літературний талант. Та скільки ж письменників із вдячністю згадують віддані пресі юні роки, надають великої ваги своєму редакційному досвідові, протягом усього життя не поривають з газетою. І для С. Жураховича вона стала серйозною професійною школою, дала молодому літераторові можливість розширити свій кругозір, збагатити знання про людей і суспільство, розвинути творчу уяву щедрим розсипом безпосередніх вражень і спостережень. Від газети у письменника прагнення лаконізму, точності, аналітичності в дослідженні факту, що надалі сприятиме розвиткові й утвердженню художньо-аналітичної манери прозаїка.

Нариси, фейлетони, кореспонденції С. Жураховича з'являлись на сторінках газет «Більшовик Полтавщини», «Комуніст», «Радянська Україна», згодом на шпальтах фронтової газети «За Радянську Україну», яку редагував Микола Бажан. Паралельно тривала робота в жанрі «малої прози»: Журахович зберіг вірність оповіданню на ціле життя, ставши одним із найпомітніших і найпродуктивніших українських новелістів. Він пише і повісті, і романи, та мало не в кожній своїй книжці містить оповідання. Схвальна відданість нелегкому й «дефіцитному» жанру, який має у вітчизняній прозі таке глибоке історичне коріння.

Навіть у межах творчості одного автора кожна нова книжка синтезує новий письменницький досвід — ця проста, на перший погляд, думка не така вже однозначна. Так, правда, що з кожного білого аркуша паперу художник ніби заново вчиться писати; правда й те, що життя нерідко ставить і досвідчених людей у становище учнів. Та сторінки життєвої і творчої біографії залишають такі глибокі борозни в свідомості художника, що їхні сліди знайдуться в будь-якій його роботі, в найнесподіванішому повороті образної думки. Понад те, тільки йдучи цими слідами, можна повноцінно визначити те нове, що додає письменник кожною роботою до вже написаного ним.

І в творчості С. Жураховича ця особливість серйозної літератури має наочне підтвердження, вона пов'язана найприроднішим чином з уважним дослуханням прозаїка до віянь часу, з його незмінним прагненням робити відкриття в житті й у душах людських. А за цієї умови письменник ніколи не скочується до самоповторень, він завжди несподіваний, і єдність його погляду на світ, усталеність літературної манери лише підкреслюють цілісність — і цільність — його творчого доробку як певного художнього явища.

Однією з найпривабливіших рис Жураховича-прозаїка є стабільне внутрішнє неприйняття методів і принципів кон'юнктурної прози, турбота про повноцінний показ душевного світу героїв — найнадійнішої ознаки їхньої належності до сучасності. В цьому розумінні глибоко сучасні й такі твори Семена Жураховича, які своїм корінням сягають у далекі воєнні роки. Це стосується до ряду оповідань, повісті «Хто скаже за мертвих» та насамперед до роману «Київські ночі».

Тему війни можна визначити як одну

з наскрізних у Жураховича впродовж десятиріч. Підхід прозаїка до неї, її осмислення перегукуються з творчим досвідом таких письменників, як О. Адамович, В. Биков, Л. Первомайський, І. Муратов, С. Голованівський... Усвідомлюючи певну умовність будь-якого «літературного ряду», можемо твердити про плідність колективних зусиль радянських митців, що виростає на грунті єднання й взаємодоповнення яскраво окреслених творчих індивідуальностей. Жодний письменник не може обійтися без досвіду інших, без пошуку душевно спорідненого, психологічно відповідного, художньо близького. Це, між іншим, і одна з форм творчого самоствердження, і один із виявів принципово нових форм розвитку радянського багатонаціонального мистецтва.

Не можна применшувати й впливу тривалих індивідуальних контактів, особистих і творчих взаємозв'язків. Вони давно склалися у Жураховича з такими видатними майстрами, як М. Дудін, В. Каверін, О. Крон, як білорус Янка Бриль, молдаванин Василе Василаки, вірмен Ваагн Давтян... Осмислення життєвого й літературного досвіду інших допомагає формувати й виграновувати власну індивідуальність.

Ще Анатоль Франс відзначав, що мертві живуть тільки тим життям, яке їм приписують живі. В такому разі особливу відповідальність беруть на себе люди, що відновлюють історичну правду, дійсну картину минулого, реальні взаємини і вчинки учасників давніх подій. Пам'ять про героїв не повинна згаснути, відплата рано чи пізно має спостигнути зрадників. Сувора простота цієї істини обарвлена і в повісті, і в романі різноманітністю людських взаємин, повнотою авторського почуття. Вочевидь, повість «Хто скаже за мертвих» стала для С. Жураховича щаблем на шляху до масштабного осягнення теми війни, відбила характер його творчих шукань у цьому напрямку.

Зворушливо й тонко виписані образи Діни й Захара Луценка, що зазнали жахів фашистської окупації, Докії, Миколи Деркача — славного, чесного хлопця, який спіткнувся скрутної хвилини, та потім прийшов до партизанів. Незримо присутній у творі опоетизований образ юної героїні Насті, яка трагічно загинула під час війни. Вона живе у спогадах людей, і ставлення їх до неї створює достатню повноту її портрета. Тут письменник пішов шляхом певних художніх новацій. Сюжет повісті також приховує деякі несподіванки. Спершу видається безсумнівним, що Докія, прибувши на місце давніх подій, займеться встановленням істини: пам'ять Миколи Деркача скривджено, а негідник Галасюк живе й процвітає. Ми чекаємо кульмінації. Та дія розвивається не по законах пригодницького сюжету. Докія надовго зникає з нашого поля зору, на перший план виступають інші персонажі. С. Журахович, так би мовити, передає слово, як естафету, від одного героя до іншого, в тому числі й самому Галасюкові, для своєрідного саморозвінчання цього злочинця. Такий сюжетний поворот послаблює драматичну напругу дії, але мету твору досягнуто. Галасюк постає у всій відворотності своєї подоби.

Творчі принципи прозаїка, заявлені в повісті «Хто скаже за мертвих», плідно й масштабно розвинуто в романі «Київські ночі». Передовсім вражає велика тактовність в оповіді про складні й болючі події, незмінна турбота про її строгу психологічну вірогідність, уміння поєднати точність подробиці з художньо узагальнюючою думкою. Нагнітання ефектів, патетичний тон, котурни дешевої риторики органічно чужі С. Жураховичу. Йому добре відомо, що найбільш промовистою буває правда.

І «Київські ночі» приваблюють передовсім достеменністю в зображенні людей та обстановки, в утворенні правдивої атмосфери зловісної окупаційної ночі, яка насунулася на щасливий радянський Київ. Зовнішня простота стилю приховує неабияку динамічну силу внаслідок точного поєднання побутових реалій, які набувають раптом несподіваного, далекого од звичних значення й звучання, і знов-таки несподіваних (але закладених у кожному характері) психологічних змін, стресів, що проливають нове світло на зображені постаті й на сюжетний рух твору. Умови окупації призводять і до нового розшарування людей, і до нового їхнього самовияву. Вони є суворим випробуванням наших духовних цінностей, наших історичних здобутків. Байдужі й полохливі непомітні в лавах переможців. А от лишившись наодинці з собою, людина неминуче виявляє свою справжність, свою здатність до дії чи своє безсилля, свою рішучість чи своє боягузтво.

Цей природний вододіл, що виникає між людьми, цікавить С. Жураховича в історичному плані, як можливість виявити типову рису часу, в художньо-аналітичному плані — як підгрунтя для тлумачення різних людських доль і характерів. Оте глибоке розуміння непростого зв'язку людини та обставин, індивідуальної поведінки та конкретних історичних умов дає змогу письменникові досягти об'ємності в ліпленні художнього образу, в передачі «несподіваних» психологічних зламів і виявів, сюжетної гостроти, уникати плакатних чорно-білих фарб на своєму епічному полотні. Виразна контрастність образів досягається тут глибшими й природнішими фарбами.

Війна — сувора перевірка і людей, і звичних уявлень, і вчорашнього минулого... Прислухаючись до запального, йоржистого Максима, пізнаючи в ньому свою власну юність, розважливий Середа подумки всміхається: «Ні, хлопчику... Як часто бажане ми сприймали за дійсність. І бажалось нам, щоб світ і люди мінялись на очах. Історія вже мчала навскач, та ми тремтіли від нетерпіння і кричали — швидше, швидше! А вона, мудра бабуся історія, має свої закони. Не розуміти їх — брести наосліп». Ніби прочитуючи думки Середи, розсудлива Ольга звертається до Максима: «На твою думку, революція повинна була зразу ж, одною хвилею, змести весь бруд? Усю підлоту, що назбиралася протягом тисячоліть? Ні, хлопчику...»

Герої «Київських ночей» думають, шукають, сперечаються, та головне — діють і борються. Так, фашистська окупація вихлюпнула на поверхню різного роду шумовиння — шкурників типу Лізи й Федора Куземи, зрадників на кшталт поліцая Іван-

чука з його зажерливою дружиною Мотрею, безжально розвінчала слабкодухих на взірець Зубаря,— але історична правда полягає в масовому патріотизмі радянських людей, в масовому прагненні активної дії, боротьби, в новій народній консолідації на грунті спільної ненависті до окупантів і спільного бажання прискорити час їхньої поразки. Оцю історичну правду відбиває роман «Київські ночі». Різні форми активності виявляють герої книжки, різними шляхами й стежками ідуть вони до спільної мети, шукають і знаходять одне одного, групуються навколо залишених у Києві радянських підпільників. Одну з таких оперативних груп показує С. Журахович, показує з психологічною грунтовністю, в єднанні і взаємодії різних характерів.

Тяжке випробування випадає на долю Матвія Кириловича Середи, він чудом рятується від смерті, потрапивши на квартиру слабкодухого базіки Олекси Зубаря, що за чаркою проговорився поліцаєві Іванчуку. А от Гаркуша... той виходить сухим із води і під кінець роману здобуває «лаври партизана», які йому не належать. Траплялося і на війні, і по війні таке... «Багато сторінок у людських долях часів війни лишилися непрочитаними, нерозкритими. Одні — на довгі роки, інші — назавжди»,— пише письменник. Цікаво, що його роман, тобто витвір художньої фантазії, сприймається часом як хвилююча документальна проза, такою мірою важить для Жураховича істина, так наполегливо й послідовно прагне він висвітлити правду характерів, взаємин людей, правду історичної обстановки. Отой, сказати б, дослідницький елемент художньої оповіді в поєднанні з неминучим пригодницьким (саме життя заплітає тугі «пригодницькі вузли», не треба й вигадувати!) посилює сюжетну напругу, підтримує непослабний читацький інтерес. Усе це ознака добротної, міцно «зліпленої», творчо повноцінної прози.

Образи Жені та Сашка Яроша відіграють у романі С. Жураховича особливу й важливу роль. Стверджуючи всепереможну силу кохання навіть за нелюдських умов окупації, юнак і дівчина стають ніби символом нескінченно довгого і складного, драматично утрудненого руху людей одне до одного та до організованої боротьби з ворогом. Сторінки, присвячені Сашкові й Жені, одні з найбільш ліричних і світлих у книжці. Вони збагачують її емоційний спектр, гостріше відтіняють провідні мотиви та ідеї твору. Це та глибинна основа людського існування, що зберігає людину в людині, що дає змогу витримати пекельні муки, не втратити віри й надії, активізує волю й дієздатність. З другого боку, змальовуючи різного роду відщепенців і діячів на зразок Гаркуші, письменник не шкодує іронічних і сатиричних барв, точно й упевнено розвінчує духовну ницість, сліпоту боягузтва чи знахабнілої зажерливості, недоумство міщанської пихи, розгнузданість низьких інстинктів, брутальне єство мерзенних зрадників і лакуз. Небагатьма штрихами, але досить виразно окреслюються постаті ідеологічних посібників окупантів, націоналістичне охвістя, яке приплентало до Києва із європейських задвірків.

У критиці відзначався особливий колорит роману з-поміж книжок про антифашистську боротьбу. «Символ нескореного міста,— писав Василь Фащенко,— природно сусідить тут з точним аналізом психіки різних за соціальними та моральними устремліннями людей. Альтернативні обставини під час війни випробовують кожного на громадянську справжність, висвітлюють ленінську вимогу тверезо й прямо дивитися у вічі — такий головний нерв цього твору». До найцікавіших і найзначніших образів роману слід віднести постаті Середи, Сашка Яроша, Ольги, Жені. Кризу слабкодухості й непевності, що приводить до межі злочину, духовного звиродніння, уособлює образ Олекси Зубаря. Небезпека для суспільства від таких людей в їхній соціальній мімікрії, в здатності вводити в оману довірливих, маючи на меті свої корисливі й нечисті інтереси. То люди подвійного дна, позбавлені твердих переконань, що легко йдуть на компроміси з власною совістю або й зовсім не мають такої. Шкіра хамелеона, театральна маска й власна вигода — от і вся їхня суть. В годину суспільного струсу, в народне лихоліття маски злітають з облич. Але то стосується не тільки до воєнного часу.

Сюжети й герої С. Жураховича, так би мовити, часто мають широкий «просторовий вихід», не замкнені в певних часових рамках. Життєвий і творчий досвід багатьох років підказує письменникові, що впевнено-надійні взаємини художника з часом складаються тоді, коли він не догоджає одномоментній моді чи суспільній новації, а прагне зафіксувати, дослідити в живих образах певне соціальне, морально-етичне, психологічне явище. Воно ж бо неодмінно має коріння в минувшині і спроможне (внаслідок повільнішої зміни людських натур порівняно з обставинами) «відроджуватися» у новій обстановці, за нових часів. Оцей діалектичний підхід до життєвих явищ добре вчувається в кращих повістях і оповіданнях прозаїка, він надає їм «глибокого дихання» й витривалості у змаганні з безжальним часом. А хто з письменників не мріє про довговічність своїх творів?..

Окремі колізії, окремі типажі з роману «Київські ночі», з повістей С. Жураховича в інших варіантах і ситуаціях зустрічаються в низці оповідань — то не повторення, а своєрідність і націленість письменницького зору. Роман, природно, дає масштабніші портрети, грунтовніше втілює особливості художньої манери прозаїка. Якимись рисами своєї вдачі Олекса Зубар родичається з Гаркушею, письменник зближує ці загалом різні життєві долі. Зло багатоманітне, але в основі має спільне коріння. Цю думку, щораз в іншій художній трансформації, винесемо з багатьох творів Семена Жураховича.

Багатьом ім'я письменника відоме з виступів на сторінках партійної і літературної української преси, в російських перекладах його твори з'являлися на шпальтах «Правды», «Литературной газеты», «Нового мира», «Дружбы народов», «Юности»... Коли почався крутий злам у сільському господарстві, С. Журахович плідно (і не один рік) працює в річищі «сільської теми», беручи на озброєння творчі й життєві

принципи літературного новатора Валентина Овечкіна. Він знав його ще з 1945 року, коли В. Овечкін жив у Києві. Йдеться не про якісь «запозичення», а про справжню творчу близькість, про важливий і дуже успішний напрямок радянської художньої документалістики. Вплив цієї «творчої смуги» помітний і на всій подальшій літературній діяльності С. Жураховича, звідти починалося чимало його тем і нових задумів.

Сюжети та образи кращих оповідань С. Жураховича породжує не конструктивна, умоглядна заданість, а стихія гнучкого, багатопланового письменницького мислення, та стихія розумної, щедрої на нюанси думки, що дає найплідніший грунт для пластично зримих і переконливих картин. Основа прози — рух думки, але практично здійснити цю істину найчастіше допомагає тільки багаторічний літературний досвід.

Оповідання С. Жураховича приваблюють не лише сюжетною винахідливістю, точністю портретних замальовок, а й розчиненою в підтексті глибокою, розгалуженою думкою. В оповіданні «Кругом шістнадцять» автор з неабиякою сатиричною силою розвінчує і висміює рутинність, самозасліплення войовничого обивателя, «удачливого» егоїста. Нам смішні жалюгідні спроби Чижевського пробудити каяття й жаль у душі молодої жінки, яка відкинула його залицяння (і знайшла щастя з іншою людиною, котра «менше встигла» в житті), з допомогою демонстрування своїх житейських здобутків. Ми навіть знаходимо щось безглуздо зворушливе в його відданості власному почуттю. Чижевський воістину страшний своїм понурим примітивізмом, своєю рабською залежністю від речей.

Чотири сторіночки в оповіданні «Мама хворіє». Тільки двоє — мати й дочка — розмовляють у ньому, але сказано цим твором чимало. Лише тепер, ставши заміжньою жінкою, усвідомила Наталя своє несправедливе ставлення до матері, коли п'ятнадцятирічним вередливим підлітком перешкодила їй вийти заміж... Надто любила жінка дочку, і забракло їй сили вчинити так, як хотілося. Ось про що думає Наталя перед смертним одром матері. Цю її провину вже не спокутуєш нічим. Дуже просто написано оповідання, і в цьому його сила й переконливість. Є в творі серйозний, вагомий підтекст, є певний адресат — молодість, яка не завжди усвідомлює свою жорстокість. А виховання почуттів починається з ранньої юності... Ніхто не народжується егоїстом і себелюбцем. Література — один із могутніх факторів, що протистоїть такому негативному перетворенню. От, здається, про що невідступно думає автор, перо якого дуже світле і дуже людяне.

Це перо здатне виписати і мужню чоловічу поставу, і вразливу жіночу вдачу, і безборонний дитячий світ і раптом олюднити, оживити, сповнити особливим змістом мальовничий пейзаж або звичайне собача... «Біля воріт мене зустрічає Рябко. Він скупо лащиться. Скупо, бо ніколи ні перед ким не плазує. Чесний дворняга, сповнений почуття власної гідності, наш Рябко зневажає всяке холуйство, а разом з ним розгодованих і пещених хатніх собак. Так само, як і я, Рябко не любить довгих розмов. «Не говори довго — життя коротке». А Рябко знає, що таке вітер і мороз, що таке життя» («Чутливе серце Рябка»).

Це одне з найкращих оповідань С. Жураховича. В ньому йдеться про двох фронтових товаришів. Федір, рятуючи Сергія на передовій, втратив пальці, втратив своє майбутнє у музиці... А той, за його ж таки власним визнанням, став «мішком сала й м'яса», самовдоволеним і ситим обивателем. Ні, звичайно, оповідання не викликає жалю за благородний вчинок. Інакше не вчинив би ні Федір, ні будь-хто інший на його місці в тому давньому й запеклому бою. Задум тонко написаної художньої речі інший, і він точно реалізується: людина, яка не сприймає активно гуманізму інших, сама втрачає людську гідність. Ось у такому несподіваному аспекті виступає гуманістична тема в даному творі, в такому широкому діапазоні — від випадку унікального, винятковою до наймасовішого розуміння народного патріотизму радянських людей у часи воєнної скрути — звучить вона в повістях та оповіданнях С. Жураховича.

Сюжети таких творів, як «На одне щастя менше», «Знову дома тиша й лад», розкривають цікаві жіночі характери, позначені добрим художнім смаком: м'яка інтонація, нотки дружелюбного гумору, співчутливе й тепле ставлення до нелегкої жіночої долі. Звична для Жураховича стислість завдяки художній деталізації, психологічно насиченим внутрішнім монологам наочно демонструє свою логічну та емоційну силу. І ми знову розуміємо, що письменник дуже послідовний у застосуванні улюблених творчих принципів. Іноді він декларує їх прямо й безпосередньо в літературному контексті: «Чому люди так багато говорять? Про все зрозуміле досить сказати кілька слів. А те, що заплутане, від потоку слів стає ще темнішим» («Чутливе серце Рябка»). Є полемічне загострення в цих словах (література, звичайно, покликана прояснювати «темне»), але ж вони належать героєві твору, і автор солідарний з ним. Критики відзначають уміння С. Жураховича виписувати побутові подробиці, підмічати рисочки поведінки людей відповідно до певної творчої ідеї, чим досягається сюжетна стрункість, художня монолітність речі.

Дуже цікава в цьому плані невеличка повість «Петрик і його мама». Її читаєш одним подихом, і вона справляє сильне враження саме завдяки її зовнішній простоті, поєднаній з безсумнівною психологічною вірогідністю. Близька письменникові сімейна тема, до якої він часто звертається, вирізьблюється тут свіжо, неординарно, з безпомилковим художнім смаком. У медсестри Марії не дуже «сучасна» вдача: вона однолюбка, поводиться стримано й строго, навіть закохавшись у Саву. А молодий, веселий журналіст, залюблений у свою професію, не збагнув складного характеру Марії й одружився з її подругою Тонею, більш йому «зрозумілою». Вісім років приховує Марія в собі гірке почуття, аж до ранньої смерті Тоні, коли Сава знову приходить до неї. Радість і щем спалахують в Марії одночасно: їй жаль змарнованих років, і як зможе вона замінити матір маленькому Петрикові? А міг би він бути

їхнім спільним сином... Оті потерпання, ота рефлектуюча вдача Марії (а втім, без усяких надлишків горезвісної «інтелігентщини» чи літературщини) отруюють новознайдене кохання, ятрять душу, не дають спокою, позбавляють сну... Письменник розгортає низку точних і послідовних епізодів (вони пов'язані не лише із взаєминами трьох головних персонажів, а й з оточенням, з обстановкою, з виробничим життям молодих людей), де характери дитини й обох «батьків» виявляються повно й переконливо. Багато зворушливого й сердечного в цій маленькій повісті, розважливого й по-житейськи мудрого, світлий і радісний настрій полишають в душі її сторінки.

На рівних правах співіснують у творчості Семена Жураховича вільна художня фантазія і чітка документальність (як у змістовних і барвистих «Вірменських зустрічах»), біографічна чи мемуарна тема. Повість «Нам тоді було по двадцять» сприймається спершу саме як біографічно-мемуарний твір, рамки якого не дуже широкі, обмежені природним, у даному разі індивідуальним самозаглибленням автора у власну юність, з неминучим ностальгійним щемом і романтизованим поглядом на далеку дійсність. І такий аспект твору був би цілком зрозумілий і виправданий. І він присутній у повісті, так би мовити, у повному обсязі. Та Журахович-прозаїк бере гору над Жураховичем-мемуаристом, і в другій половині твору рамки повісті розсуваються, історична дійсність виступає масштабніше в своїй художній персоніфікації, оповідь зав'язується в тугий драматичний вузол.

Незмивний відбиток епохи лежить на постаті Марата — головного «заводія» в повісті. Він і «герой свого часу» (не без присмаку гіркої іронії...), і до певної міри його жертва, і, в кожному разі, дуже точна його ознака. Ідейна переконаність Марата межує з фанатизмом, світ поділяється для нього лише на білі і чорні фарби, на «своїх» і «ворогів», він не визнає ніяких півтонів, усякої там «гнилої інтелігентщини», йому треба діяти навально, на користь світової революції. Марат конфліктує з усіма — з батьком, кустарем-одинаком, який «псує» йому «соцпоходження», з матір'ю та сестрою з їхньою «міщанською» схильністю до смачного борщу та вареників, з редактором Крушиною через його інтелігентність і «брак партійної пильності», з юними колегами-журналістами Ігорем Ружевичем і поетом Толею Дроботом через їхню недооцінку «класового моменту», навіть з милою дівчиною Наталею, в яку закохані всі троє... Тут уже, правда, дається взнаки й особистий «підтекст»: ображене кохання. Марат (він і псевдонім обирає для себе відповідний: «Сталевий») — дитя й продукт свого часу. Такі закручені до краю «гвинти» тодішньої політичної дійсності важили чимало. Марат хизується своєю незламною цільністю (і свято вірить у неї), однак його розщеплення починається з браку серйозної культури та ерудиції (в тому числі й політичної), з небажання чи невміння це розуміти (як же щиро прагнуть наставити, просвітити його старі, мудрі більшовики — і з яким малим успіхом!) і набуває просто загрозливих форм, коли чистота його «революційного запалу» явно замулюється особистим інтересом, сліпотою амбіції чи вже зовсім знахабнілим наполяганням на власних помилках.

Чимало лиха встигає накоїти Марат у повісті (а скільки ще накоїть! Адже дія твору обмежується 1930 роком...) — зводить наклепи на ні в чому не винну Наталку, привселюдно кривдить розумного й делікатного Крушину, доводячи його до нападу хвороби, змушує тяжко потерпати власних батьків, безжально розвалює дружнє тріо заповзятих і відданих своїй справі журналістів-ентузіастів з тої давньої полтавської газети, звідки започаткувався їхній шлях у широке життя... Образ Марата дуже насичений і змістовний. Він має історичну повчальність, а, з другого боку, резонує і з деякими сучасними явищами. Бо якщо зник суспільний грунт для продукування таких Маратів, то не зникає людський типаж, те, що мовою психологів і психіатрів називається «лобовою психікою», нездатністю сприймати і розуміти контраргументи, робити з них висновки для себе.

Значення повісті «Нам тоді було по двадцять» не обмежується одним вдалим образом. У творі запам'ятовується сама атмосфера бурхливого й хвилюючого часу юності Країни Рад, коли виникали перші колгоспи, закладалися перші велетні соціалістичної індустрії, на заміських пустирищах виростали корпуси Харківського тракторного. Усе це органічно входить до художньої тканини твору. Рельєфні, привабливі образи редактора Крушини, справжнього наставника й зразка для молоді, старих більшовиків, мужніх сількорів, редакційних ветеранів... Тепло обарвлює повість поетизований образ давньої і оновленої Полтави. Свіжими рисами позначена постать дворянської дочки Віри.

Отак скромна біографічна чи мемуарна оповідь розростається до масштабів значущої історичної прози, живі «біотоки» якої повертають до сучасності вже віддалене від нас минуле, бринять і пророче, і застережливо, радують і хвилюють.

Таке поєднання минулого й сучасного — не дивина у творах С. Жураховича, а, мабуть, одна із стабільних їхніх ознак. Це діалектика життя і діалектика серйозного художнього мислення. Степан Рудич, герой оповідання «Людина, яку він не помітив», переживає саме такий душевний стан на греблі Дніпрогесу, про будівництво якого він багато писав тридцять років тому молодим, заповзятливим журналістом. Розбурхана пам'ять і почуття сповнюють його незнаною, радісною тривогою. Це роздуми не тільки про власне життя, про історичну дійсність країни, а нібито визначення самого сенсу людського існування, його зв'язків з іншими долями... І от у ці хвилини високого душевного злету випадкове знайомство з невідомою жінкою, теж залюбленою у Дніпрогес, однією з тисяч тих давніх і скромних його трудівниць, про яких не написано ніяких книжок і навіть статей, дає раптом новий і могутній імпульс Рудичу. Як це промайнула повз нього непоміченою саме ця дивовижна й поетична людина в ті далекі роки? Як не пізнав її благородства й краси?.. Скільки ж він заборгував і їй, і таким, як вона? Ось так повнозвучно виринає в творі

тема творчого сумління, людської совісті, в немолодої вже людини оживає розкрилена жадоба діяння й пізнання, пильного вдивляння в кожне обличчя, чуття своєї особистої причетності до рукотворного світу розуму й краси.

Прості й складні сюжети оповідань С. Жураховича, деякі з них за своїм характером ближчі до ліричних етюдів, деякі — до жанрово-побутових сцен і картин, у багатьох творах повновладно вривається в світ людських взаємин конфлікт виробничий, громадський, збагачуючи діапазон морально-етичної проблематики, яка завжди цікавить письменника. В низці його творів відчутно зростає елемент медитативний, філософічний... Не знайдемо там тільки байдужості, душевної заспокоєності, стандартного нівелювання людей і ситуацій. Дуже любить С. Журахович писати про дітей, і він знаходить для того правдивий тон, однаково цікавий і для малих, і для дорослих. Чимало оповідань присвячено сімейній темі, яка завжди хвилювала прозаїка, любовним взаєминам людей, нескінченно різноманітним, складним, багатим на несподіванки. Характерно, що С. Журахович ніколи не відриває почуття від соціального середовища героя, прекрасно розуміючи, який вплив воно має на психіку й поведінку людей. Чуття міри й пропорцій чи не головне в художній творчості, і воно рідко зраджує С. Жураховича.

До кращих оповідань належать «Звичайні турботи», «Тополі біля ганку», «Вечір над Орількою», «Услід за сонячним ранком», «Баба Подарка», «Грудневе море», «Любовний лист» — перелік був би задовгий...

Іноді у творах С. Жураховича своєрідним об'єднуючим центром виступає постать оповідача (або ж одного з героїв), літератора за фахом, журналіста, письменника, поета... Цей прийом дає можливість «сфокусувати» стрижневу думку чи певне коло ідей, що лягли в основу твору, знайти чіткий ракурс для змалювання і вияву різних доль і характерів. Саме так сталося в повісті «Гора над морем», де в приморську лікарню для хворих на легені приїздить лікуватися письменник, і його знайомство з сусідами по палаті та з медичним персоналом стає поштовхом до інтенсивного творчого думання, співпереживання, що й закарбувало на папері цікаве сплетіння людських характерів та інтересів. Становище хворого загострює емоційний стан людини, зменшує вияви нещирості чи маскування, збільшує потребу і спрагу сповідальності, чіткіше виявляє риси обличчя. А присутність письменника активізує спілкування (один із улюблених мотивів Жураховича: письменник — завжди письменник...), слугує своєрідним каталізатором для інших. І от ми стаємо свідками й співучасниками багатьох розмов і суперечок, сімейних та виробничих проблем і взаємин, бачимо, як людина лишається в колі близького й хвилюючого навіть у специфічній атмосфері лікарні. І побут її стає об'єктом спостережень. Цей досить різнорідний життєвий конгломерат міг здатися хаотичним або штучно зібраним докупи, якби прозаїк не спромігся збудити інтерес до кожної із постатей, не навіяв би читачеві певного емоційного ставлення до своїх героїв.

Оскільки С. Журахович тонко розуміє цю обставину й спрямовує на це свої зусилля, то сюжетна статичність (адже дія не виходить за межі палати) долається напругою психологічного руху образів, і живі обличчя Єгорушки, Володі, Олексія Павловича карбуються в нашій свідомості чітко й виразно. А порушене в повісті коло цілком сучасних проблем прибирає індивідуальної «художньої плоті», приваблює прямотою, зацікавленістю, строгою об'єктивністю авторського погляду, роль якого в даному разі особливо значна.

Якщо в «Горі над морем» постать письменника-оповідача — оригінальний каталізатор дії, то в повісті «Оті загублені рядки» образ давно померлого поета Марка Корсуна (він вимальовується лише зі спогадів) можна назвати лакмусовим папірцем, який допомагає виявляти сутність дійових осіб. Знов-таки цей твір породжує думку про значущість і незнищенність правдивого, чесного, талановитого слова, про небуденність ролі мистецтва в повсякденному житті. І ще — живе в повісті запізніле гірке почуття, пов'язане з неувагою до незвичайної людини, доки вона була серед усіх... Так швидко відлітають у минуле кращі хвилини й переживання, якими завдячують герої Маркові Корсуну й своїй юності, але ж і відновлюються безпомильно, як тільки береться за прискіпливий розшук розпорошеної спадщини поета завзятий київський молодик. Емоційного струсу не відчуває хіба що зашкарублий і давно збюрокрачений Юхим Потапенко, на адресу якого знаходить Журахович чимало уїдливих, іронічних слів. Як і на адресу заштампованого діяча Шматюка, суть якого — сліпа відданість інструкції й цілковита відсутність здорового глузду. Журахович увінчує Шматюка глузливим титулом «безсмертного».

Так, вельми живучі такі типи. І боротьба з ними потрібна нещадна й безнастанна, надто за сучасних умов, коли партія спрямовує рішучі зусилля на оновлення всього суспільного життя, на прискорений розвиток економіки, науки й техніки, громадських інститутів, культурної сфери... На очах міняється суспільний, психологічний клімат країни, активізується народна ініціатива. Література не може не помічати й не писати про ці благотворні зміни. І головне її завдання полягає не в ілюстрації, а в художньому відкритті, що наголошено в документах XXVII з'їзду КПРС. Шлях першопрохідників складний, нелегкий, але тільки він обіцяє знахідки й успіхи, тільки на тому шляху виконуватиме література свої важливі громадянські функції.

Більшість письменників з радістю усвідомлюють цю обставину. Серед них досвідчений український прозаїк Семен Михайлович Журахович, вісімдесятиріччя якого минає нині. Стосунки письменника з часом найпевніше перевіряє сам час, зберігаючи нетлінно свіжими і давно написані книжки. Плідна діяльність прозаїка триває й дає щораз новий привід для роздумів про еволюцію його письменницького мислення й літературної майстерності. Власне, так і повинно бути. Творча палітра С. Жураховича збагачується

новими барвами, письменник виявляє більший нахил до ліричної медитації, до розшифрування природних стимулів думки й дії героїв, до строгого малюнка слова. Зовні невигадливе оповідання «Услід за сонячним ранком» містить серйозну ідею, значне узагальнення. Різноманітні клопоти, нескінченні «подразники» дня переслідують сучасну людину, бентежать її, позбавляючи іноді сну... І ось вранішня прогулянка героя лісом, спокій і свіжий подих природи, одвічний лісовий світ, заглиблений у своє таємниче життя, просвітлюють і заспокоюють людину, дають їй нові стимули.

Це надзвичайно важливо — почувати свою неподільну єдність з природою, своє надійне становище в світі, ясність і відповідальність своїх особистих і громадських завдань. От що створює гармонійну душевну рівновагу, зміцнює волю до цілеспрямованої дії. Великий життєвий і творчий досвід відбито в прозі Семена Жураховича, з добротним літературним доробком приходить він до свого читача.

ІВАН РИЖИЙ

ВІДКРИТТЯ ЧИ ІЛЮСТРАЦІЯ?

Автомонов Павло. Рокіровка. К., Дніпро, 1986, 238 с.

Новий роман П. Автомонова — це спроба художнього дослідження однієї з найблискучіших наступальних операцій Великої Вітчизняної війни — форсування Дніпра і визволення столиці України. Дія твору в цілому локалізована Букринським та Лютізьким плацдармами і обмежена часовими рамками.

Звуження в творі художнього простору і часу, як правило, дає змогу письменникові зосередити увагу на укрупненні деталей, поглибити психологічну характеристику персонажів, по-своєму прочитати відомі усім події, тобто повніше виразити в творі власну концепцію, дати самобутню естетичну модель дійсності. У противному разі матимемо лише більш або менш вдалу ілюстрацію, художню реконструкцію подій, які часом бувають менш переконливі, ніж спогади учасників боїв чи мемуари полководців. А рецензований роман, на жаль, не позбавлений цих вад: поверхове освоєння матеріалу, описовість, одновимірність характерів не дають можливості досягти масштабного узагальнення, без якого твір ніколи не стане подією в літературному житті. Розглянемо художню структуру роману, яка завжди має бути естетичною цілісністю, і порушення будь-якого її компонента неминуче спричиняється до руйнування усієї системи.

Обравши для роману одну яскраву подію, битву за Київ, прозаїк мав би показати її з усією повнотою, в усіх взаємозв'язках, тобто із становищем на інших ділянках фронту, суспільно-політичним життям країни, виписати психологічно місткі характери. Активне введення в тканину твору белетризованих документів не тільки створює достовірне історичне тло, а й допомагає, зокрема, увиразнити характер Манштейна.

Прагнучи об'ємно відтворити воєнну операцію, автор часто міняє план і ракурс зображення: ту саму подію ми бачимо з різних точок — з висоти Ставки Верховного Головнокомандуючого, штабів генерала Ватутіна і фельдмаршала Манштейна, очима командира бригади, із солдатського окопу.

Такий композиційний прийом помічаємо у воєнних романах К. Симонова і О. Чаковського, І. Стаднюка і О. Сизоненка та багатьох інших прозаїків, що тяжіють до панорамного відтворення подій Великої Вітчизняної війни. Але в П. Автомонова інше завдання, і переобтяження твору необов'язковими епізодами, а то й цілими сюжетними лініями (наприклад, шабля — реліквія родини Шаблїв і пов'язані з нею перипетії) змушує автора, щоб не втратити динаміки розвитку дії, переходити на поверхову скоромовку та мовну невиразність. Крім того, роман досить-таки густо заселений: за неповними підрахунками в ньому понад 35 персонажів. Кожен з них, незалежно від свого «рангу», вимагає дії і простору, щоб виявити характер. А на такій досить обмеженій площі зробити це не вельми просто. Ось чому важко запам'ятати будь-кого з героїв, виписаних одновимірно, в горизонтальній площині.

В основу роману покладено принцип композиційної антитези: генералові Ватутіну протистоять і протидіють Манштейн і Гот, а Майборський схрещує зброю з Вассерманом. Таке протиставлення не тільки увиразнює поєдинок двох армій, двох соціальних систем, непримиренних ідеологій, а й переконливо доводить перевагу радянської воєнної школи над гітлерівською. Цю думку значною мірою підсилюють документи оперативно-штабного характеру, які в романі постають у вигляді радіограм-донесень, бойових зведень, у формі тактичних обгрунтувань і прогнозів імовірної операції.

Використання уривків з листів фашистських солдатів, оперативних зведень та інших документів максимально поляризують такі якості, як патріотизм і героїзм радянських воїнів та деморалізацію окупантів. Щоправда, автор часто полегшено і спрощено підходить до опису боїв, де наші бійці без особливих зусиль здобувають перемогу, а інколи не втримується й від комічних ситуацій, як-от ганебна втеча полковника Вассермана від танків Майборського. Це суперечить історичній правді і певною мірою

применшує успіхи Радянської Армії. Ми подолали сильного ворога, і показувати його треба таким, яким він був. Хай навіть у воєнній практиці мав місце подібний епізод,— чого тільки на війні не бувало! — але він швидше виняток, а не типове явище.

Прозаїк назвав свій роман «Рокіровка». Думається, назва відбиває ідейно-художню суть твору, бо невипадково у тексті зустрічається авторський коментар: «Рокіровка. Не передислокація, а таки рокіровка, як у шаховій грі, коли тура, що її шахісти порівнюють з далекобійною артилерією, пересувається з крайньої лінії на центральну, щоб перехопити ініціативу гри саме на центральному, головному напрямку. Єдиний раз у шаховій грі королю дозволено «перестрибнути» через дві клітини — це в момент короткої або довгої рокіровки. Саме довгу рокіровку і здійснили війська генерала Ватутіна з південного Букринського на північний Лютізький плацдарм».

Рокіровка радянських військ — композиційний центр роману, якому підпорядковані всі інші епізоди твору, прямо чи посередньо пов'язані з підготовкою до операції, і вже з перших рядків автор кидає нас у вир подій: старий поромник Роман Шевченко, переправивши бійців через Дніпро, благословляє їх на ратний подвиг. Помітний рівень художнього узагальнення наближає цей образ до епічної висоти, хоч подолати її так і не вдається через явну прямолінійність і запрограмованість характеру як виразника народних дум і сподівань. Свідомо стираються індивідуальні якості, і образ поромника набуває символічних рис: «Теплий вітер розчісував сиву, густу, як кужіль льону, бороду. Мудре, зосереджене обличчя Романа Шевченка повернене на той берег, де ось годин з дванадцять уже гримкотів бій, куди все відчалювали червоні бійці. «Щасти вам, сини мої... — шепотів». У цій же позі застане його генерал Шаблій, а пізніше і сам Ватутін, з якими Шевченко веде приправлені чималою дозою дидактизму розмови, а командуючому фронтом дає «цінну» пораду «обдурити німця і взяти Київ». Зрозумілий намір письменника наблизити полководця до народу, підкреслити їхній генетичний зв'язок, проте цей задум, не забезпечений належним чином силою художнього слова, залишається нереалізованим. Відчутна штучність діалогів Шевченка з генералами, і вже зовсім не вмотивований логікою характеру інтерес Ватутіна до власної популярності в народі: «А що люди й солдати кажуть про нашого командуючого фронтом? — запитав Ватутін і знов не назвав прізвища».

Так здрібнюються характери, серед яких не просто вирізнити індивідуальність, достатньо наділену художньою плоттю і кров'ю. Навіть Майборський і Луденко не можуть похвалитися своєю самобутністю. У чому ж причина? Адже автор, учасник Великої Вітчизняної війни, має солідний письменницький стаж і матеріал знає, як кажуть, з перших рук. Та й воєнна дійсність була щедра і на події, і на характери. Про одну з причин — «перенаселення» твору — уже згадувалося вище, а друга — це орієнтація прозаїка на діалог як на основний засіб характеристики персонажів. Є й третя причина — розчинення характерів у подіях. Подібна тенденція була притаманна прозі періоду війни і справедливо забута у наш час, бо не сприяє об'ємності зображення духовного світу героя.

Звичайно, далеко не всі персонажі потребують однакової повноти зображення — це практично неможливо і не потрібно. Але підкреслити основні, визначальні якості письменник зобов'язаний. Від цього залежить глибина правди життєвої і художньої.

Згадаймо, як заглиблені в суспільно-етичний грунт своєї епохи виразники ідейно-морального стану свого соціального середовища (все це досягається шляхом ретроспекції в зображенні героя в той час, коли формувався його характер і світогляд) — студбатівці О. Гончара «Людина і зброя» або Дмитро Сіраш в романі «Степ» О. Сизоненка. У П. Автомонова такий зв'язок у більшості випадків лише намічений, пунктирний. Взяти хоча б Стоколоса, Майборського, Шаблія, Ватутіна... Про їхнє минуле повідомляється скоромовкою, з реєстраційною інтонацією, без продуманого добору фактів та їх увиразнення.

Зміщення акценту письменника від психологічно-аналітичного принципу творення характерів у бік діалогу вимагає від нього тонкого відчуття мови кожного героя залежно від соціального походження, освітнього рівня, віку, темпераменту і т. п. Це досягається різними засобами: вживанням притаманних тільки даній особі лексем, синтаксичною будовою та інтонаційною структурою фраз тощо. У рецензованому романі діалоги, якими твір аж перенасичений, переважно несуттєві й необов'язкові, з дистильовано-уніфікованою мовою персонажів. «Підійшли водій Сидоров, радист Панін, навідник Барабаш і заряджаючий Нечитайло, привіталися: — З визволенням тебе, дівчино! — А ви назавжди прийшли? — вся аж сяяла од радості Зіна. — Назавжди, назавжди! — розсміялись танкісти. — Спасибі вам... — За спасибі не відбудеш! — лукаво підморгнув Льоня Панін».

Героїв роману об'єднує не лише патріотизм і ненависть до ворога, а й пам'ять про друзів-прикордонників, що першими взяли на себе удар ворога і загинули як герої. Однак надмірна експлуатація цього факту приводить до засилля елементу випадковості: виявляється, що майже всі персонажі знайомі між собою або ж мають спільних знайомих серед прикордонників. Певна річ, у такій випадковості важко відшукати й натяк на закономірність.

Дедалі частіше воєнна проза послуговується документальними матеріалами, що в кращих творах стають повноправними компонентами естетичної організації структури роману чи повісті. Уже відзначалося, що в рецензованому творі спостерігається органічне «врощення» окремих фактів і документів, але про повний успіх говорити годі, бо для того, щоб «документальний факт став у романному рядку поезією, естетичним відкриттям, він, як відомо, має бути трансформований у свідомості художника, поданий як складова героїв, котрих він досліджує» (М. Наєнко). У «Рокіровці» ж, де діють реальні історичні особи (Ватутін,

Манштейн, Сталін, Гітлер), не відбулося органічного зрощення реального характеру та його художньої моделі, внаслідок чого і мав би з'явитися повнокровний художній образ. Особливо це стосується до постаті Сталіна, присутність якого у багатьох випадках продиктована не так творчою необхідністю, як традицією чи, просто кажучи, модою. Невже цей образ був конче потрібний у романі П. Автомонова? Сумнівно. Нічого нового, свіжого, крім традиційної люльки та стомлених очей Верховного Головнокомандуючого, ми в його образі не знаходимо. Художнього відкриття не відбулося, і роман залишається лише ілюстрацією до видатної історичної події...

студії. рецензії. полеміка

НАДІЯ НЕПОРОЖНЯ

«ЯК РАДІСНО ВВІЙТИ В ДАЛЕКИЙ ДАВНІЙ СВІТ»

ВУК КАРАДЖИЧ І КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

В епоху формування національної культури — літератури, літературної мови, мистецтва, науки — народи мають своїх речників. Найчастіше це поети — Пушкін, Шевченко, Міцкевич. У сербів ця місія випала на долю Вука Стефановича Караджича (1787—1864) — фольклориста, етнографа, лінгвіста, історика, прозаїка.

Фольклор збирали, вивчали, видавали і до, і після Вука Караджича: це була доба романтизму з культом народу (історичного минулого), усної народної творчості. Чому ж діяльність Вука Караджича ось понад 170 років привертає до себе увагу? Насамперед тому, що Караджич бачив проблему глобально, в комплексному взаємозв'язку: мова — історія — фольклор — культура — прогрес рідного народу.

Караджича, як і Шевченка, іноді називають самоуком, а тим часом обидва вони відмінно вивчили школу, без якої б не сягнули світових вершин, — школу свого народу. У свідомості Шевченка органічно присутні гайдамаки і запорожці, сила, краса Кобзаревої думи, ліричної пісні; у пам'яті Караджича теж назавжди закарбувалися сербські ліричні та історичні пісні, спів гуслярів, героїчні картини першого сербського антитурецького повстання 1804—1813 років, активним учасником якого він був. Духовного заряду, винесеного з сербської революції, Караджичеві вистачило на ціле життя.

Він був справжнім героєм, хоча через хворобу ноги і не воював. Писар під час повстання, Караджич згодом став літописцем духовних скарбів свого народу. Після поразки повстання 1813 року він переїхав до Австрії і відтоді жив у Відні.

Багато в чому вирішальним для творчої долі Караджича було знайомство з відомим славістом, цензором слов'янських літератур Єрнеєм (Варфоломієм) Копітаром, словенцем за походженням. Хоча Копітар дотримувався монархічних поглядів, своєю діяльністю часто сприяв розвиткові слов'янської культури. У віденській газеті «Србске новіне» він помітив статтю Вука Караджича і оцінив філологічний талант автора. З ініціативи Копітара і з його активною науковою і організаторською допомогою Вук Караджич видав першу сербську граматику — «Пісменіца сербского єзика» (1814) і дві збірочки пісень «Мала простонародня славеносербска песнаріца» (1814) та «Народна сербска песнаріца» (1815). Значення цих скромних за обсягом книжечок для сербського народу епохальне. Ними і пізнішими виданнями фольклору Караджич розпочав багаторічну боротьбу, справжню «війну за сербську мову» (Д. Даничич), що увінчалася перемогою аж 1847 року. Була це не просто реформаторська діяльність за народну сербську мову як основу літературної мови, хоч і її вести було важче, ніж, наприклад, у Росії. До Вукової епохи літературною мовою сербів була так звана слов'яносербська, що являла собою суміш церковнослов'янської, російської і сербської, причому якихось чітких граматичних правил вона не мала. Після втрати сербами незалежності внаслідок поразки на Косовому полі 1389 року в умовах турецького панування православ'я, а з ним і церковна мова стали для південних слов'ян синонімом національної незалежності, єднання з іншими православними слов'янами, зокрема росіянами. Ці міжслов'янські культурно-політичні взаємини особливо зміцніли у XVIII сторіччі після відкриття в Сербії шкіл посланцями Києво-Могилянської академії. Тому позиції православного духовенства в Сербії були особливо авторитетними.

Питання розвитку сербської літературної мови, теоретичні і практичні проблеми її граматики турбували Караджича і до прибуття у Відень. Він був особисто знайомий і співпрацював зі своїми талановитими, але менш наполегливими, трагічними попередниками Савою Мркалем, Лукою Міловановим, які ще до Вука Караджича сформулювали основні положення про затвердження фонетичного принципу в сербській орфографії, наполягали на введенні в кирилицю специфічно сербських літер. Вук творчо розвинув їхні ідеї, додав так звані лігатури — з'єднане написання, ввів латинське j (йот), за що клерикали прокляли його як католицького перекинчика. А що вже говорити про Вукову відмову від юсів, єрів та іншого баласту в церковнослов'янській абетці!.. Навіть приятелі Караджича —

поет Петар Петрович Негош, поет і комедіограф Йован Стерія Попович не наважувалися друкувати свої твори без «ятів», та й сам Вук спершу не мав змоги послідовно вживати свою абетку.

Водночас з наступом на полі мовно-граматичних та орфографічних норм Караджич вів боротьбу і на фронті художньої літератури. Сербська літературна критика розпочинає своє літочислення від рецензії Караджича на псевдоісторичні романи Мілована Відаковича, писані сербськослов'янською мовою. Критикуючи мову роману, надуманість і нетривкість фабули, художню недостовірність, Караджич передбачливо відстоював принципи народності, історизму в мистецтві.

Великого розголосу в усій Європі набули історичні праці Караджича, особливо про сербське повстання, про життя та звичаї чорногорців: «Скринька для історії, мови і звичаїв сербів усіх трьох вірувань» (1849), інші численні етнографічні, історичні матеріали.

До Вука Караджича в сербській літературі не було жодного письменника або вченого, який би так досконально знав багатство і відтінки рідної мови, тому його фольклористична діяльність означала реальне зміцнення плоті сербської мови, вираженої насамперед у народній пісні. Коли 1847 року були надруковані книжки «Гірський вінець» П. П. Негоша і «Вірші» Б. Радичевича народною мовою, то була реальна, практична перемога Вукових ідей.

Найбільшої шани і слави Вук Караджич зажив собі як збирач і видавець сербських народних пісень, особливо чотиритомником 1823—1833 років. Історична доля сербів змушувала їх, як і запорізьких козаків, грудьми захищати Європу від турецьких поневолювачів, і це спричинилося до появи своєрідного героїчного етичного кодексу — «чойства і юнаштва» («людяності і героїзму»): «краще хай загине голова, ніж честь». З другого боку, талановитий сербський народ фактично не мав аж до XIX сторіччя своєї світської літератури, і тому народна героїчна та лірична пісня, загадка, легенда, казка становили єдину можливість духовного самовираження. Дивовижне багатство духовних скарбів свого народу відкрив захопленій Європі Вук Караджич. Та хіба й не диво: серби з вуст в уста пронесли пісні, що народилися ще в XIV—XV сторіччях! Існують цілі цикли: докосовський, косовський, післякосовський. Згадуваний Косовський бій став точкою відліку для сербів.

Іво Андрич в есе «Негош як трагічний герой косовської думки» говорить про те, як вражений був навіть Любомир Ненадович, відомий сербський письменник і просвітник XIX сторіччя, «побачивши в Чорногорії живу силу косовської традиції, що й через сторіччя була в тих горах дійсністю, такою ж близькою і реальною, як хліб і вода. Стомлені жінки, відпочиваючи біля важкої в'язки дров на кам'янистому узбіччі дороги, говорили йому про Косово як про свою власну долю і особисту трагедію. «Наші права на Косово поховані» — казали йому жінки з гіркотою... Вся доля цих людей залежала і визначалась тим косовським заповітом!»

Усі події Косовського бою можна відновити за народними піснями. У статті «Як виникають народні пісні» І. Франко писав: «Сербські пісні, т. зв. юнацькі, що оспівують боротьбу за народну незалежність, бої на Косовім полі, вчинки Марка Кралевича і т. п., набирають європейської слави, стають матеріалом, на основі якого Енгельс майже дослівно оповідає Європі історію падіння сербської самостійності».

У листі до Ф. Енгельса 5 березня 1856 року К. Маркс згадував прочитані «Пісні сербів» у перекладі Каппера та «Сербські весільні пісні» у перекладі Везелі. Ф. Енгельс у листі до К. Маркса від 20 травня 1863 р. зауважив: «Я багато працюю над сербською мовою, зокрема над піснями, зібраними Вуком Стефановичем Караджичем».

Саме багаторічна праця Вука Караджича дала підстави Ф. Енгельсу сказати 1853 року, що у сербів є своя власна історія і своя власна література.

Вже на перші збірки пісень Караджича з'явилися схвальні відгуки та переклади Я. Грімма, Й. Гете, переспіви П. Меріме. 1825 року друкуються перші переклади сербських пісень російською мовою, протягом XIX століття з'являються нові переклади, зокрема «Сербские народные песни» (1838, 1847) у перекладах М. Касторського, М. Берга та інших. Своїми виданнями сербського фольклору, історичними, етнографічними працями Вук Караджич здобув визнання по всій Європі, був обраний членом-кореспондентом Петербурзького товариства любителів російської словесності (1819), вченого товариства Краківського (1820), Тюрінгського (1824), Геттінгенського (1824), Московського історичного (1828), Белградського та інших товариств, членом-кореспондентом Берлінської (1850), Петербурзької (1851) та інших академій наук. Від 1826 року Караджич отримував постійну російську пенсію, активно співпрацював з Російською Академією наук.

А проте й надалі шлях Караджича був винятково тернистий. У Австрії його часто підозрювали і звинувачували як серборосійського шпигуна. Лихі заздрісники з оточення консервативного, неграмотного і безкультурного сербського князя Мілоша Обреновича намагалися всіляко ізолювати революційний вплив Вукової думки на сербську громадськість, підступно звинувачуючи його в «австріяцькому шпигунстві»... Замість того щоб допомогти Вукові в збиранні неоціненних скарбів народних пісень, отакі «доброзичливці» намовляли співаків утікати від «нероби, лайдака і дурисвіта»... Потрібно було мати неабияку громадянську мужність, терпіння, а часом і хитрість, щоб вистояти, вижити... Підтримку Караджич найчастіше мав від слов'янської (російської, чеської, польської, німецької) інтелігенції. Ще під час першої подорожі до Росії 1819 року (коли Караджич побував і в Києві), сербський учений заприязнився з П. Кеппеном, О. Шишковим, В. Жуковським та ін., протягом 20—30-х років ближче познайомився і встановив творчі контакти з Я. Гріммом, Й. Гете, російськими та українськими вченими О. Бодянським, П. Прейсом, В. Григо-

ровичем, а особливо з Ізмаїлом Івановичем Срезневським (1812—1880), від якого міг найбільше довідатися про Україну. Ще до знайомства з Караджичем у 1841 році Срезневський здобув собі визнання збірниками «Запорожская старина» (Харків, 1833—1838), де публікував українські історичні пісні та думи, етнографічний та історичний матеріал про Україну, а також двома випусками (1838 і 1841) альманаху «Украинский сборник», де містилися художні твори українських письменників, фольклорні, літописні, історичні тексти тощо. У відомій статті «Погляд на пам'ятки усної народної словесності» (1834) І. Срезневський, відстоюючи національну самобутність української мови, вважав її перспективною для ролі літературної мови, а тому великого значення надавав вивченню українського фольклору.

Прогресивна громадськість Росії належним чином оцінила талант молодого вченого, і 1841 року російське міністерство народної освіти відрядило його разом з іншими славістами за кордон для вивчення мов, звичаїв, етнографії, історії західних і південних слов'ян. І. Срезневський одразу ж звернувся у Відень до Караджича, який допоміг йому організувати вивчення сербської мови. Не применшуючи значення писемних пам'яток, Срезневський, як і Караджич, основним джерелом пізнання звичаїв, історії, мови народу вважав фольклор, а тому вирушав у експедиції і по Сербії... До речі, І. Срезневський залишив найцікавіші біографії В. Караджича (1842, 1876). Зовні Караджич видався Срезневському типовим українцем...

Після першого видання словника сербської мови 1818 року Вук Караджич понад тридцять років працював над новою його редакцією. І. І. Срезневський, який допомагав йому, зауважив, що друге видання (1852) не просто доповнене двадцятьма тисячами слів, а фундаментально перероблене: уточнені наголоси, граматичні ознаки, значення, розширено етнографічний матеріал. Словник сербської мови має не лише надзвичайне значення для лексикографів, у тім числі й для найсучасніших напрямків порівняльного мовознавства, — словник В. Караджича і сьогодні є незамінним джерелом пізнання духовного життя сербів та інших південних слов'ян. У тлумачних статтях словника Караджич чи не найяскравіше виявив письменницьке обдарування, унікальне розуміння і чуття рідної мови.

Народ живе в мові — вважав Караджич. І хоч ця думка не була новою, Караджич, як небагато хто з його сучасників, протягом усього життя подвижницьки відстоював свої переконання.

Від прикладу В. Караджича, мов од іскри, спалахнула зацікавленість власними народними скарбами і в інших слов'янських землях, зокрема й на Україні. Українського романтизму навіть не можна уявити без резонансу, викликаного збірниками пісень, словниками і граматикою сербської мови Вука Караджича. Праці Вука були взірцем наслідування, наприклад, для Михайла Максимовича, який 1827 року видає свою першу збірку українських пісень. В автобіографії М. Максимович пише, що 1827 року після магістерського іспиту він готував і словник для збірки за взірцем сербського словника Вука Стефановича Караджича. Згодом М. Максимович підтримував наукові стосунки з В. Караджичем, обмінювався книжками.

Про вплив ідей Вука Караджича на формування суспільної наукової думки на Україні в XIX сторіччі цікаві розвідки опублікували провідні українські радянські славісти — І. К. Білодід, Є. П. Кирилюк, М. В. Гуць, мовознавець П. Д. Тимошенко та ін. Особисті контакти Вука Караджича з українськими фольклористами та громадськими діячами привернули увагу сербського дослідника Владана Недича, радянських учених М. Я. Гольберга, Г. І. Сафронова, П. А. Дмитрієва та інших.

Палкий відгомін знайшла діяльність сербського вченого і на Західній Україні. М. Гуць дослідив, що вперше його ім'я згадує 1823 року український історик Денис Зубрицький у статті «Про простонародні пісні», надрукованій у львівському календарі «Pielgrzym».

Інформуючи про вивчення фольклору в Німеччині, Сербії, Зубрицький наводив для українців приклад Караджича, знавця і збирача сербських народних пісень та народної мови.

Важко переоцінити значення ідей Караджича на всіх ланках українського національного відродження. Поруч з працями відомих російських, чеських, польських учених і письменників фольклористична і мовознавча діяльність Караджича суттєво вплинула насамперед на оригінальні перекладні твори «Руської трійці» та на дух їхньої «Русалки Дністрової», що «була свого часу явищем наскрізь революційним» (І. Франко). Яків Головацький у статті «Пам'ять Маркіяну-Руслану Шашкевичу» (вперше надрукована 1846 року в І частині «Вінка русинам на обжинки») писав, як Шашкевич, добре володіючи латинською, польською, німецькою мовами, читав у бібліотеках твори «про Слов'янщину» Й. Добровського, П. Шафарика, істориків С. Лінде, І. Раковецького, Вука Стефановича Караджича. «Тут йому отворився великий світ — Слов'янщина зі своєю поважною, величною стариною, з відмолодженими, відживаючими паростками».

Так у свідомості Шашкевича та інших членів «Руської трійці» будилося і зріло переконання про належність русинів-українців до слов'янства і водночас розуміння необхідності розвивати рідне слово.

В цьому ж виданні альманаху опубліковано і статтю Я. Головацького «Народні сербські пісні», а також сербські народні пісні в перекладах Я. Головацького. Нині відомо п'ятдесят цих перекладів (опубліковано 43), проте дослідники вважають, що знайдено їх іще не всі. Стаття Я. Головацького про сербські народні пісні й сьогодні не втратила значення: Головацький чи не вперше грунтовно з'ясовує обставини долі сербського і українського фольклору, наводить виразні сюжетні та метафоричні паралелі між сербськими та українськими піснями, а водночас слушно зауважує і на відмінності в ритміці, римуванні. Класифікацію сербських пісень Головацький повніс-

тю перeймав від Вука Караджича: поділ на жіночі (ліричні), юнацькі (героїчні, етичні), робить цікаві зауваження про відтворення ритмомелодики оригіналу в перекладі.

Уже в «Русалці Дністровій» 1837 року надруковані переклади М. Шашкевича пісень «Дівчина і риба» та «Дівчина до рожі», згодом знайдено й опубліковано ще кілька.

Представники «Руської трійці» за прикладом В. Караджича засвоїли — перші на Західній Україні — і фонетичний правопис.

Мовознавець П. Д. Тимошенко з'ясував, що прикладом словника В. Караджича керувався І. Вагилевич при укладанні словника української мови, який він передав Російській Академії наук (на жаль, словник не надруковано). Досвід Караджича переймали також інші українські лексикографи К. Шейковський, Є. Желихівський, Б. Грінченко. П. Д. Тимошенко слушно вказує на подібність становища і суспільного функціонування сербохорватської та української мови в XIX сторіччі: «Нашу мову також заперечували, вважали грубою й непридатною для літератури. В Галичині старе схоластичне язичіє — химерний гібрид церковнослов'янської мови з російськими, діалектними західноукраїнськими й польськими елементами».

Глибоконародну суть діяльності Вука Караджича оцінив у передмові до неопублікованого другого видання «Кобзаря» (1847) і Шевченко: «Чому В. С. Караджич, Шафарик і иниє не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали?» Зацікавившись В. Караджичем ще в 40-і роки, Шевченко і після повернення з заслання вивчав південнослов'янську народну поезію, внаслідок чого 1860 року написав своє відоме «Подражаніє сербському» (1860), — як доводять дослідники (зокрема В. Недич, І. Айзеншток, І. Ющук), оригінальний переспів сербських народних пісень.

Переклади і переспіви Я. Головацького, М. Шашкевича, Т. Шевченка, а також неопубліковані переклади сербських народних пісень члена Кирило-Мефодіївського товариства О. Навроцького, А. Метлинського (Могили) уособлюють першу і досить сильну хвилю інтересу до сербського фольклору, викликану насамперед діяльністю Вука Караджича, що спричинилася і до пожвавлення власне українського літературного життя. Другу хвилю цього інтересу знаменувала книжка «Сербські народні думи і пісні» (1876) в українському перекладі М. Старицького, яка є і сьогодні чи не найкращим перекладом на Україні із Вукових збірок. М. Старицький, можливо, і даремно ототожнив сербські історичні, героїчні (юнацькі) пісні з українськими (про це зокрема писав Франко), але йому вдалося дуже природно й органічно передати і форму, і зміст, і, головне, дух тих перлин.

У важкі часи всенародного лиха давня героїчна пісня знову ставала актуальною. Яскравий приклад цього — книжечка «Сербські епічні пісні» в перекладі М. Рильського, що з'явилася одразу після другої світової війни, 1946 року. «Дівчина-Косовка», «Смерть матері Юговичів», цикл пісень про легендарного героя-юнака Марка Королевича — ці та інші (всього 18) пісні зі збірників Вука Караджича стали особливо актуальними для всіх слов'янських народів на хвилі радісного піднесення після перемоги над фашизмом... Разом з тим це був початок нової праці над наступним освоєнням сербського фольклору: 1955 року з передмовою Л. Булаховського вийшло досі найповніше видання на Україні «Сербська народна пісня», яке увінчало багаторічний доробок. Поряд з перекладами М. Рильського, Л. Первомайського та інших українських радянських поетів сюди увійшли і кращі переклади М. Старицького.

1962 року, знову відвідавши Югославію, М. Рильський у вірші «Сербські пісні» оповів про своє захоплення Караджичем:

Із Югославії вернувся я тоді —
Це по війні було, і духом героїчним
В повітрі віяло. По муках та біді
Народ одужував, живий диханням вічним.
Книжки Караджича з собою я привіз —
Вони Старицького колись духотворили,
В них стільки мужності
і благородних слів,
В них стільки ніжності,
і глибини, і сили!
... Як радісно ввійти в далекий
давній світ
І в відблисках його ловити світ
новітній.

Цікаві ремінісценції сербського фольклору знаходимо і в «химерному романі» О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і чужа молодиця». Вони наслідок творчої співпраці О. Ільченка з М. Рильським, який у перші повоєнні роки писав пісні та віршові тексти до цього роману і, безперечно, підказав авторові природний сюжетний хід. Мати козака Михайла Явдоха проводила навпрошки через степ козаків, а разом з ними хорватів, сербів, поляків... «Один із сербів чи хорватів, отой, котрого поранили в останній хвилі бою, нишком поглядаючи на матінку Михайликову, стиха співав старовремської пісні... і звучали слова балканської пісні відгомоном у широкій душі нашої української неньки...» Далі в романі наведено уривок перекладу М. Рильського знаменитої пісні «Смерть матері Юговичів», де мовиться про трагічну загибель у бою дев'ятьох синів і «десятого Юг-Богдана» та про смерть матері Юговичів: «з болю серце в неї розірвалось...»

Згаданий епізод творчої співпраці митців і літератур є промовистим прикладом плідного міжнаціонального єднання соціалістичних культур, для яких духовна спадщина братнього народу однаково рідна, дорога і органічно входить у літературний контекст.

Нагадаємо, що Караджичеві збірки сербських народних пісень надихнули українських поетів на переспіви та оригінальні твори: І. Франка — на вірш «Задунайська пісня» (1876), С. Воробкевича — «Гусляр» (1909), Лесю Українку — на знамениту «Віла-посестра» (1911). У Юрія Федьковича образами сербських героїв Косовського бою

навіяні вірші «Сербські ваї», «У світ», «Празник у Такові», «З-під юга» (1877).

1961 року М. Нагнибіда опублікував під враженням Вукових записів вірші «Три гайдуки», «Курганам Сербії», «Далматинська пісня»...

Сербські та хорватські народні пісні із збірок Караджича досліджували, вивчали їхні переклади українською мовою також М. Драй-Хмара, М. Павлюк, М. Гудзій, М. Гольберг, М. Галащук, В. Коптілов, М. Гуць, І. Айзеншток, Ф. Прийма...

У п'ятому випуску наукового збірника «Слов'янське літературознавство і фольклористика» (Київ, 1970) М. В. Гуць опублікував промовисту біографію: «Сербохорватські народні пісні в українських перекладах», де поряд з перекладами зі збірок А. Качича-Міошича (1756), Ч. Чойковича (1837), Б. Петрановича (1867, 1870), Ф. Юкича та Л. Герцеговця (1858) найбільше кількісно і якісно представлені назви українських перекладачів із збірок Вука Караджича (169 пісень). Суттєво доповнили цю картину переклади любовної лірики в книжці В. А. Лірниченка «Сербохорватська народна лірика» (К., «Наукова думка», 1977), де переклади із Вукових збірок посідають чільне місце.

Очевидно, найкраще висловив почуття української громадськості до Караджича М. Рильський: «Я низько схиляю чоло перед життєвим подвигом Вука Караджича — основоположника сербохорватської літературної мови, невтомного збирача скарбів народної творчості».

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

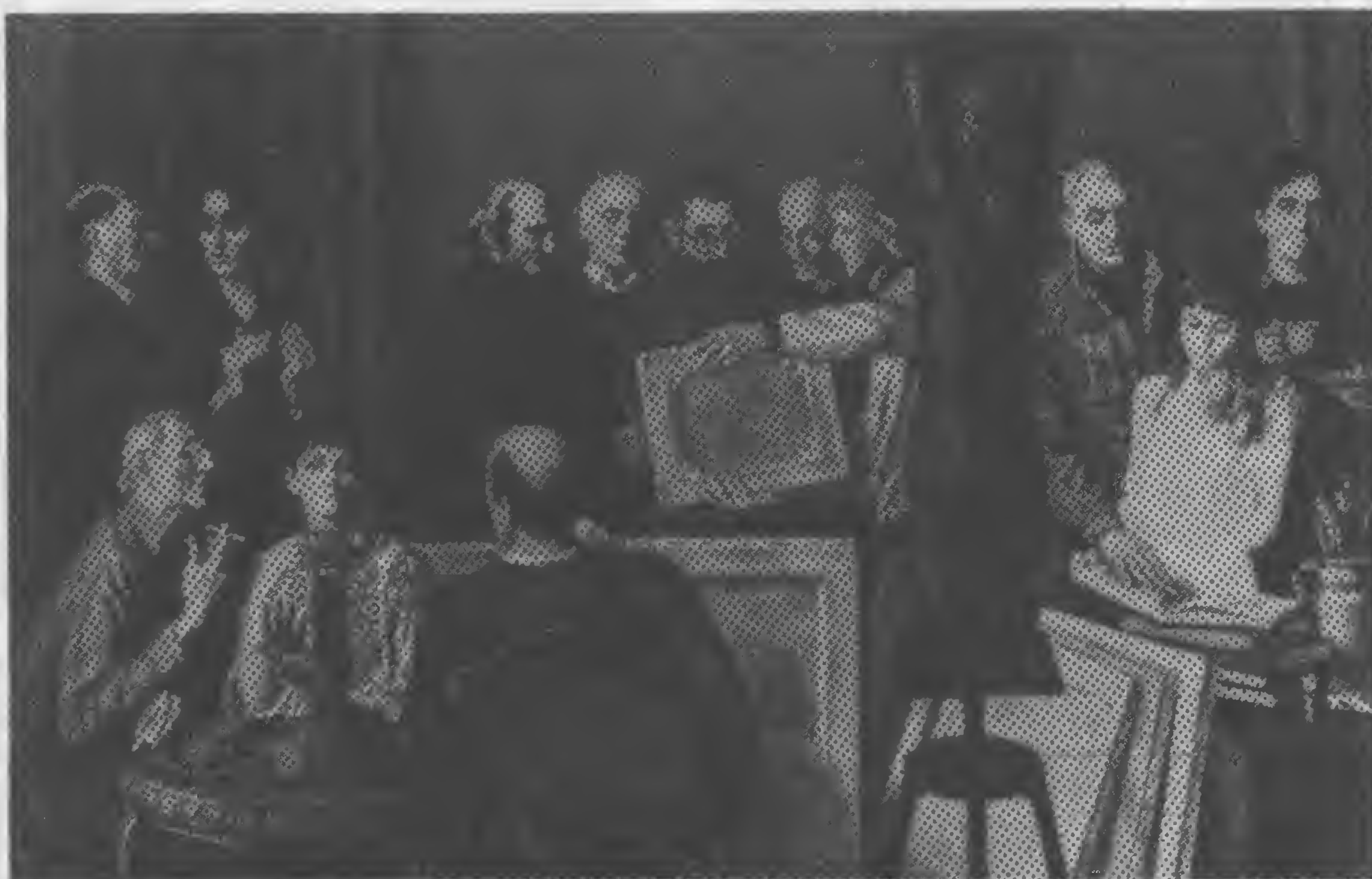

В. Рижих. У художників Тбілісі

ЛЮДМИЛА ПРОЦЕНКО, МИХАЙЛО РИБАКОВ

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

ПРО ПУСТИРІ ПАМ'ЯТІ Й ТРАВУ ЗАБУТТЯ...

Пам'ять про їхні подвиги передається з покоління до покоління. Свідченням того є і 180 пам'яток, зведених на землях, які виплекали народних героїв Вітчизняної. Це музеї, панорами, галереї, статуї, погруддя, тріумфальні арки, колони, обеліски, меморіальні дошки, надгробники, інженерні споруди тощо. З них тільки на Бородінському полі 47, за кордоном — 8. Та й час невблаганний: не збереглось уже 18, а про 8 пам'яток нема відомостей... Серед них такі, як усипальниця-каплиця Тучкових на Бородінському полі, пам'ятник воїнській славі й вірному коханню. Дружина генерала Олександра Тучкова IV (дівоче прізвище Маргарита Михайлівна Наришкіна, сестра декабриста) на місці загибелі чоловіка побудувала каплички й доглядала її до самої смерті.

Преса, радіо, телебачення повняться повідомленнями про руйнування, знесення, реконструкції (читай — знищення) пам'яток історії і культури, пам'яті народу, його духовних цінностей, про бездумну і бездушну епідемію перейменування вулиць, про ліквідацію, знесення соборів, церков, башт, ротонд, будинків, цілих районів, вулиць, про їх заміну безликими, понурими багатоповерховими коробками — виявом, як сказав письменник Юрій Нагибін, «безстильового стилю».

Ми не тільки історики, а й патріоти свого прекрасного Києва. Хочемо, щоб наші діти не тільки добре їли, модно вдягались, а й були духовно багатими людьми, щоб у їхніх душах не виникало пустирів пам'яті і не росла трава забуття. Прагнемо, щоб виховання молоді на героїчних традиціях нашого народу було не тільки модною фразою, а й гласною дією, аби для майбутніх поколінь ми зберегли усе краще, дороге, що дала нам вітчизняна історія. Відомо ж бо: девальвація пам'яті призводить до того, що, вирубуючи пам'ять, вирубується і наше коріння...

Але повернімось до війни 1812 року. Київ, хоч і був відносно далеко від місця бойових дій, брав якнайактивнішу участь у них — давав фронтові добровольців, організовував народне ополчення і постачав його провіантом. М. Кутузов, перебуваючи на посту київського військового губернатора (з 28 вересня 1806 року до початку 1808 року), надавав великої ваги оборонним роботам. Вже тоді його непокоїла загроза вторгнення наполеонівської армії. На заклик Кутузова на Київщині з кріпаків, міщан та селян була сформована так звана «земська міліція» кількістю десять тисяч воїнів і кінний загін з шестисот дворян.

Про героїв війни 1812 року, які спочили на київській землі, про їхній некрополь спершу й піде мова.

Архівні джерела донесли до нас тридцять імен учасників Вітчизняної війни, похованих у Києві. На жаль, не всі їхні могили збереглися, але спочатку про те, хто ж ці люди. Серед них були люди різних національностей — росіяни, українці, хорват, грек, швед, німець, поляк, грузин, хрещений єврей,— усіх їх єднало єдине патріотичне почуття: врятування вітчизни.

І військові звання були різні — від юнкера до генерал-фельдмаршала, вони представляли чи не всі роди військ — артилерію, кавалерію, піхоту, моряків, інженерів, лікарів, ополченців, полкових священиків. Серед них були навіть два члени Військової ради Росії.

Були вони професійні військові — за плечима не одна баталія під керівництвом О. Суворова і М. Кутузова. Їм випала нелегка доля відступати з армією аж до Москви, відтак радість походу від Москви до Парижа, визволення своєї батьківщини і народів Європи від наполеонівського ярма.

Всі вони дуже любили Київ: більшість заповідало після смерті поховати їх саме в цій землі. І воліли, аби на їхніх могилах були такі ж скромні надгробники — чавунні плити, як у їхнього першовчителя О. Суворова, як у їхнього командуючого М. Кутузова, як у їхнього побратима П. Багратіона. Місця поховання були обрані історичні, затишні — переважна більшість обрала кладовище на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври (4 поховання), Видубицький монастир (9), Щекавицю (4), старе Байкове кладовище (7) і по одному на Аскольдовій могилі, у Феофанівському скиті та на Пріорці.

Генерал-фельдмаршалу Фабіану Вільгельмовичу Остен-Сакену в 1812 році минуло 62. З 14 років служба в російській армії, участь у російсько-турецькій війні, штурми Хотина, Ізмаїла, бойовиська з Наполеоном...

Олександр I призначив його командиром резервного корпусу — він мав діяти проти

Шварценберга. В 1813 році його корпус визволяв Варшаву, Ченстохову, відзначився в битві при Кацбасі, де переміг Макдональда. В Лейпцігській «битві народів» стрімким кидком переправився через Рейн і вступив у Францію. В битві під Брієном захопив головну позицію і, незважаючи на всі намагання Наполеона відбити її, утримав плацдарм, чим сприяв Блюхеру здобути перемогу. За це Остен-Сакена нагородили орденом св. Андрія Первозванного, вазою із зображенням брієнської перемоги та командирським хрестом Марії-Терезії. Відтак при Монмірайлі витримав шалений натиск Бонапарта і незабаром з військами вступив у Париж. Його було призначено першим губернатором столиці Франції. Як він ставився до її жителів, можна судити хоча б з того, що одержав від них золоту шпагу з написом: «Мир 1814 року» і «Місто Париж генералу Сакену», яку він згодом подарує московській Оружейній палаті.

Декабрист, літератор Микола Бестужев у романі «Росіянин у Парижі в 1814 році» і радянський письменник Лев Нікулін у романі «Росії вірнії сини» реально описали ці події. А вони були приголомшливі: ще не минуло 15 місяців від того часу, як Наполеон стояв на Поклонній горі, ступав землею Кремля, спопелив Москву, як 19 березня 1814 року російські воїни вступили до столиці Франції. 200 років війна не наближалась до стін Парижа,— у паніці французи чекали розгрому міста, помсти росіян, а замість того відкриті ринки, магазини, йдуть вистави в театрах, і взагалі в Парижі звичне життя!

Г. Данилевський у романі «Спалена Москва» описав це так: «19 березня 1814 р. росіяни входили в Париж через браму Пантен та передмістя Сен-Жермен.

— Та невже це ті самі дикуни, нащадки полчищ Чингісхана, про яких нам торочили такі жахи? — здивовано питали себе парижани і парижанки, розглядаючи передові, молодцюваті російські полки, що йшли бульварами до Єлісейських Полів: — Хіба це татари пустелі! Це наші рятівники!»

До Києва Остен-Сакен приїхав разом із штабом першої армії, якою він командував у двадцятих роках. Звідси він уже не виїздив після відставки, полюбивши місто та поріднившись з ним, оточений численними друзями, прихильниками, які часто навідувались до його гостинної оселі. У Києві він завершує свої історико-літературні записки, започатковані у 1800 році. Тут у віці 87 років він помер і похований на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. Це перша могила героїв 1812 року на цьому кладовищі. Напис на скромному надгробку: «Генерал-фельдмаршал російських військ князь Фабіан Вільгельмович фон-дер Остен-Сакен. Народився 20 жовтня 1750 року. Помер у Києві 7 квітня 1837 року».

Ад'ютант генерал-фельдмаршала Остен-Сакена з 1812 року, генерал-майор Карпов-II Іван Михайлович (1786—1873) був похований поблизу — у Видубицькому монастирі. За його бойовим шляхом можна вивчати історію війни 1812—1814 років,— у такій кількості битв він брав участь. Ось деякі з них: 1812 — Лопаниця, Волковиськ, Рудня; 1813 — Варшава, Ченстохова, Краків, Кайзервальд, Ейхгольц, Рейхенбах, Герліц, Кельн, Лейпціг, Майнц, 1814 — Шато-Тьєрі, Мо, Лазі, Краон, Лаон.

Разом з Остен-Сакеном він вступив у Париж і став комендантом форту Фонтенбло. Останні роки життя провів у Києві, на вулиці Лютеранській (Анненковській) в будинку Аврамової, і помер, як і його командир, у віці 87 років.

Паїсій Сергійович Кайсаров (1783—1844) був останній представник воїнів 1812 року, похованих на кладовищі Дальніх печер. Кайсаров був ад'ютант М. Кутузова. Все життя його пов'язане з армією, до якої він був записаний зовсім дитиною (вісім років). Служити прапорщиком почав підлітком в 1797 році. Доля звела його з Михайлом Іларіоновичем ще 1805 року на полях битв з Наполеоном — тоді став його ад'ютантом і лишався ним до смерті фельдмаршала. Військова служба Кайсарова перепліталася з дипломатичною роботою. Так, ще в 1808 році він був секретарем мирного конгресу з Туреччиною, закінчив дипломатичну кар'єру сенатором.

Просто з війни з Туреччиною він потрапляє в пекло боїв 1812 р. і в день Бородіна одержує чин генерал-майора. А восени він авангардний начальник передового корпусу донського отамана М. Платова. Ось як його дії записано в «Журналі бойових дій»: «Вісім гармат донської артилерії під командою Кайсарова та послані ним лісами в обхід в обидва фланги єгері, як і козачі бригади з їхніми гарматами, завдали таких сильних ударів по обох флангах супротивника, що він після двох годин битви змушений був швидко відступити». Самого Кайсарова в тому бою було поранено у бік списом. До Франції він вступив командиром окремого літучого корпусу. При Арсіс-Сюр-Об загін, відбивши у ворога гармати, замалим не захопив у полон Наполеона. Взявши штурмом місто Мелен, загін зруйнував останню перешкоду на шляху армії Наполеона з Фонтенбло до Парижа.

Л. М. Толстой показав Кайсарова-ад'ютанта на сторінках свого роману «Війна і мир» напередодні Бородінського бою.

Під кінець життя він стає генералом від інфантерії, командиром 4-го піхотного корпусу, з яким з 1841 року служить у Києві. Паїсій Сергійович помер у Ніцці 15 лютого 1844 року — його тіло морем через Одесу було перевезене й поховане в Києві в одному ряду з Остен-Сакеном через декілька могил. Цей увінчаний славою герой, а ще російськими, австрійськими, прусськими, шведськими, баварськими, польськими орденами, золотою зброєю «За хоробрість», мав на могилі досить скромний пам'ятник: гранітну стелу з фігурним верхом і плиту (її ще можна було бачити розбитою у 1980 році за церквою). Тепер на могилі комбінація із залишків старого пам'ятника і нового, з сірого граніту високого саркофага замість плити. На стелі від старого напису залишилось накладними літерами: «Генерал від інфантерії Паїсій Сергійович Кайсаров», а в 1951 році до стели було прикріплено дошку з білого мармуру з написом: «Герою Вітчизняної війни 1812 р., ад'ютантові Кутузова, генералу від інфантерії П. С. Кайсарову від вдячних нащадків. 1951». На саркофазі

вибито зображення лаврового вінка, військова атрибутика. Стоїш біля цієї могили, і на думку спадають слова В. А. Жуковського:

Орлов отважностью орел,
И мчит грозу ударов
Сквозь дым и огнь, по грудам тел
В среду врагов Кайсаров...

Нам здається, що «вдячні нащадки» не до кінця продумали, як висловити свою подяку, бо навіть не позначили роки життя на надгробку. Київ у 1961 р. назвав його ім'ям вулицю у Московському районі (колишню Совську балку)! Можна було б підібрати, думається, і щось пристойніше хоч би поруч з вулицею Кутузова. Тим більше, що тільки Кутузов і його ад'ютант удостоєні такої честі в Києві.

Ще один ад'ютант війни 1812 року був похований у Києві — це георгіївський кавалер за взяття Парижа, гусар-відчайдух, полковник Павло Васильович Алфер'єв. Йому тоді було 26 років, і командуючий 3-ю армією О. Тормасов узяв його до себе ад'ютантом. З авангардом цієї армії він і вступив до Парижа вже майором, а під кінець свого життя з 1852 року стає начальником усіх запасних військ кавалерії в чині генерала від кавалерії. Алфер'єв помер 18 листопада 1864 року і заповів поховати себе на кладовищі Видубицького монастиря.

Крім Алфер'єва, ще двох кавалеристів поховано у Києві. Це Михайло Миколайович Бердяєв, генерал-лейтенант кавалерії у відставці (помер 7 червня 1861 р.). Двадцятиоднорічним він особливо відзначився в бою під Кульмом у Німеччині і за хоробрість був удостоєний ордена Георгія 4-го класу та прусського ордена. В 1813 році за його плечима була Лейпцігська битва, переправа через Рейн до Франції і вступ до Парижа — орденом Володимира 4-го ступеня була підтверджена його мужність. В цій війні брав участь і його брат Олександр, генерал-майор, командир кавалерійської бригади в армії Тормасова. Цікаво, що їхнім нащадком через покоління був видатний диригент Валерій Бердяєв.

Командиром Тираспольського драгунського полку в армії П. Чичагова брав участь у війні 1812 року кавалерист Стефан Якович Рєпнінський, кавалер ордена Георгія 3-го ступеня і золотої зброї «За хоробрість». Поруч з ним у цій же армії воював і його брат, генерал-майор Сергій Якович Рєпнінський. Брати разом вступали і до Парижа. Помер Стефан Якович у Києві від сухот, і на *його могилі у Видубицькому монастирі біля* Георгіївської церкви стояв величезний мармуровий пам'ятник, який вінчала фігура білого мармурового ангела. Напис сповіщав: «Тут спочиває прах генерала від кавалерії Степана Яковича Рєпнінського, нар. в 1774 р. 27 грудня, а помер в 1851 21 червня, який служив вітчизні 45 років у генеральському чині...» Але тепер поховання немає...

Розповімо ще про чотирьох хоробрих артилеристів.

Ще під час війни у Києві був похований Петро Петрович Веселитський, підполковник артилерії, командир батарейної роти 24-ї артбригади. Його брат Гаврило, генерал-лейтенант, командир артилерії армії Чичагова в цій же війні, дістав золоту зброю з діамантами «За хоробрість». Петро Веселитський загинув у Бородінській битві, і його мати з особистого дозволу імператора перевезла покійного сина до Києва. На кладовищі Видубицького монастиря проти вівтаря церкви ще в 1951 році лежала чавунна плита з написом: «На цьому місці покладено тіло артилерії підполковника Петра Петровича Веселитського, який пожертвував своїм життям задля слави і оборони вітчизни, убитий у бою 26 серпня 1812 р. Душа його, прийнявши мученицький і войовничий вінець, злетіла на боже лоно, тлінні останки покладено тут за височайшим ЇІВ велінням. Всього життя, звичайністю добродійного і заслугами увінчаного, було 35 років». І піднялась же чиясь рука знести пам'ятку історії!

Поруч з ним у 1836 році було поховано генерала від артилерії, грузинського князя Льва Михайловича Яшвіля. Він був сподвижником О. Суворова під Очаковом та Ізмаїлом, а потім М. Кутузова під Аустерліцом. За відвагу у 1807 році під Фрідландом нагороджений Георгієм. У липні 1812 року відзначився в боях під селами Клястиці, Якубов, Головщизна, за що підвищений до звання генерал-лейтенанта. Ось уривок з реляції генерала Вітгенштейна Олександру I про перемогу при Клястицях: «В перші хвилини наступу перемога була вже незрівнянна. Навальний удар нашої артилерії, заохочуваний особистим прикладом генерал-майора князя Яшвіля і швидким наступом єгерських і хоробрих полків 5-ї дивізії, змусили втікати колони противника...» Далі він був при армії Вітгенштейна під Полоцьком, Борисовим, відтак брав і Париж.

Після війни стає членом Військової ради Росії, начальником артилерії головної діючої армії (з 1816 року перша армія) і служив разом з Остен-Сакеном, який командував цією армією, але за станом здоров'я пішов 1833 року у відставку. У заповіті, складеному в квітні 1836 року, він писав: «Власних моїх кріпаків, дворових людей в с. Муромці Калузької губернії, усіх їх по своїй смерті відпускаю навічно з кріпацтва на волю». Цим же заповітом він передав свою золоту шпагу з діамантами «За хоробрість» племіннику у спадщину.

Як у Остен-Сакена, у Яшвіля на його могилі покладено чавунну плиту (гроші на пам'ятник він залишив згідно із заповітом) великих розмірів, на якій ми і зараз читаємо:

Во след орлов парил он с грозными громами,
Лев именем и Львом в кровавых был битвах,
Душевной доблестью сроднился он с сердцами,
Здесь прах его, а жизнь осталася в делах.

Генерал від артилерії князь Лев Михайлович Яшвіль народився 1772 року, серпня 6-го дня, помер 19 квітня 1836 року». (В його формулярі рік народження — 1768-й, але там нема дати, тоді як на плиті вона чітко позначена).

Ще до 1968 року можна було бачити могилу цілком оформленою — на плиті в го-

ловах була мідна фігура лева, що лежав на гарматі, прикріпленій до плити; була огорожа і вимощена чавунними плитами територія. Була, були... Колись до могили водили солдатів. Пам'ятаємо, як вони знімали шапки і як слухали! Хіба може бути краще виховання патріотизму!

Іще одного артилериста було поховано у Видубицькому монастирі: «Інженер генерал-майор Микола Іванович Панаєв» — значиться на скромному чавунному хресті. Закінчивши в 1812 році пажеський корпус, 18-річний прапорщик одержав призначення в 3-ю артбригаду і з нею втрапив просто в пекло Бородінської битви. Перша його нагорода — орден св. Анни IV ступеня, в листопаді ще одна така ж нагорода і чин підпоручика за битву під Красним. За стійкість і мужність товариші прозвали його «чавунний хлопчик».

Змінювались баталії, але не малів героїзм воїна — Каліш, Дрезден, про битву під Кульмом сам Панаєв писав: «Ми були кілька разів атаковані, під мою команду надійшло іще 2 гармати. Я стріляв картеччю по колонах, що в наступі наблизились до стіни, яка правила мені за бруствер, і насмілювалися вриватися в сад, гвардійський полк кидався в штики, і він відбивав ворога, а я вслід йому стріляв картеччю... Так ми билися цілий день». Відзначився Панаєв і в битві під Лейпцігом. А під Бар-Сюр-Об він залишився біля гармат з двома солдатами, коли почали наступати французи. Гармати були заряджені, і Панаєв не розгубився — повернув їх на ворога і зупинив французьку піхоту. Погони штабс-капітана прикрасили мундир молодого воїна. А далі були інші битви — Труа, Прованс, Фер-Шампенуаз і вступ до Парижа, за що він був удостоєний ордена Володимира IV ступеня з бантом.

На цьому його військова кар'єра скінчилася, і Панаєв став командувати військовими поселенцями в Новгородській губернії. Тут він написав спогади «Новгородское возмущение в 1831 году», які для друку не планував. Таємний кореспондент Герцена роздобув спогади й переслав їх у Лондон до «Вільної російської друкарні». Герцен надрукував їх у 1858 році в трьох номерах «Колокола», завдяки чому десятки тисяч читачів одержали відомості про справжню історію літніх подій 1831 року.

Відомий радянський історик Н. Я. Ейдельман вважає, що записки Панаєва переслав Герцену засновник «Русской старины» М. І. Семевський. Для киян цікаво знати, що Панаєв дев'ять місяців у 1855 році був комендантом Київської фортеці, де й помер.

Петро Хрисанфович Константинович, генерал-майор артилерії, 25 років життя віддав «богу війни»: брав участь у Бородінській битві, визволяв Європу, а з 1836 року — командир Київського артилерійського гарнізону. Рід його почався від грека Анастасія, що на початку XVIII століття переселився до Ніжина. Константиновичі вірно служили новій вітчизні: до речі, син Петра Хрисанфовича теж був генерал-лейтенантом. А відтак Константинович через свою дочку породичався з професором Іваном Васильовичем Вернадським, який став батьком Володимира Івановича — першого президента АН УРСР. Могила Петра Хрисанфовича, діда академіка, на старому Байковому кладовищі не збереглась...

Найбільшу групу становлять піхотинці, їх за даними Київського некрополя, десять.

Почнемо з Германа Карловича Тальберга, шведа за походженням, давнього роду XI ст. Він недовго був військовим, але за цей час брав участь саме у війні 1812 р., а в 1813 р. поранений під час однієї сутички на території Німеччини з військами Наполеона, що відступали, і після лікування до армії не повернувся. В останні роки життя (помер у 1854 р.) був призначений інспектором студентів Київського університету св. Володимира, що вирішально позначилось на долі його синів.

Один з них, Дмитро, став згодом професором університету, юристом, другий, Микола,— відомим журналістом, третій... — присяжним повіреним. Один із синів був одружений з Наталією Василівною Шатовою — першою київською жінкою-лікарем. Її рідна сестра Ганна брала участь як медична сестра у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., а батько обох сестер, полковник Василь Шатов,— георгіївський кавалер за оборону Севастополя в Кримській війні 1853—1856 рр. Г. Тальберга поховано на старому Байковому кладовищі, на лютеранській ділянці, до наших часів могила не збереглася.

Ще один з учасників війни став батьком професора, історіографа, академіка Російської Академії наук і АН УРСР В. С. Іконникова, а також батьком відомого київського губернського архітектора М. С. Іконникова, що побудував присутствені місця, Київську духовну семінарію, клініки при університеті та інші споруди, — це майор Степан Михайлович Іконников.

На старому Байковому кладовищі було ще три поховання піхотинців війни 1812 року, могили яких не збереглись: генерал-майора Миколи Степановича Мельникова (1783 — 1853), генерал-лейтенанта, георгіївського кавалера, що брав Париж, Олександра Лаврентійовича Пенхоржевського (1787 — 1851), генерал-майора, командира 1-ї бригади 10-ї піхотної дивізії, георгіївського кавалера Петра Лаврентійовича Місевського (за деякими джерелами Мілевського (1792 — 1852). На його могилі до війни можна було бачити пам'ятник з написом: «Тут поховано колишнього командира 1-ї бригади 10-ї піхотної дивізії генерал-майора Петра Лаврентійовича Місевського, дворянина Київської губернії, у відставці через хвороби черевної порожнини, до яких спричинилися три кульові рани, які він дістав у війні 1812 і за кордоном 1813 років, два тяжких поранення в обидва боки навиліт з роздробленням у лівому з них та двох ребер».

У Видубицькому монастирі поховано генерал-майора Якова Єгоровича Бабикова (1790 — 1862) і полковника Стефана Македонського, у якого на надгробку був віршований напис:

Здесь лежит полковник
Стефан Македонский.
Он был учитель юношей
и корпусный был адьютант.
Судья он был и комендант,
Блюститель правды всей.

Душой служил в войну против французов,
Когда от полчищ их Россию спас Кутузов...

Генерал-майора Іллю Івановича Потапова (1762 — 1842), героя боїв під Красним, Смоленськом, учасника Лейпцігської битви, боїв у Франції в 1814 році, було поховано на Дальніх печерах.

Коли увійти на колишнє кладовище на Дальніх печерах, біля могили Кайсарова ми побачимо залишки пам'ятника — постамент зі збитим хрестом, на якому ще видно напис: «Генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії Афанасій Іванович Красовський народився 17 січня 1781 року, помер 18 травня 1843 року». Над цим написом вмонтовано білу мармурову дошку: «Герою Вітчизняної війни 1812 р., сподвижнику М. І. Кутузова, генералу від інфантерії А. І. Красовському від вдячних нащадків. 1951 р.».

Хто ж він такий, Красовський? Почав свою військову кар'єру у 14 років, брав участь у 23 баталіях, вже у 1810 році одержав золоту шпагу з діамантами «За хоробрість» — за штурм фортеці Рущук. А в битві при Краоні за хоробрість нагороджений другою золотою шпагою з діамантами.

Брав участь він і в генеральній битві за Париж. Протягом усього життя зі зброєю в руках захищав інтереси батьківщини і був членом Військової ради Росії, кавалером високих орденських відзнак — Георгія 3-го і 4-го класу, Володимира чотирьох ступенів, Анни всіх ступенів, Олександра Невського з діамантами, прусського Червоного Орла 2-го класу.

Військова служба у родині Красовського була традиційна — пращур Йосип із запорізьких козаків; дід і прадід числилися сотниками Чернігівського полку; батько Іван Тимофійович служив прапорщиком Сумського гусарського полку. Чотири сини Афанасія Івановича теж були військовими — драгуни, гусари. Син Андрій заслуговує на особливу увагу: народившись у 1822 році в Києві, дослужився до підполковника, брав участь у роботі таємних революційних гуртків Петербурга, згодом очолив українську організацію «Земля і воля». Провадив революційну агітацію серед селян і солдатів на Київщині. За це його присуджено до каторги в Нерчинську. Намагався втекти, та коли спіткала невдача, застрелився.

Серед героїв війни 1812 року в Києві поховано виняткову людину — опального генерал-лейтенанта, георгіївського кавалера князя Олександра Васильовича Сибірського (1779 — 1837). Він походив від царя Сибіру Кучума. Історія ця така: один з його синів був причетний до справи сина Петра І і за це засланий до Сибіру. А його вже синам у 1718 році наказом Петра І заборонялося писатися царевичами, а тільки князями Сибірськими.

Онук засланого Василь Федорович став генералом від інфантерії, був сподвижником Суворова у багатьох баталіях. Сина генерала Олександра з народження записали унтерофіцером в гвардії Преображенського полку.

У 1800 році полковником на чолі Нарвського мушкетерського полку прийняв бойове хрещення. А в 1805 році під Аустерліцом був тричі поранений. Відтак — війна зі шведами і чин генерал-майора та золота шабля «За хоробрість».

Під час Вітчизняної війни 1812 року був у корпусі генерал-лейтенанта Вітгенштейна, захищав од французів Петербург. 19 і 20 липня брав участь у битві під Клястицями. Ось як про його дії записано в реляції генерала Вітгенштейна імператорові: «Противник скористався пересіченим місцеположенням і намагався відкинути атаку наших військ, та невдовзі був розбитий Могилевським та одним батальйоном Севського піхотного полків під командуванням генерал-майора князя Сибірського».

У грудні 1812 року він вступив з полком до Берліна і рушив далі на захід. На відзнаку в генеральній битві в Саксонії нагороджений другою золотою шаблею з діамантами «За хоробрість». Був поранений у голову і ногу, довго лікувався і тільки в 1815 році разом з полком повернувся до Росії.

В 1822 році командував 18-ю піхотною дивізією у Києві. У 1823 році Олександр І інспектував його дивізію, при цьому відзначився Вятський полк, де командиром був П. І. Пестель. Князь Сибірський представив його імператору. Крім Пестеля, в цій дивізії служило ще два майбутні декабристи — М. І. Лорер і П. В. Аврамов.

Коли цар Микола І після арешту декабристів запросив службові списки офіцерів-декабристів, усі їхні генерали-командири пропустили графу: «чи гідний підвищення». А генерал-лейтенант Сибірський в усіх трьох формулярах Пестеля, Лорера, Аврамова власноручно написав: «гідний», прекрасно розуміючи, що позитивно атестує «державних злочинців».

Кара за це не забарилась — цар, лютуючи, наказав зірвати портрет Сибірського з картинної галереї героїв війни 1812 року в Зимовому палаці. Невдовзі йому запропоновано відставку. До останнього дня Олександр Васильович жив у Києві, його було поховано в церкві на Аскольдовій могилі. Його прах і зараз там, тільки нема ніякого напису, і ніхто з киян не здогадується, який герой спочиває у нашому місті.

На Щекавиці були поховані підполковник 13-го флотського екіпажу, георгіївський кавалер з корвета «Дерзкий» Ілля Іванович Станкевич і капітан 2-го рангу, георгіївський кавалер, соратник адмірала Ушакова Степан Денисович Волченецький.

Серед учасників війни, похованих у Києві, протоієрей першої армії Олександр Петрович Верзилов та Даміан Виноградський — вахмістр 4-го уланського малоросійського полку, який 25 років віддав армії, хоробро бився з військами Наполеона, а під кінець життя став монахом Боніфатієм, заснував скит на хуторі Феофанія під Києвом, побудував каплицю і Всіхсвятську церкву.

У Видубицькому монастирі поховано й чернігівського ополченця, учасника боїв у Білорусії та Польщі Петра Даниловича Стаховича (1797 — 1859).

Родовід учасника війни 1812 року лікаря Євстафія Петровича Рудиковського (1784 — 1851) походить від хорватів, які у XVIII ст. переселилися до Росії. Сам Євстафій навчався в Київській духовній академії, коли ректором там був учений-астроном

Фальківський. Ставши військовим лікарем, брав участь у походах 1812 — 1815 років, у боях під Смоленськом, Бородіном, Малоярославцем, Красним. Його воєнний шлях проліг до Варшави, через Сілезію, Саксонію, Баварію, Пруссію аж до Парижа. Війні 1812 року він присвятив вірша, уривок з якого наводимо:

Затмилось злом добро былое,
Запала в грудь одна любовь...
Любить Отечество святое
И за него пролить всю кровь...[1]

Працював військовим лікарем. В 1820 році супроводжував генерала М. М. Раєвського, з яким був у близьких стосунках, в його мандрівці по Кавказу і Криму. У тій самій мандрівці, в якій брав участь і Олександр Пушкін! Рудиковський згодом надрукував свої записки про цю зустріч і написав такі вірші:

О нарзан, нарзан чудесный!
С Пушкиным тебя я пил,
До небес превозносил —
Он стихами, а я прозой.

Знайомий був і з Олександром Грибоєдовим:

Прав Грибоедов, мой приятель!
Слова его легли свинцом.
— Что за комиссия, создатель,
Быть взрослой дочери отцом!

Рудиковський зустрічався з багатьма декабристами, з деякими був у дружніх взаєминах, але їхніх планів не знав.

Особливо близький Рудиковський був з А. І. Красовським, з яким його пов'язувала любов до літератури,— завдяки Красовському Грибоєдов єдиний раз у житті бачив на сцені свою комедію в 1827 році в Єревані. Євстафій Петрович віддавав Красовському на суд свої вірші.

Красовский — мой герой!
Ему стихи мои и проза!
Любил он вас читать порой,
Сев у камина в час трескучего мороза,
А я любил на вас рецензии его.

Він писав вірші російською і українською мовами, але вважав українські кращими, через те вважав себе малоросійським поетом.

Жив лікар на широку ногу, мав чималу бібліотеку, був знайомий з професорами Київського університету, дружив з його першим ректором М. О. Максимовичем і присвятив йому 1843 р. вірш:

Щоб наша кров заговорила,
Що й ми на світі тут жили,
Щоб наш внук знав,— де та могила,
Де наші кісточки згнили.

Так поки живемо на світі,
Гріх гаять нам даремно час,
Нехай же — знай! так в'ються діти,
Як рай бджолиний, коло нас,

От то-то нам портрети будуть,
І не глухі, і не німі,—
Що всі живії не забудуть,
Що то були за люде — ми?..

Може, не випадково його внук В. І. Щербина став відомим ученим-істориком, членом-кореспондентом АН УРСР.

Побутує версія, що в Києві було поховано ще одного учасника війни, хрещеного єврея, генерал-лейтенанта, київського коменданта Павла Петровича Турчанинова (1776 — 1839). Він був у Суворова протягом 19 років, сказати б, послом з особливих доручень, мав чин генерал-майора, пройшов війну 1812 року від початку і до кінця. В 1835 році з лютого до жовтня був комендантом міста Києва. Його рідний брат Іван Петрович Турчанинов був близький до Потьомкіна і Катерини II, мав чин генерал-лейтенанта.

У Києві поховано ще одного учасника війни 1812 року, полоненого наполеонівської армії угорця Гашпара Андрія Івановича, який опісля прийняв російське підданство, оселився в Києві і помер тут у віці 101 року.

Слід згадати добрим словом і особу, яка виходить за межі некрополя Києва. Це генерал Сергій Васильович Байков, з яким пов'язана низка київських топонімів: Байкова гора, Байкове кладовище, хутір Байкова, Байковий гай, вулиця Байкова, Байків яр, поселення Забайків'я, Байків міст.

Довгорічні пошуки допомогли з'ясувати, що штабс-капітан Сергій Байков зустрів Вітчизняну війну командиром батальйону лейб-гвардії Фінляндського полку. В битві під Красним брав участь у розгромі ворога — тоді їхня частина захопила великий обоз з маршальським жезлом, орденом Почесного легіону наполеонівського маршала Луї Даву та частину особистої канцелярії Наполеона.

М. Кутузов направив Байкова з цими трофеями до Петербурга, де 14 листопада в Зимовому палаці його прийняв Олександр І. Цар нагородив героя, знявши з себе, орденом Георгія 4-го ступеня, поздоровив з чином капітана і подарував 100 червінців. Жезл віддано на зберігання Казанському собору, де, за висловом Кутузова, «перемога прикрашає святиню, а святиня возвеличує перемогу». Собор надовго став місцем зберігання реліквій Вітчизняної війни 1812 року: 107 трофейних прапорів і штандартів, 93 ключів від фортець і міст, визволених російською армією.

Після російсько-турецької війни 1828 — 1829 років, за участь в якій Байкову присвоєно звання генерал-майора, він надовго оселився у Києві — за річкою Либідь купив ділянку — хутір Байкова. Хутір став родоначальником назви «Байков», яка поширилась на навколишню місцевість. Помер С. В. Байков у Петербурзі 19 червня 1848 року. Сьогодні з назв, пов'язаних з ним, залишилось чотири: гора, кладовище, вулиця та яр, а решта належать історії...

Київ за свою історію втрачав велику кількість архітектурних та історичних пам'яток. Особливо це помітно, коли йдеться про кладовища. Згадаймо тільки ті, де лежать герої Вітчизняної війни 1812 року. За картотекою київського некрополя на Дальніх печерах поховано 150 осіб, до нас

[1] В радянський час вірші Рудиковського публікуються вперше.

дійшло 20. У Видубицькому монастирі було близько 400 поховань, залишилось 9. На Щекавиці — більше 2 000, не залишилось жодного. На Аскольдовій могилі поховано теж близько 2 000, залишилось 20 (без написів). На старому Байковому кладовищі знищено можливе і неможливе...

Невипадково московський письменник В. Я. Лазарєв називає одну із своїх пристрасних статей на захист кладовищ та за створення некрополів «Поле високої напруги». Його статті завжди викликають величезну читацьку пошту.

Громадськість нашого міста теж не раз виступала на захист кладовищ, поховань, але поки що ці зусилля малоефективні — керує кладовищами управління комунгоспу міськради. У них влада, а громадськість, крім висловити обурення, нічого не може, хоч на її боці «Закон про охорону пам'яток історії та культури».

Наче й господарникам не дорікнеш: їхні рішення приймаються нібито з гуманною метою — впорядкування кладовища, виявлення місць для нових поховань...

Так, деякі міські кладовища перебувають у занедбаному стані, їх треба час від часу впорядковувати, але не нищити при цьому історичні поховання!

Під загрозою знесення, до речі, недавно опинилася могила всесвітньовідомого професора-офтальмолога і хірурга В. П. Караваєва, ім'ям якого названо вулицю в Києві. Ціною довгих дискусій з робітниками управління комунгоспу вдалося взяти його могилу під охорону держави і ліквідувати загрозу знесення.

А от могила С. В. Кульженка — відомого видавця книжок у Києві, які нині стали раритетами, вже втратила верхню частину пам'ятника.

Два-три роки тому для звільнення місця на сьомій ділянці Байкового кладовища за день знесено єдиний зразок на київських кладовищах оригінальної конструкції двоповерхового склепу.

Спадають на думку слова ленінградського письменника, лауреата премії Російської Федерації ім. М. Горького Гліба Горбовського: «...любити Батьківщину — передусім бережно до неї ставитись, до кожного її вияву, а до минулого, до пам'яток, до імен, до її поезії — особливо бережно, бо вони — у минулому, тобто беззахисні. Собака, коли його б'ють, ще може якось огризнутися чи навіть хапонути, зруйнований, запаскуджений храм чи спотворене ім'я поселення — мовчать...» Мовчать, ясна річ, і могили, але уявімо, що ці люди, які лежать під плитами, могли б сказати про нас...

Лихо й через невігластво. Краєзнавцям треба робити все, щоб якомога ширший загал знав про дорогоцінні реліквії історії, про тих людей, що творили історію.

Але для прикладу завітаймо у музей історії міста Києва.

Як виглядає експозиція на тему війни 1812 року? Портрет Кутузова без будь-якого напису чи натяку на його роль в історії Києва, 3 ордени, шабля, пістоль невідомих осіб і 2 папірці з переліком солдатів полку. Все! Ви помітите, що жодна особа, згадана у нашій публікації, на жаль, не фігурує в музеї історії Києва. Те ж саме у експозиції Історичного музею УРСР. Правда, тут поруч з портретом Кутузова є зображення Кайсарова, та теж без жодних коментарів, зате на почесному місці книжка «Анекдоты о его светлости князе Голенищеве-Кутузове» видання 1814 року і таріль від жителів Новочеркаська отаману М. І. Платову, яка до України не має ніякого стосунку.

Ми пропонуємо відродити поховання О. В. Сибірського з відповідним написом. Оскільки відоме місце поховання П. Веселитського, — теж відродити надгробок.

І ще одне: назвати ім'ям героїв 1812 року дві вулиці у Києві — на це заслуговують О. В. Сибірський та батько й син Красовські — Опанас і Андрій.

На Бородінському полі височить пам'ятник, відлитий з чавуну гармат Наполеона. Один з написів на ньому промовляє до наступних поколінь: «Благодарное Отечество положившим живот на поле чести». Чи не варто подумати про такий, нехай скромніший пам'ятник чи стелу в Києві?

Колись, 150 років тому, на похованні Остен-Сакена перший ректор Київського університету М. О. Максимович казав: «Вітчизна не забуде його подвигів і заслуг». Зробімо нині усе від нас залежне, щоб ми, не соромлячись, могли ствердити це побажання. Герої Вітчизняної війни 1812 року заслуговують на це, вони промовляють до нас з історії, з нашої пам'яті. Щоб у душах людей не було пустирів пам'яті і не росла трава забуття.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

О. Скорубський. Пам'яті лейтенанта Шмідта

ВЯЧЕСЛАВ КОЛОМИНОВ,
ВОЛОДИМИР ЛИМОНОВ

В'ЯЗЕНЬ «КАТОРЖНОГО ОСТРОВА»

До штурму Зимового палацу залишались години. Біля Смольнинської пристані ошвартувалися три невеличких річкових судна. Вони доправили із Шліссельбурга в Петроград загін Червоної гвардії. Робітники-шліссельбуржці розташувалися на пустирі перед Смольним, де вже були озброєні загони столичних фабрик і заводів.

Серед шліссельбуржців вирізнявся молодий чоловік велетенського зросту, з відкритим красивим обличчям, гарячими очима. Він, Устим Жук, колишній політкаторжанин, очолював загін робітників Шліссельбурга. Його розпорядження виконувались негайно: робітники поважали свого командира. Дев'ять років каторжної в'язниці викували у Жука залізний характер, тверду волю, віру в досягнення поставленої мети. За рішенням штабу повстання група шліссельбуржців на чолі з Устимом Жуком ввійшла до складу військ, що штурмували Зимовий палац — цитадель Тимчасового уряду.

І ось заповнена до краю повстанцями Двірцева площа. Тут Устим був уперше, але саме з подій на ній почався його шлях у революцію. В січні 1905 року, коли царизм полив кров'ю робітників бруківку Двірцевої площі, Устим поклявся боротися з ворогами народу до кінця життя. У себе на батьківщині, в українському містечку Городищі, що на Київщині, він з братом Якимом згуртовує молодь, яка вирішила присвятити своє життя справі революції. Вважаючи найголовнішим у житті перш за все боротьбу з царським режимом, Устим кидає сільськогосподарське училище, після закінчення якого мав стати агрономом, — поліція на той час вже встановила за ним негласний нагляд.

Жук влаштовується на цукроварню, де активізує роботу підпільного політичного гуртка. У Городищі, Смілі, Смілянці діяльність групи Устима непокоїла поліцію та місцеву буржуазію. Влітку 1907 року в Черкасах, під час чергового зібрання групи, жандарми зробили засаду. Під час арешту молоді революціонери чинили збройний опір. Але сили були нерівні. Тоді Устим прийняв рішення підірвати бомбою себе і жандармів. Та це не вдалося здійснити. Заарештованих із зв'язаними руками, мордованих пригнали до в'язниці. Від нескінченних допитів і тортур в камері помер Яким. Після багатоденного виснажливого слідства Устима і його товаришів було віддано до Київського військово-окружного суду. Жука, як організатора збройного опору, засуджують до страти, яку згодом було замінено довічною каторгою. Інші члени групи були засуджені до каторжних робіт.

На початку 1908 року брама найстрашнішої «зразкової» в'язниці Шліссельбурзької фортеці, здавалося, назавжди зачинилася за Устимом Жуком. Тоді йому йшов двадцять другий рік. Молодість, жага дії, ненависть до тюремників спонукають Устима до активної боротьби навіть у найтяжчих умовах. Він бере участь у колективних протестах в'язнів. Його часто карали карцером, залишаючи на довгий час без світла, їжі, можливості спілкуватися з товаришами.

У тюрмі Устим зближується з більшовиками Федором Петровим, Борисом Жаданівським. Від них він дізнається про історію фортеці, побудованої новгородцями на невеликому острівці у витоку Неви ще в XIV столітті для оборони від ворогів. І те, як в середині XVIII століття російський царизм перетворив фортецю на політичну в'язницю, в якій загинуло чимало борців проти самодержавства, він пересвідчувався на власні очі.

В'язниця на острові гарантувала надійну ізоляцію ув'язнених від зовнішнього світу. А близькість до столиці зумовлювала часті приїзди до фортеці високопоставлених чиновників з інспекторськими перевірками. Тюремне начальство із шкури пнулося, щоб догодити чиновникам III відділення.

У фортеці було встановлено жорстокий режим, який іноді призводив до психічних захворювань ув'язнених. Недаремно в'язні навіть острів, де була фортеця, називали каторжним, таким важким були тут умови життя.

1912 року до фертеці потрапив Серго Орджонікідзе. Він одразу помітив сміливого і допитливого молодика. Устим, не дуже

грамотний, з плутаними політичними поглядами, потягнувся до Орджонікідзе, який став його вчителем у житті та революційній діяльності. Під його керівництвом Жук вивчає історію робітничого руху і марксизм, далеке минуле людства і психологію. На початку першої світової війни Жук уже сам аргументовано пояснював товаришам її імперіалістичну суть.

У дні Лютневої революції робітники шліссельбурзького порохового заводу переправились на острів, обеззброїли фортечну охорону і відчинили ворота в'язниці. На волі Устим Жук одразу ж активно включився в роботу ревкому порохового заводу, організував бойову дружину робітників. Він бере діяльну участь у розміщенні колишніх політв'язнів по квартирах. Разом з членами ревкому наполягає на видачі колишнім політкаторжанам посвідчень, в яких би було зазначено, що вони звільнені з фортеці «волею повсталого народу». Жук радо сприймає рішення робітників спалити корпуси в'язниці Шліссельбурзької фортеці. В ніч з 4 на 5 березня 1917 року ладозька далечінь висвітлилась велетенською загравою. Пожежа стала вироком колишньому режиму.

Після лютневих подій Устим залишається жити в Шліссельбурзі і працює на пороховому заводі. Тут гідно оцінили його робітничу кмітливість і знання. Робітники одностайно обирають Жука делегатом на першу петроградську конференцію фабзавкомів. Тут він уперше побачив і почув В. І. Леніна. Виступаючи з трибуни конференції, Устим заявив, що шліссельбуржці не визнають Тимчасового уряду, а червоногвардійці порохового заводу віддають себе в розпорядження партії більшовиків.

Після Жовтневої революції Устим Жук був обраний першим «червоним директором» порохового заводу, а потім, за рішенням наркомату, його призначають повітовим комісаром з продовольства. Довелося йому згадати і професію цукровара. В лабораторії порохового заводу він налагодив випуск фруктози із тирси для потреб харчової промисловості молодої республіки... Дізнавшись про експеримент Жука, В. І. Ленін відзначив його «величезну важливість».

У грізні травневі дні 1919 року, коли війська Юденича загрожували червоному Пітеру, Устим Жук стає членом військового комітету Карельської ділянки фронту. 24 жовтня 1919 року в бою з білогвардійцями за залізничну станцію Грузіно Устим Петрович Жук загинув. Робітники Шліссельбурга поховали його у братській могилі неподалік від Ладозького озера. Жителі міста Петрокрепость (в минулому Шліссельбург) шанують пам'ять У. П. Жука. Його ім'ям названа одна з вулиць міста. В приладозькому поселенні, яке носить ім'я в'язня шліссельбурзької фортеці народовольця М. Морозова, також є вулиця, названа на честь пролетарського революціонера.

У. П. Жук жив недовго, але яскраво. Він усього себе віддав справі революції. Про таких героїв А. В. Луначарський писав, що не горе, а заздрість народжує їхня доля у серцях всіх вдячних нащадків.

ГЕОРГІЙ КЛЮКІН

СОКАЛЬСЬКЕ ВІКНО У КОСМОС

Створені художниками в докосмічну епоху картини майбутнього вражали уяву глядачів, хоча переконували не завжди. Не тільки можливості, а й розумні потреби науково-технічного і соціального розвитку часто залишалися у глибокому тилу «вільної фантазії» художників. Було в тому щось від хвацької кавалерійської атаки: пензлі наголо — і в бій!

І от тридцять років тому срібляста кулька з ріжками антен розбудила ефір неповторними дитинними позивними й своєю технічно-естетичною довершеністю наповнила художні образи конкретикою космічних подорожей. Потім уже космонавти привозили свої безпосередні враження від зустрічей з невідомим світом, нотатки, фото- і кіноматеріали, вели телерепортажі. Врешті-решт людство познайомилося з репродукціями художніх полотен космонавтів Олексія Леонова та Володимира Джанібекова.

Здійснене і сподіване у космосі заполонило творчі шукання багатьох професійних художників та аматорів. Їхні твори експонувалися на виставках, що збирали натовпи відвідувачів, прислужилися ілюстраціями до спогадів зореплавців, книжок наукової фантастики, науково-популярних видань. Почалося створення ряду державних та громадських музеїв — різних за якістю зібрань, але з намаганням висвітлити хвилюючу тему. Так, на Україні було створено космічні експозиції у Києво-Печерському державному історико-культурному заповіднику, в музейному комплексі Переяслава-Хмельницького... І от напередодні 115-ї річниці від дня народження В. І. Леніна надійшла звістка про відкриття у Сокалі народного художнього музею героїв космосу на честь 40-ліття Перемоги.

Їдучи в Сокаль, тривожився думкою: що ж там могли показати? Школярську експозицію вирізок з періодики? Кілька листів з автографами космонавтів?.. Загалом, каюсь, я зверхньо думав про майбутню зустріч з дивними провінціалами, які, мовляв, далеко від столиць замахнулися створи-

ти такий музей. А повертаючись до Києва, розмірковував над тим, чому ідеї польотів у космос конкретизувалися саме в уяві «провінціалів» Ціолковського, Кондратюка, Корольова... Мабуть, тому, що вони певний час були далеко від суєти великих міст і наукових центрів, а ближчими до яскравих зірок чистих небес. Мабуть, тому, що для людини не має значення, де виявляти свою інтелектуальну енергію... Але це вже окрема тема.

В архітектурному обрисі Сокаля вирізняються дві споруди у центрі міста. Перша — великий, як морський пароплав, колишній костьол з височенною вежею, під цирковим склепінням якого тихо вирує колгоспний ринок. І друга також монументальна споруда — діюча православна церква, центральна частина якої чимось нагадує обриси вашінгтонського Капітолію. Церкву всередині розмальовано у веселенькій небесно-блакитній гамі із золотими зірками; сяють електричні транспаранти з відповідними текстами, люстри висвітлюють усі закутки. Автори і замовники інтер'єра впевнено йдуть у ногу з досягненнями цивілізації в боротьбі за душі людей.

Сокаль. Художній музей героїв космосу

А навпроти православного храму, поблизу стандартної бетонної коробки кінотеатру, скромно стоїть двоповерховий будиночок стилю «модерн» початку століття. От у ньому й розмістився Художній музей героїв космосу — віконце у безмежжя Всесвіту. Представлені в ньому експонати мовчки дискутують з «експозицією» у споруді через дорогу. Мабуть, у райкомі партії мали рацію, коли не дозволили бравим архітекторам «закреслити» будиночок в центрі міста і зарезервували за ним на майбутнє майданчик для виставок просто неба та прибудов.

Сокальських ентузіастів на думку про створення свого космічного музею наштовхнули архівні знахідки про те, що у Львові, Жидачеві та Сокалі у XVII-XVIII століттях жили предки К. Ціолковського. А ще ж львівський автобус підвіз першого космонавта до старту у безсмертя; інших моделей для Байконура не знайшли й досі. Житель міста Григорій Кирилович Костюченко збирав колекцію документалістики «Від Ікара до Гагаріна». Загалом, хоч і незначні, матеріали для створення скромної експозиції у Сокалі були. Бракувало тільки приміщення та енергійної людини, яка б могла створити щось суттєве. І така людина знайшлася.

Випускник Івано-Франківського художнього училища різьбяр по дереву Анатолій Покотюк не одразу підійшов до космічної тематики, проте наважився взяти участь у міжнародній конкурсній виставці «Час. Простір. Людина», яку організував журнал «Техника — молодежи». Несподівано для автора журі, до складу якого входили космонавти і літератори, вчені і художники, присудило його композиції у дереві «Джордано Бруно» диплом першого ступеня; з твором А. Покотюка конкурувало близько двох тисяч картин і скульптур, що їх виготовили і віддали на суд громадськості самодіяльні й професіональні художники.

Про відзначену композицію відомий датський художник Херлуф Бідструп відгукнувся так: «Мені здається, що авторові вдалося передати у творі головне — людина, вмираючи, не здається, страждаючи, вона відстоює свою честь». А от запис у книзі відгуків Жана Лу Кретьєна та Володимира Джанібекова — космонавтів, які мають безпосередній стосунок до мистецтва — на дозвіллі француз займається музикою, а наш земляк — малюванням. «Ми ніколи не мали й гадки, що з дерева можна зробити полум'я й згусток людських страждань і гордості».

Отож у Сокалі А. Покотюк став невтомним рушієм ідеї щодо створення космічного

А. Покотюк. Погляд у світ

музею. Йому допомагали Г. Костюченко, І. Проць. Ініціативу підтримав райком партії, залучивши до цікавої, перспективної діяльності робітничі колективи підприємств і шахт Сокаля й Червонограда, колгоспи району. Активну підтримку ентузіасти здобули у Комітеті захисту миру СРСР, Зоряному містечку, Московському міжнародному музеї космонавтики, Федерації космонавтики СРСР, редакції журналу «Техника — молодежи». Добрим порадником став для них московський письменник Василь Дмитрович Захарченко.

Основний тягар по створенню інтер'єрів восьми залів, розміщенню експонатів ліг на плечі Анатолія Покотюка: він ремонтував кімнати, проектував і збирав вітрини, складав і сам писав текстівки-легенди. Ця робота займала прірву часу, відволікала від творчості, а ще ж службові та сімейні обов'язки. Проте керівництво об'єднання «Укрзахідвугілля», де він працює художником, поставилось із розумінням, бо це ніяк не позначалося на основній роботі художника, а дружина... дружина Наталя — вихователь у дитсадку, чим могла, допомагала. За відданість справі чоловіка московські дотепники назвали її «декабристкою». У цього молодого подружжя підростає син, тезко батька; обоє вчаться на заочних відділеннях вузів: він опановує графіку, вона — педагогіку.

Та, незважаючи ні на що, Анатолій знаходить час і для творчості. Плідно працює над дерев'яними скульптурами, рельєфами, плакетками, медалями, інтарсіями. Він один з небагатьох, хто захоплюється тонованим різьбленням. Наприклад, зробив дерев'яні плакетки для оформлення... науково-популярної книжки. Уявляєте? А ще ж він і директор, екскурсовод, керівник дитячої художньої студії — все в тому ж самому музеї, в маленькій творчій майстерні-світлиці.

В музеї проводяться уроки миру, збори піонерських загонів, які змагаються за честь носити ім'я Ю. Гагаріна та інших космонавтів, тут же засідає клуб інтернаціональної дружби. Малюнки його маленьких учнів експонувалися на всесоюзних і міжнародних виставках.

Найближчі йому поезія Уїтмена, творчість Чюрльоніса, роботи Ціолковського та інших митців і вчених, які займалися проблемами світобудови. «І в мертвих скелях, пісках та камінні ми навчилися читати великі закони природи, за якими побудовано всесвіт»,— писав О. Ферсман.

— А ще більше відкриваються дивовижні картини у живій тканині дерева,— розвиває тему нашої розмови художник. — У неповторних фактурах зрізів — на відміну від повторюваних кристалічних структур — мені ввижається неповторність довколаземного простору. Адже космос так само живе у русі.

Оригінальне поєднання скульптури з тонованими площинами дерева вражає витонченістю форм і простотою композицій. Ці грані його творчості помітили знавці, і молодого художника запрошують виставляти свої твори на ВДНГ СРСР (дві бронзові медалі як визнання), у московських центральних будинках журналістів, працівників мистецтв, у наукових центрах Підмосков'я — Дубні, Жуковському, Троїцькому. Скрізь він дарував відзначені глядачами і вподобані організаторами свої твори, а найбільше їх лишилося у Зоряному містечку — в музеї, у космонавтів.

Під час відвідин Москви зазнайомився з уславленими героями космосу — В. Терешковою і С. Савицькою, Г. Береговим і М. Рукавишниковим. Найбільш плідними для Анатолія як художника були зустрічі з космонавтами-митцями О. Леоновим і В. Джанібековим, живописцем-«космістом» А. Соколовим, відомими вченими, які теж захоплюються малюванням на космічну тематику. А додому, крім вражень, які збагачували уяву і розширювали творчий діапазон, віз подаровані для музею і йому особисто (теж відніс до музею) талановиті полотна й картони з живописом і графікою художників, відомих природознавців Б. Смирнова-Русецького, М. Стерлігової... Надбанням музею згодом також стали картини О. Леонова «Космічний пейзаж» і «Космічний радіоміст» та В. Джанібекова «Дублери», «В іншій стихії. Космонавти у морі». Стіни музею прикрашають твори митців Москви, Баку, Каунаса...

У вітринах експозиції — книжки та журнали з дарчими написами космонавтів, земні й космічні фотографії з автографами багатьох радянських «зоряних братів». Є й матеріали, подаровані ветеранами підготовки до польотів і космічних досліджень. Їх допоміг зібрати земляк — Іван Григорович Борисенко, заступник голови Федерації космонавтики СРСР, спортивний комісар, який зафіксував усі рекорди наших космонавтів на сьогоднішній день. Розгонистий автограф написав Г. Береговий на серветці, яку вишила мати Анатолія Валентина Семенівна — щира душею, оригінальна рукодільниця, яка, мабуть, була першою навчителькою сина у працьовитості і творчості.

Окремо виставлено листування друзів музею з рідними Ю. Гагаріна, нащадками К. Ціолковського і М. Реріха. Поруч дарунки від згаданих сімей. Хоч і написані на офіційних бланках, але сповнені душевним теплом листи М. Рукавишникова, В. Терешкової. Лист С. Савицької засвідчує її членство у сокальському клубі інтернаціональної дружби, а листи і подарунки музею з Польщі від рідних першого польського космонавта М. Гермашевського підтверджують дієвість роботи цього клубу.

Особливо довелося потрудитися над розміщенням інших реліквій: землі з Байконура, предметів побуту космонавтів, бортової аптечки тощо.

Музей має найтісніші зв'язки і підтримку з боку Федерації космонавтики, бере активну участь у проведенні всіх її заходів, за що був нагороджений пам'ятною медаллю «25 років польоту Ю. О. Гагаріна». Пропаганда миру на землі і в космосі, виховання підростаючого покоління в дусі інтернаціоналізму були відзначені грамотою Комітету захисту миру СРСР «За активну участь в русі прихильників миру», яку вручили А. Покотюку. Твори Анатолія побували і за близьким кордоном, де їх було відзначено дипломом міністерства вугільної промисловості ПНР.

Під час моїх відвідин Сокаля у залі змінної експозиції було виставлено твори на космічну та авіаційну тематику Антона

Сосницького — самодіяльного художника, який, наслідуючи приклад людей корчагінської долі, прагне утвердитися в мистецтві. Більшість його картин засвідчує обдарованість молодої людини, якій у деяких творах бракує професійних навичок. Ось і такого товариша має А. Покотюк.

Один із залів музею заповнив своїми творами громадський директор. І хотів би скромнішим бути, та нема місця у маленькій квартирі, де панують не меблі, посуд чи якийсь інший міщанський «шик», а суціль книжки. Хай мені пробачить художник, що відкрию його сімейну таємницю: майже всі заощадження Анатолій і Наталка витрачають на дообладнання музею, на влаштування виставок, організатори яких інколи чомусь забувають допомогти хоча б транспортуванням... Проте у квартирі затишно і панує лад.

У «персональному» залі немає нічого зайвого — ні школярських робіт автора, ні дрібнотем'я. На нас дивляться Гагарін і Ціолковський, Корольов і Реріх, Вернадський і дід-любомудр — всі по-своєму задивлені у глибини Всесвіту і в наші душі. У грубих шліфованих і різьблених під старожитні рамах ніби відкриваються вікна у безодню космосу, а в ній вже освоюються і супутники-автомати, і пілотовані кораблі. В інших творах автор, сказати б, не б'є прямо в око стратегам зоряних війн, а показує красу життя на землі, радощі людського буття, щастя материнства, спадкоємність поколінь. Одну з робіт присвячено пам'яті спалених фашистами українських сіл під час другої світової війни. Рама цієї картини суціль вкрита автографами прихильників миру з усіх кінців нашої країни і закордонних друзів як символу нашої рішучості захистити майбутнє від реальної загрози третьої, вже всепланетарної катастрофи...

«Це ні на що не схоже. Тут висловлено стільки самобутніх думок»,— занотували у книзі відгуків московські вчені. Так, усе, зроблене А. Покотюком, має міцне національне коріння і вражає глядачів за межами України так само, як і старовинне народне різьблення. А землякам відкривається інтернаціональна єдність з усім світом, взаємозалежність усіх куточків планети.

Повернувшись додому, я подумав, що А. Покотюк вже давно причарував глядачів Москви і Зоряного, а от у столиці республіки ще ні разу не виставлявся. Мабуть, легше потрапити у загін космонавтів, ніж добутися до якогось виставочного залу в Києві. Пригадався великий успіх виставки «Вчені малюють», але й тоді десятки чи й сотні робіт «дилетантів» зі світовим ім'ям у науці затисли у камерні зали на Червоноармійській. Коли ж то сокальський митець буде запрошений у столицю?

А художник Анатолій Покотюк працює, вчиться, творить. Готується до прийому у Сокалі всесоюзного збору таких же палких ентузіастів, які гуртуються довкола Федерації космонавтики, редакції журналу «Техника — молодежи». Плани на майбутнє — неосяжні, але йому вони, напевно, під силу, бо сам уміє іти до мети, та й «декабристка» поруч, друзі, сокальчани...

А. Покотюк. Коперник

А. Покотюк. Портрет В. Вернадського

Т. Яблонська. Гаяне з дитиною

ТЕТЯНА ЯБЛОНСЬКА:
«ЩЕ ТІЛЬКИ СПРОБИ ПЕРЕМІН»

Наш кореспондент веде розмову з народним художником СРСР Т. Яблонською.

— Тетяно Нилівно! Впродовж 70 років у радянському образотворчому мистецтві розвивається історико-революційна тема й нерозривно з нею пов'язана Ленініана. Які твори цієї тематики вважаєте найбільш вдалими?

— Ви одразу почали зі складного питання. Адже тема революції та образ Володимира Ілліча у нашому мистецтві неосяжні. Вони, як відомо, розвивалися і в живопису, і в скульптурі, і в графіці... У графіці мені дуже близька Ленініана Миколи Андреєва. Він зумів надати своїм творам особливу одухотвореність, теплоту, документальну життєвість, грунтовану на особистих, безпосередніх контактах з Леніним... Дуже люблю роботи Кибрика... Проте живопис мені набагато ближчий, хоча тут важко повністю окреслити кращі роботи, взяти на себе роль об'єктивного судді. Адже чимало полотен вже ввійшли до класики радянського мистецтва, але деякі я можу і не сприймати, не відчувати, чи що...

— Ну, а з позицій просто глядача, Тетяни Яблонської, нехай і суб'єктивне судження...

— Першою, мабуть, назву картину Олександра Герасимова «Ленін на трибуні». Блискучий приклад втілення справжнього революційного пафосу. Наснажує глядача могутнім революційним оптимізмом. До вершин відношу й картину Грабаря «Ленін біля прямого проводу». Щиро рада зустрічі з картиною Бродського «Ленін у Смольному». А трагічну подію для всього нашого народу — смерть Леніна, ніхто не показав зворушливіше й виразніше, ніж Соколов-Скаля. Падають сніжинки на труну... Тут і настрій скорботи, і внутрішня міць вбитих горем учасників процесії. Свіжість дуже сильних вражень першого знайомства з твором я зберегла й до сьогодні.

— А якщо перейти до українських художників?

— Насамперед відзначу «До Петрограда» Олександра Лопухова. Люблю цю картину, відчуваю. Яка сміливість у живопису! Червоне, червоне, червоне. А одноманітності немає, є багата кольорова гама.

Прекрасними вважаю роботи «Ніч перед штурмом» Ковтонюка, «Комісар» Токарєва, полотна Філатова, Божія, Шаталіна... Знову підкреслю: назвати всього, навіть у живопису, просто немислимо.

— Твори, які ви згадали, в цілому класика. А якщо говорити про створене, скажімо, в останнє десятиліття-півтора?

— Звичайно, є талановиті твори й цього періоду. Проте вони губляться у переважно слабких, бездушних роботах, написаних не за покликом серця. Прикривалися значущістю теми, щоб проштовхнути холодну ремісницьку роботу. Прикра ситуація, коли не тема захоплює художника, а художник захоплює тему... От звідки повтори, переспіви, компіляція, навіть плагіат у такій значній громадянській тематиці.

— На виставках останніх застійних років і справді було й було таких «тематичних шедеврів». Але ж вони попередньо відбиралися виставкомами? Їм відводились і найкращі місця в експозиціях, та й здебільшого такі картини розкуповувалися організаціями. Значить, ремісничий підхід підтримувався?

— У жодному разі не можу сказати, буцімто Спілка художників чи й Міністерство культури орієнтували на створення слабких робіт. Але у виставкомі або художній раді вдавалися до такої логіки: грамотно, професійно, закомпоновано задовільно — ну й добре, приймаємо. Але «професійно» і «талановито», — погодьтеся, різні речі. «Правильно», «нормально» — це ще не «художньо»... Мистецтво не механічне відображення життя, а особлива форма його осмислення, переломлення через душу, серце й талант художника. Воно має не так повістувати, як активно впливати на емоції, почуття. В останні роки занадто захопилися орієнтацією художників на тематичну картину як на мало не обов'язковий твір для вступу до Спілки, одержання визнання, нагород, звань.

— Отже, обставини певною мірою самі провокували художників на спекулятивність щодо святих тем нашої історії?

— У багатьох випадках, на жаль, так. Але це аж ніяк не знімає відповідальності з самого художника! Не секрет, що багато хто звик працювати «на замовлення». Наче в комбінаті обслуговування. Цей «принцип», на жаль, інколи оголошувався рамками великого, високого мистецтва. А воно ж не терпить психології бездушності, так званої «заказухи». У справжньому мистецтві за тему можна братися лише тоді, коли не можеш не писати. А пошук професійних засобів виразності — композиції, кольору, пластичної мови — все-таки вторинне, хоча незаперечна й істина: художня мова — це мова спілкування художника і глядача. І якщо мова художника вбога, в'яла, не має ніяких знахідок, то й результат впливу на глядача буде нульовий.

— Що ж треба, по-вашому, зробити, аби припинити загромадження виставочних залів низькопробними полотнами на величні теми нашої історії?

— Насамперед знищити віджилу, закам'янілу настанову, що головне у мистецтві — це тема, тема, тема. Одразу ж відпадуть ті, хто працює «під дату», «під подію», «під виставку», «під замовлення» тощо. Тоді над темою працюватимуть лише ті, хто живе нею, відчуває її. Можна ж створити й чудовий пейзаж, портрет, натюрморт чи ще щось. І в цих жанрах розкрити глибини будь-якої теми, навіть осягти її філософський зміст.

— А зараз, в умовах перебудови, демократизації суспільного життя, чи змінилось щось у підході до образотворчого мистецтва, критеріях його оцінки, в орієнтації митця?

— Гадаю, рано ще говорити про серйозні зміни. Це ще не зміни, а тільки спроби їх. Судячи з останньої республіканської виставки творів молодих художників, певний відхід од усталених догм намітився. Проте не знаю, до чого це приведе, до гіршого чи до кращого.

— Що ви маєте на увазі?

— Насторожує, навіть трохи лякає сьогоднішнє ставлення декого з молоді до мистецтва. Нещодавно я розмовляла з одним молодим художником. Він заявив, що це не лише його думка: мистецтво існує для того, щоб художник міг заявити про себе!

— Кожен митець, напевно, прагне через свої твори якоюсь мірою заявити про себе...

— Згодна. Проте мета мистецтва значно вища й достойніша. Сказати, що мистецтво існує лише для самовираження індивідуума — неетично, навіть хибно. Висловити те, що сильно хвилює художника, поділитися цим із глядачами, передати їм свій захват, захоплення або душевний біль — ось що потрібно!

— Можливо, учасники молодіжної виставки по-своєму намагалися висловити щось своє наболіле й вистраждане...

— Може, й намагалися. Проте більшості це не вдалося. Я декілька разів приходила дивитися цю експозицію. Мені було цікаво, як завжди цікаво бачити щось нове, свіже. Не поспішала з висновками, хотілося зрозуміти, розібратися. Але щоразу йшла з виставки якась душевно спустошена. Без будь-якого відгуку розуму чи серця. Майже всі художники (за деяким винятком, але ж ми говоримо про виставку в цілому) намагалися перекричати один одного, заявити про своє «я», про яскраву нібито індивідуальність. Причому — тільки зовнішніми формами. Манерою письма, іншими чисто формальними засобами.

— Так, але ж і форма, індивідуальна мова пластики також потрібні?

— Безумовно, потрібні. Та коли що-небудь несуть глядачеві, а не існують самі для себе. А виставка, на жаль, нагадувала якусь подобу рекламного ярмарку. Аби ж то впасти в очі, привернути до себе увагу.

— А можливо, ота експериментальна республіканська молодіжна виставка і була реакцією художників на «настанови», «заборони», «рамки»? Може бути й така думка: ця виставка — наслідок певного прориву до «забороненого плоду», отож її треба розглядати не як невдалий початок, а як «перший млинець»? Думається, що за збереження тенденції подібних демократичних за відбором виставок художники перевірять самі себе, сказати б, на виживання творчих концепцій, манер. Перевірять на глядачах, на критиці, один перед одним, перевірять часом. Мабуть, не треба перешкоджати творчому експериментові?

— Ви знаєте, що я ніколи не була прихильницею «зачинених брам». Навпаки — завжди боролася за демократизм, розкутість творчих пошуків та експериментів. Не люблю нудьги та одноманітності! Проте мистецтво не повинно втрачати своєї духовної категорії. Не зовсім зручно посилатися на свою творчу практику, але я також вдосталь експериментувала у своєму житті, шукала, за що мені у молоді літа, ніде правди діти, теж чимало перепадало.

— Так, дослідники вашої творчості визначають декілька різних за стилем періодів.

— Але у кожному — чи то період картини «Хліб» (вона була для мене, звичайно, висотою), чи «декоративний період», чи «Льон», чи «Флоренція» — я, проте, намагалася зберегти духовність, піднесеність мистецтва. Усвідомлювала, що це не лише мої особисті експерименти, а й продовження слугування глядачеві й тому ж мистецтву.

— До речі, про глядача. Як протягом вашого творчого шляху складаються стосунки з ним?

— Звичайно ж, усіх вислуховую — і одних, і других, і третіх. Намагаюся зрозуміти, розібратися. А не вірю тільки дуже близьким мені людям, хоч їх вже не раз перевірено на точність відчуття. Здебільшого слухаю себе, своє відчуття сприймання. Згодна з Пушкіним: «Ти сам свій вищий суд».

— В одному з виступів Сергій Олексійович Григор'єв згадав, як показав вам один із своїх пейзажів, що йому подобався. Ви ж відверто сказали, що вважаєте картину невдалою, і пояснили чому. Григор'єв після розмови те полотно спалив. Мабуть, для художника, тим паче дійсного члена Академії мистецтв, спалити закінчений твір — свого роду подвиг. А у вас траплялися випадки знищення власних робіт?

— Знищення робіт? Признаюся, це для мене не дивина. Мене часто за це сварять, проте я не піддаюсь ніяким умовлянням. Тільки от бракую себе, як правило, на самоті. Тоді від моїх етюдів розжарюється грубка у майстерні. Як згадаю, скільки було спалено варіантів «Льону»... Ніякий це не подвиг, а частина творчого процесу.

— І молодим художникам ви теж радите знищувати невдалі твори?

— Якщо невдалі — звичайно! І взагалі, чого це ми звикли відокремлювати молодих художників від «старих»? Не знаю, хто це вигадав, але погодитись з таким розподілом не можу. Хіба молоді художники — це якась ясельна група дитячого садка? Звідси — поблажливість до них, сюсюкання, окремі виставки... Якщо ти маєш професійну освіту і вважаєш, що здійснився як художник, як особистість, — виступай нарівні з усіма, зі «старими», «молодими», «середніми». Не заглядай у паспорт.

— А що ж тоді ви, Тетяна Яблонська, вкладаєте в поняття «молодий художник»?

— Якщо судити за найвищими критеріями, то художник є тільки тоді, коли він молодий. Не віком — душею. Коли повнокровно, насичено сприймає життя, всотує навколишню дійсність свіжо, із зацікавленням, з потягом до пізнання незвіданого. Щасливий той митець, якому молодече світовідчування вдається зберегти до фізичної смерті. До такої творчої долі можна і треба прагнути. Із загибеллю т а к о ї молодості помирає й художник. А прив'ядання молодості художника може статися і в двадцять, і в тридцять.

— Але ж, Тетяно Нилівно, вік залишається віком. Цього року було відзначено ваше сімдесятиліття. То чи існує якийсь «золотий вік» для творчості, де сплюсовуються і життєвий досвід, і професійна зрілість?

— Так, мені вже, на жаль, сімдесят... Однак, повірте, відчуваю себе ще молодою, чую в собі поки що оту душевну свіжість сприймання життя. Якщо ж говорити серйозно, думаю, найпліднішими в митця повинні бути роки на межі тридцяти п'яти-сорока. І коли я сама собі у цьому признаюсь, виходить, мені давно пора було відкласти пензлі (сміється). А я прагну ще багато що встигнути, надіюся на найкраще... Рембрандту і Тіціану, між іншим, вдалися найблискучіші твори саме в найостанніший період життя... Але то великі... (Зітхає).

Бесіду вів мистецтвознавець
ІГОР СУДАРИКОВ

Пошуки сучасних українських майстрів живопису усіх поколінь було широко представлено на республіканській художній виставці «Країна Рад. 1917—1987». «Наш виставочний стенд» пропонує читачам репродукції творів з цього вернісажу, присвяченого 70-річчю Великого Жовтня.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 11, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 24.08.87. Підписано до друку 09.10.87. БФ 21184. 70×108/16. Офсетний друк.
18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,85 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим.
Зам. 04249.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

О. Лопухов. Революція

Б. Вакс. Важкі роки

Вітчизна

У перших номерах
наступного року
«ВІТЧИЗНА»
має намір опублікувати:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР «СПОГАД ПРО ОКЕАН»
нова повість видатного українського прозаїка.

ЮРІЙ ЩЕРБАК «ЧОРНОБИЛЬ»
документальна повість про ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній станції.
(Перша і друга книги).

Повертаємо забуте ім'я:
ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ «ЛИСТИ З СОЛОВКІВ».

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЧЕРГА»
про виникнення й природу цього прикрого феномена нашого повсякденного життя.

Нагадуємо:
хоча передплатна кампанія закінчилася, передплату на журнал можна оформити протягом року з найближчого поточного номера у відділеннях зв'язку та «Союздруку».

Вітчизна, 1987, № 11, 1—208.